

**HERMAN DERK LOUWES (1893-1960) BURGEMEESTER VAN
DE NEDERLANDSE LANDBOUW**

HERMAN DERK LOUWES (1893-1960)

Burgemeester van de Nederlandse landbouw

H. M. L. Geurts

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2002

Historia Agriculturae 32

Published by/ uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

- Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen

- Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

ABSTRACT

Geurts, H.M.L. (2002), Herman Derk Louwes (1893-1960), burgemeester van de Nederlandse landbouw. A biography of Herman Derk Louwes (1893-1960), the organizer of Dutch agrarian interests in a pillarized country. Published as doctoral thesis.

In 1996 the Landbouwschap (Industrial board for Agriculture) was abolished. Employers and employees were unable to find each other in a collective wage agreement. Consequently the showpiece of regulatory industrial organizations (an important symbol of the Dutch 'poldermodel') came to an end, after more than fifty years of close cooperation between organized farmers and agricultural workers.

This dissertation deals with the formation of this cooperative arrangement, from the end of the nineteenth century till the formal construction of the Landbouwschap in 1954. Special attention is given to Herman Derk Louwes, who played a major part in unifying an archipelago of extremely different organizations. With his respectful approach to all politico-religious convictions (in a pillarized society) and all interests (who varied widely in agriculture), he fulfilled an essential role in bringing them all together, unwittingly becoming a 'mayor of Dutch agriculture'.

Free descriptors: social-economic history, biography, agricultural institutions. English summary on p. 291

ISBN 90-367-1589-x

© (copyright) 2002 Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Omslagontwerp: Edward Houting BNO

Druk: Grafisch Centrum RUG

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	IX	
AFKORTINGEN	XVI	
PROLOOG	XX	
INLEIDING	1	
1	HOOFDSTUK 1	7
	GRONINGEN, ACHTERLAND VAN HERMAN DERK LOUWES	
1.1	<i>INLEIDING</i>	7
1.2	<i>GRONINGEN, ACHTERLAND VAN HERMAN DERK LOUWES</i>	8
	<i>ONTWIKKELINGEN OP CULTUREEL, POLITIEK EN LAND-BOUWKUNDIG GEBIED</i>	8
	Van cultureel isolement naar culturele emancipatie	8
	Van liberale hegemonie naar verzuiling	13
	Van organisaties voor boeren naar organisaties van boeren	18
1.3	<i>GRONINGER WESTPOLDER, BAKERMAT VAN HERMAN DERK LOUWES</i>	21
	De Westpolder	21
	Derk Roelfs Mansholt, de radicale liberaal	22
	Herman Derks ouders in de Westpolder	26
1.4	<i>HERMAN DERK LOUWES</i>	29
	Lager en voorbereidend onderwijs	32
	Rijkslandbouwwinterschool	34
	Jonge boer	35
	Lid van de afdeling Leens	36
	Herman Derks eerste opvattingen over landbouworganisaties	37
	Rederijker	40
	Huwelijk Herman Derk Louwes en Klazien Sietje Spiets	43
1.5	<i>TOT BESLUIT</i>	45
2.	HOOFDSTUK 2	49
	BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES TOT 1920	49
2.1	<i>INLEIDING</i>	49
2.2	<i>PERIODE TOT 1918: WORDING EN ONTWIKKELING VAN BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES</i>	50
	Commissies van landbouw	53
	Opkomst landbouwmaatschappijen	54
	Bundeling van landbouworganisaties	56
		IX

	Agrarische crisis eind negentiende eeuw	57
	Beginnende organisatie van landarbeiders	58
	De 'sociale kwestie' op het platteland	60
	Landbouwcoöperaties	63
	Verzuiling	65
	Protestants-christelijke boerenbond	66
	Nederlandse boerenbond	66
	Samenwerking in Nederlands Landbouw-Comité?	70
	Verhouding landbouworganisaties tot de landbouwcoöperaties	70
	Heroprichting landarbeidersbonden	72
	Landarbeiderswet	75
	Sterker wordende landarbeidersbonden in conflict met de boeren	76
	Landbouworganisaties in Groningen	78
2.3	<i>EERSTE WERELDOORLOG EN ZIJN GEVOLGEN VOOR DE ORGANISATIES</i>	82
	Oprichting Christelijke Boeren- en Tuindersbond	84
	C. van den Heuvel	86
	Herschikking landbouworganisaties in Groningen	87
	Centrale landbouworganisaties	89
	Landarbeidersbonden	90
2.4	<i>TOT BESLUIT</i>	93
3.	HOOFDSTUK 3	99
	BOEREN EN LANDARBEIDERS IN DE MOEILIJKE JAREN VAN 1920 TOT 1940	99
3.1	<i>INLEIDING</i>	99
3.2	<i>HERMAN DERK LOUWES VAN LID TOT VOORZITTER VAN GML EN KNLC</i>	102
	'Gelijkberechtiging'	102
	Boeren: een 'toegewijd, zelfbewust en eensgezind volksdeel'	104
	Groninger Maatschappij van Landbouw	109
	Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité	112
	KNLC en de samenwerking met de confessionele landbouw-organisaties	114
3.3	<i>ACHTERUITGANG IN DE LANDBOUW</i>	115
	De eerste landbouwsteunmaatregel: het 'Suikerwetje'	116
3.4	<i>DE CRISIS VAN DE JAREN DERTIG</i>	118
	'Steun aan de landbouw'	119
	Landbouwcrisiswet	123
	Landbouwcrisisorganisaties	126
3.5	<i>CONFLICTEN TUSSEN DE LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN</i>	129
	Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond	129

	GML-Groninger CBTB: 'huisvredebreuk'	131
	Opkomst boerenbonden en oprichting Landbouw en Maatschappij	138
	Jan Smid	140
	Herman Derk - Groninger Boerenbond: omstreden lidmaatschap	141
	Consequenties van de conflicten in Groningen	147
	Herman Derk, opkomend fascisme en L en M: 'vleugels gebrand'	148
3.6	<i>BOEREN EN LANDARBEIDERS IN DE JAREN DERTIG: 'MEER SAMENWERKING'</i>	153
3.7	<i>BOERENPENSIOEN: 'ONMISBARE AANVULLING'</i>	158
3.8	<i>'BLIJVENDE LANDBOUWORDENING'</i>	159
3.9	<i>VOORBEREIDING VOEDSELVOORZIENING IN OORLOGSTIJD</i>	166
3.10	<i>TOT BESLUIT</i>	168
4.	HOOFDSTUK 4	171
	DE TWEEDE WERELDOORLOG	171
4.1	<i>INLEIDING</i>	171
4.2	<i>HET UITBREKEN VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG</i>	171
	Eerste overleg tussen overheid en landbouworganisaties	172
	Rijkscommissaris Seyss Inquart	173
4.3	<i>EENHEIDSTREVEN: ORGANISATIE NAAR NEDERLANDS OF DUIJS MODEL?</i>	174
	Terreinverkenning en positiebepaling	175
	Samenwerking tussen de landbouworganisaties	176
	Sociale sectie	179
4.4	<i>TOENEMENDE DRUK VAN DE BEZETTER</i>	182
	Gelijkschakeling sociaal-democratische landarbeidersbond NBAL	183
	Eén, drie of vier landbouworganisaties?	184
	Verbreiding samenwerking boeren- en landarbeidersorganisaties	187
	Commissie-Posthuma	190
4.5	<i>TEWERKSTELLING IN DUITSLAND</i>	194
	Landarbeiders	194
	Boeren naar Oost-Europa	195
4.6	<i>ALGEHELE GELIJKSCHAKELING</i>	197
	Protestants-christelijke landarbeidersbond NCLB	197
	Katholieke landarbeidersbond St. Deusdedit	198
	Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond	199
	Christelijke Boeren- en Tuindersbond en Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité	201
		XI

4.7	<i>ONTWIKKELINGEN NA DE GELIJKSCHAKELING</i>	208
4.8	<i>ONDERGRONDS OVERLEG</i>	209
4.9	<i>TOT BESLUIT</i>	213
5.	HOOFDSTUK 5	217
	HERMAN DERK, STICHTING VOOR DE LANDBOUW EN LANDBOUWSCHAP 1945-1960	217
5.1	<i>INLEIDING</i>	217
5.2	<i>HERMAN DERKS VISIE OP DE LANDBOUW</i>	218
5.3	<i>NEDERLAND NA DE TWEEDE WERELDOORLOG</i>	220
	Wisseling van de wacht bij boeren- en landarbeidersorgani- saties	221
	Herman Derk en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie	223
	Vorbereiding Stichting voor de Landbouw	225
	Verantwoording aan de achterban	226
5.4	<i>STICHTING VOOR DE LANDBOUW</i>	229
	Hoofdbestuur	229
	Instelling commissies	230
	Dagelijks bestuur	231
	Provinciale stichtingen	233
	Overlegcircuit	233
	Betekenis Herman Derk	235
5.5	<i>ONDERHUIDSE SPANNINGEN</i>	236
	Uitgave eigen orgaan Stichting voor de Landbouw	237
	Voorzitterschap Stichting voor de Landbouw	239
5.6	<i>DUBBEL VOORZITTERSCHAP ONDER DRUK BIJ HET KNLC</i>	240
	Keuze Herman Derk: voorzitter KNLC of Stichting voor de Landbouw?	241
5.7	<i>VERHOUDING DRIE CLO'S TOT DE STICHTING VOOR DE LANDBOUW</i>	244
	Financiering als maatstaf van betrokkenheid	246
	Financiering uit heffingsgelden	247
	Aanhoudende discussies binnen KNBTB en KNLC	248
5.8	<i>LANDBOUWBELEID</i>	250
	Periode van schaarste	250
	Kleine boeren	252

	Vrijwillige sanering	254
	Van schaarste naar overvloed	255
	Landarbeiders	256
5.9	<i>BOERENPENSIOEN IN DISCUSSIE</i>	257
	Aanloop	257
	Tweede fase	259
	Beslissing	260
5.10	<i>LANDBOUWVOORLICHTING: ILLUSTRATIE TAAK- AFBAKENINGSPROBLEEM</i>	262
	Landbouwvoorlichting	262
	Onenigheid over samenstelling afvaardiging Landbouwvoor- lichtingsraad	263
5.11	<i>BETEKENIS STICHTING VOOR DE LANDBOUW VOOR BOEREN EN LANDARBEIDERS</i>	265
5.12	<i>LANDBOUWSCHAP</i>	267
	Vorbereiding	267
	Oprichting Landbouwschap	269
	Provinciale raden: paritaire samenstelling?	271
5.13	<i>HERZIENING GARANTIEBELEID</i>	274
5.14	<i>POSITIEWISSELING</i>	276
	Dominantie van akkerbouw naar veehouderij	276
	Mechanisatie: declassering herenboer, opkomst kleinere boer	278
5.15	<i>NADEREND AFSCHEID HERMAN DERK</i>	279
	Afscheid van de boerderij	279
	Afscheid van het Landbouwschap	280
	Ziekte en overlijden Herman Derk	282
5.16	<i>TOT BESLUIT</i>	282
	SAMENVATTING	287
	SUMMARY	291
	BIJLAGEN	295
	1.1 Voorouders Herman Derk Louwes	295
	1.2 Families Louwes en Mansholt	296

2.1	Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties	297
2.2	Gespecificeerd overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties per provincie	298
2.3	Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersorganisaties van 1896-1920	299
3.1	Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties	300
3.2.	Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties in de provincie Groningen	301
3.3.	Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersbonden 1920-1940	302
3.4.	Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersbonden 1920-1940 in de provincie Groningen	303
3.5	Overzicht van afgesloten cao's in 1938	304
3.6	Overzicht van de in 1938 afgesloten landbouw-cao's in verhouding tot de ledentallen 3 CLO's (1936)	307
5.1	Overzicht van het aantal leden van de boeren- en landarbeidersorganisaties van 1945-1960	308
	NOTEN	309
	GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN	346
	AANGEHAALDE DAG(WEEK)BLADEN EN PERIODIEKEN	347
	AANGEHAALDE GESPREKKEN	348
	GERAADPLEEGDE LITERATUUR	349
	ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	
	Omslag. Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn	I, 6
	Ouderlijk gezin: H.J. Louwes en W. Tonkes, S.L. Louwes en H.D. Louwes. S.L. is de oudste, geb. 1889; H.D. de jongste, geb. 1893). Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn (zonder datum)	XIX

Echtpaar H.D. Louwes-K.S. Spiets (zonder datum). Groninger Archieven	44
Gezinsfoto H.D. Louwes en K.S. Spiets met hun drie zonen: Hendrik Jan, geb. 1921; Anco Johannes, geb. 1922; Stephanus Louwe, geb. 1924 (zonder datum). Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn	47
Boerderij Nieuw Midhuizen in de Westpolder te Vierhuizen. Ir. A.J. Louwes Lelystad	48
Jeugdfoto S.L. en H.D. Louwes (zonder datum). Groninger Archieven	97
H.D. Louwes 6 juni 1919. Groninger Archieven	98
Woonhuis van het echtpaar H.D. Louwes-K.S. Spiets te Zuidhorn na hun vertrek van de boerderij in 1955. Groninger Archieven	216
Weekagenda H.D. Louwes 9 tot en met 14 december 1957. Groninger Archieven	273
H.D. Louwes (zonder datum). Ir. A.J. Louwes Lelystad	286
 REGISTER PERSONEN	 365
 OVER DE AUTEUR	 370
 HISTORIA AGRICULTURAE	 371

AFKORTINGEN

ABTB	Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond
ANWV	Algemeen Nederlands Werklieden Verbond
ARA	Algemeen Rijksarchief
ARP	Antirevolutionaire Partij
A.V.R.O.	Algemene Vrijzinnige Radio Omroep
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BWSN	<i>Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland</i>
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CAS	Christelijk Arbeidssecretariaat
CB	Centraal Bureau
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CBTB	Christelijke Boeren- en Tuindersbond
CHU	Christelijk Historische Unie
CLO	Centrale Landbouworganisatie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
DB	Dagelijks Bestuur
DRM	Derk Roelfs Mansholt
EdD	Eenheid door Democratie
FDN	Ferdinand Domela Nieuwenhuis
FML	Friesche Maatschappij van Landbouw
FNV	Federatie Nederlandse Vakverenigingen
FNZ	Federatie Algemene Nederlandse Zuivelbond
FZW	Federatie van landbouwverenigingen in het Zuidelijk Westerkwartier
GBB	Groninger Boerenbond
GCBTB	Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond
GML	Groninger Maatschappij van Landbouw
GMvL	Geldersche Maatschappij van Landbouw
GMLN	Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid
GNG	Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen
GNO	Genootschap ter Bevordering der Nijverheid te Onderdendam
HB	Hoofdbestuur
HBS	Hogere Burger School
HDL	H.D. Louwes
HML	Hollandsche Maatschappij van Landbouw
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KDC	Katholiek Documentatiecentrum
KNBTB	Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond
XVI	

KNLC	Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité
KVP	Katholieke Volkspartij
LBM	Landbouwmaatschappij
LBS	Landbouwschap
LCO	Landbouw-Crisisorganisatie
LCB	Limburgsche Christelijke Boerenbond
LEI	Landbouw-Economisch Instituut
LLTB	Limburgse Land- en Tuinbouwbond
L en M	Landbouw en Maatschappij
LTB	(Katholieke) Land- en Tuinbouwbond
LTO-Nederland	Land- en Tuinbouworganisaties Nederland
LVV	(Ministerie van) Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening
MLG	Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen
MLNW	Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier
NAHI	Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat
NBAL	Nederlandse Bond van Arbeiders in de Landbouw
NBB	Nederlandse Boerenbond
NBLA	Nederlandsche Bond van Landarbeiders
N-BML	Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw
NCAB	Nederlandse Christelijke Agrarische Bedrijfsbond
NCB	Noordbrabantse Christelijke Boerenbond
NCBTB	Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond
NCLB	Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond
NCR	Nationale Coöperatieve Raad
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NLC	Nederlandsch Landbouw-Comité
NPF	Nederlandse Pluimvee Federatie
<i>NRC</i>	<i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OLM	Overijsselsche Landbouwmaatschappij
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PGRV	Provinciaal Groninger Rederijkers Verbond
PvdA	Partij van de Arbeid
RAA	Rijksarchief Assen
RAG	Rijksarchief Groningen, tegenwoordig Groninger Archieven
RAU	Rijksarchief Utrecht
RBVVO	Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd
RBVVVO	Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RKWV	Rooms-Katholiek Werklieden Verbond

SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDP	Sociaal-Democratische Partij
SER	Sociaal-Economische Raad
SEV	Sociaal-Economische Voorlichting
St.v.d.L.	Stichting voor de(n) Landbouw
ULO	Uitgebreid Lager Onderwijs
VBB	Veenkoloniale Boerenbond
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VLB	Veenkoloniale Landbouwbond
VU	Vrije Universiteit
WBO	Wet Bedrijfsorganisatie
ZLM	Zeeuwsche Landbouwmaatschappij
z.p. z.j.	zonder plaats, zonder jaar
ZNZ	Zuid-Nederlandse Zuivelbond

Ouderlijk gezin: H.J. Louwes en W. Tonkes, S.L. Louwes en H.D. Louwes (S.L. is de oudste, geb. 1889; H.D. de jongste, geb. 1893). Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn

PROLOOG¹

'Met H.D. Louwes ging een mens en een tijdperk heen. Door de bezetting van tal van sleutelposities en zijn enthousiasmerende werking in andere verbanden stempelde hij de dertiger jaren en de naoorlogse veranderingen met zijn geest. De verantwoordelijkheid die hij daardoor droeg was dikwijls bijzonder groot en plaatste hem dan soms in de eenzaamheid van deze hoge verantwoordelijkheid. Hij kon dit alles met een merkwaardige blijmoedigheid dragen...doordat hij wezenlijke dingen in het leven niet losliet: zijn geloof, zijn herkomst uit gezin en streek en het in verantwoordelijkheid willen en durven staan.

En toch zijn dit slechts enkele kanten van zijn rijk geschakeerde persoonlijkheid. Immers, wie kent wie? Het geheim van de ander is niet van ons.

J.A. Buurma (1960)

INLEIDING

Opgegroeid op de ouderlijke boerderij in het Midden-Limburgse dorp Leve-roy was het voor mij als kind vanzelfsprekend dat iedere boer lid was van 'de boerenbond'. Daarbij dacht ik dat er slechts één boerenbond was. Naderhand werd mij duidelijk dat er een veelheid van organisaties bestond.¹ Opvallend daarbij is de complexiteit van de organisaties op agrarisch gebied, ook al hebben zij na verloop van tijd elkaar weten te vinden in een nauwe samenwerking. Deze ingewikkeldheid is voor een groot deel te verklaren door de grote onderlinge verschillen tussen boeren.

Het begrip 'boer' is allerminst eenduidig. Het omvat een grote verscheidenheid van groeperingen met onderling aanzienlijke verschillen in belangen: grote en kleine boeren, klei- en zandboeren, boeren die produceren voor de binnenlandse en die produceren voor de buitenlandse markt, akkerbouwers en veehouders. Deze verschillen speelden geen overheersende rol bij de eerst gevormde boerenorganisaties. Dat waren overwegend liberale, provinciale, algemene landbouwmaatschappijen, die zich in een federatie aaneen hadden gesloten. Het organisatiepatroon kwam daarmee enigszins overeen met wat lange tijd de belangrijkste vereniging was in Nederland, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784). In de tweede helft van de negentiende eeuw sloeg echter ook op agrarisch terrein de verzuiling toe.² De bestaande algemene landbouwmaatschappijen zagen zich geconfronteerd met boerenorganisaties, gebaseerd op levensbeschouwing. Katholieke en protestants-christelijke voorlieden streden met succes voor een eigen plaats in het landbouworganisatiewezen. Katholieken verwierven met name aanhang bij de kleinere boeren op de zandgronden in het zuiden en oosten van het land, protestants-christelijken waren actief in het gehele land, met uitzondering van de provincie Limburg.

Het proces dat plaatsvond onder de boeren vond een parallel bij de landarbeiders. Deze kenden net zo'n grote verscheidenheid als de boeren bij wie zij werkten. De overgang van de standen- naar de klassenmaatschappij, eind jaren zestig van de negentiende eeuw, betekende voor boeren en landarbeiders dat er een einde kwam aan de patriarchale verhoudingen. Door het oplopen van de sociale spanningen ontstond een groeiende behoefte aan onderlinge organisatie bij de landarbeiders. Zij konden zich aansluiten bij een bond die zich afzette tegen de boeren of een die in hoofdzaak was gericht op een compromis met de boeren, bij een organisatie waarvan ook boeren lid konden

zijn, bij een plaatselijke of landelijke organisatie, bij een sociaal-democratische, een protestants-christelijke of een rooms-katholieke bond. Landarbeiders hadden dus diverse keuzemogelijkheden, al waren deze voor een deel van theoretische aard. De sociale controle op het platteland was dermate sterk, dat het voor protestants-christelijke en katholieke landarbeiders praktisch uitgesloten was om zich aan te sluiten bij de sociaal-democratische bond.

In dit onderzoek wordt nagegaan in welke periode, om welke redenen en op welke wijze boeren en landarbeiders zich verenigden in een of andere vorm van organisatie. Daarbij zijn drie organisatieprincipes denkbaar: plaatselijk of regionaal belang (landstreek, grondsoort), sociaal-economisch belang (akkerbouw of veeteelt, productie voor de binnenlandse markt of voor de export, arbeidsmarktverhoudingen) of levensbeschouwelijke overtuiging. Deze drie organisatieprincipes deden zich min of meer tegelijk voor; zij kunnen worden gezien als elkaars concurrenten. Het feit dat geen van deze drie de overhand behaalde, verklaart voor een goed deel de complexiteit van het organisatiepatroon dat zich vanaf het einde van de negentiende eeuw zou manifesteren. Tegelijkertijd verklaart het dat binnen elke organisatie uiteenlopende belangen en overtuigingen dikwijls moeizaam overbrugd moesten worden. De zuigkracht van concurrerende organisaties werd voortdurend onderzocht, stabiliteit was meestal van korte duur. De vorming van die organisaties in algemene zin vormt het *kader* van dit onderzoek. Daarnaast is deze studie gericht op de vraag op welke wijze de zo uiteenlopende belangen en overtuigingen tenslotte toch bij elkaar zijn gebracht in de Stichting voor de Landbouw (1945), in 1954 omgevormd tot het Landbouwschap. Daarin bevonden zich enerzijds de organisaties van de boeren: de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB), de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) en het liberale of algemene Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC), anderzijds die van de landarbeiders: de sociaal-democratische Nederlandse Bond van Arbeiders in de Landbouw (NBAL), de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) en de katholieke landarbeidersbond St. Deusdedit.

Bij dit onderzoek naar het organisatieproces - dat kort kan worden aangeduid als de geleidelijke erosie van een liberaal organisatiepatroon door het sterker worden van de verschillen op levensbeschouwelijk en sociaal gebied, genoodzaakt door vrijwel onvermijdelijke corporatieve samenwerking - stond één man voortdurend in het centrum, als waarnemer en deelnemer, en dat was H.D. Louwes (1893-1960), afkomstig uit Groningen. Juist gezien zijn levenslange pleidooien voor eenheid en het gezamenlijk opkomen voor de landbouwbelangen was zijn carrière bij uitstek geschikt om de vorming van het complexe organisatiepatroon te schetsen. Het lag daarom ook in de lijn, dat hij de eerste voorzitter zou worden van de Stichting voor de Landbouw.

H.D. Louwes is geboren en getogen in de Westpolder, behorend bij het dorp Vierhuizen, gemeente Ulrum in de provincie Groningen. De Westpolder is een gebied van rond de vijfhonderd hectare langs de Waddenzee in Noord-West-Groningen, met destijds veertien boerderijen. Deze boerengemeenschap werd gekenmerkt door sterke onderlinge banden.³ Als telg van een herenboerengeslacht trad H.D. Louwes in een rijke bestuurderstraditie op het gebied van landbouw, van maatschappij, van politiek en van cultuur. Van huis uit kreeg hij een grote interesse mee voor nationale en internationale ontwikkelingen. Dit gold niet voor de religie die in zijn ouderlijk milieu amper een rol van betekenis speelde, hoewel zijn ouders waren aangesloten bij de Nederlands Hervormde Kerk.⁴ H.D. Louwes was Vrijzinnig Hervormd en kende, anders dan zijn familie, vanaf zijn jonge jaren grote waarde toe aan religie. Voor hem was 'de grond van het leven gelegen in het vrijzinnig-protestantse christendom.'⁵ Hij werd sterk beïnvloed door de bijbel die voor hem een bron van inspiratie was en die hij zag als het richtsnoer in zijn leven. Hij preekte regelmatig in protestantse kerken en was kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Kerk te Groningen. Vrijzinnigheid stond bij hem hoog in het vaandel, niet alleen in de religie maar ook in de politiek. Voor de liberale partij was hij gemeenteraadslid en lid van de Tweede en van de Eerste Kamer.

Deze monografie is niet te beschouwen als een biografie. Hoofdpzets was een zo getrouw mogelijk beeld te geven van de wijze waarop H.D. Louwes de boeren- en landarbeidersorganisaties na de Tweede Wereldoorlog bij elkaar heeft weten te brengen in één samenwerkingsverband.

De daartoe geraadpleegde archieven zijn, behoudens enkele uitzonderingen⁶, onvolledig en ongeordend. Deels vindt dit zijn oorzaak in de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen grote delen van bestaande archieven verloren gingen. Daarnaast moet worden geconstateerd dat het bewaren en ordenen van historische gegevens bij de betreffende organisaties geen hoge prioriteit hadden en hebben.

De verslaglegging is zoveel mogelijk chronologisch geordend. Aangezien sommige ontwikkelingen tegelijkertijd plaatsvonden zag ik mij bij bepaalde onderdelen genoodzaakt hiervan af te wijken ten gunste van de thematische ordening.

In het eerste hoofdstuk belicht ik de provincie Groningen, die in Nederland een min of meer uitzonderlijke positie innam in vergelijking met andere provincies, niet alleen op politiek, maatschappelijk en cultureel terrein, maar ook op agrarisch gebied. Daaraanvolgend besteed ik, binnen de context van de Groninger samenleving, aandacht aan de voorouders en familiebanden van H.D. Louwes, aan het maatschappelijke, politieke en culturele leefklimaat in de Westpolder waar hij opgroeide, zijn jeugd doorbracht en zijn eerste vorming en ontwikkeling doormaakte. Verder ga ik in op het door hem gevolgde onderwijs, zijn ervaringen in de rederijderskamer en in de plaatse-

lijke landbouworganisatie te Leens, afdeling van de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML). Het hoofdstuk loopt door tot 1920 toen H.D. Louwes, na zijn huwelijk met de landbouwhuishoudlerares K.S. Spiets, begon als zelfstandige boer op de ouderlijke boerderij Nieuw Midhuizen in de Westpolder waardoor hij een volwaardig lid kon worden van een landbouworganisatie.

In het tweede hoofdstuk komt de wording en ontwikkeling van de organisaties van boeren en van landarbeiders tot 1920 aan de orde. Tijdens deze periode speelde zich grotendeels de verzuiling af en nagegaan wordt in welke mate het verzuilingsproces het tot dan toe geldende principe van organisatie naar directe belangenbehartiging beïnvloedde. Speciale aandacht wordt besteed aan de ontwikkelingen van het landbouworganisatiewezen in de provincie Groningen, teneinde een beeld te schetsen van de situatie die H.D. Louwes aantrof bij zijn toetreding tot de GML.

Het derde hoofdstuk behandelt het tijdvak van 1920-1940, toen H.D. Louwes de ontwikkeling doormaakte van bestuurslid van de GML tot haar voorzitter, en tot voorzitter van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC), de koepelorganisatie van de gewestelijke - liberale of algemene - landbouwmaatschappijen. Onderzocht wordt verder hoe en in welke mate het verzuilingsproces zich voortzette in de provincie Groningen en met name de vraag in hoeverre H.D. Louwes invloed uitoefende binnen dit krachten spel. In dit hoofdstuk komt ook de kwestie aan de orde waarom hij, als voorzitter van de GML, tevens lid werd van de Groninger Boerenbond die was aangesloten bij de politieke landbouworganisatie Landbouw en Maatschappij (L en M). Deze organisatie wist begin jaren dertig veel boeren aan zich te binden uit onvrede over het gevoerde landbouwbeleid.

Het vierde hoofdstuk behandelt de periode van de Tweede Wereldoorlog waarin de nadruk ligt op de inzet en handelwijze van H.D. Louwes, enerzijds in relatie tot de bezettende macht, anderzijds in relatie tot de overige verzuilde organisaties. Tijdens de eerste fase, van mei 1940 tot augustus 1940, komt het handelen van H.D. Louwes als voorzitter van het KNLC met betrekking tot een eventuele samenwerking met de inmiddels naar het fascisme overhellende boerenorganisatie L en M aan de orde. In de tweede fase, van augustus 1940 tot december 1941, belicht ik zijn handelwijze met betrekking tot de verplichting, door de bezettende macht opgelegd aan iedere boeren- en landarbeidersorganisatie, zich aan te sluiten bij de Nederlandse Landstand. Dit was een op Duitse leest geschoeide organisatie voor allen die betrokken waren bij de landbouwproductie. Na de opheffing van de organisaties beraadden vertegenwoordigers van de organisaties zich ondergronds over de toekomstige organisatie van de landbouw na de oorlog. De afspraken die tijdens dit overleg werden gemaakt, meer speciaal de rol van H.D. Louwes hierin, en de consequenties daarvan belicht ik in het vijfde en laatste hoofdstuk dat de periode behandelt van 1945 tot 1960. In het eerste gedeelte is het ontstaan en functioneren van de Stichting voor de Landbouw onderwerp van

studie. Welke rol speelde H.D. Louwes hierin en op welke wijze legde hij mede de basis voor de op te richten publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie voor de landbouw, het Landbouwschap? In het tweede gedeelte ga ik in op de periode van het Landbouwschap ten tijde van H.D. Louwes tot 1960, het jaar van zijn overlijden.

H.D. Louwes 29-11-1947. Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn

HOOFDSTUK 1

GRONINGEN, ACHTERLAND VAN HERMAN DERK LOUWES

1.1 INLEIDING

H.D. Louwes voelde zich sterk verbonden met het Groninger land dat voor hem zijn thuishaven bleef, ook toen zijn werkterrein zich in zijn latere leven verplaatste van Groningen naar Den Haag en Rotterdam. Hierdoor was hij vaak genoodzaakt in het westen te overnachten. In verband met buitenlandse reizen was hij meerdere malen wekenlang van huis. Ongeacht of hij verbleef in het binnen- of in het buitenland, Louwes nam dagelijks telefonisch contact op met zijn echtgenote op de boerderij in de Westpolder.¹ Zo onderhield hij zijn relatie met zijn geboortegrond en bleef hij betrokken bij de ontwikkelingen in zijn gezin en op zijn bedrijf. Als hij in Nederland verbleef bracht hij de weekeinden thuis door. Daar vond hij, wandelend over de dijk aan de Waddenzee, de rust voor het ontwikkelen van nieuwe ideeën waarmee hij zijn medewerkers op landelijk niveau regelmatig verraste.²

In het eerste deel van dit hoofdstuk worden de historische ontwikkelingen in de provincie Groningen belicht als achtergrond van de leefwereld van H.D. Louwes. In het tweede deel ga ik in op de Westpolder waarmee hij zich, met alles wat in hem was, verbonden voelde.³ In de Westpolder waren de onderlinge verhoudingen minder scherp dan in andere delen van de provincie Groningen. Dit vond mede zijn oorsprong in de woelige jaren in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin zijn stiefgrootvader, D.R. Mansholt, een belangrijke rol speelde. Deze had niet alleen veel invloed in de Westpolder, hij maakte ook een grote, blijvende indruk op de jeugdige Louwes. Dit was voor mij een reden, meer expliciet aandacht te besteden aan Mansholt. De schijnwerper wordt echter vooral gericht op de jonge Louwes. Hij groeide op in een gezin met een open oog voor de maatschappelijke en politieke beroeringen van die periode, die op hem als kind en als jongeman sterk inwerkten. Hij zoog als het ware de informatie op die via zijn familiekring tot hem kwam. Zijn leergierigheid kwam hem daarbij goed van pas en in zijn schooljaren greep hij de opgedane kennis aan om er een eigen invulling aan te geven. Geschiedenis en talen waren zijn favoriete schoolvakken. Als lid van de Rederijkerskamer had hij een vruchtbare oefenschool in het houden van spreekbeurten, waar hij later veel profijt van zou hebben. Aandacht wordt besteed aan zijn optreden als jonge boer bij de plaatselijke landbouww organisatie, aangesloten bij de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML). Het hoofdstuk sluit af in 1920 toen hij op zesentwintigjarige leeftijd

trouwde en zijn vader opvolgde als zelfstandige boer op de ouderlijke boerderij.

1.2 GRONINGEN, ACHTERLAND VAN HERMAN DERK LOUWES

ONTWIKKELINGEN OP CULTUREEL, POLITIEK EN LANDBOUWKUN- DIG GEBIED

Met de totstandkoming van de Bataafse Republiek drong de Verlichting verder door in Nederland. Niet alleen kreeg de scheiding tussen staat en maatschappij haar beslag, de Verlichting zag de Nederlanders allereerst als burgers van één vaderland, zonder onderscheid naar religie. In haar eerste grondwet (1798) erkende de Republiek godsdienstvrijheid voor alle ingezetenen. Dit had tot gevolg dat niet alleen de leden van de officiële protestantse kerk, maar ook tot dan toe achtergestelde groepen - protestanten met afwijkende opvattingen, joden en katholieken - formeel gelijke rechten kregen. Ondanks verzet van de gevestigde gereformeerden zou de formele en principiële gelijkstelling van de katholieken - ongeveer eenderde van de bevolking - nooit meer ongedaan worden gemaakt. In weerwil van deze formele gelijkstelling duurde in de praktijk de achterstelling nog geruime tijd voort. Na de invoering van de scheiding tussen staat en maatschappij zette vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een omgekeerd proces in van wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, die zich ten slotte manifesteerde als de verzuiling.⁴

VAN CULTUREEL ISOLEMENT NAAR CULTURELE EMANCIPATIE

Na de totstandkoming van de Bataafse Republiek doorbrak de provincie Groningen het culturele isolement waarin zij zich tot dan toe bevond.⁵ Hierbij speelde de provinciale afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1791 was opgericht, een belangrijke rol.⁶ Het Nut had tot doel om 'naar de beginselen van de christelijke godsdienst [het] algemeen volksgeluk te bevorderen.' Tot de gewenste algemeen-christelijke zedelijkheid behoorde ook het besef dat ieder zich van zijn eigen stand bewust was en zich dienovereenkomstig diende te gedragen.⁷

In de provincie Groningen was de invloedrijke dominee J.A. Uilkens te Eenum de motor achter het in 1800 in het leven roepen van een Nutsdepartement in het Marnegebied.⁸ Uilkens had zich verdiept in de problematiek van de landbouw en werd later benoemd tot hoogleraar in de 'landhuishoudkunde' aan de universiteit van Groningen. Hij stond op het standpunt dat geschoolde predikanten een bijdrage zouden leveren aan de verbetering van de beschaving. Omdat theologiestudenten verplicht werden zijn colleges te volgen, zouden de toekomstige dominees met hun veronderstelde geestelijk

overzicht ook betere landbouwmethoden aan hun gemeenteleden kunnen voorhouden. Deze lijn van vooruitgang werd overgenomen door P. Hofstede de Groot (1802-1886), die in 1829 tot hoogleraar te Groningen was benoemd. Voordien was hij twee jaar predikant geweest in Ulrum. Hij was één van de drijvende krachten achter de vrijzinnige stroming in het protestantisme, de zogenaamde 'Groninger richting.' Hofstede de Groot benadrukte het eigen gemoedsleven van de gelovige; hij pleitte voor een verregaande vrijheid van geestelijke ontwikkeling en voor religieuze verdraagzaamheid.⁹ Mede door zijn invloed lag in de preken rond 1832 de nadruk op het vermijden van leergeschillen op de kansel. Opvoedende betogen kwamen in de plaats van boetedoeningen. Van de predikant werd in feite verwacht dat hij even hard werkte voor een lezing voor het Nut als voor zijn preek, en dat er niet zoveel verschil tussen deze beide zou bestaan. Hofstede de Groot, die constateerde dat de werkelijke toestand op de landbouwbedrijven achterbleef bij de gewenste situatie, zag scholing als een belangrijk middel om de beoogde veranderingen te bereiken.¹⁰

Onderwijs had daarnaast een belangrijke functie als doorgeefluik van ideologieën.¹¹ Daarom besteedde Hofstede de Groot niet alleen veel tijd aan zijn hoogleraarschap, maar ook aan zijn ambt als schoolopziener. Zijn ideaal was een school die wel van staatswege werd ingericht, maar waarin de onderwijzer toch de bijbelse verhalen zou vertellen. Van hem werd verwacht dat hij steeds met eerbied sprak over de kerk.¹²

In het begin van de negentiende eeuw bestonden de kerkenraden in de provincie Groningen voor een groot deel uit leden van de boerenstand, in sociaal opzicht de belangrijkste bevolkingsgroep. Binnen de hervormde kerk, waar de 'Groninger richting' ging overheersen, kwamen zij in verlicht vaarwater.¹³ Gaandeweg vonden verlichting en vernieuwingsgeest opgang in steeds bredere kring. Dit kon voor een groot deel op het conto geschreven worden van het Nut waarin, naast dominee Uilkens, ook andere dominees een belangrijke rol speelden. Zij waren vaak de initiatiefnemers tot het oprichten van leesgezelschappen.¹⁴ Naast leesgezelschappen waren in Nederland in de achttiende eeuw rederijderskamers opgericht die uitgingen van de gedachte dat burgers zich beter gezamenlijk met anderen konden ontplooiën dan in afzondering. Door aaneensluiting konden zij bijdragen tot maatschappelijke verbetering en het verbreiden van de beschaving.¹⁵ De opkomst van de rederijderskamers was nauw verbonden met de emancipatie van de burgerij, waartoe in Groningen ook de grotere boeren gerekend werden. Die namen dan ook actief deel aan leesgezelschappen.

De opkomst van leesgezelschappen was een internationaal verschijnsel. Zowel in Noord-West-Europa als in de Verenigde Staten schoten zij als paddestoelen uit de grond. In Nederland namen de leesgezelschappen een hoge vlucht in de tweede helft van de achttiende eeuw, met name in protestantse gebieden waar de leescultuur sterker was ontwikkeld dan in katholieke.¹⁶

Leesgezelschappen waren enerzijds een product van het emancipatiestreven, anderzijds fungeerden zij tegelijkertijd als katalysator. In de jaren twintig van de negentiende eeuw telde het platteland van Groningen zo'n honderd leesgezelschappen.¹⁷ In die provincie werd veel gelezen en verteld. Zo was het opmerkelijk dat van de vijf grootste kranten in Nederland de *Provinciale Groninger Courant* en de *Nieuwe Groninger Courant* in 1877 respectievelijk de tweede en de vijfde plaats innamen.¹⁸

Op het platteland hadden de leesgezelschappen, waarvan de meeste te vinden waren in de kleigebieden, het lezen en de popularisering van het boek sterk bevorderd. Eén van die kleistreken was het Marnegebied - bestaande uit de gemeenten Kloosterburen, Leens en Ulrum - die ieder een leesgezelschap hadden. In Leens was al in 1790 een leesgezelschap opgericht. Geert Reinders (1737-1815), een zeer invloedrijke boer, die landelijk bekend was als veepestbestrijder, was actief lid van 1802-1815. Hij was een duidelijke exponent van een opkomend nieuw type boer: lezend, geïnteresseerd in actuele ontwikkelingen en zelf actief deelnemend aan het maatschappelijke en politieke leven. Ook dominee Uilkens was een trouw lid van het leesgezelschap Leens. Ulrum vormde samen met onder andere Vierhuizen één leesgezelschap.¹⁹ Te Vierhuizen zou Herman Derk Louwes, verder te noemen Herman Derk, in 1893 het levenslicht zien. Aangenomen mag worden dat zijn familieleden lid waren van het leesgezelschap Ulrum.

De voornaamste activiteit van de besturen van de leesgezelschappen was het aanschaffen van lectuur. Boeken circuleerden tweemaal per maand en op de jaarlijkse Algemene Vergadering was ieder lid verplicht een 'afgelezen' boek te kopen.²⁰ Herman Derk wees later op het belang van leesgezelschappen voor het platteland. Voor Noord-Groningen noemde hij de periode van 1850-1920 de meest vruchtbare tijd voor het zich vertrouwd maken met het boek. 'Het was de tijd van de leesgezelschappen. Eén keer per jaar hielden deze verkoop van honner boeken en langzaam maar zeker groeiden uit deze venduties kleine boekerijen op de onderscheiden boerderijen. Nog herinner ik in mijn eigen ouderhuis en bij grootouders en ooms en tantes al die gezellige boeken met er voorin nog het lijstje der circulatie bij de medelezers.'²¹

Hoewel de leesgezelschappen open stonden voor alle belangstellenden betekende dit in de praktijk niet dat het ledenbestand erg gemengd was. Vrouwen waren, vaak krachtens ongeschreven regels, uitgesloten. Daarnaast moesten belangstellenden, behalve over de nodige leesvaardigheid, beschikken over voldoende vrije tijd om te lezen. Voor de grote groep landarbeiders, die ook 's winters een arbeidsdag kende van meer dan elf uur, ontbrak de gelegenheid tot het lezen van een boek.²² Ook andere arbeiders en de eenvoudige handwerklieden maakten zelden deel uit van een leesgezelschap.²³

Naast leesgezelschappen kende de provincie Groningen ook veel rederijkerskamers. Dit waren niet alleen centra van cultureel leven, zij boden ook gelegenheid tot gezellig en ongedwongen samenzijn. De leden legden

zich toe op het beoefenen van welsprekendheid, de voordrachtskunst en het toneelspel. Het doel was om, zoals de voorzitter van de rederijderskamer 'Tollens' het in de eerste openbare bijeenkomst op 24 januari 1855 formuleerde, 'door oefening in 't declameeren of reciteeren van poezy en proza onzen geest te beschaven, onzen zin op te wekken voor al wat edel en groot is en wel luidt en ons gemoed en gevoel te stemmen voor iets hoogers dan wat alleen voor de zinnen is.'²⁴

Nadat in de stad Groningen in 1851 een rederijderskamer was opgericht volgde er in de loop van de volgende jaren nog een vijftigtal. Eén daarvan was de rederijderskamer Asinga te Ulrum. Daartoe nam W.L. Dijkhuis (1804-1893) in 1858 het initiatief.²⁵ Dijkhuis was de overgrootvader van Herman Derk (voor de genealogie van Herman Derk zie bijlage 1.1). Dijkhuis was een vooruitstrevende boer en op vele terreinen actief. Niet alleen de landbouw, ook politiek en cultuur hadden zijn warme belangstelling. De naam 'Asinga' was afgeleid van het geslacht Asinga, dat de gelijknamige burcht te Ulrum bewoonde en betekende voluit: Asinga Semper Iungit Nos, Genius Ars (Asinga verbindt ons voor altijd, door de kunst bezielde).²⁶ Het doel van Asinga was 'te oefenen in het lezen, voordragen en declameeren van stukken in de Nederlandse taal, zowel van proza als van poëzie.' Een Latijnse naam voor een dergelijk genootschap was een uitzondering: meestal putte men uit Nederlandse spreekwoorden en gezegden. Asinga week trouwens ook op andere punten af van wat gangbaar was. Vrouwen konden vanaf het begin meedoen terwijl dit bij andere kamers pas rond de eeuwwisseling mogelijk werd. Het toen respectabele bedrag van vijf gulden dat in de kas gestort moest worden was ongebruikelijk hoog en gaf aan dat de leden niet behoorden tot de minder draagkrachtigen.²⁷

Tot 1900 waren in de provincie Groningen, behalve studenten, vooral jongeren van achttien tot vijfendertig jaar uit de middenstand, het onderwijs, de agrarische sector en de ambachten lid. Bijna allen hoorden tot de Nederlands Hervormde Kerk, een klein gedeelte was katholiek terwijl gereformeerden en arbeiders geen lid waren. Leden beslisten over iemands toelating, maar in de notulen werd meestal niet vermeld op welke gronden. Door het voordragen in het Nederlands probeerde men het Gronings accent kwijt te raken. Voordrachten vonden veelal plaats uit werken van in die tijd populaire schrijvers als H. Tollens, P.A. de Génestet en B. ter Haar.²⁸ Ook Hildebrand (pseudoniem van N. Beets²⁹) was zeer geliefd en zijn stukken uit de *Camera Obscura* genoten een grote populariteit. Werken van Multatuli (pseudoniem van E. Douwes Dekker³⁰) vonden gretig onthaal en de invloed van deze schrijver was groot. Zijn *Ideeën* vonden een vruchtbare bodem.³¹ Ook buiten de rederijderskamers lazen honderden jongens en meisjes de bundeltjes *Ideeën* heimelijk bij kaarslicht. Zij werden er door geraakt, meer dan door Tollens of Beets. Veel mensen met weinig ontwikkeling namen er kennis van en 'hun gekneusd zelfbesef ademde op.'³²

In dezelfde jaren dat de Groninger richting in de Nederlands Hervormde Kerk een bloei doormaakte, werd de provincie Groningen ook het centrum van een geheel andere kerkelijke beweging: de Afscheiding. Hofstede de Groot had tijdens zijn Ulrumse jaren van zijn gemeenteleden te horen gekregen dat zij niet met zijn visie konden instemmen. Zij misten daarin de nadruk op de zondigheid van de mens en op de betekenis van de Heer als verlosser. Zijn opvolger als dominee in Ulrum, H. de Cock (1801-1842), legde daar wel de nadruk op. Zo zag hij de economische crisis van de jaren twintig en de cholera-epidemie van 1831-1832 als een straf van God voor de heersende lichtzinnigheid.³³ Hij verdiepte zich in de problematiek die zijn kerkleden naar voren brachten en dat kwam in zijn preken, die geleidelijk ook uit andere plaatsen meer aandacht trokken, tot uiting. Bij zijn collega's vond hij echter geen instemming en uiteindelijk werd hij door het synodale bestuur van de hervormde kerk ontslagen als predikant. Als reactie daarop riep de verontwaardigde kerkenraad van Ulrum op 14 oktober 1834 de Afscheiding uit. Deze scheuring raakte de hele Groningse samenleving, maar terwijl velen van de strikt belijdende groep buiten het hervormde kerkelijk leven kwamen te staan, kreeg de Groninger richting nog meer de wind in de zeilen.³⁴ Aanvankelijk veranderde er binnen de hervormde kerk dan ook niet veel en bleef de Groninger richting de overheersende stroming. Behalve in de bakermat Ulrum waren de afgescheiden groepen in de regel klein, maar de opkomst van geïnteresseerden bij hun bijeenkomsten was vele malen groter.³⁵ Het waren niet de rijke boeren of de beter gesitueerden maar vooral kleine ambachtslieden, hulponderwijzers, handelaren en agrariërs. Deze mensen zaten ingeklemd tussen de elite en het proletariaat en het geloof betekende vrijmaking uit de spanningen van hun maatschappelijk leven. Hun kinderen en kindskinderen zouden een halve eeuw later als 'kleine luyden' de belangrijke achterban vormen van Abraham Kuiper.³⁶

De Afscheiding kende veel invloed toe aan het lokale niveau. Veel meer dan de hervormden riepen de gereformeerden - ook wel rechtzinnige of orthodoxe protestanten genoemd - een heel stelsel van organisaties in het leven. Hun belangrijkste pijler was het christelijk onderwijs dat mogelijk werd door een nieuwe Onderwijswet van 1857. Omdat rijkssteun daarin achterwege bleef vroeg dit aanmerkelijke financiële inspanningen. Gereformeerden slaagden er desondanks in om met name in de jaren zestig en zeventig een groot aantal bijzondere scholen te stichten. Ouders werden verplicht hun kinderen naar de christelijke lagere school te sturen. Deden ze dat niet, dan kregen ze te maken met tuchtmaatregelen van kerkelijke zijde.³⁷

Naast het belang van christelijk onderwijs kenden de gereformeerden een aanzienlijke plaats toe aan de 'jongelingsverenigingen.' Deze hadden tot doel 'bevorderlijk te zijn aan elkanders opleiding tot leden van Kerk, Staat en Maatschappij.' Via bijbelbespreking en opstellen over bijbelse, vaderlandse en zendingsgeschiedenis gaven zij hieraan gestalte. Daarnaast kwamen ook sociale onderwerpen aan de orde. De actuele politiek werd daarvan nadruk-

kelijk uitgesloten.³⁸ Anders dan in leesgezelschappen en rederijderskamers, waar verlichte ideeën de toon bepaalden, zagen de jongelingsverenigingen in Groningen belangrijker taken op hun weg liggen. Die eisten alle aandacht en veerkracht op, zodat er geen tijd meer restte voor luchtiger zaken. Er werd veel gelezen en gestudeerd als voorbereiding op de taak die wachtte.³⁹ Een en ander bevorderde de spreekvaardigheid in deze kringen zeer.

In de jaren zeventig laaide binnen de Nederlands Hervormde Kerk de strijd tussen de gereformeerden en de vrijzinnigen in de provincie Groningen op. Door de invoering van het kerkelijk kiesrecht in 1867 hadden de leden meer invloed gekregen en dit vertaalde zich in de houding van de kerkenraad. Sociaal gezien vormden de gereformeerde protestanten strijdvaardige lokale elites. Met name op het platteland maakten elites van welgestelde boeren en kleine zelfstandigen, de zogenoemde 'kleine luyden,' de dienst uit. Landelijk stonden de 'kleine luyden' tegenover de 'grote heren' uit de stad. Deze laatste bezetten de belangrijke posten in het kerkbestuur. De gereformeerden eisten een gelijkwaardige plaats op voor de bijzondere school. De strijd die zij hiervoor voerden leidde in 1879 tot de oprichting van de Antirevolutionaire Partij (ARP) onder leiding van dr. A. Kuiper⁴⁰, die met zijn ongekende overtuigingskracht en onovertroffen retoriek iedereen in de schaduw stelde.⁴¹ Zijn ambities waren niet beperkt tot de gereformeerden en hun emancipatie, zijn diepste intentie was de herkerstening van heel de samenleving. Kuipers grondmotief lag in de erkenning van de absolute soevereiniteit van God over het gehele leven.⁴² Hij was een fel tegenstander van liberalisme en socialisme omdat beide stromingen, als erfgenamen van de Franse Revolutie, de ideeën van de volkssoevereiniteit huldigden.⁴³ In Groningen bleef de vrijzinnige stroming tot 1920 overheersen.⁴⁴

VAN LIBERALE HEGEMONIE NAAR VERZUILING

In het midden van de negentiende eeuw kende Nederland een liberalisme met als kenmerken ruimdenkendheid, redelijkheid, edelmoedigheid, mildheid en welwillendheid. Het was niet gebonden aan een bepaalde politieke partij. In diezelfde periode bestond er een nauw verband tussen literatuur, levensbeschouwing, burgerschap en historisch besef.⁴⁵

Dit gold ook voor Groningen hoewel daar een hele strijd aan was voorafgegaan. Het zelfbewuste deel van de boerenstand had zich in de jaren dertig van de negentiende eeuw verzet tegen het van kracht zijnde standenstelsel. Dit stelsel kende drie standen: de stad Groningen, de ridderschap en de landelijke stand. Iedere stand werd, ongeacht de omvang van zijn achterban, in de Provinciale Staten vertegenwoordigd door twaalf afgevaardigden. De ridderschap telde in totaal echter slechts vierentwintig leden, de stad had ongeveer achtentwintigduizend inwoners en op het platteland woonden honderdtienduizend mensen.

Bij de boerenbevolking was intussen niet alleen de welvaart sterk toegenomen, maar ook de politieke belangstelling. Boeren voelden de onevenredige vertegenwoordiging van de drie standen meer en meer als een achterstelling. In de Provinciale Staten organiseerde zich in 1834 een oppositiegroep. Geert Reinders (1790-1869), kleinzoon van de eerder genoemde Geert Reinders⁴⁶, statenlid sinds 1825, speelde daarin een vooraanstaande rol. Terwijl in de rest van Nederland weinig belangstelling bestond voor de grondwetswijziging van 1840 bracht deze de gemoederen in Groningen opnieuw in beweging. In een adres in de *Groninger Courant* van 18 februari 1840 werd op structurele veranderingen aangedrongen, zoals afschaffing van privileges en verkiezing van burgemeester en gemeenteraadsleden door de ingezetenen zelf. Behalve een enkele bierbrouwer waren het de landbouwers die meer invloed wilden op het staatsbestuur. Als de voornaamste drijver achter het adres gold J.F. Zijlker (1805-1868).⁴⁷ Zijlker was afkomstig uit Beerta en behoorde tot de radicaalgezinde boerenstand van het Oost-Groningse Oldambt. Zijlker had zich grotendeels ontwikkeld door zelfstudie⁴⁸ en was vooral beïnvloed door de Haagse advocaat D. Donker Curtius, een hartstochtelijk verdediger van de vrijheid.⁴⁹

De grondwetswijziging van 1840 was eigenlijk niet veel meer dan een aanpassing van grondwettelijke bepalingen aan de feitelijke toestand door de Belgische afscheiding en bracht geen enkele wezenlijke verandering. Anders was dit met de grondwetsherziening van 1848 die de grondslag legde voor een nieuw bestel. De belangrijkste punten waren rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden, volledige ministeriële verantwoordelijkheid en openbaarheid van beraadslagingen van alle openbare lichamen.⁵⁰ Toch bracht deze grondwetswijziging geen uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden, integendeel zelfs. Niet alleen bleef het censuskiesrecht - kiesrecht gebonden aan de aanslag in de belastingen⁵¹ - bestaan, in 1848 werd de census verhoogd zodat het kiesrecht werd beperkt tot een nog kleinere groep van kapitaalkrachten: de aristocratie en de goeude burgerij. Daartoe hoorden in Groningen ook de rijkere boeren. In de provincie Groningen daalde het aantal stemgerechtigden van bijna achtduizend in 1844 tot zesduizend in 1852.⁵² Omdat zich minder mensen vertegenwoordigd voelden, schiep het als 'verbetering' voorgestelde kiesrechtstelsel een voedingsbodem voor de latent aanwezige spanningen.

Het liberalisme werd in Groningen, evenals in de rest van Nederland, de dominante stroming. Dit negentiende-eeuwse liberalisme ging ervan uit dat veel problemen waren op te lossen als men aan personen en ondernemingen een redelijke mate van vrijheid toekende. Armoede en gebrek achtten veel liberalen echter betrekkelijk onoplosbaar, tenzij de individuele eigendom - en daarmee de grondslag van de samenleving - opgeheven zou worden.⁵³ Tegenover de vooruitgang voor bepaalde groepen in Groningen, waaronder de welgestelde boeren, stonden de armoede en werkloosheid van grote groepen

mensen. Onder hen waren veel landarbeiders. Tengevolge van een herhaalde aardappelziekte in het midden van de jaren veertig ontstond schaarste aan dit volksvoedsel bij uitstek. Bij gebrek aan aardappelen weken de minstbedeelden uit naar rogge als voedsel. Besturen van diaconieën klaagden in 1847 dat 'het brood tot een meer dan dubbele duurte als gewoonlijk' was gestegen en riepen op tot het houden van een bijzondere collecte.⁵⁴ Het hongeroproer van 1847 in Groningen was een gevolg van de hoge prijzen van zowel aardappelen als van brood. Ten koste van zeven mensenlevens werd de orde hersteld. Volksziekten vergrootten nog de ellende. Zij teisterden trouwens niet uitsluitend de lagere volksklasse, ook onder de prominenten vielen slachtoffers.⁵⁵

Tengevolge van de hervormingsbeweging van 1848, die J.R. Thorbecke en de zijnen aan de macht bracht, werden ook in Groningen de gevestigde maatschappelijke en staatkundige verhoudingen doorbroken. Het radicale liberalisme had reeds in de voorafgaande jaren onder de burgerij en boeren van Groningen zijn aanhangers gevonden.⁵⁶ Voor Groningen werden vier liberale afgevaardigden gekozen voor de Tweede Kamer, onder wie Reinders en Zijlker.⁵⁷ Deze liberale afgevaardigden van de plattelandsdistricten van Groningen oefenden echter tot 1868 geen grote invloed uit op het parlementaire werk. Actieve deelname aan gemeentelijke en provinciale besturen stond bij hen op de voorgrond.⁵⁸ Tijdens de jaren zeventig wisten de liberale afgevaardigden veel voor Groningen te bereiken. Belangrijke infrastructurele werken werden in gang gezet. Zo kwamen er spoorwegverbindingen tot stand met West-Nederland en met Noord-West-Duitsland en werd het Eemskanaal voltooid. Meer dan voorheen raakte Groningen geïntegreerd in nationale en internationale ontwikkelingen. Op langere termijn was wellicht het meest van belang dat de universiteit voor de stad behouden bleef.⁵⁹

Inmiddels waren de liberalen steeds meer verdeeld geraakt in een behoudende en een vooruitstrevende richting. De jonge S. van Houten (1837-1930) maakte zich tot tolk van de laatste.⁶⁰ Deze doopsgezinde Multatuliaan was een uitgesproken radicale democraat en kreeg geleidelijk meer invloed binnen de in Groningen opkomende radicaal-liberale stroming. Hij werd in 1864 raadslid en in 1867 wethouder in Groningen.⁶¹ Nadat hij in 1869 met grote meerderheid in Groningen tot lid van de Tweede Kamer werd gekozen, ontdekte hij al spoedig dat zijn uitgesproken opvattingen op het gebied van het kiesrecht en van de sociale kwestie geen gemeengoed waren in de landelijk toonaangevende liberale kringen. In de periode van het kabinet-De Vries-Geertsema (1872-1874) vestigde hij zijn naam als pionier van de sociale wetgeving door zijn initiatief-wetsvoorstel inzake de kinderarbeid.⁶² Een andere links-liberaal uit Groningen was H. Goeman Borgesius (1847-1917). De door hem in 1886 voorgestelde enquête naar de arbeiderstoestanden was de aanloop tot vele sociale maatregelen, waaraan hij zelf als minister van 1897-1901 vorm zou geven.⁶³

Intussen was sinds 1871 in de provincie Groningen een bescheiden begin gemaakt met de arbeidersbeweging. In dat jaar kwam de eerste arbeidersbeweging tot stand, het Groninger Werkliedenverbond. Leden waren ambachtslieden in de stad en elders in de provincie, maar nog niet de grauwe massa van de landarbeiders. Het Groninger Werkliedenverbond zette zich in 1880 actief in voor het algemeen kiesrecht. In november belegde het Comité voor algemeen stemrecht een openbare bijeenkomst in Groningen onder voorzitterschap van de Delftse hoogleraar B.H. Pekelharing.⁶⁴ Pekelharing stond dicht bij de socialistische theorieën en analyse maar nam afstand van de door socialisten voorgestane oplossingen. Hij wilde het liberalisme vernieuwen maar er niet mee breken.⁶⁵

Landelijk waren de liberalen in 1878 op het hoogtepunt van hun politieke macht. De nieuwe onderwijswet van dat jaar stootte echter de antirevolutionairen en roomskatholieken zodanig tegen het hoofd, dat zij hun oorspronkelijke tegenstellingen ondergeschikt maakten aan hun gezamenlijk belang. Zij zochten toenadering tot elkaar in de inmiddels sterk op gang gekomen schoolstrijd. Tevens brak in die periode de landbouwcrisis uit, die een periode van grote onrust op het platteland inluidde.

In Groningen vergrootte deze crisis de kloof tussen landarbeiders en fabrieksarbeiders enerzijds, en tussen boeren en burgers anderzijds. De inmiddels ontstane strijd voor het algemeen kiesrecht, het sociale vraagstuk en de schoolstrijd waren slepende kwesties, die de geesten nog verder uiteendreven. Vanaf 1880 deden in Groningen zowel confessionelen als sociaal-democraten een aanval op het liberale bastion. Mede omdat de liberalen een progressief standpunt innamen met betrekking tot het kiesrecht, konden zij die stormlopen voorlopig weerstaan. Terwijl landelijk katholieken en antirevolutionairen in 1888 het heft in handen kregen - het eerste confessionele kabinet onder leiding van de antirevolutionair Æ. Mackay kwam in het zadel - kwamen zij er in Groningen niet aan te pas. Dat betrof niet alleen de afvaardiging naar Den Haag, maar ook de samenstelling van de gemeenteraad van Groningen en van de Provinciale Staten.⁶⁶

De radicale democratie kreeg met de oprichting in 1886 van het *Groninger Weekblad*, met als ondertitel *Radicale Courant voor geheel Nederland*, ook landelijk politiek gezag. Het blad streefde ernaar een soort ontmoetingspunt te vormen tussen de socialisten en de burgerlijk-radicalen linkerzijde. Derk Roelfs Mansholt (1842-1921), een herenboer uit de Westpolder - over wie later meer - was een stuwende kracht.⁶⁷

Rond de eeuwwisseling begonnen de electorale verhoudingen te verschuiven, niet alleen in Groningen maar ook landelijk. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, in 1888 als eerste socialist gekozen in de Tweede Kamer, moest al in 1891 het veld ruimen. Onderlinge verdeeldheid leidde er toe dat de socialisten bij de verkiezingen van 1894 geen enkele rol speelden. Na de oprichting

van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894 werden in 1897 twee afgevaardigden gekozen in de Tweede Kamer, P.J. Troelstra en H.H. van Kol.⁶⁸

In 1901 richtte de progressieve vleugel van de liberalen een eigen partij op: de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Daarmee was de scheiding der geesten een feit. Met de oprichting van de VDB ontstond een aanzienlijke partij in het politieke midden, die een grote aantrekkingskracht uitoefende op gematigd-progressieve kiezers. De politieke middenruimte werd interessanter naarmate sociaal-democraten en confessionelen groeiden in macht en getal, en het traditionele liberalisme aan kracht inboette. Toch was het verschil tussen de behoudende liberalen, verenigd in de Liberale Unie, en de vrijzinnig democraten in feite slechts een verschil in tempo. Bij beide groeperingen stonden grondwetsherziening en algemeen kiesrecht vooraan in het programma, maar alleen de vrijzinnig democraten wilden daar prioriteit aan geven.⁶⁹ Liberale stromingen bleven elkaar dan ook vinden in hun oppositie tegen de confessionele partijen en vormden in 1913 daartoe de 'Vrijzinnige Concentratie.' Het kabinet-Heemskerk werd weggestemd en de VDB kreeg in de persoon van D. Bos, die bekend stond als een bruggenbouwer⁷⁰, de formatieopdracht. Omdat de SDAP weigerde regeringsverantwoordelijkheid op zich te nemen gaf Bos, teleurgesteld, zijn opdracht terug. Teneinde de ontstane patstelling te doorbreken werd een zakenkabinet geformeerd met een sterk liberaal accent onder leiding van de oud-Groningse hoogleraar R.W.A. Cort van der Linden (1846-1935).⁷¹ Op nationaal niveau bracht de evenredige vertegenwoordiging in 1918 de confessionelen in het centrum van de macht.

In de provincie Groningen raakten de liberalen in 1901, op G. Zijlma na, hun zetels kwijt. In het district Hoogezand won de SDAP'er K. ter Laan de verkiezingen. Tot aan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 zonden de stad Groningen en de twee Oost-Groningse kiesdistricten Veendam en Winschoten bijna uitsluitend VDB-ers naar Den Haag.⁷² De verkiezingen van 1918 veroorzaakten in Groningen een ware aardverschuiving in het politieke landschap. Liberalen en de inmiddels op het toneel verschenen vrijzinnig-democraten moesten de macht delen met confessionelen en sociaal-democraten.⁷³ Tengevolge van het verdwijnen van het districtenstelsel en de verzwakking van het liberalisme werd de stem van Groningen, die toch vooral een vrijzinnige kleur had, al gauw nauwelijks meer gehoord. De SDAP, die voortaan in Groningen de sterkste partij was, koos landelijk voor het politieke isolement waardoor de invloed van Groningen nog verder verzwakte.⁷⁴

Hoewel de liberale dominantie aan haar eind was gekomen, was de rol van de vrijzinnigen in Groningen - evenals op landelijk niveau - niet uitgespeeld. Het inboeten aan kwantiteit werd geruime tijd tot op zekere hoogte gecompenseerd door kwaliteit. Door de sociale posities die de liberalen innamen konden zij ook via andere wegen hun belangen bevorderen. Zo drukten zij

hun stempel op het universitaire leven en - via een aantal kranten - op de publieke opinie en behielden zij hun invloed in het bedrijfsleven en in de landbouw.⁷⁵

VAN ORGANISATIES VOOR BOEREN NAAR ORGANISATIES VAN BOEREN

In het economische leven van Groningen was de agrarische sector een dominante factor. Landbouw en veeteelt waren de voornaamste bronnen van bestaan.⁷⁶ De stad Groningen was nauw verbonden met het haar omringende platteland. In allerlei sectoren van het economische en maatschappelijke leven was de afstemming tussen 'Stad en Lande' merkbaar. Dit kwam niet alleen tot uiting in de groeiende betekenis van de stad Groningen als cultureel middelpunt, maar ook in de omvang, de aard en de structuur van nijverheid en handel. In Groningen, gekenschetst als de derde handelsstad van Nederland, vormde de graanhandel de belangrijkste component. De al in de zeventiende eeuw ingestelde Groninger Korenbeurs was in het laatste kwart van de negentiende eeuw prijsbepalend voor het binnenlandse graan, zoals Rotterdam dit werd voor het geïmporteerde graan en aanverwante producten. De veemarkt was een andere belangrijke component in de handel van de stad Groningen. Ook de opkomende industriële ontwikkeling op het platteland was in de eerste plaats ingesteld op de behoeften van de landbouw. Bedrijven die korenmolens maakten, leerlooierijen en vlasfabriekjes hoorden daartoe. Dorpssmederijen en wagenmakerijen waren in hoge mate afhankelijk van de welvaart van de boeren. De talrijke steenfabrieken waren min of meer gebonden aan de kleigebieden. Grotere landbouwindustrieën ontwikkelden zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw op de terreinen van de zuivel, het strokarton en de suikerbieten.

In de veenkoloniën was na de ontginningen een uitgebreide aardappelteelt op gang gekomen en de aardappelen werden voor het grootste deel verwerkt tot aardappelmeel. Voor zover bekend werd de eerste aardappelmeelfabriek gebouwd in de Groningse veenkoloniën in 1842. Ook de suiker- en strokartonindustrie verwerkten grote hoeveelheden grondstof. Voor het vervoer werd gebruik gemaakt van het in verband met de ontginningen gegraven veenkoloniale kanalenstelsel. Indirect leverde de landbouw zo een bijdrage aan de verdere ontwikkeling van de scheepvaart en de scheepsbouw.⁷⁷

Geert Reinders senior had in 1799 niet alleen zichzelf maar ook de Groningse landbouw op de Nederlandse kaart gezet. Dat een boer in staat was, zijn gedachten op heldere en overtuigende wijze uiteen te zetten in 's lands vergaderzaal was een novum. Reinders prikkelde de nieuwsgierigheid van de Haagse autoriteiten; in hun ogen was een boer onbeschaafd, achterlijk en dom. Mede onder zijn invloed verschenen weldra verschillende artikelen

over de landbouw in Groningen in het *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw*, het eerste Nederlandse landbouwtijdschrift.⁷⁸

In de negentiende eeuw werden in de landbouw perioden van voorspoed afgewisseld door tijden van grote tegenslag. Vanaf het begin van de eeuw tot 1818 was er sprake van een stijgende welvaart voor de ondernemers, maar van 1818 tot 1835 waren de prijzen voor landbouwproducten laag. Dit ging gepaard met grote economische moeilijkheden. Nadat de crisis was overwonnen en er langzamerhand betere tijden aanbraken, kwam er energie vrij om meer aandacht te besteden aan ontwikkelingen in de toekomst. Twee artsen, R. Westerhoff en E. Wichers, namen met Geert Reinders junior het initiatief tot de oprichting van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam (GNO) in 1837.⁷⁹ Tot 'nijverheid' werd destijds ook de landbouw gerekend. Ofschoon de doelstelling van het Genootschap ruimer was nam de landbouw een belangrijke plaats in. Het GNO wordt gezien als de eerste gewestelijke landbouworganisatie van Nederland. Het voorbeeld van het Genootschap vond binnen vijftien jaar in praktisch alle gewesten in Nederland in een of andere vorm navolging.⁸⁰ Hoewel de grondleggers van het GNO een aantal notabelen en enkele herenboeren waren, zouden de herenboeren al snel het heft in handen nemen.⁸¹

Het midden van de negentiende eeuw was een keerpunt voor de landbouw. In tegenstelling tot de industriële sector - die in de jaren veertig in een langdurige crisis raakte - vertoonde de landbouw een gunstige ontwikkeling. De sector profiteerde optimaal van de liberalisering van de internationale handel en de stijgende prijzen van landbouwproducten die daarvan het gevolg waren.⁸² Boeren kenden vanaf 1850 gedurende een kwarteeuw een gouden tijd. Liberalisme vierde hoogtij en de nadruk lag op het behartigen van belangen, individueel of in groepsverband. Dit had onder andere tot gevolg dat het GNO zich in een toenemende belangstelling mocht verheugen.⁸³ Het zou hier te ver voeren om de ontwikkelingen van de landbouworganisaties in Groningen in detail te schetsen. Daarover meer in het tweede hoofdstuk. Kort gezegd bestond het GNO van 1837-1878 en werd opgevolgd door het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen (GNG 1879-1900). Het GNG ging in 1900 over in de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid (GMLN). De Groninger Maatschappij van Landbouw (GML) volgde in 1917 op haar beurt de GMLN op. Het GNO kan dus gezien worden als de voorloper van de GML en in verband met de vele naamsveranderingen wordt in dit hoofdstuk verder gesproken van de GML, ook als het een van haar voorlopers betreft.

Als jonge organisatie streefde de GML naar het oprichten van lokale 'departementen' of afdelingen, maar dat ging niet overal even gemakkelijk. In Leens slaagde een groep van tien boeren, twee schoolhoofden en een predikant daar wel in.⁸⁴ Onder de bezielende leiding van Willem Lammerts Dijkhuis richtten zij in 1841 het Genootschap ter bevordering der Nijverheid op,

verder te noemen de afdeling Leens van de GML.⁸⁵ Het was aan de grote werk- en wilskracht van Dijkhuis te danken dat de afdeling zich geleidelijk ontwikkelde tot een van de meest actieve afdelingen van de GML.⁸⁶ Dijkhuis, de overgrootvader van Herman Derk en ook degene die in 1858 de rederijderskamer Asinga oprichtte, was voorzitter van 1847-1850 en van 1854-1871.⁸⁷ Vooruitstrevend als hij was schroomde hij niet om vanzelfsprekendheden ter discussie te stellen en veranderingen door te voeren. Zo werden onder zijn leiding vrouwen tot de vergaderingen toegelaten, iets wat in die tijd zelfs bij het Nut niet was toegestaan.⁸⁸

De GML had als doelstelling de vooruitgang van de nijverheid in het algemeen en de bevordering van de landbouw in het bijzonder. Zij trachtte die onder andere te bereiken door het belonen van initiatieven voor uitvindingen en ontdekkingen, door het nemen van proeven, door het uitgeven van een tijdschrift en door het stimuleren van de leden om op elke vergadering hun bijdrage te leveren.⁸⁹ In 1852 wendde het bestuur zich actief tot de afdelingen om 'haar gevoelens in te winnen' over een aantal actuele onderwerpen. Hiermee was het voor Nederland unieke stelsel van de 'Vraagpunten' geboren.⁹⁰ Dit stelsel kende vier elementen met elk een eigen betekenis: (1) het door het bestuur formuleren van belangrijk geachte vraagpunten; (2) het uitbrengen van de rapporten door de plaatselijke afdelingen; (3) het op basis van de uitgebrachte rapporten samenstellen van een resumé, soms aangevuld met kritische opmerkingen van de resumé-commissies en (4) het opstellen van de conclusies die het uiteindelijke antwoord gaven op de gestelde vragen.⁹¹ Aanvankelijk ging het bij de Vraagpunten vooral om het raadplegen van de leden, maar door de publicaties werden ze ook steeds meer de stem van de Groninger boerenstand en zij leverden een schat aan informatie op over een grote verscheidenheid aan onderwerpen. Het systeem droeg in belangrijke mate bij tot de verstandelijk-culturele ontplooiing en zelfwerkzaamheid van de Groninger boerenstand. Met name in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de ontwikkelingsmogelijkheden nog vrij beperkt waren, was het voor menige boer een ware leerschool in het systematisch en kritisch denken over de landbouwkundige vraagstukken van zijn tijd.⁹² In deze periode gingen verlichte boeren zich steeds meer onthouden van handenarbeid op het bedrijf. Deze overgang van boer tot herenboer voltrok zich in versnelde mate van 1850-1875, een voor de landbouw economisch zeer gunstige tijd.⁹³ Het was de tijd dat de boer drie of vier span paarden in het veld had en 'met de duimen achter zijn vestje' de ronde over zijn bedrijf kon doen.⁹⁴ Landarbeiders deelden echter niet in de toegenomen welvaart van de boeren. Hun lonen stegen wel maar dat werd grotendeels tenietgedaan door de gestegen prijzen van de dagelijkse levensbehoeften.⁹⁵ Bestaande patriarchale verhoudingen, die verantwoordelijkheden voor het leven van de landarbeider impliceerden, verdwenen. Inwonend personeel werd meer en meer verbannen naar de achterkamer.⁹⁶ In het Groninger kleigebied was in de loop

van de negentiende eeuw sprake van een ontwikkeling in de richting van agrarisch kapitalisme. De in het algemeen voorspoedige ontwikkeling leidde er toe dat er een klasse van rijke boeren ontstond, die niet alleen economisch maar ook sociaal en politiek emancipeerde. De kloof tussen de grotere boeren en de lagere sociale klassen werd wijder. Dit alles betekende een verzwakking van de positie van de sterk in omvang toenemende arbeidersbevolking. Het eindresultaat was een sterke politieke en economische polarisatie.⁹⁷

De Groningse landhuishoudkundige J. Smid (1865-1945) - die in de jaren dertig van de twintigste eeuw zou gelden als de 'ideoloog' van *Landbouw en Maatschappij* - waarschuwde in 1897 voor een toenemende afhankelijkheid van de internationale markt en pleitte voor het handhaven van de graanteelt als basis voor de binnenlandse voedselvoorziening.⁹⁸ Ook anderen wezen er op dat de Nederlandse landbouw van jaar tot jaar kwetsbaarder dreigde te worden. De agrarische positie werd bepaald door specialisatie en export, vooral van zuivel- en tuinbouwproducten. Verder had de intensivering van de cultuur de import van kunstmest doen toenemen. Met andere woorden: de agrarische sector werd steeds meer afhankelijk van het buitenland en wat te doen als andere landen tot protectie overgingen?⁹⁹ Die gevreesde situatie zou zich voordoen tijdens de Eerste Wereldoorlog.

1.3 GRONINGER WESTPOLDER, BAKERMAT VAN HERMAN DERK LOUWES

DE WESTPOLDER

De Westpolder, gelegen aan de waddenkust in Noord-West-Groningen en ingedijkt in 1875, was ruim vijfhonderd hectare groot. Deze inpoldering stond niet op zichzelf. Langs de Dollard en de waddenkust was de aanwinst een kleine zeventuizend hectare.¹⁰⁰

Vanaf het begin van de negentiende eeuw werd in het Marnegebied een aantal polders aan het water onttrokken, met als grootste de Noordpolder in 1811. Eigenaren van aan de zee liggende landerijen waren belast met het onderhoud van de dijken. Daartegenover hadden zij het voordeel, hun bezit met de aangegroeide gronden te kunnen vermeerderen.¹⁰¹ De eerder genoemde W.L. Dijkhuis was, als grondeigenaar in de polder en belanghebbende bij de aanwas van kweldergronden, een van de negen boeren die in 1870 het initiatief nam tot de bedijking van de Westpolder in 1875.¹⁰² Hij was lid van het voorlopig bestuur van het waterschap 'de Westpolder' dat de voorbereidende werkzaamheden tot de inpoldering verrichtte.¹⁰³

Evenals elders brachten ook in de Westpolder de ingelanden met eigen middelen en op eigen kracht de inpoldering in 1875 tot stand. De boeren kregen, in ruil voor de te maken kosten, de beschikking over nieuwe vruchtbare bouwlanden. Aangezien zij jaarlijks hoge lasten moesten betalen aan bedij-

kingskosten en drainage waren de boerderijen in de Westpolder een vrij duur bezit.¹⁰⁴ Bovendien bleek binnen twee jaar de dijk niet bestand tegen een zware noordwester storm. De herstelwerkzaamheden kwamen geheel voor eigen rekening van de boeren maar desondanks hielden zij zich staande.¹⁰⁵

DERK ROELFS MANSHOLT, DE RADICALE LIBERAAL

Derk Roelfs Mansholt (1842-1921) was een markante figuur die een belangrijke plaats zou innemen in het leven van Herman Derk Louwes.

Mansholt was geboren in het net over de Duitse grens gelegen Ditzumer Hammrich. Hij was opgegroeid met de Heidelbergse catechismus maar had zich geleidelijk uit die sfeer losgemaakt. Onderwijs door een uitstekende dorpsonderwijzer verschafte hem de sleutel voor geheel nieuwe werelden van natuurkunde en natuurfilosofie.¹⁰⁶

In 1866 besloten zijn ouders, toen de koop van de ouderlijke pachtboerderij op het laatste moment niet doorging, hun heil elders te zoeken. Zij vestigden zich met hun vrijwel voltallige gezin op de boerderij Vogelzang te Eexta, gemeente Scheemda. De overgang naar Groningen maakte een diepe indruk op de vierentwintigjarige Mansholt en betekende een keerpunt in zijn leven. Het afscheid van Ditzumer Hammrich, waarmee hij was verbonden en waar hij een geheime liefdesrelatie met veel moeite had verbroken, viel hem zwaar.¹⁰⁷ Toch wist hij zich gemakkelijk in zijn nieuwe omgeving aan te passen en te handhaven en hij raakte snel ingeburgerd in Oost-Groningen. Zijn huwelijk met Aaltje Willems Dijkhuis in 1869 droeg hieraan ongetwijfeld bij. Zij was de weduwe van de in 1864 overleden Harmannus Franssens Tonkes en moeder van twee dochters Hendrika en Wiepke.¹⁰⁸ Door dit huwelijk zou Derk Roelfs Mansholt de stiefgrootvader worden van Herman Derk Louwes (voor de familierelaties tussen de families Mansholt en Louwes zie bijlage 1.2).

Na zijn huwelijk met Aaltje Willems Dijkhuis vestigde Mansholt zich op de boerderij van Tonkes te Meeden in het Oldambt. Hij nam actief deel aan het landbouwverenigingsleven en was, als afgevaardigde van de afdeling Meeden, al in 1870 lid van het hoofdbestuur van de Groninger Maatschappij van Landbouw. Hij zou dat blijven tot 1882, toen hij verhuisde naar de door hem gekochte boerderij Torum in de Westpolder.¹⁰⁹

Met de komst van het gezin Mansholt-Dijkhuis werd Torum een vertrouwd begrip in de Westpolder. De kleine boerengemeenschap in de polder was een netwerk van familierelaties. Torum werd een broedplaats van nieuwe ideeën en opvattingen. Plaats en betekenis van de landbouw in Groningen en in Nederland speelden hierin een grote rol. Reeds aanwezige bestuurstradities werden verder ontwikkeld en voortgezet in de roerige decennia rond de eeuwwisseling, waarin toenemende onzekerheden, politieke polarisatie, economische recessie en sociale onrust centraal stonden.

Mansholt was een warm voorstander van landbouwhuishoudonderwijs en stak daarvoor zijn licht op in Duitsland en België, landen waarop Nederland achterliep. Hij stelde in 1909 de behoefte aan speciaal onderwijs voor meisjes 'wier toekomst naar het platteland verwijst' aan de orde in de GML. Hij nam zitting in een commissie die in 1910 rapport uitbracht over de taak van de boerin en haar dochters. Volgens de commissie was die taak drieledig: als *huismoeder* was zij belast met de opvoeding van de kinderen, als *huisvrouw* met het beheer van de huishouding en als *boerin* nam zij deel aan de werkzaamheden of aan het toezicht op een gedeelte van de werkzaamheden in het bedrijf.¹¹⁰ Het werd vooral van belang geacht dat de vrouwen de modernisering van het bedrijf steunden. Om vrouwen daarvoor te motiveren achtte de commissie het noodzakelijk, aan hen begrip bij te brengen voor de betekenis van de landbouw want anders 'zouden zij de verdere ontwikkeling van de landbouw afremmen.'¹¹¹ De voorstellen van de commissie werden onveranderd aangenomen door het hoofdbestuur van de GML.

Zijn dochter Theda (1879-1956), sterk gestimuleerd door haar vader, zou de grondslag leggen voor het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Zij werkte na 'de gebruikelijke jongmeisjesopvoeding na een paar kostschooljaren' thuis op de boerderij. 'Niet zonder eenige bitterheid ervoer ik, dat mijn broers, die géén boter hadden te maken, zoals ik, die geen kalveren hadden op te fokken, daarin te Wageningen wél onderwijs hadden gehad en eenige minachting hadden voor de onsystematische, overgeleverde manier, waarop ik deze werkjes uitvoerde.'¹¹²

Vanaf 1911 begon de GML met het organiseren van landbouwhuishoudcurssen onder leiding van Theda Mansholt.¹¹³ In 1913 werd zij, nadat zij zich evenals haar vader had georiënteerd in het buitenland, benoemd tot eerste directrice van De Rollecate. Dit was de tweejarige opleiding voor landbouwhuishoudleraresen te Den Hulst, gemeente Staphorst in Overijssel. Hoewel de voorkeur uitging naar boerendochters als leerling, sloot men anderen niet uit.¹¹⁴ Bij de tweede lichting leerlingen in 1915 was ook Klazien Spiets, een boerendochter uit het Groningse Eenrum¹¹⁵ en de latere echtgenote van Herman Derk Louwes.

Behalve zijn dochter Theda vervulden ook andere nazaten van het echtpaar Mansholt-Dijkhuis belangrijke functies. Hun kleinzoon, Sicco Leendert Mansholt (1908-1996), zou zijn stempel drukken op het naoorlogse Nederlandse en Europese landbouwbeleid. Twee (stief)kleinzonen, Stephan Louwe Louwes en Herman Derk Louwes, vervulden vanaf de jaren 1930 voraanstaande functies. S.L. Louwes werd in 1934 benoemd tot regeringscommissaris voor akkerbouw en veehouderij en tijdens de Tweede Wereldoorlog tot directeur-generaal van de voedselvoorziening. H.D. Louwes ontwikkelde zich tot een prominente figuur in het landbouwwereld in Nederland. Beiden groeiden uit tot persoonlijkheden en hun namen werden begrippen, met name in de landbouwwereld. Om het onderscheid tussen hen aan te

duiden sprak men over 'S.L.' en 'H.D.' Het was niet meer nodig om hun achternaam te vermelden.

Derk Roelfs Mansholt was vaardig in woord en geschrift en hij publiceerde in diverse dagbladen. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 7 januari 1874, dus binnen een jaar na het uitbreken van de oorlog in Atjeh, bekritiseerde hij de wijze van oorlogvoeren aldaar. Het stuk was voor de invloedrijke strijder voor eerlijke verhoudingen in Nederlands-Indië, Eduard Douwes Dekker - beter bekend als Multatuli - aanleiding om een brief aan Mansholt te schrijven. Daarin gaf hij blijk van waardering voor diens 'partij trekken voor logica, recht en zedelijkheid.'¹¹⁶ Naar aanleiding van deze brief ontstonden vriendschappelijke betrekkingen tussen hen. Multatuli logeerde dan ook regelmatig op Torum als hij spreekbeurten hield in de provincies Groningen en Friesland.¹¹⁷

Via zijn abonnement op de *Werkmansbode* - het orgaan van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond - leerde Mansholt Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) kennen en waarderen. Domela Nieuwenhuis had in 1879 het ambt van Luthers predikant neergelegd en was uit de kerk getreden. Hij had zich ontwikkeld van een progressief-liberaal tot socialist met een sterke interesse in de toen opkomende 'sociale kwestie.' Mansholt wendde zich in 1879 tot Domela Nieuwenhuis en beide mannen, hoe verschillend van karakter en ideeën ook, onderhielden gedurende een aantal jaren contact. Mansholt introduceerde Domela Nieuwenhuis op het Groningse platteland en bood hem hulp aan waar mogelijk.¹¹⁸ Zij trokken samen op en, evenals Multatuli, logeerde ook Domela Nieuwenhuis meerdere malen op Torum. Mansholt was het eens met de denkbeelden van de sociaal-democratische richting wat betrof de kritiek op de destijds heersende toestanden, maar minder aangaande de consequenties van het stelsel 'om de eenvoudige reden dat ik mij geene heldere voorstelling van hun S[ociaal] D[emocratie] kan vormen. Wel gis ik dat er belangrijke veranderingen moeten plaats grijpen in de eigendomsverhoudingen, doch kan ik mij hoegenaamd geene voorstelling maken van staatsmechanismus die in plaats treden van den tegenwoordigen bij de afschaffing van den privaateigendom.'¹¹⁹ Twee jaar later constateerde Mansholt in een brief aan Domela Nieuwenhuis dat de verschillende hervormers allemaal iets anders wilden. 'De een wil dit de andere dat. George ziet alleen heil in onteigening van het landelijk bezit, Marx geeft alleen negatieve ideeën, Lasalle dito. Waaraan moet men zich nu houden?'¹²⁰ In de brieven van 1879 tot 1891 manifesteerde zich een geleidelijke verflauwing in de relatie die uiteindelijk zou uitlopen op een breuk tussen beiden.¹²¹ In zijn laatste brief aan Domela Nieuwenhuis nam Mansholt het de geadresseerde kwalijk dat hij 'mij en iederen werkgever een uitzuiger noemt, terwijl gij weet dat we allen tot deze uitzuigerij worden genoodzaakt op straffe van zelf ten onder te gaan, waardoor niemand en niets gebaat wordt. En niet wij werkgevers zijn de eigenlijke uitzuigers, wij die een bijna even harden strijd

om het bestaan voeren als de proletariërs, wij die telkens heen en weer geslingerd worden tussen de zucht om aan onze werklieden een beter bestaan te verschaffen en de vrees voor ondergang, maar gij, *gij*, *gij* en andere rentetrekkingen die geen hand behoeven uittesteken om zich de vruchten van den arbeid van anderen toe te eëigenen.¹²²

Mansholt zette zich in voor een zo breed mogelijk front van democratische verenigingen.¹²³ Ondanks de groeiende tegenstellingen tussen de diverse groeperingen werkten in de strijd voor het algemeen kiesrecht behoudende liberalen, radicale liberalen en socialisten samen. Mansholt zette zich daar volledig voor in. Ook zijn stiefschoonzoon H.J. Louwes (1861-1939), vader van Herman Derk, was een van de voortrekkers voor het algemeen kiesrecht. Hij was een van de herenboeren die voor korte tijd sympathiseerde met vooraanstaande socialisten.¹²⁴

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1888 haalde Mansholt, die kandidaat was gesteld door de radicale partij in Winschoten,¹²⁵ bij de eerste ronde de meeste stemmen. Vóór de herstemming, nodig bij het toen van kracht zijnde kiesstelsel, was echter in een anoniem manifest de doopceel gelicht van Mansholt als 'genaturaliseerde Duitser' en als vriend en geestverwant van de 'godloochenaar Multatuli.' Bij de beslissende stemming verloor Mansholt met elfhonderd negenentwintig tegen veertienhonderd drieëntwintig stemmen van Zijlker. Bij de Kamerverkiezingen van 1891 wist Mansholt, opnieuw kandidaat in Winschoten maar nu voor de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht¹²⁶, niet meer dan tweehonderd vijftenzestig stemmen op zich te verenigen en was geen partij meer in de tweede ronde.¹²⁷ Na de verloren Tweede-Kamerverkiezingen wendde hij zich af van de politiek. Volgens zijn dochter Theda trok haar vader zich door de vele decepties 'na eenige jaren uit het politieke leven terug - dat was zijn terrein ook niet.'¹²⁸

Mansholt zette na zijn politieke activiteiten de schouders onder de pogingen van een nieuw opkomende stroming voor landnationalisatie. Hij was een van de oprichters van de in 1889 totstandgekomen Nederlandsche Bond voor Landnationalisatie naar de ideeën van de Amerikaan George. Die beschouwde het privaatbezit van de grond als hoofdoorzaak van de ongelijke verdeling van het arbeidsproduct en wenste de grond, met schadeloosstelling van de bezitters, aan staat of gemeente te brengen. Hoewel het ledental van de Bond beperkt bleef, oefende zijn propaganda in de crisisjaren rond 1890 vooral in het noorden veel invloed uit.¹²⁹ Mansholt was vijf jaar voorzitter van de Bond maar trok zich daarna terug, in hoofdzaak omdat hij inmiddels overtuigd was van de noodzaak van beschermende rechten voor de landbouw, terwijl de meerderheid van de leden deze opvatting niet deelde.¹³⁰ Daarnaast nam hij een vooraanstaande plaats in binnen de landbouworganisaties van Groningen. Als lid van het hoofdbestuur van de GML vertegenwoordigde hij respectievelijk de afdelingen Meeden (1870-1881) en Leens (1896-1916). Hij was voorzitter van het hoofdbestuur van 1882-1884 en hoofdbestuurlid

van 1897-1915. In 1917 en 1918 was hij op basis van persoonlijke kwaliteiten adviserend lid van het hoofdbestuur.¹³¹

HERMAN DERKS OUDERS IN DE WESTPOLDER

De vader van Herman Derk, Hendrik Jan Louwes (1861-1939), leerde op vijftientigjarige leeftijd zijn latere echtgenote Wiepke Tonkes (1862-1939) kennen. Zij was geboren te Meeden, uit het eerste huwelijk van haar moeder Aaltje Dijkhuis (1834-1915) met Harmannus Tonkes (1825-1864) die op vrij jonge leeftijd aan tyfus was overleden.¹³² Na hun huwelijkssluiting in 1888 namen Hendrik Jan Louwes en Wiepke Tonkes hun intrek in de door hen gekochte boerderij Nieuw Midhuizen in de Westpolder. Op die boerderij zagen hun beide kinderen Stephan Louwe en Herman Derk het levenslicht, respectievelijk in 1889 en 1893.¹³³

Evenals vele andere boerderijen in Groningen was ook Nieuw Midhuizen beklemd. Uit stukken van het kadaster te Groningen blijkt dat het een boerderij betrof van zestig hectare.¹³⁴ In februari 1894 werd het beklemrecht gesplitst in zes kavels beklemd land en een gedeelte vrij en eigen land.¹³⁵ Het beklemrecht, zoals dat in Groningen nog steeds voorkomt, is een soort tussenvorm tussen erfpacht en eigendom. Het is een vast en onopzegbaar recht om grond van een ander te gebruiken tegen betaling van een vaste jaarlijkse huur. De gebruiker - beklemd meier - kan zijn recht op het gebruik van de grond verkopen of verhuren. Het recht is erfelijk. De eigenaar heeft geen zeggenschap over het beheer van de grond en ook bij overdracht is zijn toestemming niet nodig. De beklemd meier of de eigengeërfde boer heeft zowel de voordelen van de eigenaar - vrijheid van bedrijfsvoering en goedkoop krediet - als die van de pachter - hij hoeft geen grote bedragen te investeren in de aankoop van grond. Het beklemrecht speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Groningse landbouw.¹³⁶ Niet alleen in Groningen kende men het beklemrecht, ook in andere delen van het land kwam het - minder sterk ontwikkeld - voor.

Het gezin Louwes-Tonkes onderhield intensieve contacten met Derk Roelfs Mansholt en Aaltje Dijkhuis op Torum. H.J. Louwes sprak nooit over Mansholt als 'stiefschoonvader' wat hij formeel wel was, maar over 'schoonvader'. Ook zijn kinderen en kleinkinderen spraken met grote waardering over Opa Derk en Oma Aaltje.¹³⁷

Nieuw Midhuizen hoorde met zestig hectare tot de grotere landbouwbedrijven. De financiële situatie was gedurende een lange periode ongunstig. Tot 1914, toen de prijzen voor akkerbouwproducten en met name voor tarwe erg laag waren¹³⁸, registreerde Hendrik Jan Louwes in zijn bedrijfsgegevens wisselende resultaten, balancerend op de grens tussen een positief en een negatief inkomen. Meerdere keren loste hij geldtekort op door het opnemen van extra kapitaal.¹³⁹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog stegen de prijzen voor

landbouwproducten sterk¹⁴⁰ en de positieve financiële resultaten die H.J. Louwes boekte in 1914 en 1915 vormden een begin van regelmatige bedrijfswinsten.¹⁴¹ Behalve de hogere prijzen speelde hierbij ook een rol dat hij in 1916 twintig hectare grond 'in beklemrechtelijke zin' verkocht voor ruim elfduizend gulden.¹⁴² Door deze verkoop verminderden zijn uitgaven voor pacht en vaste lasten van gemiddeld vijfduizend tot ruim zeshonderd gulden per jaar. Vanaf 1916 tot aan de bedrijfsovername door zijn zoon Herman Derk in 1920 bedroeg het gemiddelde jaarinkomen een voor H.J. Louwes ongekend hoog bedrag van ruim achtduizend gulden.¹⁴³

H.J. Louwes behoorde met D.R. Mansholt tot een kleine groep boeren die zich op eigen kracht schoolde en ontplooipte. Omdat in Nederland geschikt landbouwonderwijs ontbrak, staken zij hun licht op in Duitsland en volgden daar landbouw cursussen. De opgedane ervaringen droegen zij uit in een positieve kijk op het behartigen van boerenbelangen door boerenorganisaties. Dat gold ook voor het landbouwonderwijs en voor de daarmee samenhangende voorlichting.¹⁴⁴ H.J. Louwes was sterk betrokken bij het landbouworganisatiewezen in de provincie Groningen. Twaalf jaar, van 1898-1910, was hij voorzitter van de afdeling Leens van de GML, daarna was hij tot 1918 lid van het hoofdbestuur van de GML.¹⁴⁵ Ook was hij secretaris van de in 1892 opgerichte Coöperatieve stoomzuivelfabriek 'De Marne' te Leens, en bestuurslid van de Vereniging tot verkrijging van grond door Landarbeiders.¹⁴⁶ Na zijn periode als 'werkend lid' van de rederijderskamer Asinga werd hij in 1904 benoemd tot erelid.¹⁴⁷

Zoals de meeste boeren in Groningen was ook H.J. Louwes aangesloten bij de Liberale Unie. Hij hoorde tot de geavanceerde richting. De partij kenmerkte zich door een zwakke organisatie met als gevolg dat iedere liberaal zijn eigen standpunten vrij kon uitdragen.¹⁴⁸ H.J. Louwes nam actief deel aan de gezamenlijke strijd van liberalen, radicalen en socialisten voor het algemeen kiesrecht. Op de oprichtingsvergadering van het Provinciaal Groninger Comité voor Algemeen Stemrecht op 30 januari 1887 werd hij, evenals zijn stiefschoonvader D.R. Mansholt, gekozen als bestuurslid.¹⁴⁹ Geleidelijk echter ontstond verdeeldheid tussen de diverse groeperingen in de democratische bewegingen over de te volgen weg. Louwes sprak daarover zijn grote teleurstelling uit in een van zijn brieven aan Domela Nieuwenhuis. 'Wat spijt het mij, dat er zoo'n strijd is in het democratische kamp, overal wantrouwen en haat, de vijandelijke kracht is nog zo sterk...Als ik het volk was zou ik zeggen hoor eens lui, wil je kibbelen over de manier waarop ge mij wilt helpen om de overwinning te behalen, best, mits binnenskamers, maak je echter straatrumoer en verraad je daardoor de plannen aan mijn vijand, dan weg met je allen, ik zal mij alle[e]n wel redden, en wat de manier dus betreft, waarop wij ons de vruchten van de overwinning te nutten willen maken, dat zal ik zelf wel uitmaken, maar helaas, zoo kan het volk niet spreken.'¹⁵⁰ In een brief aan Domela Nieuwenhuis uitte hij in augustus 1891 zijn bezorgd-

heid over de inmiddels zeer verslechterde verhouding tussen D.R. Mansholt en Domela Nieuwenhuis. 'Over die kwestie tussen mijn schoonvader en U schrijf ik U noode mijne meening. Dat is wel zoo'n onverkwikkelijke strijd als 'n donderbui onder 't kooldorschen. Ik kan U niet half zeggen hoe het mij spijt, twee menschen zoo te zien kibbelen, die ik beiden hoog acht en over en weer elkaars hoogachting waard zijn.'¹⁵¹ Louwes trachtte in het conflict te bemiddelen, maar moest na een maand constateren dat hij daarin niet kon slagen. 'In uw vorige brief schreef ik U, dat ik U later mijn meening eens zou zeggen over die strijd tussen mijn schoonvader en U. Ik deed dat toen, in de vaste overtuiging dat ik de vrede zou kunnen herstellen en de veete uitwisschen, maar de sneeuwbal is een lawine geworden en die te stuiten gaat boven mijne kracht. Misschien is het goed, dat wat niet zamen hoort zich scheidt, maar waarom moest die scheiding zoo smartelijk zijn, wantrouwen hier, verdachtmakingen daar, haat en vijandschap overal. Jammer, jammer, duizendmaal jammer...Alle krachten worden ingespannen om elkaar aftemaken, en het volk, komt om van gebrek.'¹⁵²

H.J. Louwes streed ook voor de verbetering van positie van de landarbeiders. Dat hij oog had voor hun situatie kwam onder andere naar voren in dezelfde brief aan Domela Nieuwenhuis. 'De Bildster werkstakers, die wij in de oogsttijd bij ons aan 't werk hebben gehad, zijn mij best bevallen. Ze zijn hier tot wederzijds genoegzaam werkzaam geweest. Jammer dat de meeste zoo slecht ontwikkeld zijn, enkelen echter hadden een heel goed inzicht in de zaak. Van toegeven is echter geen sprake. 't Zijn echte taaie Friesche vasthouders. Maar met dat al hebben de menschen een heel treurig heenkomen. Och God wat waren ze arm. Ik heb de menschen - een paar - van kleeren moeten voorzien, als ze bij mij zouden blijven doorwerken. Ze hadden letterlijk niets om 't lijf. Die stakkers.'¹⁵³ De opkomende socialistische beweging verweet de liberalen, alleen maar actief te zijn 'om zo invloed te krijgen op het volk.' Als reactie hierop vroeg Louwes zich af 'waarom het blijkbaar zo misdadig was om zich als gegoed burger bezig te houden met het sociale vraagstuk. Moet je (daarvoor) persé in een hut geboren zijn?'¹⁵⁴

Rond 1912-1913 deden zich in gezin Louwes-Tonkes enkele veranderingen voor. De oudste zoon Stephan Louwe had zijn studie aan de Rijks Hogere land-, tuin- en bosbouwschool te Wageningen voltooid. Hij werd, na één jaar assistent-Rijkslandbouwconsulent te Schagen te zijn geweest, in 1913 benoemd tot directeur van de Rijkslandbouwwinterschool en tot Rijkslandbouwconsulent voor Overijssel te Meppel.¹⁵⁵ Herman Derk rondde in 1913 de Rijkslandbouwwinterschool in Groningen af en werkte sindsdien bij zijn vader op de boerderij Nieuw Midhuizen. Beide zoons beëindigden dus binnen twee jaar hun beroepsopleiding en zetten de eerste stappen op de weg van hun latere werk. Uit de beschikbare gegevens blijkt niet in hoeverre de studiekosten een stempel drukten op de financiële situatie. Aangenomen mag worden dat enerzijds het wegvallen van studiekosten en anderzijds het feit dat beide zoons werkten een aanmerkelijke verlichting boden van de lasten.

Of, en zo ja in hoeverre, de jonge Herman Derk de bedrijfsvoering van zijn vader beïnvloedde, valt evenmin uit de archieven op te maken.

In 1920 vertrok Hendrik Jan Louwes met zijn echtgenote Wiepke Tonkes naar Groningen. Hij was van 1927-1931 gemeenteraadslid in Groningen.¹⁵⁶

Kort na het vieren van hun gouden bruiloft in 1938 overleed H.J. Louwes op 27 januari 1939; zijn vrouw overleefde haar man nog geen vijf maanden en overleed op 9 juni 1939.¹⁵⁷

1.4 HERMAN DERK LOUWES

Herman Derk Louwes werd op 15 augustus 1893 geboren op de boerderij Nieuw Midhuizen te Vierhuizen, als tweede en jongste kind van het echtpaar H.J. Louwes en Wiepke Tonkes. De oudste zoon Stephan Louwe, geboren in 1889, was vernoemd naar zijn grootvader van vaderszijde Stephan Louwes; de voornamen van Herman Derk verwezen naar de beide echtgenoten van zijn grootmoeder, Aaltje Dijkhuis: Harmannus Tonkes en Derk Mansholt. Herman Derk groeide op in wat genoemd werd een redelijk harmonieus gezin met een joviale en tegelijk zeer kritische vader, een vriendelijke en intelligente moeder en met een oudere broer die, in tegenstelling tot de bescheiden en ietwat introverte Herman Derk, impulsief was en sterk op de buitenwereld gericht. Hij had een sterke geldingsdrang¹⁵⁸ en was overtuigd van zijn eigen kwaliteiten. Zo stelde hij bij zijn sollicitatie voor de functie van secretaris-penningmeester van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij in 1918 harde financiële eisen. Er moest een jaarsalaris van vijfduizend gulden op tafel komen. Hoewel het bestuur er moeite mee had, kreeg Stephan Louwe Louwes zijn zin.¹⁵⁹

In tegenstelling tot zijn ouders was Herman Derk zeer religieus. Hiervan zijn de wortels niet duidelijk. Mogelijk hing het samen met zijn beschouwende, naar de zin van het leven zoekende geest. Volgens J.P. Wiersma, die in 1969 een boek schreef over Herman Derk Louwes als 'een voorman van de Nederlandse landbouw,' zocht Herman Derk in zijn jeugd vaak contact met een oudere, gereformeerde arbeider die in dienst was bij zijn vader. Herman Derk stelde hem vragen over de bijbel en over het geloofsleven. Volgens die niet nader te verifiëren bron zou Herman Derk, samen met een schoolvriend, op een Oudejaarsavond de kerkdienst hebben bezocht in het nabijgelegen Hornhuizen. Dit zou voor hem een bijzondere ervaring zijn geweest en 'het bij die gelegenheid ingeplante woord zou hij nooit verloochenen of ontrouw worden.'¹⁶⁰ Een impliciete bevestiging van dit kerkbezoek op Oudejaarsavond kan liggen in het feit dat van de door Herman Derk regelmatig gehouden preken er opvallend veel plaats vonden op Oudejaarsavond, zoals bleek uit zijn bijgehouden 'Prekenboekje.'¹⁶¹ Vast staat ook dat Herman Derk zeer intensief de bijbel las waaruit hij later rijkelijk citeerde bij diverse aangelegenheden. Zijn bekendheid met de gedichten van P.A. de Génestet was groot en

ook daarvan gaf hij herhaaldelijk blijk in preken en redevoeringen. Uit de keuzes die hij maakte, duidelijk aangestreept en aangegeven in zijn bewaard gebleven en van veelvuldige aantekeningen voorziene bundel, kan zijn zoektocht mede worden afgeleid. Enkele van deze fragmenten ter illustratie:

'Mijn geloof drijft, als een stroohalm, zwak en teder,
Drijft henen op des twijfels vloed.'

'Mijn Wetenschap en mijn Geloof,
Die leven saam en ...stoeien!
Het is je een lust om aan te zien,
Zoo'n recht geloovig knoeien.'¹⁶²

Herman Derk verenigde in zich een groot aantal kenmerken van het vrijzinnige protestantisme, zoals de historicus J.C.H. Blom die weergeeft. Vrijzinnigen voelden zich staan in een eeuwenoude traditie waarin Erasmus de centrale figuur was. De nadruk lag op het oordelen op grond van eigen onderzoek en op verrijking van het innerlijk leven door scholing en studie. Eenvoudige praktische vroomheid, persoonlijk geloof en bijbelstudie stonden centraal. Vrijzinnig protestanten streefden naar een vreedzaam, sober leven in naastenliefde. Zij wezen dogma's, bindende belijdenissen en opgelegde kerkelijke autoriteit af, evenals het idee dat een geloofsgemeenschap het monopolie van de ware godskennis zou bezitten. Zij kenden een grote verdraagzaamheid en lieten ruimte voor vrije ontplooiing. Hun verlangen naar een breed, algemeen en 'open' christendom - met openheid naar cultuur en naar de wereld - had tot gevolg dat zij er niets voor voelden zich op te sluiten in een eigen kerkelijke kring. De vrijzinnige overtuiging ging gepaard met relativisering van eigen standpunten, aarzelingen en onzekerheden. Binnen die onzekerheden trokken zij echter op wezenlijke punten één lijn. Zo wezen zij zowel het fascisme als het communisme af. Vrijzinnigen hadden een afkeer van strakke organisaties. Sociaal gezien waren zij voornamelijk geworteld in de gegoede en enigszins ontwikkelde burgerij.¹⁶³ Religieus vrijzinnigen in Groningen raakten geleidelijk steeds meer verbonden met politiek vrijzinnigen,¹⁶⁴ een combinatie die ook bij Herman Derk te constateren viel.

Zoals reeds eerder aangegeven bestonden er intensieve contacten tussen de gezinnen Louwes-Tonkes op Nieuw Midhuizen en Mansholt-Dijkhuis op de twee kilometer verder gelegen boerderij Torum. Met name de invloed van Derk Roelfs Mansholt op de nog jonge kinderen Louwes was groot. Herman Derk bewaarde daar dierbare herinneringen aan: 'Opa Derk was wel streng van uiterlijk, maar warm van hart en vol daadwerkelijke belangstelling voor zijn kleinkinderen; hij leerde ons scheepjes maken, geen blokken hout met een lapje erop, maar zulke die werkelijk zeilen konden, organiseerde wedstrijden in het schijfschieten met een buks, etc. En Oma Aaltje, die alleen al

door haar zitten achter de tafel met haar lieve persoonlijkheid de sfeer van het huis bepaalde. Grote eerbied heb ik ook voor het vanzelfsprekende respect, dat men er had en leerde voor eens anders overtuiging. Het was een tijd van felle, principiële tegenstellingen op velerlei gebied, van gelovigen en vrijdenkers, van vooruitstrevende en conservatieve stromingen, van strijd voor de school, etc. Maar hoezeer er ook een eigen standpunt werd ingenomen, hoe bewust dat ook beleefd werd, over eens anders overtuiging werd steeds met eerbied gesproken en respect daarvoor werd allen bijgebracht. Ik heb dat van daaruit en ook van ons eigen ouderlijk tehuis uit, dat ook in de nabijheid zo nauw met dat van onze grootouders samenleefde en er overigens ook in de geest zo innig mee verbonden was, steeds ervaren en leren beseffen, dat daar zeer hoge normen van eerbied voor eens anders overtuiging werden hoog gehouden. In mijn leven ben ik het steeds meer als een groot voorrecht gaan zien deze levensles te hebben meegekregen; het heeft mij misschien mede behoed voor eigengereide vroomheid.¹⁶⁵ Wellicht lag hier mede de oorsprong van zijn latere grondhouding, zoals Herman Derk die weergaf in 'Wees verdraagzaam, bereid tot begrijpen, overtuigd van eens anders goede bedoelingen.'¹⁶⁶ Hij vatte die houding samen in een hem kenmerkende uitdrukking '*Neem de ander op zijn best.*'

Het opgroeien in de Westpolder op een boerderij, grenzend aan de Waddenzee, maakte diepe indruk op de jongens Louwes. Journalist Ubink constateerde bij hen de 'wijde blik van de bewoners der lage landen aan den zeedijk...Wie boven op den dijk gaat staan ziet bij hoog water zee en lucht in elkaar overgaan en den horizon slechts hier en daar onderbroken door de contouren der eilanden in de verte. Zijn blik wordt niet belemmerd, terwijl de frissche zeewind om zijn slapen speelt. En de gedachten vliegen ongehinderd voort tot ver buiten de grenzen van het dagelijksche leven.'¹⁶⁷ Met deze impressie was Herman Derk groot geworden en de wijde blik over het eindeloze wad werd hem 'tot onvervreemdbaar bezit.'¹⁶⁸ Niet alleen op de kinderen Louwes maakte de zee grote indruk, ook andere polderbewoners ervoeren de geheimzinnige aantrekkingskracht van het grillige en onberekenbare wad. Van kindsbeen af hoorden zij verhalen over storm en overstromingen en de gevaren die zij met zich meebrachten.¹⁶⁹ Sicco Leendert Mansholt vond als kind de dijk, de kwelder en het wad het allermooiste van de polder. Na school liep hij eerst naar de polderdijk en daarna pas ging hij naar huis.¹⁷⁰ Ook Herman Derk was zeer geïnteresseerd in de zee en de oerkrachten daarvan. Zo bracht hij in de ledenvergadering van de afdeling Leens van 28 december 1917 de stormvloed ter sprake van 25 december 1717, die het gehele kleigebied bijna tot de stad Groningen overstroomde en waarbij meer dan tweeduizend mensen omkwamen.¹⁷¹ Door eigen waarneming, studie en onderzoek ontwikkelde zich zijn naderhand gevleugelde uitdrukking: '*de zee kan altijd meer.*'¹⁷²

LAGER EN VOORBEREIDEND ONDERWIJS

Herman Derk ging, evenals zijn broer Stephan Louwe, naar de openbare lagere school in het vier kilometer verder gelegen dorp Vierhuizen. Hij luisterde graag naar 'meester Winter', het hoofd van de school. Winter kon indringend vertellen en wat hij zei had grote invloed op de leerlingen. Hij was een diepgelovig mens en leerde de jongeren godsdienstige gezangen die Herman Derk thuis nooit had gehoord. Winter besprak ook met zijn leerlingen de beroeringen van die tijd, zich uitend in emigratie en landarbeidersstakingen.¹⁷³ Die verhalen vielen bij Herman Derk in een vruchtbare bodem en hij gaf daarvan meerdere malen blijk in zijn latere toespraken en redevoeringen. Hoezeer hij geïnteresseerd was in het verleden bleek naderhand duidelijk uit een brief aan zijn verloofde en latere echtgenote Klazien Spiets, waarin hij een bezoek aan een familielid, een zekere Oom Jo, aankondigde. 'Gezamenlijk zullen wij ons dan verdiepen in vervlogen tijden, toestanden en personen, en zoo ons beiden de bekoring en de poëzie daarover op ons laten inwerken. Want die ligt in het verleden voor wie er van houdt. Al te veel verdiepen in het verleden is niet geraden, want dan ontgaat ons de juiste bezinning voor het levende en werkende heden. Maar toch, een zekere belangstelling en eerbied voor het voorbij gegane...geeft ons een beter inzicht in het wezen, en in het betrekkelijke en onvolmaakte van het heden; het stelt ons duidelijker voor oogen de bescheiden plaats die wij innemen in de rij der elkaar opvolgende geslachten. En door deze gedachten geleid zal Oom Jo vanavond aan mij een aandachtig en rustig toehoorder hebben bij zijn omzwervingen in het verleden.'¹⁷⁴ Ook in zijn latere toespraken en redevoeringen gaf hij er meerdere malen blijk van dat de geschiedenislessen niet aan hem waren voorbijgegaan. Zo haalde hij een gesprek aan dat hij in 1926 had met zijn buurman, een landarbeider die zijn honderdste verjaardag vierde. 'Hij was een flinke man en hij had een flink gezin gehad, zodat niet aangenomen kon worden, dat nu juist hij bijzonder slechte omstandigheden had doorgemaakt. Maar als hij vertelde hoe hij als oogstarbeider op de Groninger klei werkte op een boerderij en des Maandagmorgens om 3 uur van huis ging om na 6 uur lopen om 9 uur op zijn werk te zijn en dan Zaterdagmiddags om 3 uur van zijn werk ging om Zaterdagavond 9 uur weer bij zijn gezin te zijn, dan merkt U wel hoe afbeulend dit voor allen, die niet buitengewoon sterk waren moet zijn geweest. Als U zich dit even indenkt, dan zult U ook direct begrijpen, hoe ontzaglijk gering de ontplooiingsmogelijkheden tot een zinvol leven in een dergelijk leven zijn geweest.'¹⁷⁵

Na de lagere school te Vierhuizen volgde Herman Derk, evenals zijn broer Stephan Louwe, de school met uitgebreid lager onderwijs in het verder gelegen dorp Ulrum. Hoofd van die school was H. Scholte aan wie Herman Derk zeer goede herinneringen bewaarde: 'Wie met mij het voorrecht had bij hem te mogen leren zullen een blijvend indruk behouden van meester Scholte en hem van harte dankbaar blijven.'¹⁷⁶ Zijn grote passie was en bleef lezen en

uit de vele boeken trok hij lessen voor zijn eigen leven. Zo besloot hij, aan de hand van boeken van de Zweedse schrijfster S. Lagerlöf over de ontwrichtende werking van drankmisbruik voor gezin en samenleving op het platteland in Zweden, nooit een druppel alcohol te zullen drinken.¹⁷⁷ Dit bleef niet bij een voornemen, hij zou volgens meerdere informanten zijn leven lang geen sterke drank gebruiken.¹⁷⁸

Terwijl zijn broer Stephan Louwe de vijfjarige opleiding aan de Rijks HBS te Groningen met succes afrondde, verliet Herman Derk deze school reeds na drie jaar; het is niet duidelijk waarom. Hierbij speelden waarschijnlijk diverse aspecten een rol. Groninger kleiboeren zagen graag dat een zoon de boerderij zou overnemen terwijl het de gewoonte was dat, als er in een gezin meerdere zonen waren, er één zo mogelijk de Hogere Landbouwschool te Wageningen volgde of een universitaire studie.¹⁷⁹ Waarom de oudste zoon Stephan Louwe koos voor de Hogere Landbouwschool en Herman Derk voor de boerderij, is uit de archieven niet af te leiden. In welk opzicht de ouders een rol speelden is evenmin duidelijk. Het lijkt niet uitgesloten dat verschil in aanleg en belangstelling van de beide jongens van doorslaggevende betekenis was. Uit gesprekken met meerdere personen die Stephan Louwe en Herman Derk persoonlijk hebben gekend, kwam het beeld naar voren van twee geheel verschillende karakters. Stephan Louwe als de nuchtere, zakelijke, naar buiten gerichte boerenzoon met een sterke geldingsdrang. Hij voelde zich geen boer. Herman Derk als de romantische, idealistische, filosofisch ingestelde, visionaire man, religieus en zoekend naar de diepere waarden van het leven.¹⁸⁰ M. Ruppert, die hen beiden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog van nabij meemaakte, formuleerde het aldus: "'H.D. was meer de ziener, S.L. de regent.'"¹⁸¹ Volgens zijn jongste zoon was Herman Derk erg gehecht aan het platteland en was hij min of meer voorbestemd om boer te worden. Het was in hun kringen gebruikelijk dat een van de zonen het bedrijf zou overnemen en het was niet van belang welke dat was. Als er meerdere zonen waren volgde een van hen hun vader op als boer en gingen de overigen studeren. Een andere reden dat Herman Derk stopte na drie jaar HBS kan zijn geweest dat hij daartoe gedwongen werd door een oogziekte, die hem op jonge leeftijd trof. Wiersma vermeldt dat mevrouw Louwes-Spiets hem in 1964 had verteld dat Herman Derk gedurende zijn HBS-periode in het ziekenhuis te Leiden een oogoperatie had ondergaan. Het zou een moeilijke periode zijn geweest die het leven van Herman Derk veranderd had.¹⁸² Wellicht is de bron van deze informatie Herman Derk zelf geweest. Herman Derks jongste zoon bevestigde dat zijn vader al tijdens zijn HBS-periode contact had gehad met een oogarts in verband met 'groene staar'.¹⁸³ Met betrekking tot het beëindigen van de HBS na drie jaar moet het tenslotte niet uitgesloten worden geacht dat de leerstof op de HBS de nogal zoekende, meer filosofisch ingestelde jonge Herman Derk niet bevredigde. In de HBS lag namelijk, zoals hij later zelf verklaarde, de nadruk op kennis en rationali-

satie. Bewuste vorming, fantasie en dergelijke waren er niet bij. Hij vond wiskunde een 'allerellendigst zwaar vak' en was die kennis spoedig weer kwijt. Veel profijt had hij daarentegen van aardrijkskunde en geschiedenis terwijl de onderwezen talen een 'groot en blijvend nut' hadden.¹⁸⁴ Herman Derk ontwikkelde zijn talenkennis grotendeels via zelfstudie. Naar aanleiding van zijn latere reizen naar het buitenland beschreef hij hoe hij zich daarop voorbereidde. 'Een zeer eenvoudig en voortreffelijk middel is een boek te nemen in de gewenste taal, daarmee alleen in een kamer te gaan en er hardop uit voor te lezen. Als men dit veertien dagen doet, al is het iedere dag maar een vijf minuten, dan heeft men een uitstekende lippengymnastiek, men verrijkt zijn woordenschat en het vreemde gaat van de taal af. Persoonlijk heb ik mij met deze methode zeer wel bevonden...Aan een diner te Vancouver was het mijn beurt de Canadese gastheren te bedanken en ik deelde mede, toen ik in het Engels uitgesproken was, geen beroep op de heer Marion te behoeven te doen, omdat ik zelf wel voor de Franse vertaling zou zorgen; "en même temps me protegeant de sa plaisanterie", "mij beschermend tegen zijn spot". De inhoud van mijn toespraak heeft nooit zo'n indruk kunnen maken als deze demonstratie van onder Nederlanders toch heel gewone talenkennis."¹⁸⁵

De meest waarschijnlijke reden voor zijn keuze voor de boerderij lijkt echter te liggen in zijn gehechtheid aan de grond en aan de polder, getuige zijn uitspraak tegenover een van zijn latere medewerkers: 'Ik ben met alles wat in mij is aan de Westpolder verbonden. Dikwijls vraag ik mij af of ik ben als de kat, die zich aan het huis hecht of als de hond, die zich aan de mensen hecht. Ik weet het niet; misschien hecht ik nog het meest aan de grond.'¹⁸⁶

RIJKSLANDBOUWWINTERSCHOOL

Na drie jaar HBS ging Herman Derk in 1911 naar de Jan Heidemaschool, de naar de eerste directeur genoemde Rijkslandbouwwinterschool te Groningen. Uit het schrift met taaloefeningen van Herman Derk blijkt dat hij zich gemakkelijk uitdrukte: gemiddeld haalde hij voor stijl een acht. Anders was het gesteld met zijn leesbaar schrijven: daarvoor kreeg hij niet meer dan gemiddeld een vijf, met soms opmerkingen van de leerkracht als 'Denk om 't schrijven.'¹⁸⁷ Later omschreef Herman Derk zijn toekomstverwachtingen van destijds. 'Toen mijn medeleerlingen en ik in Maart 1913 met onze diploma's in den zak de Rijkslandbouwwinterschool te Groningen verlieten, scheen ons boerenleven een ritje te worden met het bekende karretje op den breeden zandweg. De wereld ging gestaag vooruit en de wetenschap gaf een veilig geleide bij de uitoefening van het bedrijf. Wij vertrouwden op een bestendigen vooruitgang en van groote geestelijke en culturele problemen had de wereld noch wij veel besef. Kennis was macht en zedelijke vooruitgang zou hand aan hand gaan met de vermeerdering en algemeene verbreiding der

wetenschappen. Ziedaar onze wereld.¹⁸⁸ Ruim een jaar later werd dat beeld wreed verstoord door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

JONGE BOER

Na de Rijkslandbouwwinterschool bereidde Herman Derk zich voor op zijn toekomst.

Zoals reeds eerder aangegeven had hij thuis een rijke leerschool, evenals op Torum bij zijn grootouders 'Opa Derk' en 'Oma Aaltje.' De dagelijkse bedrijfsvoering, waaronder het maken van bouwplannen, leerde hij van zijn vader op Nieuw Midhuizen. Tevens paste hij zijn op school en via eigen inzet opgedane kennis zoveel mogelijk toe in de praktijk. Zijn vorming reikte verder dan het werken op de boerderij. Zijn ouders en zijn grootouders zetten zich in om verbeteringen op het platteland tot stand te brengen en daarbij was Herman Derk geen passieve toeschouwer. Naderhand verklaarde hij dat het rond de eeuwwisseling geen 'suffe boel' was. 'Allerminst! Misschien was onze streek wel wat meer bewogen dan elders, maar allerlei vooruitstrevenden gedachten woonden er. Zo herinner ik mij oude arbeiders nog te hebben horen spreken over het "Bildterjaar", dat was geloof ik 1892 toen er in het Bildt in de provincie Friesland een landarbeidersstaking uitbrak en sommige boeren in de Westpolder uit sympathie met hen deze stakers in dienst namen. Mijn reeds eerder genoemde grootvader Mansholt stond in intensief geestelijk verkeer met bv. Multatuli, en zijn zoon, de vader van de huidige minister van Landbouw, trad reeds vroeg tot de S.D.A.P. toe, waardoor ik als jongen en als jongeman figuren als W.H. Vliegen, [J.H.A.] Schaper, prof. R. Kuiper, etc. mocht ontmoeten. Zelf werd ik als jongeman van amper twintig jaar gegrepen door de idee van het vrouwenkiesrecht en heel wat handtekeningen heb ik op het petitionnement helpen verzamelen. Ik drukte daarin de voetstappen van mijn vader, die met veel plezier kon vertellen hoe hij omstreeks 1890 tussen twee veldwachters in als een soort gevaarlijke revolutionair als spreker naar een openbare meeting voor algemeen kiesrecht te Dokkum werd geleid...Een andere spanning betrof die omtrent het kiesrecht; algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd pas ingevoerd bij de grondwetswijziging van 1917 en als gevolg daarvan traden er ook in onze gemeenteraad van Ulrum grote veranderingen op. Deze raad die in het begin van deze eeuw nog in meerderheid gevormd werd door liberale boeren telt er nog slechts één, hoewel noch de samenstelling noch het aantal van de bevolking veel is veranderd. Dit is dus een bewijs dat voor 1917 grote groepen - met name de arbeiders - niet tot de stembus werden toegelaten; zij voelden dit als onrecht en ook dat gaf allerlei spanningen.¹⁸⁹

Herman Derk kreeg als jonge boer te maken met de beperkende maatregelen in de Eerste Wereldoorlog. Om de voedselvoorziening veilig te stellen zag de regering zich genoodzaakt, een aantal ordenende maatregelen te treffen

die diep ingrepen in het leven op de boerderij.¹⁹⁰ De ideeën van Herman Derk over de plaats van de landbouw in de toekomst werden er mede door bepaald. Op de vorming van zijn inzichten oefende de eerder genoemde J. Smid, die beschouwd werd als een landbouweconoom van formaat¹⁹¹, een grote invloed uit.¹⁹²

Ook Stephan Louwe, de broer van Herman Derk, maakte het regeringsbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog van dichtbij mee in zijn functies bij de Overijsselse landbouw. Zijn beoordeling daarover liet aan duidelijkheid weinig te wensen over: 'Er was niets voorbereid, de kosten van de genomen maatregelen waren veel te hoog, de maatregelen waren "verwoestend" voor het bedrijfsleven en het prijspeil werd omhoog gejaagd.'¹⁹³ De wijze waarop de regering destijds de problemen had aangepakt bepaalde in hoge mate zijn denkwijze over een adequate opzet van de voedselvoorziening, waarmee hij vanaf midden jaren dertig zou worden belast.¹⁹⁴

LID VAN DE AFDELING LEENS

Naast het werk op de boerderij sloot Herman Derk zich in 1914 aan bij de afdeling Leens van de GML en bezocht hij, tot zijn huwelijk in 1920 samen met zijn vader, de ledenvergaderingen. Hij zou deze blijven bezoeken tot eind jaren vijftig, de laatste jaren met zijn oudste zoon Hendrik-Jan. Leens was een van de grootste en meest actieve afdelingen van de GML. Uit de presentielijsten blijkt dat de, van september tot en met april maandelijks gehouden, ledenvergaderingen goed werden bezocht. Gemiddeld waren er rond de vijftenzestig leden aanwezig.¹⁹⁵ Diverse landbouwonderwerpen werden druk bediscussieerd evenals de door het hoofdbestuur van de GML toegezonden vraagpunten. In maart 1914 stelde de ledenvergadering vast, dat functionarissen slechts eenmaal herkiesbaar waren en dus niet langer dan tweemaal drie jaar zitting hadden in dezelfde functie. Bij de daardoor ontstane noodzaak tot vervanging van aftredende bestuurs- of commissieleden handelde de vergadering 'gewoonlijk zoo verstandig' om 'veelal de jongere leden daartoe aan te wijzen.'¹⁹⁶

Herman Derk was een zeer actief lid. In februari 1915 kreeg hij, met andere leden, de opdracht een commissie te vormen 'die een ernstig onderzoek instelt naar kosten, uitvoerbaarheid, etc.,' omtrent een op te richten landbouwbibliotheek.¹⁹⁷ Hij was toen voor de derde keer aanwezig.¹⁹⁸ Zijn internationale belangstelling bleek in 1914 toen hij deelnam aan een excursie van Groninger boeren naar het Deense eiland Seeland. Daar raakte hij onder de indruk van de grote voordelen van een telefoonnet op het platteland. Aan de hand van deze ervaring lichtte hij op de afdelingsvergadering te Leens op 14 april 1916 het telefoonwezen van Denemarken en Duitsland toe en vertaalde dit in de vraag 'Langs welken weg verkrijgt onze provincie een wijdvertakt telefoonnet?' Zijn verzoek om dit als vraagpunt in te dienen werd zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.¹⁹⁹ Als een van de oorzaken van het wei-

nig gebruikmaken van de telefoon zag Herman Derk de volgens hem te hoge aansluitingskosten. Zijn voorstel om bij de autoriteiten aan te dringen op lagere aansluitingstarieven werd door het hoofdbestuur van de GML aanvaard.²⁰⁰

HERMAN DERKS EERSTE OPVATTINGEN OVER LANDBOUWORGANISATIES

Als vierentwintigjarige bracht Herman Derk in februari 1918 op de ledenvergadering rapport uit over vraagpunt III van de GML: 'Welke is in de toekomst de taak der landbouworganisaties, welke middelen moeten zij aanwenden om die taak te vervullen en hoe kunnen zij zich die middelen verschaffen?' Uit de notulen van de ledenvergadering: 'In een keurig uitgewerkt rapport zet de heer Louwes de toekomstige taak van de landbouwverenigingen uiteen. Naar aanleiding daarvan ontspint zich eene uitvoerige discussie...De acht conclusiën worden alle zonder stemming goedgekeurd en zal het rapport worden opgezonden aan den algemeenen secretaris.'²⁰¹

In zijn rapport legde Herman Derk verband met de behoefte aan organisatie in andere sectoren en groeperingen in Nederland, waarbij hij tevens verwees naar soortgelijke ontwikkelingen in het buitenland. Hij zag als taak van de landbouworganisaties 'het op alle mogelijke wettige wijzen bevorderen van de belangen van het landbouwbedrijf.' Daarbij maakte hij onderscheid tussen een 'inwendige taak, gericht op de verbetering van het bedrijf' en een 'uitwendige taak als vertegenwoordigster en verdedigster tegenover andere belangen.' Met betrekking tot de interne taak zullen de 'landbouworganisaties zich in de eerste plaats moeten bepalen tot het zoo rationeel mogelijk inrichten van het bedrijf zelf en het zoo voordeelig mogelijk aanschaffen van benodigdheden voor dat bedrijf.' Als middelen noemde hij het instellen van onderwijscommissies zodat 'het komende geslacht van landbouwers wordt toegerust met de noodige theoretische en practische kennis' met als gevolg een 'gemakkelijke uitwisseling tussen praktijk en wetenschap.' Herman Derk kende grote betekenis toe aan de ledenvergaderingen. 'Deze vergaderingen zoo belangwekkend mogelijk en zoo sterk mogelijk bezocht te krijgen, is een zeer voorname zaak, vooral wanneer vele landbouwers frank en vrij voor hunne meeningen en inzichten durven op te komen.'

Veel waarde hechtte hij ook aan het uitschrijven van *Vraagpunten* en van *Prijsvragen*. Deze wekken 'in hooge mate den lust tot onderzoek op, verhoo-gen de belangstelling en brengen de jongere leden in de organisaties meer naar voren, omdat zij dikwijls met een en ander zullen worden belast.'

Wat betreft de gewenste verhouding tussen de coöperatieve aankoop en de landbouworganisatie sprak hij zijn voorkeur uit voor 'de coöperatieve aankoop [die] uitgaat van de landbouwvereniging en aan deze verbonden blijft...wel dient er bij het beheeren der coöperatieve aankoopvereniging een groote zelfstandigheid te bestaan. Hierdoor wordt nu het voordeel ver-

kregen, dat er geen splitsing optreedt en men niet naast elkaar krijgt een landbouwvereniging en een coöperatieve aankoopvereniging.' Hij was van mening dat landbouworganisaties er naar dienden te streven 'bij de landbouwers den zin voor coöperatieve aankoop dermate aan te wakkeren, dat zij behoefte gaan gevoelen aan organisatie van den coöperatieve aankoop in opwaartsche richting.' Vergeleken met andere streken van Nederland en met het buitenland '[staat] onze coöperatieve aankoop...nog in zijn kinderschoenen.'

Coöperatieve verkoop achtte Herman Derk geen taak voor de landbouworganisatie.

Hij stelde ook de vraag aan de orde of de landbouwverenigingen zich alleen dienden te bemoeien met de directe landbouwbelangen en dus alleen uit landbouwers zouden moeten bestaan, of dat zij ook niet-landbouwers als leden moesten opnemen en meer algemene plattelandsbelangen behartigen. Hij was van mening dat dit voor iedere streek apart moest worden uitgemaakt. In streken waar de landbouwers minder algemeen ontwikkeld waren terwijl er een betrekkelijk groot aantal intellectuele niet-landbouwers voorkwam, ontraadde hij opname van niet-landbouwers of niet direct met de landbouw verbonden personen ten enenmale. In dergelijke situaties achtte hij de kans groot dat de boerenbelangen in het gedrang zouden komen.

Met betrekking tot de tweede taak - de vertegenwoordiging van de landbouwbelangen naar buiten en haar verdediging tegenover andere belangen - constateerde Herman Derk dat 'maar al te zeer blijkt hoezeer onze organisaties op dit punt te kort schieten. Allereerst dienen onze organisaties er zich op toe te leggen de landbouwbelangen bij de *regeering* te bepleiten en daar de juiste inzichten kenbaar te maken.' Verder achtte hij de openbare mening 'een machtige factor; hoe machtig zij is heeft de landbouw maar al te zeer ondervonden in dezen crisistijd. Drie oorzaken spelen hierbij een groote rol: de onbekendheid van het de openbare meening vormend publiek met de landbouwtoestanden, de vijandigheid of onverschilligheid van de groote pers en het ontbreken van een landbouwvertegenwoordiging in de Staten-Generaal.' Een doeltreffend middel om de twee eerste oorzaken te bestrijden zag hij in het oprichten van een persbureau, naar behoefte uit te breiden of aan te vullen met provinciale persbureaus. 'Het is maar al te waar, dat de landbouw niet heeft ingezien de geweldige beteekenis die de pers - de koningin der aarde - heeft in onzen tijd; hij moet daarom middelen zoeken door de pers den hem toekomenden invloed uit te oefenen.'

Herman Derk voelde niets voor het oprichten van een agrarische partij om de agrarische invloed in de politiek te versterken. 'Ons ideaal moet zijn, dat in onze organisatie alle landbouwers vereenigd zijn of kunnen zijn, dus menschen van verschillende politieke opvattingen. Uit een praktisch oogpunt gezien, zal men dan tot de gevolgtrekking komen, dat in onze landbouworganisatie politiek contrabande moet zijn. Politieke vraagpunten te bespreken in een landbouwvergadering zonder de gevoelens te kwetsen en de ge-

moederen op te winden, is een practische onmogelijkheid. Zich inlaten met politiek opent het gevaar voor scheuring en voor verwording tot politieke vergaderingen. De eenige manier waarop onze landbouworganisaties de landbouw-vertegenwoordiging kunnen bevorderen, is door hare leden aan te sporen lid te worden van een politieke partij en zich in hunne kiesvereeningen te laten gelden. Vraagstukken met een politieken kant hooren in onze landbouworganisaties niet thuis.'

Met betrekking tot de vraag van belangenbehartiging voor de boeren als werkgevers was hij duidelijk. 'Besprekingen en beslissingen over looneischen van arbeiders en ambachtslieden behooren in gesloten vergadering en zeer voorzichtig te worden behandeld...Ook politieke overtuigingen komen bij deze questies dikwijls om de hoek zien. Daarom meenen wij, dat de behartiging dezer belangen niet thuis behoort in onze landbouworganisaties, maar moet worden overgelaten aan organisaties van werkgevers in het landbouwbedrijf.'

Wat betreft de inrichting van de landbouworganisaties kwam het Herman Derk gewent voor dat de leden van een organisatie zoveel mogelijk eenzelfde bedrijf uitoefenden. Hij achtte opname in één gewestelijke organisatie van zand- en kleiboeren, van akkerbouwbedrijven en veebedrijven ongewent. 'Deze crisistijd toont ten duidelijkste welk verschil van belangen er kan ontstaan; de Groninger Landbouwbond heeft getoond hoe verschil van belangen een organisatie tot machteloosheid en ontbinding doemt. Heeft men nu binnen zekere grenzen een organisatie van landbouwers met overeenstemmende bedrijven, dan is het zaak deze organisaties zo krachtig mogelijk te maken. Een eerste vereischte is dan een democratische inrichting en geest, waarbij voor alle belangrijke bestuursfuncties steeds direct door de leden personen worden aangewezen.' Om de 'innerlijke kracht' te bevorderen sprak hij zich uit voor het samenstellen van een 'sterk centrum,' te vormen door een gesalarieerde secretaris en overig personeel. Voor de huisvesting achtte hij een eigen landbouwhuis noodzakelijk. Ook vond hij een eigen orgaan nodig want 'het vormt een stevigen band tusschen leden en bestuur, een gemakkelijk middel om alle leden mededeelingen te doen, landbouwwetenschap te verspreiden.'

Tegelijkertijd, en in tegenstelling met het bovenstaande, sprak hij zich uit voor het samenvoegen van plaatselijke landbouwverenigingen tot gewestelijke organisaties. 'Ook deze moeten zich hooger op vereenigen tot een *machtige organisatie voor het geheele land* of een groot deel daarvan. Aan haar kan worden opgedragen de vertegenwoordiging in hoogste instantie bij de regeering, de samenvoeging van den coöperatieven aankoop over groote gebieden, de uitgifte van een orgaan, dat in alle opzichten hoogstaand kan zijn.' De innerlijke tegenstrijdigheid in het betoog van Herman Derk toont aan dat zijn ideeën over de toekomstige landbouworganisatie nog in ontwikkeling waren.

De financiële kant noemde hij '*des Pudels kern*' en daarover was hij erg duidelijk. 'Voorop stellen willen wij, dat de landbouwers, wanneer zij iets van hun organisaties willen verwachten, ook niet mogen schromen een flinke contributie te betalen...men moet de landbouwers er aan gewennen, dat zij niet indirect maar direct voor hun organisatie een belangrijke som betalen.'²⁰² Het hoofdbestuur van de GML nam in grote lijnen de ideeën van Herman Derk over, behoudens één - niet onbelangrijke - uitzondering. Wat betreft de behartiging van algemene plattelandsbelangen werd vastgesteld 'dat er als regel zulk een nauw verband bestaat tusschen algemeene plattelandsbelangen - als bevordering van het verkeerswezen, electrificatie, telefoonaanleg, oprichting vakscholen, spaarbanken, drinkwatervoorziening, enz. - en de belangen van den landbouw en van de landbouwers, zoo zelfs dat de grenzen niet altijd aan te geven zijn, dat de landbouworganisaties wel degelijk geropen zijn ook op dit terrein leiding te geven of medewerking te verleen.²⁰³

In de ledenvergadering van de afdeling Leens van 3 oktober 1919 werd Herman Derk bij eerste stemming gekozen tot secretaris, maar hij was niet geneigd deze benoeming aan te nemen. Over de motieven vermeldt het verslag niets.²⁰⁴ Mogelijk speelde zijn voorgenomen huwelijk in mei 1920 en de daarmee gepaard gaande vestiging als landbouwer op Nieuw Midhuizen een rol.

REDERIJKER

Volgens Gronings gebruik trad Herman Derk na het beëindigen van zijn schoolperiode in 1913 toe tot de rederijkerskamer Asinga. In hetzelfde jaar werd ook Geert Spiets, de enige zus van Herman Derks latere echtgenote Klazien Spiets, lid. Al in zijn eerste jaar koos de vergadering hem tot vice-president. Hij bleek een zeer actief lid en trad, als het nodig was, herhaalde malen op als waarnemend voorzitter, secretaris of penningmeester. In de vergadering van 8 januari 1914 hield hij, aangezien enkele leden die een spreeksbeurt zouden houden verhinderd waren, een improvisatie (bij een improvisatie kreeg de inleider vijf minuten voorbereidingstijd waarna een drie minuten durende, samenhangende verhandeling werd verwacht²⁰⁵) over de Kerstmisvloed van 1717.²⁰⁶ Als spreker maakte hij kennelijk indruk en in de vergadering van 18 juli 1914 werd hij 'met groote meerderheid' verkozen om een spreekbeurt te houden op het aanstaande concours te Grijpskerk.²⁰⁷

Toen Herman Derk lid werd van Asinga had die rederijkerskamer haar gouden feest al achter de rug. Hij zei hierover naderhand: 'Daarin school een zeer groot voordeel: er was in haar werk stijl, traditie ontstaan en er heerste een zekere sfeer. Wij behoefden de zin van ons werk, onze gebruiken niet meer zelf te vinden, zij waren er. Wat deden wij nu? Er werd als regel een keer per maand vergaderd en dan moesten wij om de beurt een gedicht voordragen of een eigen werk, een opstel leveren, waarover dan gesproken en ge-

kritiseerd werd. Natuurlijk viel ons werk de ene keer beter uit dan de andere keer, maar in het algemeen was het peil zeer behoorlijk en de inspanning alleszins voldoende. Het vergaderen bracht ook al het voordeel, dat er een bestuur in actie was, een voorzitter en een secretaris of voorzitter en secretaresse werden gekozen en de nodige vrijmoedigheid aangeleerd en verkregen. Als ik nu nog eens op een kathedraal sta, ja ook in die van de Eerste Kamer of soms op een kansel, dan gaat de vertrouwdheid, waarmede wij eens in de kathedraal van Asinga stapten, met mij mede, want daar leerden wij de kathedraalkoorts overwinnen als jonge mensen onder vrienden, die welgezind waren. Bovendien, er heerste stellig een traditie: onze Kamer was lang voor ons begonnen, wij moesten haar hooghouden en doorgeven aan wat na ons kwam. Onze ouders, voor een groot deel oud-leden van Asinga of van een zusterkamer, vonden het vanzelfsprekend dat wij lid werden en zij volgden bij uitvoeringen onze verrichtingen met belangstelling en deskundigheid. Zo ooit, dan heb ik hier leren beseffen, wat traditie en gevestigde stijl voor jonge mensen betekenen; zij scherpten onze verantwoordelijkheid en zij droegen ons heen door tijden van tegenslag en inzinking... Tweemaal per jaar werden er ook toneelstukken opgevoerd en wel ongeveer 1 november en met Kerstmis; de daaraan voorafgaande repetities waren hoogtepunten in ons rederijkersleven, hoogtepunten van inspanning en gezelligheid. Beroepsregie kenden wij toen nog niet; een der oud-leden, groot liefhebber en kenner van het toneelspel... leidde ons spel met liefde en kennis... Eén van de redenen van ons rederijkersenthousiasme lag natuurlijk ook in het feit, dat wij elkaar daar als jonge mensen van beiderlei kunne ontmoetten. Maar ook hier was het weer het grote voordeel, dat dit zo ongezoekt ging: ons werk bracht ons samen en wij waren broeders en zusters in één kunst en met overgave, voordat eens een inniger band ons samenbracht... Asinga telt in de provincie Groningen vele zusterkamers, waarvan er ongeveer 25 verenigd zijn in het sedert 1867 bestaande Provinciaal Groninger Rederijkersverbond (PGRV), dat elk jaar in het laatst van november in een steeds wisselend dorp een groot tweedaags rederijkersfestijn organiseert. Dit festijn, steeds Concours genoemd, is een hoogtepunt in ons rederijkersleven.²⁰⁸ Toegekende prijzen - boeken in prachtband - weerspiegelden de grote betekenis die aan de concoursen werd toegekend. In 1867 bestond de eerste prijs uit de Gedichten van Tollens in twaalf delen; in 1890 waren het de Gezamenlijke Werken van Multatuli in tien delen.²⁰⁹

Vanaf het begin maakte Herman Derk zich sterk voor het voordragen van eigen werk. Daarbij had hij een voorkeur voor memorisaties (een inleiding over een zelf gekozen onderwerp waarbij het gebruik van aantekeningen was toegestaan en die bij voorkeur precies tien minuten zou duren²¹⁰), maar hiervoor kreeg hij de handen niet op elkaar. Zijn voorstel in de bestuursvergadering van 9 juni 1916 om in de 'Regeling van werkzaamheden' de verplichting op te nemen tot het houden van één memorisatie per jaar werd verworpen.²¹¹ Toch kon hij in de Algemene Vergadering van het PGRV in novem-

ber van hetzelfde jaar, als afgevaardigde van Asinga, het voorstel toelichten tot het houden van een wedstrijd in het memoriseren ter vervanging van de aldaar gehouden wedstrijd in het improviseren. Bij gebrek aan steun trok Asinga het voorstel in.²¹² Herman Derk liet zich echter niet zo gauw uit het veld slaan en uit de notulen van de vergadering van Asinga van 8 januari 1917 spreekt waardering voor zijn werk. 'De heer H.D. Louwes heeft de goedheid z'n memorisatie van het concours, waarmede hij de prijs heeft behaald, nog eens te geven voor de leden die niet op de vergadering aanwezig waren, wat zeer op prijs werd gesteld. Ze ging over De Stad en de Ommelanden.'²¹³ Ook het PGRV liet zich in het jaarverslag 1917 lovend uit: 'De heer H.D. Louwes, lid van Asinga, liet de vergadering hooren wat men onder "Welsprekendheid" verstaat.' Jurylid Ds. Diephuis was 'nauwkeurig op den winnaar van den strijd. Vooral bewonderde hij de manier waarop deze zijn gedachten kon uiteen. De inhoud was leerzaam voor alle leden en hij wenschte deze memorisatie, als 't mogelijk was, in druk te zien verschijnen. De heer Louwes had schitterend gesproken en den prijs, een zilveren medaille aangeboden door het Hoofdbestuur, ten volle verdiend.' Het verslag vervolgt vrij droog: 'Nog vele leden lieten zich hooren en werden de gewone gelegenheidsonderwerpen door hen behandeld.'²¹⁴

Herman Derk was van 1918-1920 voorzitter van Asinga. In de ledenvergadering van 29 januari 1920 stelde hij zich voor de verkiezingen van april niet meer herkiesbaar.²¹⁵ Hij zou in mei in het huwelijk treden; zijn niet-herkiesbaarstelling hing wellicht samen met de gangbare opvatting dat jongelui, als ze gingen trouwen, zich terugtrokken uit de rederijderskamer. Dit was een manier om aan te geven dat de rederijderskamer een typische aangelegenheid was voor de jongere generatie.²¹⁶

Herman Derk sprak meerdere malen in zeer lovende woorden over wat de rederijderskamer voor hem had betekend. Hij had er veel geleerd en ze had zijn jongelingstijd verrijkt.

In hetzelfde jaar dat Herman Derk zich terugtrok als lid van Asinga werd hij in november gekozen tot lid van het Hoofdbestuur van het PGRV. Twee jaar later koos het bestuur hem tot voorzitter, en die functie vervulde hij gedurende vier jaar. Het PGRV, opgericht op 7 maart 1867, was ontstaan uit de behoefte aan een vereniging bij de twaalf bestaande plaatselijke rederijderskamers. Zij hadden elkaar gevonden onder de leuze: 'Alzoo Rederijders! Laat ons de handen ineen slaan, om onze genootschappen vooruit te brengen, door deze vereniging te vormen, die een brandpunt van ontwikkeling der zin voor welsprekendheid, der zin voor het goede en schone kan zijn. De wrijving van het zamenzijn der beste krachten van elk gezelschap moet leven wekken.'²¹⁷ Het PGRV organiseerde jaarlijks een tweedaags concours met voordrachten en toneelwedstrijden waaraan hoge eisen werden gesteld. Zo gaf de Commissie van Beoordeling in 1924 enkele aanwijzingen over het voordragen van gedichten. 'Men leze het gedicht eenige malen zeer aandachtig over. (Vooral niet hardop!) Hierna begint de verstandelijke analyse.

Het gedicht moet worden ontleed in versvoeten, om den rhythmus, den stroom, de beweging, den polsslag van het kunstwerk te onderkennen...De voordracht moet in den toehoorder datzelfde innerlijke leven doen ontwakken dat in den tekst is neergelegd en dat door dien tekst in ons is opgeroepen. Er is dus meer dan het logisch denkend verstand alleen, dat men moet pogen te bereiken.²¹⁸

Als lid en voorzitter van het PGRV handhaafde Herman Derk zijn inzet om aan de 'memorisatie' een meer expliciete plaats te geven. Uit het jaarverslag 1921: 'Daar nog steeds geen kampioenen voor den improvisatiewedstrijd komen opdagen, houdt de heer H.D. Louwes een korte memorisatie, waarin hij enkele bezwaren ontwikkelt tegen de hedendaagsche Nederlandsche letterkunde; het gesprokene werd door alle aanwezigen met groote aandacht gevolgd.'²¹⁹ Langzaam won hij binnen het Verbond steun voor het memoriseren. Het bestuur besloot, aan het jaarverslag 1923 toe te voegen dat het voor de leden van het Verbond van het grootste belang werd geacht 'dat zij zich speciaal toeleggen op den wedstrijd in het memoriseeren.'²²⁰ Officieel vormde de wijziging van het Reglement van het PGRV in juli 1924 de bekroning voor Herman Derk, toen de oorspronkelijke doelstelling werd uitgebreid met 'memoriseeren en improviseeren.'²²¹

In de vergadering van 19 november 1926 stelde Herman Derk zich niet meer herkiesbaar, noch als voorzitter, noch als lid van het Hoofdbestuur. Hij gaf geen motivering die aan zijn besluit ten grondslag lag. Door de vergadering werd hij bij acclamatie tot erelid benoemd 'als iemand met buitengewone capaciteiten, die tijdens de zes jaar dat hij lid van het Hoofdbestuur is geweest, zeer veel in het belang van het Verbond heeft verricht.'²²²

HUWELIJK HERMAN DERK LOUWES EN KLAZIEN SIETJE SPIETS

Op 7 mei 1920 trad Herman Derk in het huwelijk met de landbouwhuishoudlerares Klaziena Sietje Spiets (roepnaam Klazien), geboren op 30 april 1893 te Wehe-den Hoorn, gemeente Eenrum in de provincie Groningen.²²³ Haar vader Anco Spiets was landbouwer van beroep en had in Den Hoorn een boerderij van rond de twintig hectare.²²⁴ Het gezin Spiets, bestaande uit het echtpaar A. Spiets en G. Helwerda, Klazien en haar twee jaar jongere zus Geert, was Nederlands Hervormd. Na de lagere school en (waarschijnlijk) enkele jaren Uitgebreid Lager Onderwijs volgde Klazien de opleiding voor landbouwhuishoudlerares De Rollecate waar zij op 30 november 1916 haar getuigschrift behaalde.²²⁵ Ruim een maand later volgde haar benoeming tot landbouwhuishoudlerares in het Limburgse Posterholt.²²⁶

Onduidelijk is wanneer en op welke wijze Herman Derk Louwes en Klazien Spiets elkaar leerden kennen. Twee dochters van Geert verklaarden onafhankelijk van elkaar dat de kennismaking had plaatsgevonden tijdens de

Echtpaar H.D. Louwes-K.S. Spiets (zonder datum). Groninger Archieven

periode dat Geert Spiets lid was van Asinga en Herman Derk voorzitter. Tijdens een bezoek van Herman Derk aan Geert, die wegens ziekte thuis verbleef, zou Klazien aanwezig zijn geweest en op die manier zouden ze kennis met elkaar hebben gemaakt.²²⁷

Na hun huwelijk vestigden Herman Derk en Klazien zich op de boerderij Nieuw Midhuizen te Vierhuizen. Herman Derk pachtte de boerderij van zijn vader, die eigenaar bleef. Deze vorm van exploitatie kwam in de provincie Groningen veel voor. Ruim negentig procent van de cultuurgrond was eigen bezit of verpacht aan kinderen.²²⁸

1.5 TOT BESLUIT

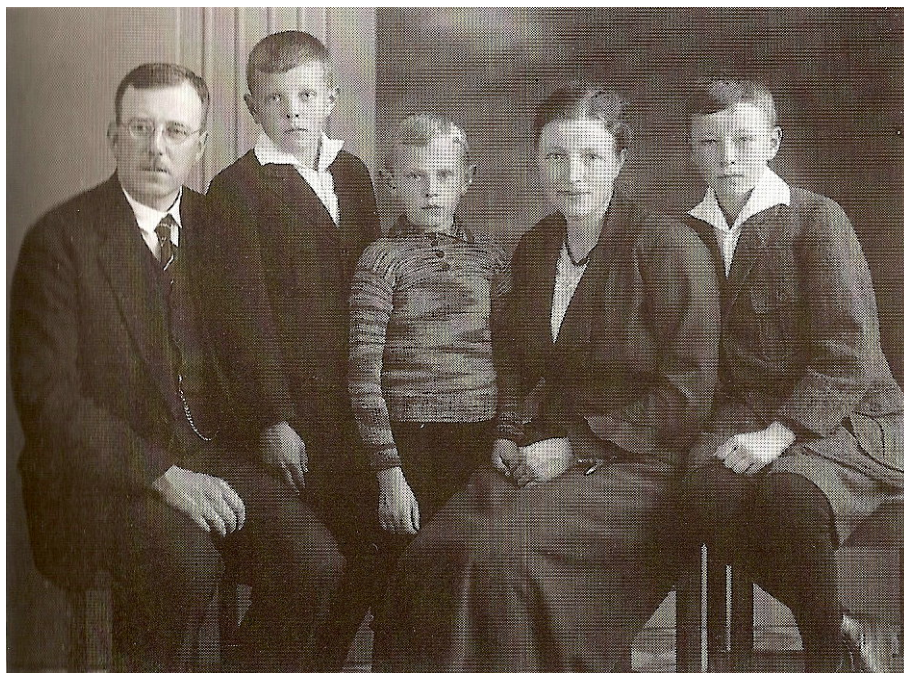
Vanaf zijn prille jeugd raakte Herman Derk, via zijn ouders en (stief)grootouders, vertrouwd met de grote maatschappelijke en politieke woelingen rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Botsingen tussen gelovigen en vrijdenkers, tussen vooruitstrevenden en behoudenden, tussen protestanten en katholieken, tussen boeren en landarbeiders kwamen thuis uitvoerig aan de orde. Zijn familie nam stelling met betrekking tot brandende kwesties met behoud van respect voor de overtuiging van degenen die andere opvattingen huldigden. Deze jeugdervaringen drukten een beslissende stempel op het verdere leven van Herman Derk. Als gevoelige, zoekende jongeman lieten de problemen op vele terreinen hem niet los. Staande in de rijke traditie van zijn voorouders en in de overlevering van de streek waarin hij opgroeide, maakte hij in ruime mate gebruik van de mogelijkheden die afkomst en stand hem boden.

Door het onderwijs was zijn blijvende interesse gewekt voor de loop van de geschiedenis en voor de plaats van de mens daarin, zowel nationaal als internationaal. Hierbij profiteerde hij niet alleen van de ervaringen van zijn naasten familie, maar ook van zijn ruimere omgeving. Hij toonde zich een dankbare leerling van de velen onder hen, die bestuursverantwoordelijkheden droegen of hadden gedragen op religieus, maatschappelijk, cultureel, politiek en landbouwkundig terrein.

Voor de verdere ontwikkeling van zijn al eerder gebleken uitdrukkingvaardigheid in woord en geschrift was de rederijkerskamer een voortreffelijke leerschool. De wijze waarop hij door kwaliteit, inzet en doorzettingsvermogen kwam bovendrijven, zou zich in zijn latere leven meerdere malen herhalen.

Van huis uit in politiek opzicht vrijzinnig liberaal, maakte hij kennis met de socialistische beweging en verdiepte zich in de achtergronden ervan, evenals in die van het orthodox-protestantisme. Via zijn verloofde Klazien, opgegroeid in de katholieke enclave in het Groningse Wehe-den Hoorn en gedurende enkele jaren landbouwhuishoudlerares in het katholieke Limburg, raakte hij vertrouwd met de katholieke zeden en gebruiken.

Als vrijzinnig protestant veroordeelde Herman Derk maatschappelijke, politieke en religieuze stelsels die de persoonlijke vrijheid beknotten. Hieronder rekende hij het marxisme, het orthodox-protestantisme en het dogmatisch katholicisme. Zijn afwijzing had echter geen betrekking op personen die een van die stromingen aanhingen. Het respect voor principiële overtuigingen van anderen dat hij thuis had meegekregen, zou hem levenslang karakteriseren. Herman Derk stond, als vrijzinnig hervormd en vrijzinnig liberaal, op het snijpunt van die stromingen waarmee hij in zijn loopbaan binnen de landbouw veelvuldig te maken zou krijgen: liberalisme, socialisme, protestants-christelijke orthodoxie en katholicisme. Zijn ervaringen tijdens zijn formatieve periode legden mede de basis voor de functies die hij later zou bekleeden binnen de organisaties van boeren en landarbeiders met hun zo verschillende culturen, structuren en werkwijzen.

Gezinsfoto H.D. Louwes en K.S. Spiets met hun drie zonen: Hendrik Jan, geb. 1921; Anco Johannes, geb. 1922; Stephanus Louwe, geb. 1924 (zonder datum). Mevr. S.L. Louwes-Robertson Baarn

Boerderij Nieuw Midhuizen in de Westpolder te Vierhuizen. Ir. A.J. Louwes
Lelystad

HOOFDSTUK 2

BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES TOT 1920

2.1 INLEIDING

Boeren kwamen pas halverwege de negentiende eeuw tot enige vorm van organisatie. Dit ging gepaard met vallen en opstaan: vanaf de wording van landbouworganisaties was er geen eenduidigheid over de grondslag van de organisatie. Zo was er allerm minst een heldere visie over de vraag of een boerenorganisatie bestaansrecht had als een organisatie 'voor' de boeren of 'van' de boeren. Binnen de zo vaak eenduidig genoemde 'boerenstand' waren de verschillen groot. Het varieerde van herenboeren - die een hoog aanzien genoten - tot keuterboeren, op wie niet zelden werd neergekeken.

In dezelfde periode traden socialistische voormannen in het krijt voor verbetering van de misstanden, waarin de grote meerderheid van de arbeidende bevolking zich bevond. Zij riepen ook de landarbeiders op te ontwaken uit hun apathie en hun lot meer in eigen hand te nemen, onder andere door zelforganisatie. Dit vroeg van landarbeiders niet alleen een mentaliteitswijziging, de grote groep 'landarbeiders' vormde bovendien allerm minst een geheel. Een belangrijk onderscheid was dat tussen landarbeiders met een vast dienstverband - wier positie aanmerkelijk sterker was - en de 'losse' landarbeiders die afhankelijk waren van het hebben van werk in uiteenlopende bedrijfstakken. Een tweede scheidslijn liep tussen landarbeiders op de grote bedrijven in de kleistreken langs de kust en de grote rivieren - met een grote sociale afstand tussen boer en arbeider - en de landarbeiders op de kleinere bedrijven op de zandgronden waar de verhoudingen zich minder scherp aftekenden.

Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw zagen bestaande boeren- en landarbeidersorganisaties zich geconfronteerd met een derde scheidslijn: die van de verzuiling. Protestants-christelijke en katholieke voormannen kwamen in verzet tegen enerzijds het heersende liberalisme, anderzijds het oprukkende socialisme. Om hun volgelingen te behoeden voor deze 'goddeloze' stromingen riepen zij protestants-christelijke en rooms-katholieke boeren- en landarbeidersorganisaties in het leven. Zij deden een appèl op boeren en landarbeiders, bij de organisatiekeuze trouw te blijven aan hun eigen religieuze overtuiging.

De verzuiling had een grote invloed op het landbouworganisatiewezen.

2.2 PERIODE TOT 1918: WORDING EN ONTWIKKELING VAN BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES

In vroeger eeuwen werkte iedere boer met zijn huisgenoten of andere medewerkers zelfstandig op zijn bedrijf(je). Hij was afhankelijk van de vruchtbaarheid van de grond, van de weersomstandigheden, van ziekten van plant en dier en van de prijzen voor zijn producten die hij niet nodig had voor eigen gebruik. De overheid rekende de landbouw niet tot haar taak. Van organisaties van of voor de boeren was geen sprake.¹

Boeren kenden een grote zelfstandigheid als producent van de belangrijkste levensmiddelen. Door de winning van het eigen veevoeder en het produceren van de stalmest waren zij ook in ecologisch opzicht onafhankelijk. Deze factoren, gevoegd bij het gegeven dat iedere boer in zijn bedrijfsvoering op zichzelf was aangewezen, vormden een belangrijke voedingsbodem voor de ontplooiing van het individualisme.²

Vaak waren de economische mogelijkheden beperkt en veranderlijk. Boeren moesten beschikken over een buitengewoon aanpassingsvermogen en een grote vindingrijkheid om zich economisch staande te houden.³ Maatschappelijk vonden boeren - met uitzondering van de herenboeren - veelal weinig erkenning, ondanks het feit dat Nederland in hoofdzaak een agrarisch land was.⁴ De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was sterk ingesteld op scheepvaart en handel. In de literatuur werd hoog opgegeven van de handel in granen, afkomstig uit de Oostzeelanden, maar van de graanteelt in eigen land werd niet of nauwelijks gerept. Nederlandse boter en kaas waren weliswaar niet onbelangrijke exportproducten, maar de hoge kwaliteit ervan werd toegeschreven aan de vruchtbaarheid van de vaderlandse weiden en niet aan de kundigheden van de producenten. In de ogen van de stedeling waren boeren achterlijk, dom, lomp en onbeschaafd, een imago dat pas langzaam zou verdwijnen.⁵

Van oudsher is de Nederlandse bodem verdeeld in twee verschillende geologische zones. Westwaarts vanuit het Duitse gebied en noordwaarts vanuit België strekken zich zandige gronden uit. Deze diluviale gronden zijn gevormd in de ijstijd en de bodem is onvruchtbaar. De zandige uitlopen worden omgrensd door de klei- en veenbodems van alluviaal Nederland langs de Nederlandse kust en langs de grote rivieren. Deze kleigronden zijn zeer vruchtbaar.⁶ De tweedeling tussen de klei- en zandgebieden droeg bij aan het ontstaan van een grote verscheidenheid aan agrarische bedrijfsvormen. Daarnaast werd de aard van de productie in een bepaald gebied bepaald door haar ligging ten opzichte van de markt.⁷

De Republiek kende een sterke vrijhandelstraditie. Door haar centrale ligging en met haar fijnmazig netwerk van waterwegen kon zij zich ontwikkelen tot het middelpunt van een internationaal handelsnet. De boeren kregen te maken met marktprijzen in internationaal verband. Zo nam al vanaf de zestiende eeuw - door een toenemende invoer van graan uit de Oost-

zeegebieden - het belang van graan af en dat van handelsgewassen en vooral van veeteelt toe. Onder invloed hiervan gingen boeren geleidelijk over tot specialisatie.⁸ Dit gold niet alleen voor de landbouw in het westen en noorden van de Republiek, ook de plattelandseconomie van de zandgronden raakte in de zestiende en zeventiende eeuw in steeds sterkere mate vervlochten met de stedelijke economie en met de groeiende economie in de kustprovincies.⁹ De aanwezigheid van grote aantallen dieren in de zestiende eeuw wees op de strategische betekenis daarvan voor de mestvoorziening op de schrale zandgronden, maar liet ook zien dat de boerenbedrijven in het oosten van het land vooral via hun veestapel met de markt verbonden waren.¹⁰ Het agrarisch bedrijf droeg lange tijd een patriarchaal karakter: wie bij de boerderij behoorde deelde het lot van de boer in goede en kwade dagen.

Vanaf het begin van de achttiende eeuw nam de belangstelling voor de landbouw toe. Met name Engeland en Frankrijk strekten Nederland tot voorbeeld bij de oprichting van genootschappen ter bevordering van de landbouw.¹¹ Volgens landbouwhistoricus J.M.G. van der Poel was de achttiende eeuw één van de belangrijkste perioden in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw. Toen werden de grondslagen gelegd voor de vooruitgang van de landbouw in latere perioden. Na de totstandkoming van de Bataafse Republiek als eenheidsstaat in 1795 werd uitdrukkelijk aandacht besteed aan de bevordering van de landbouw. Een belangrijke stap van doelbewuste landbouwpolitiek was de benoeming van een commissaris van landbouw.¹² Tot ver in de achttiende eeuw vereiste het boerenwerk veel tijd en veel mensen. Zo was een geoefende arbeider zeven tot tien dagen bezig met het snijden van een hectare graan. Het dorsen van de opbrengst kostte hem nog eens tien tot vijftien dagen. Aan het wieden van onkruid moest veel tijd worden besteed.¹³ Landarbeiders werden onderscheiden in drie categorieën: inwonende personeelsleden, vaste arbeiders en losse arbeiders. Inwonend personeel kreeg - boven het loon in geld - kost en inwoning en eventueel vooraf bedongen voordelen zoals wol, weide voor schapen of een stukje land voor eigen gebruik. Vaste arbeiders verhuurden zich, evenals de inwonende knechten en meiden, voor een heel jaar tegen een vooraf bepaald tijdloon. Ook zij hadden, naast de kost, vaak dezelfde tegemoetkomingen als de inwonende arbeiders. Losse arbeiders werkten zonder een bepaalde verplichting ten aanzien van de boer. Zij misten de emolumenten van de vaste arbeiders, maar verdienden per dag meer. Losse arbeiders verrichtten veel aangenomen werk tegen prestatieloon.¹⁴ Was er bij de boer geen werk dan trokken zij naar de venen, deden fabrieks- of grondwerk, of pakten om het even welk ongeschoold werk aan dat zich voordeed. Vaak moest een losse landarbeider zijn jaarinkomen verdienen met een heel scala van werkzaamheden, tot ver buiten de eigen woonplaats.¹⁵ In het begin van de negentiende eeuw trof men landarbeiders in hoofdzaak aan in de kleigebieden met de grotere bedrijven. Zo werd de Groningse land-

bouw gekenmerkt door grote bedrijven die met loonarbeid werkten. Het groeiende aanbod van arbeiders stelde de boeren in staat een steeds verfijnder arbeidsverdeling toe te passen. Door een meer efficiënte organisatie konden zij besparen op arbeid in die zin, dat zij alleen arbeiders aannamen als die nodig waren voor het werk. Dit bracht wel financiële voordelen met zich mee, maar er waren ook nadelen aan verbonden. Immers, zo gemakkelijk als het was om in de winter arbeiders te ontslaan, zo moeilijk was het om in perioden van topdrukke voldoende arbeiders te krijgen.¹⁶

Op de zand- en veengronden met veel kleine bedrijfjes werd voor het merendeel gezinsarbeid verricht, waaraan zoveel mogelijk gezinsleden deelnamen. Daar was het onderscheid tussen boer en landarbeider dan ook veel moeilijker te maken dan bij de grotere bedrijven. De grens tussen de landarbeider met een aanvullend nevenbedrijfje en een kleine boer die af en toe loondienst verrichtte was onduidelijk.¹⁷ Door de lage kosten van levensonderhoud, de geringe werkloosheid en het bezit van grond en enig (klein)vee was de positie van de arbeiders op de zandgronden over het geheel genomen gunstiger dan van de landarbeiders op de kleigronden in de kustprovincies. Dit nam niet weg dat er ook op het zand op grote schaal armoede werd geleden.¹⁸

Tot in de negentiende eeuw bood het landbouwbedrijf over het algemeen aan de landarbeider een werkkring, waarin de verschillende seizoenwerkzaamheden elkaar het gehele jaar door zonder grote onderbrekingen opvolgden. Weliswaar waren er toen ook perioden met topdrukke, zoals in de oogsttijd, afgewisseld met perioden van minder werk. Over het geheel genomen echter was de arbeidsbehoefte op de boerderij relatief constant en kon het werk voor een belangrijk gedeelte door de vaste arbeiders worden verricht.¹⁹

Vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw verbeterden langzaam maar zeker de landbouwwerktuigen. De modernisering begon met de invoering van de nieuwe, moderne, arendploeg die rond 1850 de oude inheemse ploegen grotendeels had verdrongen. De dorsmachine vond vrij gauw daarna ingang, gevolgd door onder andere rijenzaaimachines, graan- en grasmaaiers en schoffelploegen, boter- en kaasbereidingsmachines, enzovoort.²⁰

Landarbeiders stonden aanvankelijk afwijzend tegenover de nieuwe werktuigen. Zij zagen daarin een gevaarlijke concurrent en gaven, vooral ingegeven door vrees voor werkloosheid, de voorkeur aan het oude handwerk. Deze angst bleek niet ongegrond. De doorzettende landbouwmechanisatie had immers tot gevolg dat arbeiders minder nodig waren op de bedrijven. Vooral in tijden van crises bezuinigden boeren in eerste instantie op de arbeiderslonen en dit werd door de invoering van moderne landbouwmachines aanmerkelijk vergemakkelijkt.²¹

Een opvallend verschil met latere perioden was dat bedrijven zonder vee vroeger niet voorkwamen. Vee was onontbeerlijk voor het verbouwen van akkerbouwgewassen: runderen waren nodig voor de mest en paarden voor

het trekken van ploegen, eggen en wagens. Een deel van het land was diens-tengevolge bestemd voor de productie van voer voor runderen en paarden.²²

COMMISSIES VAN LANDBOUW

De Bataafse Republiek voerde met haar centraal bestuur niet alleen het beginsel van de volkssoevereiniteit in, maar ook het principiële streven van de overheid naar een actieve welvaartsbeleid. Voor de landbouw werd in 1800 op de post, vergelijkbaar met de huidige functie van directeur-generaal, Jan Kops benoemd.²³ Kops (1765-1849), doopsgezind predikant te Leiden en botanicus, wierp zich vanaf zijn benoeming tot Commissaris van Landbouw met hart en ziel op de bestudering van de landbouw. Hij nam in het verleden ontwikkelde ideeën over en groeide binnen enkele jaren uit tot een van de weinigen die de hele Nederlandse landbouw min of meer in detail kende. Eén jaar na zijn benoeming gaf hij publiekelijk zijn visie weer over de betekenis van de landbouw. Deze zag hij als een van de voornaamste bronnen van welvaart, die derhalve een onderwerp van voortdurende zorg van de overheid diende te zijn. Kops beschouwde het totstandbrengen van gewestelijke commissies van landbouw als het centrale punt van zijn landbouwprogramma.²⁴ Hij beseftte zeer wel dat de commissies niet gefinancierd konden worden uit de berooide staatskas. Daarom verbreedde hij het in 1799 opgerichte Veefonds - aanvankelijk alleen bedoeld voor de bestrijding van de runderpest - tot een algemeen Landbouwfonds, zodat voor alle overheidsuitgaven voor de landbouw daaruit zou kunnen worden geput.²⁵ Na jarenlange inzet en vasthoudendheid slaagde Kops er in, in alle gewesten een Commissie van Landbouw in te stellen, in feite gewestelijke contactorganen. Zij hadden tot taak Kops te informeren en te adviseren over de landbouw in hun regio en mee te werken aan de uitvoering van door de overheid genomen maatregelen.²⁶ De Commissies van Landbouw dienden te worden samengesteld uit 'geofende landbouwers, of anderen bedreven in Landbouwkundige zaken.'²⁷ Over het algemeen waren de leden vrijwel uitsluitend notabelen: hoogleraren, leden van gewestelijke besturen, juristen, medici, gemeentesecretarissen en grootgrondbezitters. Deze 'verlichte lieden' werden gezien als de meest geschikte propagandisten op het platteland, niet alleen wegens hun ontwikkeling maar vooral ook omdat zij door hun gezag invloed konden uitoefenen op de gewone boeren. Slechts drie boeren, die blijk hadden gegeven van hun kunnen en goede wil, kregen zitting in een commissie. Eén van hen was de veepestbestrijder Geert Reinders (1737-1815) uit de provincie Groningen.²⁸

Gedurende de eerste vijf jaren van haar bestaan verrichtten de Commissies van Landbouw over het algemeen vruchtbaar werk, maar na de inlijving van Nederland door Frankrijk in 1810 was de bloeiperiode voorbij. Het bestuursapparaat werd geschoeid op Franse leest en voor de Commissies van Landbouw braken donkere tijden aan. De budgetten werden sterk beperkt, voor-

gestelde maatregelen niet uitgevoerd en er kwam een nieuwe indeling van de commissies tot stand. Met een aantal - waaronder die in de provincie Groningen - was het toen gauw afgelopen. Ook werd de functie van Kops als Commissaris van Landbouw in 1812 opgeheven. Weliswaar herstelde Koning Willem I in 1813 Kops in zijn functie, maar toen deze in 1815 koos voor het hoogleraarschap viel de motor weg achter de inmiddels weer in alle provincies opgerichte Commissies van Landbouw. Een opvolger werd niet benoemd. Er vond nog één algemene vergadering plaats in 1823 en daarna was de onderlinge band tussen de commissies verbroken.²⁹ Hiermee kwam een einde aan de meest vruchtbare taak van de algemene vergadering: het samenbundelen van door de gewestelijke commissies naar voren gebrachte informatie en adviezen. Eén van de blijvende resultaten was de door Kops tot stand gebrachte periodieke uitgave van de *Staten van Landbouw*, de voorloper van de latere jaarlijkse *Verslagen voor de Landbouw in Nederland*, die tot 1966 bleven bestaan.³⁰ In organisatorisch opzicht waren de gewestelijke commissies mede van belang omdat deze bijdroegen aan de vorming van de provinciale maatschappijen van landbouw in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Inhoudelijk vormden de gewestelijke commissies een fundament waarop de latere landbouwmaatschappijen zouden voortbouwen. De Commissies van Landbouw hadden weinig waardering voor de op ervaring gebaseerde wijze van werken door de boeren; omgekeerd hadden de boeren weinig vertrouwen in de commissies omdat zij vrijwel verstoken waren van het lidmaatschap.³¹ Dit was een van de redenen om de Commissies van Landbouw op te heffen. Het doorslaggevende argument was echter dat de kas van het Landbouwfonds leeg raakte en de overheid niet bereid was hiervoor extra middelen ter beschikking te stellen. Per 31 december 1850 werden ze ontbonden verklaard. De regering gaf de provincies te kennen geen bezwaar te hebben tegen het voortbestaan van de commissies, mits de provincies voorzagen in de uitgaven ervan.³² Onder andere de provincie Groningen zou van deze mogelijkheid gebruik maken.

OPKOMST LANDBOUWMAATSCHAPPIJEN

Aan het begin van de negentiende eeuw was de landbouw één van de pijlers van de Nederlandse economie. Door de zeer hoge mate van specialisatie was de Nederlandse landbouw echter kwetsbaar voor verstoringen in het internationale handelsverkeer. Dit kwam duidelijk naar voren toen, na enkele jaren hoge graanprijzen, de graanmarkt in 1817 instortte als gevolg van graan uit Rusland dat West-Europa overstroomde. Dit had een snelle prijsdaling tot gevolg. Op het dieptepunt in 1823 waren de prijzen van tarwe en rogge met ruim zeventig procent gedaald. Onder toenemende politieke druk werd twee jaar later besloten tot een bescheiden verhoging van de invoertarieven op granen. Deze werd na de afscheiding van België in 1830 weer ongedaan gemaakt. De depressie kwam vooral hard aan in de provincie Groningen waar

men zich vrijwel uitsluitend toelagde op de graanteelt en nauwelijks kon uitwijken naar meer rendabele gewassen.³³ Het moet niet uitgesloten worden geacht dat de beschermende maatregelen ten gunste van de akkerbouw, ondanks de korte duur ervan, tot gevolg hadden dat de boeren in tijden van crisis gemakkelijker steun zochten bij de overheid.

Na de landbouwcrisis van 1818-1830³⁴ zetten in diverse provincies leden van de Commissies van Landbouw zich in voor de oprichting van organisaties van landbouwers zelf. Het streven van de Commissies van Landbouw sloeg onder meer aan in de provincie Groningen, waar de situatie van de akkerbouwers in de voorafgaande jaren precair was geweest. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de eerste gewestelijke landbouworganisatie ontstond in een akkerbouwgebied bij uitstek, het noorden en oosten van de provincie Groningen met als vestigingsplaats Onderdendam.³⁵ Hier zochten de landbouwer G. Reinders (1790-1869, kleinzoon van G. Reinders, de bekende veepestbestrijder in de achttiende eeuw³⁶) en de geneesheren R. Westerhoff en E. Wichers mogelijkheden om verbeteringen aan te brengen in de landbouw. In 1836 kwamen zij tot de conclusie dat in de provincie Groningen, 'waar Landbouw en Veeteelt de voornaamste, zoo niet de eenige bronnen van bestaan zijn, de gelegenheid gunstig was om daartoe middelen in het werk te stellen...welker uitvoering voor enkele individuen onmogelijk, door eene vereeniging van velen gemakkelijk en met geringe opoffering konden worden aangewend.'³⁷ Na overleg met een dertigtal ingezetenen verruimden zij hun oorspronkelijke doelstelling: niet alleen de belangen van landbouw en veeteelt zouden worden behartigd, ook die van het bedrijfsleven in zijn volle omvang. De gevraagde koninklijke goedkeuring werd echter niet zonder meer verleend. Zo vroeg de regering zich af of de adressanten zich niet beter konden aansluiten bij de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid te Haarlem. Desondanks ontvingen de aanvragers op 31 januari 1837 de koninklijke machtiging en op 28 maart 1837 werd het Genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam (GNO) in het leven geroepen. Ruim honderd personen gaven zich op als lid. Als leden van het bestuur werden, behalve de drie initiatiefnemers, benoemd een kantonrechter, een graanhandelaar en een landbouwer. Voorzitter werd de geneesheer E. Wichers.³⁸

Het voorbeeld uit Onderdendam vond al snel navolging. Mede uit onvrede over het functioneren van de Commissies van Landbouw stelden regionale notabelen en vooraanstaande boeren met succes pogingen in het werk om gewestelijke landbouworganisaties in het leven te roepen. Tussen 1837 en 1855 kwam in alle provincies dit soort organisaties tot stand. Hoewel de provinciale landbouwmaatschappijen overwegend boeren als leden hadden berustte de leiding meestal bij intellectuelen, grootgrondbezitters en vooraanstaande boeren.³⁹ Het waren typische herenbolwerken, maar dit verschijnsel deed

zich voor in het gehele maatschappelijke leven. Zo werd ook het Nut bestuurd door de welgestelde burgerij.⁴⁰

Om technische vernieuwingen bij de boeren ingang te doen vinden organiseerden de landbouwmaatschappijen onder andere tentoonstellingen, ploegwedstrijden en demonstraties.⁴¹ Met name de grotere en meer ontwikkelde boeren zagen deze als mogelijkheden om de landbouw op een hoger peil te brengen. Zij vormden echter slechts een klein gedeelte van de grote groep agrariërs. Teneinde ook andere boeren meer bij hun organisatie te betrekken stelden diverse provinciale landbouwmaatschappijen de zogenaamde 'wandelleraars' aan. Die spraken de taal van de boeren, zochten hen op en gaven voorlichting in de eigen dorpen. Ook organiseerden zij landbouw cursussen en maakten de boeren min of meer vertrouwd met landbouwonderwijs. Zij stimuleerden de oprichting van plaatselijke verenigingen, waarvoor veel belangstelling bleek te bestaan. De voornaamste drijfveer voor de oprichting van deze dorpslandbouwverenigingen was de zich ontwikkelende behoefte van landbouwers tot coöperatieve aankoop van kunstmeststoffen en veevoedermiddelen.⁴²

Vooraf in Limburg nam de oprichting van plaatselijke landbouwverenigingen, de zogenoemde 'landbouwcasino's,' een hoge vlucht. Had de Limburgse provinciale landbouwmaatschappij in 1870 nog geen achthonderd leden, drie jaar later waren dat er meer dan tweeduizend. De leden, verdeeld in een vijftigtal dorpsverenigingen, kwamen iedere maand bijeen om hun belangen in de landbouw te overwegen en te bevorderen. In een circulaire werd Limburg ten voorbeeld gesteld aan de overige delen van het land. Dit rondschrjven gaf tevens richtlijnen voor de verbinding van de dorpsverenigingen met de bestaande maatschappijen. Als vaststaand werd aangenomen dat elk lid van een dorpsvereniging ook lid zou zijn van de provinciale of gewestelijke landbouwmaatschappij.⁴³ Hier was echter de wens de vader van de gedachte. Waarschijnlijk stonden de landbouwmaatschappijen te ver af van de boeren. Velen onder hen - vooral de kleinere - waren wel lid van een dorpsvereniging, maar sloten zich niet aan bij een provinciale organisatie.⁴⁴

BUNDELING VAN LANDBOUWORGANISATIES

Spoedig na de oprichting van de eerste gewestelijke landbouwverenigingen gingen er stemmen op voor het tot stand brengen van één landelijk orgaan voor de landbouw. Naast diverse - mislukte - pogingen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres nam koning Willem III in 1854 het initiatief tot de oprichting van een 'centraal genootschap van landbouw, om eenheid daar te stellen en alzoo tot de welvaart van ons gezegend en dierbaar Vaderland mede te werken.'⁴⁵ Na een kort bestaan werd de vereniging in 1863 opgeheven wegens gebrek aan belangstelling en medewerking. Het Landhuishoudkundig Congres drong nog meerdere malen aan op bundeling en samenwerking, echter zonder resultaat. Wel werd de wenselijkheid van een lande-

lijke vereniging erkend, maar men kon het niet eens worden over de vorm waarin een dergelijk instituut gegoten zou moeten worden.⁴⁶

Na deze mislukte pogingen had de Hollandsche Maatschappij van Landbouw meer succes. Zij stelde in 1883 samenwerking voor tussen de bestaande maatschappijen, teneinde de inmiddels om zich heen grijpende longziekte onder het rundvee te bestrijden. Op dit punt bleek wel samenwerking tussen de landbouwmaatschappijen mogelijk. Het denkbeeld van Derk Roelfs Mansholt om een permanente commissie in het leven te roepen, bestaande uit grote en kleine landbouwmaatschappijen die daarnaast ook zaken behandelde van algemeen belang, vond 'warme instemming.' Dit leidde in 1884 tot de oprichting van het Nederlandsch Landbouw-Comité (NLC). Het NLC stelde zich ten doel 'gemeenschappelijk de zaken te bespreken, welke van algemeen belang zijn voor den Nederlandschen land- en tuinbouw en de verwezenlijking daarvan te bevorderen.'⁴⁷

Binnen het NLC bleven de provinciale landbouwmaatschappijen autonoom. Zij wensten hun organisaties niet ondergeschikt te maken aan het NLC, dat hierdoor een federatief samenwerkingsverband werd.⁴⁸ Als vereniging stelde het NLC zich ten doel de centrale landbouworganisatie van de Nederlandse boeren- en tuindersstand te zijn die als zodanig door de overheid zou moeten worden erkend.⁴⁹ Hieraan gaf de regering in 1893 gehoor toen zij het Comité erkende als de officiële vertegenwoordiging van de land- en tuinbouw.⁵⁰ Hoewel dus ook de tuinders werden geacht zich aan te sluiten bij het NLC, speelden zij daarin slechts een marginale rol. Tuinders waren in overgrote meerderheid lid van lokale zelfstandige tuinbouwverenigingen⁵¹ en zij beïnvloedden de landbouworganisaties amper. Om die reden komen zij in dit onderzoek hooguit zijdelings aan de orde.

AGRARISCHE CRISIS EIND NEGENTIENDE EEUW

Na 1873 daalden in grote delen van West-Europa de prijzen voor landbouwproducten snel, maar in Nederland handhaafden deze zich aanvankelijk redelijk. Pas na 1882 zette een scherpe daling in van landbouwprijzen en werd een dieptepunt bereikt rond 1896.⁵² De malaise trof in eerste instantie de graanbouw. Door de snelle ontwikkeling van de transportmogelijkheden via stoomboot en stoomtrein werden de West-Europese graanmarkten vanaf begin jaren zeventig overspoeld met goedkoop graan uit Amerika. Tijdens de depressie daalde de tarweprijs in Groningen, de belangrijkste markt voor binnenlandse granen, met veertig procent. Voor de veehouderij zette de prijsdaling later in en was zij minder diep.⁵³

Gedurende de agrarische crisis rees verzet tegen het liberale vrijhandelsbeginsel. Evenals de boeren in andere Europese landen drongen ook de Nederlandse boeren sterk aan op bescherming van de landbouw via importheffingen. Terwijl de Franse en de Duitse regeringen de agrarische belangen lieten

prevaleren boven commerciële en industriële belangen en overgingen tot protectie, deed de Nederlandse overheid dat niet. Nederland kende een lange vrijhandelstraditie en was macro-economisch het meest gebaat bij een onbelemmerde internationale handel.⁵⁴ In het parlement verzetten de liberalen zich tegen beschermende maatregelen, terwijl de confessionelen er vóór waren. Tussen en binnen de landbouworganisaties echter waren de meningen sterk verdeeld. Voorstanders van bescherming waren over het algemeen akkerbouwers op de kleigronden.⁵⁵ Terwijl de katholieke Kamerleden zich voorstanders toonden van beschermende rechten gezien het belang van een aantal nijverheidstakken, voelden Noord-Brabantse boeren op de zandgronden er weinig voor. Hun voornaamste bestaansbron was de veehouderij en die zou nadeel ondervinden van hogere graanprijzen en daardoor duurder veevoeder.⁵⁶

De overheid wees verzoeken om beschermende maatregelen af en handhaafde de vrijhandel. Als gevolg hiervan oriënteerde de Nederlandse landbouw zich meer en meer op de buitenlandse markt, zowel wat betreft de grondstoffenvoorziening als wat betreft de afzet van de eindproducten.⁵⁷

Op aandringen van de landbouwmaatschappijen benoemde de regering in 1886 een staatscommissie, die tot taak kreeg een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Daarnaast moest de commissie ideeën ontwerpen over de wijze waarop de overheid de ontwikkeling van de landbouw zou kunnen stimuleren. Van alle concrete voorstellen die door de commissie werden gedaan waren die welke betrekking hadden op het landbouwonderwijs, het opzetten van een land- en tuinbouwvoorlichtingsdienst en proefstations de belangrijkste.⁵⁸ De regering liet haar terughoudendheid op dit terrein varen en nam de voorstellen over. Niet langer bleef het landbouwonderwijs beperkt tot middelbaar onderwijs en in 1896 promoveerde de Rijkslandbouwschool te Wageningen tot een instituut voor hoger landbouwonderwijs, de voorloper van de latere Landbouwuniversiteit.⁵⁹ Door haar actieve opstelling legde de overheid de basis voor het later zo succesvol gebleken drieluik van onderwijs, voorlichting en onderzoek, in de agrarische wereld bekend als het 'OVO.'

De agrarische depressie was een periode van diepe neergang, maar ook van nieuwe uitdagingen. Vernieuwingen in de landbouw na 1880 waren in veel opzichten het gevolg van trendmatige ontwikkelingen die al eerder in gang waren gezet. Talrijke innovaties waren in deze jaren zo ver ontwikkeld dat zij op grote schaal versneld toegepast konden worden.⁶⁰

BEGINNENDE ORGANISATIE VAN LANDARBEIDERS

Landarbeiders organiseerden zich beduidend later dan industriearbeiders. Dit gold niet alleen voor Nederland, ook in Engeland, Duitsland en Denemarken

was in het begin van de twintigste eeuw de organisatie van landarbeiders geen blijvend succes. Het waren vaak bewegingen van korte duur. Als mogelijke oorzaken worden in diverse publicaties aangegeven: het eigen karakter van het agrarische bedrijf en de patriarchale arbeidsverhoudingen daarbinnen; de in veel streken weinig scherpe afscheiding tussen boer en landarbeider maakte vereniging minder noodzakelijk; in de landbouw werden machines geleidelijker ingevoerd dan in de industrie; de loonvraag kwam later naar voren en was daar ook minder dringend, omdat de landarbeiders veelal niet alleen afhankelijk waren van het loon; landarbeiders woonden dikwijls ver van elkaar verwijderd en dit was niet bevorderlijk om tot organisatie te komen; soms werkten landarbeiders alléén of met slechts enkele collega's, waarbij een verschil van mening over de arbeidsvoorwaarden al snel werd opgevat als een persoonlijk conflict; het toetreden tot een bond kon gemakkelijk worden uitgelegd als een motie van wantrouwen, een verstoring van de verhouding met degene met wie de landarbeider soms samen op het veld stond.⁶¹

Een niet te verwaarlozen factor bij de moeizame organisatievorming was ongetwijfeld de zwakke positie van de landarbeiders. Binnen de bestaande verhoudingen was de landarbeider zeer kwetsbaar, afhankelijk van de boer bij wie hij in dienst was. Veel boeren verzetten zich, al of niet openlijk, tegen het zich verenigen door landarbeiders. Sommigen gingen zover dat zij elke poging tot organisatie zagen als een oorlogsverklaring. Zonder twijfel was de landarbeider op de hoogte van het standpunt van zijn broodheer en het vergde de nodige moed, zich tegen de zin van zijn werkgever aan te sluiten bij een landarbeidersorganisatie. Als hij desondanks de weerstand van de boer trotseerde, volgde niet zelden ontslag.⁶² Ook het ontbreken van een arbeiderselite van voldoende omvang belemmerde een vlotte ontwikkeling van landarbeidersbonden. Een andere, meer latente, factor was het bevolkingsoverschot tengevolge waarvan de boer - van wie de landarbeider afhankelijk was - zich zag geplaatst voor hoge grond- en pachtprizen die zijn bestaansmogelijkheden beperkten. Dit bemoeilijkte het stellen van eisen door de landarbeiders.⁶³

Katholieke landarbeiders zagen zich door het episcopaat gedwarsboemd in hun wens zich aaneen te sluiten in een bond. Bij de opkomst van de industriële ontwikkeling in de tweede helft van de negentiende eeuw zochten veel West-Brabantse landarbeiders hun heil in de haven van Rotterdam. Een aantal van hen sloot zich aan bij neutrale, algemene of socialistische vakorganisaties en raakte vervreemd van de katholieke traditie. Om dit proces te keren kwam de kerkelijke overheid in actie en stond zij de oprichting toe van katholieke standsorganisaties, die onder leiding van de geestelijkheid de godsdienstig-zedelijke verheffing en bestrijding van het socialisme centraal stelden. De socialistische vakbeweging zette zich in voor betere levens- en werkomstandigheden en dat was voor de kerkelijke leiding een doorn in het oog. Pogingen om katholieke arbeiders los te weken uit de niet-katholieke

organisaties, verliepen niet zonder problemen: lang niet alle katholieke arbeiders waren gediend van bemoeienis door de geestelijkheid.⁶⁴

DE 'SOCIALE KWESTIE' OP HET PLATTELAND

Zoals in het eerste hoofdstuk werd aangegeven voltrok zich in de voor boeren voorspoedige periode van 1850-1875 met name in de kleigebieden een toenemende polarisatie tussen boeren en landarbeiders. Daarmee werd ook het sociale vraagstuk op het platteland dringend. Landbouwmaatschappijen hadden zich weliswaar meermalen met de maatschappelijke nood van de arbeiders beziggehouden, maar boeren stonden lange tijd afwijzend tegenover ieder rechtstreeks overleg met vertegenwoordigers van de werknemers.⁶⁵ Lonen verschilden per seizoen, streek, plaats of boer. Zij werden dan ook vastgesteld op grond van persoonlijke overeenkomsten tussen boeren en landarbeiders. In die periode kregen landarbeiders hun loon zowel in geld als in natura. In het begin van de twintigste eeuw trad er een verschuiving op naar alleen betaling in geld.⁶⁶

De ontstane verwijdering tussen boeren en landarbeiders kwam in de jaren 1854-1887 zeven maal ter sprake bij de vraagpunten van de GML. Op een totaal van honderd vijftien vraagpunten⁶⁷ was dat niet veel, terwijl in de verslagen weinig concrete voorstellen ter verbetering werden gelanceerd. Derk Roelfs Mansholt zag de klassentegenstellingen als onderdeel van de steeds actueler wordende sociale kwestie. In 1882 vroeg het bestuur van de GML - waarvan Mansholt toen voorzitter was - aan de leden of zij middelen zagen om veranderingen aan te brengen in de bestaande verhoudingen tussen werkgevers en werknemers. Mansholt was tevens rapporteur van de afdeling Leens en in zijn ogen raakte de vraagstelling 'eigenlijk de geheele sociale kwestie, en waar mannen van groote bekwaamheid tevergeefs zich afsloven, om de oplossing te vinden, daar zal men het ons niet kwalijk nemen, wanneer wij moedeloos de pen laten vallen en ons terugtrekken op kleiner gebied.' Aan de hand van cijfers toonde hij aan 'dat het inkomen van den boerenarbeider elke uitgaaf, die maar enigszins naar weelde zweemt, niet toelaat.' In zijn rapportage gaf hij blijk van een oprecht respect voor de landarbeider. Eenvoud, soberheid van behoeften en volhardende werkzaamheden zag hij als karakteristieke kenmerken van de boerenarbeider. 'Men weet niet, waarover men het meest verbaasd moet staan - over de taaie arbeidskracht, die hij bij meestal slecht voedsel bezit in zijne spieren, dan wel over zijne vlijt en schranderheid, waarmee hij het grootst mogelijke voordeel uit zijn klein hoekje grond weet te trekken. Deze grond is hem lief en dierbaar als zijn eigen ik.' Hij bepleitte een eigen grondbezit voor de landarbeider, iets dat in de Groningse zand- en veenstreken gebruikelijk was maar in de kleigebieden - waartoe Leens behoorde - heel weinig voorkwam. 'Hij, die niet met eigen oogen gezien heeft, kan zich geen denkbeeld maken van den gunstigen invloed, dien het landbezit op den arbeider en zijn gezin uitoefent.

Alle krachten worden ingespannen, om het kleine stukje grond zoo productief mogelijk te maken.' Als bijkomend voordeel zag Mansholt dat eigen grondbezit het voor de vrouw van de landarbeider onnodig maakte, dat ook zij moest meewerken bij de boer en daardoor haar toch al zware taken in het gezin onvoldoende kon vervullen. Hij deed een beroep op de kleiboeren van Groningen hun zeden en gewoonten op dit punt te veranderen en er voor te zorgen, dat zij de landarbeider meer in staat zouden stellen tot het verwerven van enig eigen grondbezit. Hij zag het als een taak van het hoofdbestuur om meer de aandacht te vestigen op het gunstig werkende stelsel in het Oldambt. Daar was het eigen grondbezit gekoppeld aan een werkdag van zes tot acht uur. Na de middag waren de arbeiders klaar en konden daarna hun werk op het eigen land verrichten. Mansholt zag echter geen mogelijkheden om, naast het attenderen op het belang van het eigen grondbezit, veranderingen aan te brengen in de bestaande situatie. Hij haalde als voorbeeld Pruisen aan, waar ieder van staatswege en zonder kosten tot driekwart van de waarde van zijn grondbezit kon lenen onder gunstige voorwaarden. Dat verminderde de afhankelijkheid van de boerenarbeider van zijn geldschieter. Mansholt verwachtte echter niets 'van onze machteloze (- of onwillige? -) regeering.'⁶⁸

De oprichting van landarbeidersorganisaties ging gepaard met vallen en opstaan. Voordat landarbeiders zich aaneensloten in eigen organisaties hadden zij een lange weg afgelegd om te komen tot verbetering van hun situatie. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er conflicten met de boeren. Pas tijdens de landbouwcrisis aan het einde van die eeuw kwam de onvrede sterker naar buiten.⁶⁹

Socialistische sprekers en bladen vonden met name in Noord-Nederland veel weerklank. Voor het eerst kwamen plaatselijke land- en veenarbeidersorganisaties tot stand. Na een mislukte staking in de Friese gemeente Het Bildt in 1888 riepen deze de bonden uit noordelijk Friesland bijeen en richtten in 1889 de eerste regionale landarbeidersorganisatie 'Broedertrouw' op.⁷⁰ Het was niet toevallig dat juist in Het Bildt en naaste omgeving de beweging van landarbeiders van de grond kwam. Daar had de Nederlands Hervormde Kerk haar greep op de arbeiders verloren, waren de maatschappelijke tegenstellingen scherp en had de crisis in de landbouw geleid tot grote werkloosheid onder de mannen. Hun plaatsen waren ingenomen door vrouwen, kinderen en koppels goedkope arbeidskrachten. Onder de bijna honderd leden waren veel landarbeiders, maar ook handwerkknechten, losse arbeiders en vissers. De beweging groeide snel en begon in februari 1890 met een loonactie. Per advertentie nodigde zij de boeren uit tot overleg over een contract waarin loonhoogte, arbeidsduur en werkloosheidsbestrijding geregeld zouden worden. De meeste boeren wilden weinig weten van de gestelde eisen. Wel bleken zij bereid een iets hoger loon te betalen, zodat het vooralsnog niet tot actie kwam.⁷¹ De eerste collectieve arbeidsovereenkomst (cao) in de landbouw

kwam, voor zover bekend, in 1890 tot stand te St. Jacobiparochie in Friesland.⁷²

Door deze ontwikkelingen groeide de beweging onder de landarbeiders snel. De overwinning zou echter niet lang duren. Landeigenaren bereidden een tegenoffensief voor, spraken af één lijn te trekken en beloofden elkaar te steunen in geval van staking. Na een mislukt arbeidsvoorwaardenoverleg brak opnieuw een staking uit. Arbeiders werden ontslagen, de onrust nam toe en begin februari 1891 werd een samenscholingsverbod van kracht. De landeigenaren kregen alle steun van de autoriteiten waardoor de staking moeilijk was vol te houden. Aan het einde van het jaar was de slag geheel verloren. Van de vereniging Broedertrouw bleef niet veel over. Desondanks hadden de verhoging van de lonen, het afsluiten van een eerste cao en de snelle groei van de beweging een ruimer perspectief geopend voor actie en organisatie op langere termijn. Op het hoogtepunt van de Broedertrouw-beweging waren er tien verenigingen van die naam, waarin enkele duizenden landarbeiders waren georganiseerd. Dit was volstrekt nieuw in de geschiedenis van de landarbeiders. De onrust bleef aanhouden. Begin jaren negentig waren de winters streng geweest. Bij veel arbeiders waren de voedselvoorraden op terwijl er niet kon worden gewerkt. Losse land- en veenarbeiders in Noord-Nederland traden in groten getale toe tot de socialistische beweging. Socialistische blaadjes vonden hun weg tot in de kleinste gehuchten van Groningen en Friesland. Plaatselijke voormannen en regionale bladen vonden grote aanhang. De Commissaris van de Koningin in Groningen, Jhr. J.Æ.A. van Panhuys, zag de gisting als een uiting 'van de haat en verbittering van den arme tegenover den rijke' die hij karakteriseerde als 'zeer verklaarbare gevolgen van de miskennis, de vernedering en de onderdrukking, welke de arbeidende stand gedurende vele geslachten van den kant der vermogende landbouwers te verduren heeft gehad.' In zijn ogen lag de oorzaak in de lang gekoesterde, maar steeds onderdrukte en eindelijk door socialistische volksmensen tot uitbarsting gebrachte, wrok en wrevel van de arbeidende klasse tegen de landbouwers, die ze als meedogenloze onderdrukkers hadden leren kennen en haten. De situatie verbeterde niet en hongeroptochten waren aan de orde van de dag. Omdat de overheid slechts reageerde met het sturen van militairen ontstond verbittering bij groepen arbeiders. Nieuwe stakingen volgden, maar arbeiders werden tegen elkaar uitgespeeld zodat de stakingen verliepen. De verwachte revolutie kwam niet, ook niet in het noorden waar de onrust toch erg groot was. Niet alleen keerden boeren en autoriteiten zich tegen Broedertrouw en de socialistische beweging, ook de in 1876 opgerichte Nederlandsche Werkliedenvereniging Patrimonium - waarover later meer - werkte remmend.

Van de land- en veenarbeidersorganisatie die begin jaren negentig ontstond was na enkele jaren weinig over. Socialistische activiteiten leverden enkele kortstondige verenigingen op onder fabrieksarbeiders, maar geen organisaties van land- en veenarbeiders. De rust onder hen was, zoals spoedig zou

blijken, niet meer dan schijn. Acties in de venen, het begin van landarbeidersorganisatie en de sociale onrust hadden het besef gewekt dat door organisatie en actie verandering in de situatie was te bereiken. Behalve deze immateriële vooruitgang was er materiële winst geboekt. Boeren besteedden aandacht aan de werkloosheid in de winter, de gedwongen winkelnering was in een aantal plaatsen verdwenen evenals de koppelarbeid. Het voornemen om de strijd voor een beter leven aan te gaan bleef, ook al was van organisatie daartoe vooralsnog weinig te bekennen. Het revolutionaire perspectief bleef bestaan, zij het op langere termijn. Directe lotsverbetering via loonacties en het streven naar sociale en arbeidswetgeving hadden vooralsnog de eerste prioriteit.⁷³

LANDBOUWCOÖPERATIES

De opkomst van de landbouwcoöperaties was zowel een reactie van boeren op het economisch liberalisme als op hun geringe economische macht in de markt. Ter versterking van hun relatief zwakke positie bundelden zij hun krachten en via coöperaties ontwikkelden zij tal van economische samenwerkingsvormen.⁷⁴ De oorspronkelijke opzet van de coöperaties was sterk gedecentraliseerd en de plaatselijke landbouwcoöperaties waren volledig autonoom. Het waren betrekkelijk kleine bedrijven die werkten op basis van onderling vertrouwen. Een eventueel toetreden tot een provinciale of gewestelijke landbouworganisatie vond plaats op basis van vrijwilligheid.⁷⁵ Wanneer omstandigheden daartoe aanleiding gaven, ontwikkelden dorpsverenigingen zich tot plaatselijke coöperaties. Vooral bij de aankoop van kunstmest speelde dat een rol. In sommige provincies werden plaatselijke aankoopcoöperaties opgenomen in het verband van de provinciale landbouwmaatschappijen. Niet zelden werd een boer, die lid wilde worden van een plaatselijke aankoopcoöperatie, daardoor automatisch lid van de betreffende landbouwmaatschappij. Langs die weg droeg de opkomst van de aankoopcoöperatie bij tot een versteviging van de doorgaans zwakke positie van de landbouwmaatschappijen, en tot een versterking van haar band met de boeren.⁷⁶

In de landbouw maakte de coöperatieve beweging na 1880 een sterke ontwikkeling door. Op de terreinen van inkoop van kunstmest, voedermiddelen, zaden en landbouwmachines, van verkoop en verwerking van producten en van de kredietverschaffing werden in deze periode talrijke coöperaties opgericht. Plaatselijke coöperaties organiseerden zich al snel in provinciale en landelijke verbanden waardoor zij hun economische positie verder versterkten. Belangrijke vernieuwingen als het gebruik van kunstmest en fabrieksmatige zuivelproductie vonden mede dankzij de coöperatieve beweging een snelle verspreiding.⁷⁷ In 1886 werd in het Friese Warga de eerste coöperatieve zuivelfabriek in het leven geroepen. Het werd een succes en het voorbeeld vond in de provincie navolging. In het zuiden nam het hoofd van de school in het Limburgse dorp Tungalroy, J.J.C. Ament, het voortouw. Naar

aanleiding van Belgisch voorbeeld richtte hij in 1891 een eenvoudig boterfabriekje op, aanvankelijk nog bediend met de handcentrifuge. Door het gebleken succes verrezen de coöperatieve zuivelfabrieken als paddestoelen uit de grond. Vanuit beide kernen won de coöperatieve zuivelindustrie in snel tempo terrein.⁷⁸ In de landbouw vond de coöperatie een ruime toepassing, meer dan in andere sectoren.⁷⁹

Als voornaamste motief van de coöperatieve samenwerking wordt in de eerste plaats genoemd de economische voordelen voor de boeren bij gezamenlijke aan- en verkoop. Daarnaast was van belang het streven van de boeren hun invloed op bepaalde markten te herstellen of uit te breiden, teneinde een betere prijs voor hun producten te verkrijgen en monopolistische winsten van afnemers en leveranciers tegen te gaan.⁸⁰

In 1893 telde Nederland bijna honderd veertig aankoopcoöperaties, voor twee derde gevestigd in de kustgebieden van de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Groningen.⁸¹ Aanvankelijk bleven de zandprovincies achter, maar vanaf begin jaren negentig zouden zij de achterstand inlopen.⁸² Coöperatieve aankoopverenigingen eisten contant geld waarover de kleinere boeren meestal onvoldoende beschikten. Ook voor de oprichting van een zuivelfabriek was een startkapitaal nodig. Beide vormen van coöperatieve samenwerking legden de vinger op een zere plek in de ontwikkeling van de landbouw: de uitermate onbevredigende toestand van het kredietwezen op het platteland. Stedelijke banken verstrekten weinig of geen bedrijfskrediet omdat zij onvoldoende kennis hadden van de financiële betrouwbaarheid van de individuele boeren. Deze laatsten waren dientengevolge veelal aangewezen op plaatselijke winkeliers, die wél op de hoogte waren van hun solvabiliteit, bij wie dan ook alle inkopen moesten worden gedaan. Enkele initiatieven om te komen tot de oprichting van coöperatieve landbouwbanken waren op niets uitgelopen als gevolg van de afzijdigheid van de stedelijke bankiers.⁸³

In Duitsland had men op het platteland inmiddels goede ervaringen opgedaan met onderlinge kredietverenigingen. Deze dienden enerzijds als spaarbanken voor de bevolking van het platteland, anderzijds verstrekten zij bedrijfskredieten aan landbouwers en kleine middenstanders. Naar Duits voorbeeld werd in Nederland in 1896 de eerste Raiffeisenbank, genoemd naar de Duitse oprichter F.W. Raiffeisen, opgericht.⁸⁴

Tengevolge van de ontwikkeling van de landbouwcoöperaties ontstond een levendige concurrentie tussen de coöperaties enerzijds en de particuliere handel en industrie anderzijds. Bovendien leidden de coöperaties tot een aanmerkelijke verbetering van de kwaliteit van landbouwproducten, bijvoorbeeld de door toedoen van de zuivelfabrieken totstandgekomen kwaliteitsverbetering van de boter.⁸⁵

De opkomst, ontwikkeling en vormgeving van de diverse landbouwcoöperaties zouden mede bijdragen aan een verschuiving in het Nederlandse landbouwororganisatieleven, zoals we later zullen zien.

VERZUILING

Zoals in het eerste hoofdstuk kort werd aangegeven, traden er vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw grote veranderingen op in Nederland, kortweg aangeduid met de term 'verzuiling.' Vanaf die tijd veranderde de Nederlandse samenleving van aanzien. Antirevolutionairen en katholieken manifesteerden zich op een tot dan toe ongekenne wijze onder leiding van respectievelijk de predikant-journalist dr. A. Kuiper en de priester H. Schaepman. Ondanks grote onderlinge verschillen vonden beide groeperingen elkaar in hun strijd tegen het heersende liberalisme en tegen het opkomende socialisme, dat zich inzette om de positie van 'het volk' te verbeteren. Ferdinand Domela Nieuwenhuis was hier de grote voorman.⁸⁶

Voor de boerenorganisaties had de verzuiling tot gevolg dat de bestaande algemene landbouwmaatschappijen meer en meer werden aangevallen door de zich manifesterende confessionele landbouworganisaties.

Vooraf zij opgemerkt dat de socialisten op het terrein van de landbouworganisaties geen rol van betekenis speelden. De in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) vond aanvankelijk haar grootste aanhang op het platteland in Groningen en Friesland. Partijvoorzitter P.J. Troelstra zag zich als advocaat in Friesland geconfronteerd met de problemen van pachters en kleine boeren aldaar. Hij was het dan ook niet eens met de algemene opvatting binnen de SDAP, dat het socialisme alleen een zaak was van en voor arbeiders. In zijn opvattingen waren pachters en kleine boeren evenzeer de dupe van het kapitalisme. Kern van zijn benadering was het realiseren van gemeenschappelijke organisaties van boeren en landarbeiders. Zijn pleidooien waren echter in strijd met het partijprogramma, dat de opkomst van het grootbedrijf op het platteland onontkoombaar achtte en dientengevolge de ondergang van de boerenstand verkondigde. Felle discussies over de agrarische kwestie leidden binnen de partij tot verscherping van eerst nog vage tegenstellingen en tot tegenstrijdige opvattingen over de relatie tussen theorie en praktijk. Desinteresse van partijleden voor het landbouwprobleem droeg er mede toe bij dat Troelstra zijn strijd verloor. Bovendien verschoof geleidelijk het zwaartepunt van de partijaanhang van het noorden van het land naar het meer geïndustrialiseerde westen, waar nog minder belangstelling bestond voor de problematiek van het platteland. Uiteindelijk keerde de partij zich af van de agrarische kwestie om zich te etaleren als een stedelijk-industriële beweging.⁸⁷

Stelde de socialistische partij zich enerzijds niet open voor kleine boeren, anderzijds was de partij voor hen ook niet aantrekkelijk. Zo werkte de inzet van de SDAP voor de arbeiders averechts, want dat was een groepering waartoe de kleine boeren juist niet gerekend wensten te worden.⁸⁸ Het voornaamste bezwaar tegen de socialistische ideeën lijkt echter te hebben gelegen in het verlies van de door alle boeren, van groot tot klein, gekoesterde

zelfstandigheid. Dit alles had tot gevolg dat socialistische ideeën bij slechts weinig boeren weerklank vonden.

PROTESTANTS-CHRISTELIJKE BOERENBOND

In 1887 besloten de Friese afdelingen van het protestants-christelijke werkliedenverbond Patrimonium zich te gaan inzetten voor verbetering van de sociale positie van zijn leden, die sterk was verslechterd door de landbouwdepressie. Zij zochten steun bij de leider van de ARP, A. Kuiper, die daar aanvankelijk weinig voor voelde. Uit vrees voor een scheuring in de protestants-christelijke gelederen gaf hij uiteindelijk toe. In 1891 riep hij het eerste Christelijk Sociaal Congres bijeen, dat echter weinig concrete resultaten opleverde. Het gaf wel uiting aan de bereidheid van de antirevolutionaire beweging, voortaan het sociale vraagstuk ter harte te nemen.⁸⁹

Het Congres gaf ook de stoot tot de oprichting van een organisatie van protestants-christelijke werkgevers onder de naam 'Boaz', naar de sociaal-voelende werkgever uit het bijbelboek Ruth. Omdat men wel inzag dat boeren en tuinders andere eisen stelden dan de andere werkgevers, werd voor hen binnen Boaz een aparte afdeling B opgericht. Boaz was vooral een bezinningsorganisatie die weinig weerklank vond. Eén van de voornaamste oorzaken was de grote verscheidenheid onder de leden. Velen moesten niet veel hebben van vakbeweging, sociale wetgeving en overheidsingrijpen.⁹⁰

Verschillende voormannen uit het agrarische leven stelden hun krachten via de afdeling B beschikbaar, maar ondanks hun inspanningen vond de groep geen aanhang van betekenis. Het zou ruim een kwart eeuw duren voordat tot reorganisatie werd besloten en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond tot stand kwam.⁹¹

NEDERLANDSE BOERENBOND

Zoals eerder aangegeven sloten vooral de kleine boeren zich niet aan bij de bestaande landbouwmaatschappijen. Binnen de maatschappijen was hierover wel kritiek te horen. Eén van degenen die hier publiekelijk uiting aan gaf was J.L. Pauwen, een rijke boer uit Pannerden die lid was van de afdeling Liemers van de Geldersche Maatschappij van Landbouw (GMvL). Pauwen kwam op voor de kleine en minvermogende boeren die in het werkgebied van de GMvL de meerderheid vormden. Hij zag coöperatieve samenwerking als een van de belangrijkste middelen die de solidariteit onder de landbouwers zou bevorderen.⁹² Op 28 januari 1894 richtte hij zich met een brief tot het bestuur van de GMvL met het verzoek, haar doelstellingen te verbreden. Hij pleitte onder meer voor de oprichting van coöperatieve verenigingen door de GMvL. Pauwen was ervan overtuigd dat daardoor meer boeren zich zouden aansluiten bij de landbouwmaatschappij, maar het bestuur nam zijn voorstel niet over.

Deze bestuursbeslissing had verregaande gevolgen voor de verdere ontwikkeling van de landbouworganisaties. Want Pauwen liet zich niet uit het veld slaan en zocht, teleurgesteld in dit beleid van de GMvL, naar nieuwe wegen. Eind 1895 gooide hij het, samen met de voorzitter van de afdeling Liemers van de GMvL, jhr. L.F.C.H.M. Ridder de van der Schueren, over een andere boeg. Zij vatten het plan op, een nieuwe landbouwvereniging op te richten op christelijke grondslag. Deze zou zich niet uitsluitend richten op het traditionele werkterrein van de landbouwmaatschappijen - het op een hoger peil brengen van de landbouwtechniek - maar zich vooral inzetten voor de sociale belangen van de boeren. In december 1895 publiceerden zij een open brief in verschillende dag- en weekbladen waarin zij hun doelstellingen uiteenzetten. Hun oproep tot aansluiting vond veel bijval. Deze brief, krachtig gesteund door de katholieke geestelijkheid en door de katholieke pers, leidde er toe dat op 31 januari 1896 de Nederlandse Boerenbond (NBB) in het leven kon worden geroepen. Naar Duits voorbeeld zou de bond open staan voor alle christelijke gezindten, hoewel de initiatieven tot de oprichting vooral waren gekomen van katholieke zijde.⁹³

De NBB had tot doel het behartigen van de zedelijke en stoffelijke belangen van de boerenstand door aaneensluiting van alle zelfstandige boerenverenigingen. Tevens wilde de bond werken aan de vorming van een krachtige, welvarende boerenstand door het verbeteren van zijn maatschappelijke positie. De bond erkende het christendom als grondslag van de maatschappij terwijl ook zijn leden als noodzakelijke grondslagen God, huisgezin en eigendom dienden te erkennen. Bovendien behoorden de leden daadwerkelijk verbonden te zijn met de landbouw als grondeigenaar, pachter, vruchtgebruiker of beheerder van gronden.⁹⁴

Al in het oprichtingsjaar 1896 manifesteerden zich binnen de NBB drie, met elkaar samenhangende, problemen die van grote betekenis waren voor de verdere ontwikkeling van de landbouworganisaties en van hun onderlinge verhoudingen: de machtsverhoudingen tussen de landelijke koepel en de provinciale bonden, de confessionele basis, en de verhouding van de landelijke koepel tot de provinciale landbouwmaatschappijen.

De kwestie van de machtsverhoudingen tussen de NBB en de provinciale bonden ontaardde spoedig in een machtsconflict tussen de NBB en de provinciale bonden in Zuid-Nederland. Met name de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) was sterk geporteerd voor autonomie van de provinciale bonden. Hij werd hierin gesteund door de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB). De machtsstrijd spitste zich in eerste instantie toe op de totstandkoming van een op te richten centrale boerenleenbank. Tengevolge van de verdeeldheid tussen enerzijds de zuidelijke boerenbonden NCB en LCB en anderzijds de overige bonden, waren de meningsverschillen binnen het bestuur van de landelijke NBB onoverbrugbaar. Het gevolg was dat er in 1898 twee centrale boerenleenbanken werden opgericht: de Coöperatieve

Centrale Raiffeisenbank te Utrecht op initiatief van de NBB, en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven door de NCB en de LCB. Nog in het oprichtingsjaar 1898 maakte de Utrechtse bank zich formeel los van de NBB en groeide vervolgens uit tot een neutrale bank. De Eindhovense bank behield zeer nauwe banden met de Noord-Brabantse en de Limburgse boerenbonden.⁹⁵ Hiermee was de strijd voor de zelfstandigheid van de provinciale bonden echter nog niet beslecht. De NCB speelde het spel om de macht hoog. Door te dreigen met afscheiding dwong hij de NBB tot een statutenwijziging: in 1899 werd de NBB een federatie van zelfstandige provinciale - later diocesane - boerenbonden. De NCB had de strijd gewonnen.

Het tweede vraagstuk - de confessionele grondslag - vloeide enerzijds voort uit de wens van de grondleggers te komen tot één landelijke boerenorganisatie op christelijke grondslag, anderzijds uit de geografische spreiding van protestanten en katholieken in Nederland. Wilde men het ideaal van een landelijke boerenbond verwezenlijken, dan was de interconfessionele grondslag de enige mogelijkheid. Al snel zou blijken dat de gekozen vorm geen oplossing bood voor de confessionele scheidslijnen. De NBB sloeg vooral aan bij boeren in katholieke gebieden in het zuiden en oosten van het land, maar veel minder in de overwegend protestantse delen. In de drie noordelijke provincies kwamen geen provinciale boerenbonden tot stand.⁹⁶ In feite stond al vanaf de oprichting de interconfessionele basis - en daarmee het nationale karakter van de NBB - ter discussie. Naarmate het streven naar zuiver katholieke boerenbonden binnen de zuidelijke provincies sterker werd, voelden steeds minder protestants-christelijke boeren zich aangetrokken tot de NBB. Zij trokken zich geleidelijk terug. De toenemende verzuiling leidde uiteindelijk tot een scheiding van de gezindten en zou later de aanleiding zijn voor de oprichting van de Christelijke Boeren en Tuindersbond.⁹⁷

De derde kwestie - de verhouding tussen de pas opgerichte provinciale boerenbonden en de bestaande algemene landbouwmaatschappijen - speelde vooral een rol in de drie provincies waar de boerenbonden een reële machtsfactor betekenden voor de algemene landbouwmaatschappijen: Gelderland, Limburg en Noord-Brabant. Opvallend is dat de ontwikkelingen in de onderscheiden provincies sterk uiteenliepen. In Gelderland verliep de samenwerking soepel. Dit kwam concreet tot uiting in het feit dat de voorzitter van de Gelderse Christelijke Boerenbond, L. Ridder de van der Schueren die ook voorzitter was van de landelijke NBB, tegelijk voorzitter bleef van de afdeling Liemers van de GMvL.⁹⁸ In Limburg gingen in 1901 de Limburgse Christelijke Boerenbond en de bestaande Maatschappij van Landbouw, onder druk van Provinciale Staten, samen in de (katholieke) Limburgsche Landbouwbond (naderhand de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB)), aangesloten bij de landelijke NBB.⁹⁹

In Noord-Brabant, evenals Limburg een overwegend katholieke provincie met een dominante invloed van de clerus, ontstond in 1896 een machtsstrijd tussen de in 1881 opgerichte Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw (N-BML) en de NCB. De beslissende slag werd geleverd op de katholieken-dag in 1900. Daar wist de NCB te bereiken dat deze organisatie nadrukkelijk werd erkend als katholieke vereniging. Naar het voorbeeld van de NCB konden voortaan overal op het platteland boerenbonden worden opgericht en gesteund.¹⁰⁰ De uitspraak op de katholieken-dag was rechtstreeks gericht tegen de N-BML en werd deze uiteindelijk fataal. Tien jaar later was het ledental van de N-BML met eenderde teruggelopen, terwijl dat van de NCB ruim was verdubbeld.¹⁰¹ De N-BML kwam deze slag niet meer te boven. Telde de organisatie in 1896 nog een kleine veertig procent van de georganiseerde boeren in Noord-Brabant, veertien jaar later was dit teruggelopen tot zeven procent.¹⁰²

De gang van zaken in Noord-Brabant stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van de verzuiling in de Nederlandse samenleving. Niet alleen oefende de clerus een sterke invloed uit op hun gelovigen zich aan te sluiten bij katholieke organisaties, tevens was iedere organisatie onderworpen aan de bisschoppelijke goedkeuring van de statuten. Deze kerkelijke legitimering kreeg concreet gestalte in de benoeming van een geestelijk adviseur als vertegenwoordiger van het kerkelijk gezag. De invloed daarvan kan moeilijk worden overschat, mede omdat deze geestelijke adviseurs veelal zelf tijdens hun seminarietijd - van twaalf tot vierentwintigjarige leeftijd - waren opgevoed en opgeleid in een autoritair systeem, waar 'blinde gehoorzaamheid' een 'hoge deugd' was.¹⁰³ Bovendien dient in acht te worden genomen dat de NBB zich statutair had verplicht de leiding van het episcopaat te aanvaarden.¹⁰⁴

Ook had het episcopaat een grote invloed op de katholieke pers. In de strijd tegen 'verkeerde' kranten moest vooral de neutrale pers het ontgelden.¹⁰⁵ Voor de ontwikkelingen van de boerenorganisaties had dit verregaande gevolgen. Zo kon de roemruchte pater G. van den Elsen in Noord-Brabant rekenen op de steun van de kerk in zijn verzet tegen wat hij noemde de 'liberale' N-BML, in die tijd een brandmerk in katholieke streken. In het *Weekblad voor den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond* zette hij zich op demagogische wijze af tegen deze organisatie.¹⁰⁶

In de zuidelijke en oostelijke provincies groeiden de katholieke boerenbonden zeer sterk. Dit gold met name voor de NCB. In 1914 vertegenwoordigde deze bond met een kleine dertigduizend leden bijna de helft van de leden van de federatieve koepel, de NBB.¹⁰⁷ De NCB zette de toon bij de opzet en ontwikkeling van katholieke boerenbonden en was een niet weg te cijferen factor voor het beleid van de NBB en naderhand van zijn opvolger, de KNBTB. Het zou de eensgezindheid binnen de katholieke bond niet ten goede komen.

SAMENWERKING IN NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ?

De samenwerking op landelijk niveau tussen het algemene Nederlandsch Landbouw-Comité (NLC) en de interconfessionele NBB kende een grillig verloop. De NBB zag zich genoodzaakt toe te treden tot het NLC omdat deze instelling de georganiseerde landbouw vertegenwoordigde bij de overheid. In 1897 werd de NBB dan ook lid van het NLC, ondanks zijn twijfel aan de representativiteit van het NLC. Beide organisaties samen vertegenwoordigden nog geen vijftwintig procent van de landbouwers met meer dan één hectare grond. Bovenal echter voelde de NBB zich benadeeld in de afvaardiging per aangesloten organisatie. Voor organisaties met meer dan achtduizend leden was de afvaardiging vastgesteld op maximaal zes personen. Dit betekende dat de NBB niet méér vertegenwoordigers had binnen het NLC dan bijvoorbeeld de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, terwijl de NBB meer dan het dubbele aantal leden telde. In verband met de snelle groei van het ledental van de NBB nam deze onevenredigheid verder toe.¹⁰⁸ Na de reorganisatie van de NBB in 1899 zei de NBB het lidmaatschap van het NLC op, omdat de inmiddels zelfstandig geworden provinciale boerenbonden binnen een federatief verband met de NBB geen lid konden worden van het NLC. Volgens historicus P.J. Bouman zou er met enige goede wil wel een regeling te treffen zijn geweest, 'maar de rivaliteit tusschen de neutrale en confessioneele vereenigingen stond een minnelijke schikking in den weg.'¹⁰⁹ Uit onvrede met de ontstane situatie zochten het NLC en de provinciale boerenbonden enkele jaren later toenadering tot elkaar en na langdurige onderhandelingen traden de Boerenbonden in 1905 toe tot het NLC. Het NLC telde toen ruim honderddertigduizend leden en was mede daardoor beter berekend op zijn taak. Het bracht onder meer belangrijke adviezen uit, ontwierp wetsvoorstellen en stelde studieverenigingen in.¹¹⁰

VERHOUDING LANDBOUWORGANISATIES TOT DE LANDBOUW-COÖPERATIES

De door de NBB opgerichte katholieke boerenbonden paktten de coöperatieve samenwerking krachtadig aan. Zij speelden vanaf het begin in op de, al sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw op gang gekomen, coöperatieve samenwerking in de landbouw. Met name de zuidelijke bonden realiseerden zich dat de tastbare voordelen van de coöperaties bepalend zouden zijn voor het slagen van de boerenbondsgedachte. Zij begrepen ook dat coöperaties het meest gemakkelijk konden worden opgericht via de provinciale boerenbonden. Hun activiteiten waren dan ook allereerst gericht op het stichten van lokale boerenbonden. In de visie van de NBB dienden de coöperaties - die een meer specifieke doelstelling hadden - afhankelijk te zijn van de boerenstandsorganisatie met haar algemene doelstelling. Op die manier zou de eenheid in het geheel van organisaties worden bevorderd, de zeggen-

schap van de boeren worden versterkt en het sociale en godsdienstig-zedelijke doel van de verschillende vormen van samenwerking beter worden gewaarborgd.¹¹¹

Deze onderschikking van de coöperaties aan de landbouworganisaties kenden de landbouwmaatschappijen niet. Daar lag geen vast principe aan ten grondslag en de verhoudingen tot de landbouwcoöperaties groeiden spontaan. Wel was het bestuur van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen - als enige landbouwmaatschappij - al in 1891 overtuigd van de voordelen van de oprichting van een provinciale bond van dorpsaankoopverenigingen, maar dit denkbeeld had onvoldoende belangstelling gevonden bij de plaatselijke afdelingen.¹¹²

De gedachtegang van de zuidelijke boerenbonden sloot aan bij die van de Limburgse priester H. Poels, die zich in die periode inzette voor een onderschikking van de arbeidersvakbonden aan de standsorganisaties. Naderhand zouden de Nederlandse bisschoppen dit standpunt overnemen. Zij bepaalden dat iedere arbeider, die zich voor de verdediging van zijn materiële belangen aansloot bij een vakvereniging, tevens lid moest worden van zijn standsorganisatie ten bate van zijn innerlijke vorming.¹¹³ Ten behoeve van een solidaire samenleving werd dit systeem min of meer opgelegd aan de andere sociale groeperingen.¹¹⁴

Ook elders vonden de opvattingen van de zuidelijke bonden ingang. In beginsel werden in de katholieke delen van het land dan ook alle landbouwcoöperaties, boerenleenbanken, veilingen, slachterijen, eiermijnen enzovoort in het leven geroepen als instellingen van de katholieke standsorganisaties. Het was onderdeel van een breder streven van de katholieke kerk, op ieder terrein van het maatschappelijk leven de behartiging van de geestelijke belangen van haar leden voorop te stellen.¹¹⁵ Overigens slaagden de katholieke standsorganisaties er niet in op alle terreinen van het coöperatiewezen zeggenschap te krijgen. Bijvoorbeeld bij de coöperatieve boterfabrieken, die al bij de oprichting van de Boerenbonden in 1896 beschikten over een eigen organisatie in de vorm van zuivelbonden, lukte het niet.¹¹⁶ Ook de Raiffeisenbank verbrak, zoals vermeld, al in het oprichtingsjaar de banden met de NBB.

Door het verplichte lidmaatschap van de zuidelijke boerenbonden voor degenen die zich aansloten bij een landbouwcoöperatie namen niet alleen de ledentallen van de bonden fors toe, de bonden versterkten daarmee ook hun financiële basis aanzienlijk. Coöperaties waren materieel voordelig voor de boeren. Veel tot dan toe ongeorganiseerde boeren sloten zich - via de coöperatie - aan bij de landbouworganisaties, zodat het totaal van bij die organisaties aangesloten landbouwers een sterke groei doormaakte.¹¹⁷

HEROPRICHTING LANDARBEIDERSBONDEN

Hadden tijdens de crisisjaren boeren én landarbeiders te lijden onder de slechte economische omstandigheden die een verbetering van de sociale verhoudingen in de weg stonden, toen vanaf 1896 de situatie voor de boeren gunstiger werd bleven de arbeiders zich de achtergestelde partij voelen. Bouman constateert dat gedurende de voor de landbouw bevredigende en soms zelfs zeer gunstige jaren na 1896 de maatschappelijke verhoudingen de nawerking vertoonden van de vroeger gewekte verbittering.¹¹⁸

Na de crisisjaren zagen arbeiders vanaf 1896 weer mogelijkheden voor nieuwe loonacties. De conjunctuur begon aan te trekken en het economische leven kende in vele sectoren een snelle opleving. In de vakbeweging weer Spiegelde dit zich in de opkomst van nieuwe vakorganisaties en in een forse toename van het aantal stakingen. Dit patroon, dat in geheel West-Europa te bespeuren viel, gold voor heel Nederland en was ook van toepassing op de land- en veenarbeiders.¹¹⁹

In december 1897 richtten twee plaatselijke verenigingen van Broedertrouw een landelijke organisatie op: de Nederlandsche Bond van Landarbeiders (NBLA). De Bond sloot zich aan bij de vakcentrale Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Veel activiteit ging er aanvankelijk niet van uit, maar na de oprichting van de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders in 1900 kwam daar verandering in.¹²⁰ Deze oprichting getuigde van de toenemende strijdvvaardigheid van de landarbeiders.¹²¹ De NBLA stelde zich als doel alle arbeiders en arbeidsters in de land- en tuinbouw, in de venen en in de aanverwante bedrijven in één organisatie te verenigen. De bond wilde de stoffelijke en zedelijke toestand van de arbeiders verbeteren en ging ervan uit dat arbeiders hun ontvoogding zelf ter hand namen. Bij de jonge bond sloten zich veel nieuwe leden aan, maar deze 'groei' ging gepaard met een al even snel verlies. Leden wisselden nogal eens van werkgever en bovendien was het merendeel van hen losse arbeider met sterk wisselende inkomsten. Landarbeiders verdienden amper de helft van werknemers in andere sectoren. Bovendien hadden de afdelingen te maken met tegenwerking van boeren en dominees.¹²²

Protestants-christelijke landarbeiders gaven de voorkeur aan een eigen confessionele organisatie. In 1901 richtten zij de Protestants-Christelijke Bond van Land-, Tuinbouw- en Veldarbeiders op.¹²³ De impuls hiertoe was uitgegaan van één van de voormannen van het protestants-christelijke Nederlandse Werkliedenverbond 'Patrimonium,' J. Huizinga. Voorlieden binnen het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) hadden zich al langer verzet tegen het in hun ogen te ver naar vrijzinnigheid overhellende ANWV. Toen het verbond zich uitsprak voor steun aan het neutrale openbaar onderwijs was de maat vol. Zij achtten, geheel in de lijn van A. Kuyper, christelijk onderwijs noodzakelijk. Daarnaast constateerden zij onvoldoende bereidheid tot samenwerking met de patroons. Tegenover de neutraliteit op

het terrein van de levensbeschouwing én tegenover de opkomende klassenstrijd van het socialisme stelden zij belijdend christendom en harmonie tussen arbeiders en ondernemers als de enige ware fundamenten. Op deze gronden scheidden protestants-christelijke leden van het ANWV zich af van het Verbond en richtten in 1876 Patrimonium op. Anders dan het ANWV telde Patrimonium behalve werknemers ook ondernemers onder zijn leden.¹²⁴ De protestants-christelijke landarbeidersbond bereikte in 1904 zijn hoogtepunt met zeshonderd vijftig leden, maar ging in 1906 ten onder.¹²⁵ Verspreid over het land bleven nog enkele lokale verenigingen over en er kwamen ook nieuwe bij, meestal als gevolg van stakingen.¹²⁶

Langzaam won ook de organisatiegedachte op katholieke grondslag veld. De arbeidersbond St. Elisabeth uit Hillegom was aangesloten bij de in 1888 opgerichte R.K. Volksbond te Haarlem. Van daaruit werd de basis gelegd voor de oprichting van de R.K. Landarbeidersbond St. Deusedit in 1904. De oorsprong van de bond lag in de bloembollenstreek waar al langer spanningen bestonden tussen werkgevers en arbeiders. Na diverse vergeefse pogingen om een eigen katholieke bond op te richten kwamen, met medewerking van sommige werkgevers die op die manier aansluiting bij een socialistische organisatie wilden voorkomen, enkele lokale verenigingen tot stand. De meest vooruitstrevende bestuursleden streefden naar een centrale organisatie die meer krachtadig zou kunnen optreden. Zij achtten daarbij de omvorming van de publieke opinie ten gunste van de landarbeider van groot belang.¹²⁷ A.J. Loerakker (1873-1950), vanaf het begin betrokken bij de oprichting van de katholieke landarbeidersbond waarvan hij later voorzitter zou worden,¹²⁸ klaagde er in zijn gedenboek over dat 'vele gezaghebbende personen, waaronder "volksvertegenwoordigers" en ook de verschillende regeringen, ja zelfs vele Eerw. Geestelijken, over landarbeiders sprekend feitelijk de meest onbehoorlijke redeneringen durfden opzetten. Elke statistiek - hoe onvolkomen in die dagen ook - moest hen doen zien, hoe treurig het met de verhoudingen in onze bedrijven gesteld was. Lange arbeidsdagen, loontjes, die ver en ver achter die van andere groepen lagen, vrouwenarbeid en kinderexploitatie op grote schaal, maar dat alles konden of wilden zij niet zien. In de landbouw met zijn "patriarchale!" - dat woord gebruikte men bij voorkeur! - verhoudingen moest men eigenlijk geen arbeidersorganisaties hebben. In elk geval moest de Overheid zich daarmee niet bemoeien, hetgeen door haar dan ook konsekwent werd nagelaten.'¹²⁹

Als reactie op de katholieke organisatievorming bij de landarbeiders besloten ook de werkgevers in de bloembollenstreek zich te verenigen in plaatselijke patroonsbonden. Een al te harde houding konden de werkgevers zich echter niet veroorloven omdat zij dan hun jonge en meest energieke arbeiders dreigden te verliezen. Teneinde hen te behouden voerden de werkgevers noodgedwongen kleine verbeteringen in.

Het was de bedoeling een centrale organisatie op te richten waarin alle R.K. Land- en Tuinbouwarbeidersverenigingen over het gehele land zouden worden opgenomen. In de praktijk bleek echter dat de aangesloten verenigingen praktisch hun zelfstandigheid behielden. Het ledental groeide slechts langzaam. Begon de organisatie met bijna tweehonderd leden, acht jaar later telde ze er negenhonderd. Een niet te verwaarlozen factor bij de trage ontwikkeling was de houding van veel priesters. Een toenemend aantal van hen zag het nut niet in van landarbeidersorganisaties, terwijl anderen er min of meer vijandig tegenover stonden.¹³⁰

De organisatie van landarbeiders in eigen bonden en de wijze waarop zij actie voerden plaatsten de boeren voor een voor hen onbekend verschijnsel. Het versnelde wel hun bereidheid om tot zaken te komen, al ging dit aanvankelijk mondjesmaat. Zo sloten in Groningen het bestuur van de afdeling Uithuizermeeden van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen (GNG) en een plaatselijke werkliedenvereniging in 1902 een overeenkomst met betrekking tot de koppelarbeid.¹³¹ Door de vele stakingen drong bij de boeren het besef door dat het de landarbeiders menens was en zij voelden zich genoodzaakt hun eigen positie te versterken. In 1907 richtten zij te Winschoten een Bond van Werkgevers in het landbouwbedrijf op. Het doel was 'zoodanige arbeidstoestanden te verkrijgen, dat den landbouwer eene regelmatige en onbelemmerde uitoefening van zijn bedrijf en den arbeider een behoorlijk loon wordt gewaarborgd, zoo mogelijk in samenwerking met andere bonden van werkgevers in het landbouwbedrijf.'¹³² De werkgeversbond trachtte dit doel enerzijds te bereiken door het bevorderen van cao's en door het streven naar vreedzame oplossingen van arbeidsgeschillen, anderzijds door in het algemeen de rechten en belangen van de werkgevers voor te staan.¹³³ Andere plaatsen volgden in die delen van Groningen waar de vakbeweging voet aan de grond had gekregen.¹³⁴ Buiten de provincie Groningen organiseerden boeren zich pas laat als werkgeversvereniging, wellicht mede tengevolge van de relatief zwakke landarbeidersvakbonden.¹³⁵ De vorm waarin boeren zich als werkgevers bundelden verschilde per landbouworganisatie. Boeren die waren aangesloten bij de algemene landbouwmaatschappijen richtten, los van de landbouwmaatschappijen, boerenwerkgeversorganisaties op. Ook de protestant-christelijke boeren in Groningen organiseerden zich in een werkgeversbond. Voor katholieke boeren nam de Nederlandse Boerenbond de rol van werkgeversorganisatie op zich.

Niet alleen ten aanzien van de boeren stelde de overheid zich terughoudend op, hetzelfde gold voor haar opstelling ten opzichte van de landarbeiders. Met betrekking tot het nemen van beschermende wettelijke maatregelen ten behoeve van arbeiders, vrouwen en kinderen die werkzaam waren in de landbouw, bleef wetgeving ter verbetering van hun positie lange tijd achterwege. De Arbeidswet van 1889, die de vrouwen- en kinderarbeid regelde,

was niet van toepassing op de landbouw. Hierin kwam bij de herziening van deze wet in 1901 geen verandering. De in datzelfde jaar totstandgekomen Ongevallenwet volgde een soortgelijke weg. Deze sloot arbeiders die werkzaam waren in de land- en tuinbouw uit, terwijl de wet wel gold voor veenarbeiders en zuivelbewerkers.¹³⁶ Ook bij andere sociale wetten werd de landarbeid uitgesloten. Het in 1905 door het kabinet-Kuyper ingediende, en later meerdere malen herziene, wetsontwerp tot verzekering van ongevallen van personen werkzaam in de landbouw, kwam in het parlement niet tot volledige behandeling. Boeren hadden een aanzienlijk aandeel in het verzet. Zij voelden niets voor de voorgestelde centrale uitvoering door een rijksorgaan, maar wilden de uitvoering zelf in handen houden.¹³⁷ Volgens Cees Schelling, oud-voorzitter van de Voedingsbond FNV, was er geen categorie waarvan de belangen zo lang waren verwaarloosd en de arbeidsvoorwaarden zo slecht geregeld als die van de landarbeiders.¹³⁸

Het zou tot 1923 duren voordat de Land- en Tuinbouwongevallenwet in werking trad, waarvan de uitvoering werd opgedragen aan de Rijksverzekeringsbank en aan bedrijfsverenigingen. Daarmee kwam een einde aan de jarenlange wettelijke achterstelling van rechtsbescherming voor landarbeiders. Positief voor de wederzijdse verhoudingen was de bepaling in de wet dat in de besturen van bedrijfsverenigingen werkgevers en werknemers paritair vertegenwoordigd waren. Bestuursleden van boeren- en landarbeidersorganisaties ontmoetten elkaar regelmatig en geleidelijk ontstond een sfeer van vertrouwen tussen beide groepen. Met de erkenning van bedrijfsverenigingen als decentrale organen boekten de confessionelen ook in de landbouw een belangrijke overwinning in hun strijd tegen centrale organen.¹³⁹

LANDARBEIDERSWET

Al in 1885 had het bestuur van het GNG zich gericht op een groot aantal verenigingen 'die zich bezig houden met de bevordering van de zedelijke en stoffelijke belangen des volks' en vastgesteld dat 'de afdeelingen van het Genootschap, als voornaamste middel, om die belangen bij de arbeiders te lande te bevorderen, beschouwen eigen grondbezit. Derhalve wordt gewenscht, dat de afdeelingen in dien geest werkzaam mogen zijn.'¹⁴⁰ Het zou nog ruim twintig jaar duren voordat de Staatscommissie voor de Landbouw van 1906 in 1909 voorstelde te komen tot wetgeving, die het voor landarbeiders mogelijk maakte een woning met grond te verkrijgen in eigendom of pacht. In deze periode rustte ook in liberale kring geen taboe meer op staatsingrijpen, teneinde verbeterde omstandigheden voor de gehele plattelandsbevolking te bereiken. Desalniettemin zou het tot 1911 duren voordat een daartoe strekkend wetsontwerp werd ingediend. De Landarbeiderswet maakte het mogelijk de oude wens van het GNG in vervulling te doen gaan. Het was dus niet verwonderlijk dat er bij de Groninger landbouwmaatschappijen veel belangstelling voor bestond.¹⁴¹

Binnen de landbouwwereld waren er echter grote verschillen van inzicht over de algemene strekking van de wet. De Nederlandsche Bond van Arbeiders in de Landbouw NBAL (de opvolger van de NBLA, zie volgende paragraaf) sprak zich uit tegen het wetsontwerp wat betreft het in eigendom verkrijgen van woning en grond. Dit zou de landarbeider alleen maar vastketenen aan de grond en daarmee zijn positie als aanbieder van arbeidskracht ondermijnen. Wel wilde de bond gebruikmaken van de in het wetsontwerp beoogde verstrekking van los land in pacht. Veel landarbeiders pachtten namelijk al stukjes land, maar moesten daar een te hoge pacht voor betalen. De SDAP sloot zich aan bij dat standpunt.¹⁴² De katholieke landarbeidersbond was voorstander van de wet, maar voelde zich tegengewerkt door een van de voormannen van de Nederlandse Boerenbond, pater G. van den Elsen. Volgens de katholieke landarbeidersbond St. Deusedit ging Van den Elsen 'daartegen op de meest onheuse wijze te keer.'¹⁴³ Van den Elsen zag de landarbeiderskwesitie vooral als een onderdeel van het boerenvraagstuk. "Wil men de oorzaken kennen van den toestand der arbeiders op het land, dan dient men eerst dien der boeren te onderzoeken. Wil men hun lot verbeteren, dan moet men eerst dat der boeren verbeteren."¹⁴⁴ Ondanks het verzet van Van den Elsen steunde de NBB het wetsvoorstel. Politiek bestond er overigens weinig weerstand tegen de wet die pas in 1918 in werking trad.¹⁴⁵ In de praktijk sloeg de Landarbeiderswet het best aan in de provincie Groningen. Tien jaar na de inwerkingtreding lag ruim de helft van de in totaal uitgegeven grond in die provincie.¹⁴⁶

STERKER WORDENDE LANDARBEIDERSBONDEN IN CONFLICT MET DE BOEREN

In 1909 gingen de Zuivelbewerdersbond en de NBLA samen in de Nederlandse Bond van Arbeiders in de Landbouw (NBAL). Deze sloot zich aan bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en werd onderdeel van de socialistische arbeidersbeweging. De tot dan toe regelmatig voorkomende strijd met het NAS behoorde tot het verleden. Vanaf de aansluiting bij het NVV bepaalde dit vakverbond de vorm en de richting van de NBAL. Volgens de eigen geschiedschrijving was de NBAL naar binnen democratisch met een sterk centraal gezag. Naar buiten was de bond anti-kapitalistisch, in staat en gereed tot aanval en verweer, en geen enkel wettig middel verwaarlozend.¹⁴⁷ Teneinde een teveel aan namen van organisaties te vermijden zal de NBAL verder worden aangeduid als de 'sociaal-democratische' landarbeidersbond.

In 1912 achtte de afdeling Usquert van de NBAL in Noord-Groningen de tijd gekomen, over te gaan tot het voeren van actie. Reeds geruime tijd had het bondsorgaan geschreven over de toenemende voorspoed in de landbouw en het daarbij achterblijven van de lonen. Voorstellen van de bond tot loonsverhoging vonden bij de boeren echter geen gehoor. Als reactie hierop brak

in het voorjaar van 1912, terwijl het werk op het land een aanvang moest nemen, onder de koppelarbeiders een staking uit die binnen enkele dagen algemeen was. Toen de boeren geconfronteerd werden met de resolute houding van de landarbeiders en de daarmee samenhangende machtsontwikkeling, bonden zij in. Zij gingen met praktisch alle eisen akkoord en binnen enkele dagen was de staking geëindigd. Het propagandistische effect van de overwinning beperkte zich niet tot Usquert, ook in de rest van het land maakte de bond een snelle groei door.¹⁴⁸ Bovenstaande lijkt een bevestiging van hetgeen een oud-boerenwerkgever uit Usquert vertelde: 'Voor de arbeiders begon bij Usquert de victorie.'¹⁴⁹

In 1914 werd de protestants-christelijke landarbeidersbond heropgericht. Hiervoor was de basis een vijftal jaren eerder gelegd in het Oost-Groningse Oldambt, waar toen een nieuwe landarbeidersorganisatie werd opgericht. De grootste stimulans was echter uitgegaan van het in 1909 opgerichte Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV), dat streefde naar concentratie en bundeling tot levenskrachtige organisaties. Het CNV gaf in 1914 de stoot tot de oprichting van de Nederlandsche Christelijke Bond van Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelarbeiders, kortweg de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) genoemd.¹⁵⁰ Gedurende de eerste jaren bleef de bond klein van omvang. Eén van de belangrijkste redenen was dat het de Nederlandse boeren, tengevolge van de Eerste Wereldoorlog, goed ging waardoor ook voor de landarbeiders een betrekkelijk gunstige situatie ontstond. Zij deelden weliswaar niet in de winsten, maar boeren waren meer dan tot dan toe bereid tot het maken van collectieve loonafspraken.

De NCLB kende vier nogal van aard verschillende groepen van leden: landarbeiders in Groningen, zuivelbewerders in Friesland, veenarbeiders uit de omgeving van Emmen en arbeiders in de bloembollenindustrie uit de omgeving van Hillegom en Lisse.¹⁵¹

Niet overal kreeg de NCLB echter voet aan de grond. Zo beheersten in de overwegend orthodox-protestantse provincie Zeeland de welgestelde boeren het economische en sociale leven bijna volledig. Zij troffen elkaar wekelijks op de graanbeurs of op de markt en wisselden daar gegevens uit over de lonen van hun arbeiders, maar ze hielden ook bij of er niet een arbeider was met opstandige neigingen. Die liep het gevaar uitgesloten te worden. Voor landarbeiders in Zeeland was het moeilijk aan de macht van de boeren te ontsnappen. Terwijl de sociaal-democratische landarbeidersbond in Zeeland geen enkele afdeling had, beschouwden grote delen van de gereformeerde boeren ook het lidmaatschap van de NCLB als revolutionair.¹⁵²

In een gesprek met journalist K. Slager, zelf zoon van een Zeeuwse landarbeider, gaf een andere oud-landarbeider zijn indrukken als volgt weer: "Landarbeider, m'n jongen, dat was het minste dat er bestond. Ik durf je best te zeggen dat ik me altijd minderwaardig gevoeld heb. En zo werd je ook beschouwd: minder wàs er niet. En dat was niet alleen omdat het zulk zwaar en

vuul werk was. Nee, want dat went nog wel, 'ee. Maar omdat je nooit ene dõnder verdiende!'"¹⁵³

De katholieke landarbeidersbonden streefden naar betere arbeidsvoorwaarden en gaven de voorkeur aan een collectief contract. In 1912 bleek in een bespreking met de patroonsbond Haarlem dat er van de door de arbeiders gewenste verbetering van de arbeidsvoorwaarden niets kon komen. Dit was het sein tot het voeren van actie waaraan ook de sociaal-democratische landarbeidersbond meedeed. De stakingen werden een succes, werkgevers erkennen het recht van arbeiders zich te organiseren en de katholieke bond sloot in 1914 zijn eerste cao af. Geleidelijk slaagde St. Deusededit er in ook in andere delen van het land nieuwe afdelingen op te richten.¹⁵⁴ In 1914 telde de katholieke landarbeidersbond tweeduizend leden.¹⁵⁵ Het ledenaantal van de gezamenlijke landarbeidersbonden steeg van achthonderd in 1896 tot ruim elfduizend in 1914.¹⁵⁶

LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN

Naar aanleiding van de opheffing van de provinciale Commissies van Landbouw in 1850, besloten de Provinciale Staten van Groningen in 1851 gebruik te maken van de mogelijkheid voor eigen rekening een provinciale commissie in het leven te roepen. Haar taak was in hoofdzaak gericht op het verzamelen van informatie over 'alles, wat tot den landbouw en veeteelt, binnen de provincie in den ruimsten omvang behoort'.¹⁵⁷ Aan de hand van de ingewonnen informatie moest de commissie voorstellen doen tot verbetering van de landbouw, die behoorden tot de taak van het provinciaal bestuur. Geleidelijk groeide binnen het provinciebestuur echter de overtuiging dat de verschillende maatschappijen en genootschappen van landbouw en nijverheid deze werkzaamheden met evenveel resultaat zelf zouden kunnen verrichten. Bijna twintig jaar na de oprichting stierf de Groninger Commissie van Landbouw een stille dood.¹⁵⁸

Een aantal jaren na de oprichting van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam (GNO) ontstond in de provincie Groningen onvrede over deze provinciale organisatie. Begin februari 1853 ontwikkelden 'eenige landbouwers en vrienden van den landbouwersstand' te Veendam het idee, een nieuwe landbouwvereniging op te richten. Aansluiting bij het GNO vonden zij om twee redenen niet wenselijk. Allereerst wilde men in Veendam een vereniging die uitsluitend was gewijd aan de landbouw, terwijl het GNO de nijverheid in het algemeen voorstond. In de tweede plaats was men van plan om de jaarlijkse contributie van ruim vijf gulden met meer dan de helft te verlagen. Zij wierven vooral leden in gebieden die grotendeels vielen buiten het eigenlijke werkgebied van het GNO. Op 2 juni 1853 werd de Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen (MLG) opgericht.

Niet minder dan tweehonderd vijftig personen gaven zich op voor het lidmaatschap. Een burgemeester werd tot voorzitter gekozen. Het bestuur bestond verder uit een onder-directeur van een landbouwschool, een procureur, een advocaat, een vervener en een landbouwer, tevens fabrikant.

Voortaan had de provincie Groningen dus twee regionale landbouworganisaties. Het GNO werkte in hoofdzaak in het noorden van de provincie en hield zich, behalve met de bevordering van de landbouw, ook bezig met andere takken van nijverheid. De MLG vond vooral haar werkgebied in het zuidoosten van de provincie en stelde zich uitsluitend de bevordering van de landbouw ten doel.¹⁵⁹ Bij deze twee organisaties bleef het niet. Veel boeren in het werkgebied van het GNO zagen af van het lidmaatschap wegens de bezwaren die kleefden aan het bijwonen van vergaderingen, vooral tijdens de winter. Bij hen bleef de behoefte bestaan aan plaatselijke organisaties. In de Marne werd in 1854 de 'Maatschappij van Land- en Tuinbouw de Marne' opgericht. Om min of meer dezelfde reden kwam in het Westerkwartier in 1858 de 'Maatschappij ter bevordering van Nijverheid in het Westerkwartier' tot stand. Beide organisaties gingen ten koste van het GNO. Ook de MLG verloor een van haar afdelingen, Schildwolde, die in 1863 zelfstandig verder ging onder de naam 'Genootschap van Landbouw en Veeteelt Duurswold'.¹⁶⁰ Geen enkele provincie kende zo'n sterke versnippering van landbouworganisaties als Groningen.¹⁶¹

De MLG trachtte voortdurend een concentratie van het landbouwverenigingsleven in de provincie te bewerkstelligen met als resultaat dat de organisaties 'de Marne' en 'Duurswold' respectievelijk in 1868 en 1876 werden opgeheven. 'Het Westerkwartier' handhaafde echter zijn zelfstandigheid. In tegenstelling tot de MLG voelde het GNO weinig voor samenwerking en hield de boot af. Het GNO erkende wel de wenselijkheid van één provinciale landbouworganisatie, maar zag als de meest doelmatige mogelijkheid dat de verschillende afdelingen van de MLG zich aansloten bij het GNO, 'de oudste vereeniging ter bevordering van landbouw en nijverheid in deze provincie, en die in alle opzichten in een bloeiende staat verkeert'.¹⁶² Het hieruit naar voren komende superioriteitsgevoel van het GNO verhinderde nog geruime tijd een daadwerkelijke toenadering, maar uiteindelijk bleven de aanhoudende inspanningen van de MLG niet zonder resultaat. Op 1 januari 1879 fuseerden beide organisaties in een nieuwe vereniging, het 'Genootschap van Nijverheid in de Provincie Groningen' (GNG). Een bijna twintig jaar durende periode van steeds nieuwe, maar immer weer mislukkende pogingen tot concentratie in het landbouwverenigingsleven in de provincie Groningen vond daarmee - althans voorlopig - zijn afsluiting.¹⁶³

Het GNG bracht geen duurzame eenheid tot stand. Allereerst waren er de plaatselijke dorpslandbouwverenigingen die, evenals in andere provincies, ook in de provincie Groningen vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw een sterke ontwikkeling hadden gekend. Zij functioneerden onafhankelijk van elkaar, hielden zich in de eerste plaats bezig met de behartiging van

de belangen van haar leden en lieten zich weinig of niet in met de behandeling van algemene landbouwvraagstukken. Daarnaast vroegen zij slechts een lage contributie. Zij oefenden een grote aantrekkingskracht uit tengevolge waarvan veel leden van het pas totstandgekomen GNG overliepen naar de lokale verenigingen.

Dorpslandbouwverenigingen in Groningen ontstonden, voor zover bekend, het eerst in de Veenkolonin. Zij hielden zich in hoofdzaak bezig met de belangenbehartiging van haar leden in engere zin, zoals de gezamenlijke aankoop van landbouwbenodigdheden. Geleidelijk groeide de behoefte aan onderling contact en vanaf 1880 vergaderden zij eenmaal per jaar gezamenlijk. Pogingen vanuit de dorpslandbouwverenigingen om zich aan te sluiten bij het GNG, teneinde te komen tot één provinciaal Genootschap, mislukten. Men vond het verschil tussen de landbouw in de Veenkoloniën en op de klei te groot. Bovendien was de te hoog geachte contributie een bezwaar.¹⁶⁴

Het GNG betreurde deze gang van zaken zeer, temeer daar het totaal aantal georganiseerde boeren in die provincie schiel afstak tegen de grote ledentalen van de Hollandsche en Friesche landbouwmaatschappijen. Het GNG raakte meer en meer overtuigd van de noodzaak van een krachtige organisatie. In 1887 nodigde het bestuur 'Het Westerkwartier' en de landbouwverenigingen in de Veenkoloniën uit, zich aan te sluiten bij het GNG. Deze poging had geen succes. 'Het Westerkwartier' stelde de eigen zelfstandigheid te zeer op prijs en ook de gezamenlijke vergadering van dorpslandbouwverenigingen in de Veenkoloniën handhaafde haar eerder ingenomen standpunt.¹⁶⁵ Opnieuw manifesteerden zich dezelfde scheidslijnen als destijds tussen het GNO en de MLG.

In de Veenkoloniën leidden de gezamenlijke vergaderingen van de dorpslandbouwverenigingen in 1889 tot de oprichting van de Veenkoloniale Landbouwbond (VLB). Hierbij was het de nadrukkelijke bedoeling dat in het bijzonder veenkoloniale landbouwbelangen zouden worden behartigd. Vooral het feit dat twee jaar later voor het eerst een praktiserende boer het voorzitterschap in handen kreeg was van grote betekenis voor de VLB. Het streven van de organisatie was gericht op de behartiging van de algemeen gevoelde belangen van de leden opdat de gewone boer er zich thuis zou voelen. Desondanks ging het de bond niet voorspoedig, zijn ledental bleef laag.

Op het einde van de eeuw overschaduwden de moeilijkheden rond de afzet van aardappelen in de Veenkoloniën de overige problemen. Uit onvrede met het beleid van de VLB, die een te volgzame houding ten opzichte van de aardappelfabrikanten werd verweten, werd in 1898 de Noord-Nederlandse Boerenbond 'Eendracht' opgericht. Hij hield zich in het bijzonder bezig met de afzet van aardappelen. Toch bevredigde het gescheiden optrekken niet en beide bonden zochten naar een nieuwe samenwerkingsvorm. Die kwam in 1903 tot stand toen de Veenkoloniale Landbouwbond en Eendracht fuseerden en opgingen in de Veenkoloniale Boerenbond (VBB). Het bestuur oor-

deelde het niet raadzaam, tevens samen te gaan met de organisatie op de 'Groninger klei'.¹⁶⁶

Om aan te geven dat in de naam van een provinciale boerenorganisatie de landbouw expliciet genoemd moest worden, had het GNG in 1900 besloten zijn naam te veranderen in Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid (GMLN).¹⁶⁷ Voor de GMLN betekenden de ontwikkelingen in de Veenkoloniën dat praktisch alle daar gevestigde afdelingen werden opgeheven waardoor de organisatie haar provinciale karakter verloor. Daar kwam nog bij dat ook buiten de Veenkoloniën een toenemend aantal dorpslandbouwverenigingen verrees.¹⁶⁸

De GMLN en de VBB groeiden wel in ledentallen, maar veel minder sterk dan de zelfstandige dorpsverenigingen. In 1908 was meer dan de helft van de georganiseerde boeren in Groningen aangesloten bij een zelfstandige dorpsvereniging, minder dan een vierde bij de GMLN en amper een vijfde bij de VBB.¹⁶⁹ Deze ontwikkelingen waren een streep door de rekening van degenen die trachtten meer eenheid te brengen in het Groninger landbouworganisatiewezen. J.B. Westerdijk, voorzitter van de GMLN en tevens lid van het College van Gedeputeerde Staten, was de drijvende kracht achter het streven naar één landbouworganisatie waarin alle Groninger boeren verenigd zouden zijn. Hij betreurde het zeer dat samenwerking telkens weer afstuitte op gebrek aan geldelijke middelen. Westerdijk keek met enige afgunst naar het Pruisische voorbeeld waar de Landbouwkamers gemachtigd waren opcenten te heffen op de onbebouwde eigendommen 'zoodat alle grondeigenaren, ook de onwilligen onder hen, iets bijdragen. Hoe verlamdend werkt niet bij ons het gebrek aan fondsen. Hoeveel meer zouden wij niet kunnen doen, wanneer wij niet steeds met geldgebrek te kampen hadden!'¹⁷⁰ Westerdijk constateerde dat in de provincie Groningen de versnippering van krachten sterker was dan elders en achtte het merkwaardig 'dat de Groninger landbouwers, wier blik in menig opzicht ruimer is dan die van de landbouwers in andere provinciën, het belang van meerdere aaneensluiting nog niet genoegzaam inzien.'¹⁷¹ Mede naar aanleiding van het Friese voorbeeld realiseerde hij zich dat voor een sterke organisatie een deskundige, bezoldigde secretaris nodig was, en een eigen weekblad. Dit alles kostte echter veel geld en aangezien alle pogingen tot meer eenheid steeds weer waren afgeketst op de hoogte van de contributie, zocht hij in 1908 naar nieuwe mogelijkheden van financiering.¹⁷² Geïnspireerd door het Pruisische voorbeeld ontwierp hij samen met Derk Roelfs Mansholt een plan. Dit behelsde onder andere dat voor een gedeelte van de benodigde gelden een beroep zou worden gedaan op de provincie in de vorm van de heffing van opcenten op onbebouwde eigendommen. Provinciale Staten van Groningen gingen hiermee akkoord met als gevolg dat de contributie van de leden zeer laag kon blijven, niet meer dan vijftien cent per lid per jaar.¹⁷³ Ook was het streven niet langer gericht op een fusie van de bestaande landbouworganisaties, maar op federatieve

samenwerking met behoud van ieders zelfstandigheid.¹⁷⁴ Nu de geldkwestie geregeld leek terwijl de eigen zelfstandigheid gegarandeerd bleef, gingen de besturen van de GMLN, de VBB en 'het Westerkwartier' vlot akkoord. Van de dorpslandbouwverenigingen gaf echter niet meer dan twintig procent gevolg aan de uitnodiging toe te treden tot de Groninger Landbouwbond, de federatieve samenwerkingsorganisatie die in 1909 tot stand kwam.¹⁷⁵

Het ledental van de Groninger Landbouwbond steeg en eindelijk was volgens veler verwachting de zo lang begeerde vruchtbare samenwerking binnen één landbouworganisatie totstandgekomen. Dit was echter slechts schijn. Zo bracht de gekozen constructie met haar zeer lage contributie geen oplossing voor de - door de GMLN noodzakelijk geachte - aanstelling van een betaalde secretaris of van de uitgave van een eigen weekblad. Daarbij was de financiële basis minder hecht dan werd verondersteld omdat, tengevolge van de zich geleidelijk wijzigende samenstelling van het college van Provinciale Staten, toenemend verzet ontstond tegen de bijdrage van de provincie. Bovendien werd opnieuw pijnlijk duidelijk dat de onderscheiden delen, naast gemeenschappelijke belangen, grote verschillen vertoonden in opvattingen en behoeften.¹⁷⁶

2.3 DE EERSTE WERELDOORLOG EN ZIJN GEVOLGEN VOOR DE ORGANISATIES

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 veranderde niet alleen het politieke wereldbeeld, het wijzigde ook het mensbeeld ingrijpend. Het optimisme van de negentiende eeuw ebde weg. Zowel het liberalisme als het socialisme werd geremd in zijn vooruitgangsgeloof. Twijfel aan fundamentele overtuigingen breidde zich uit. Vooral onder jongeren groeide een cynisme dat dieper ging dan de kritische houding van een jonge generatie tegenover oudere leiders. Hoewel Nederland als neutraal land buiten de directe oorlogshandelingen viel, deelde men in de algehele angst- en malaise-stemming. Het land werd door de oorlog dieper geschokt dan de meesten hadden vermoed.¹⁷⁷

Nederland was voor zijn voedsel en grondstoffen sterk afhankelijk van het buitenland en meteen na het begin van de oorlog ondervond het internationale verkeer belemmeringen. Ondanks een tekort aan grondstoffen moest de landbouwproductie worden opgevoerd ten behoeve van de binnenlandse voedselvoorziening. Teneinde die veilig te stellen greep de regering noodgedwongen in bij de landbouw en nam zij maatregelen die de bedrijfsvrijheid van de boeren aantastten. Zo werd meteen al in augustus 1914 de export van landbouwproducten - waar in het buitenland grote vraag naar was - gedeeltelijk verboden. Een andere maatregel stelde de regering in staat levensmiddelen in beslag te nemen, teneinde te voorkomen dat die werden achtergehouden of door prijsopdrijving te schaars zouden worden. Boeren werden verplicht producten te leveren voor binnenlands gebruik tegen door de rege-

ring vastgestelde prijzen.¹⁷⁸ De minister had de bevoegdheid, het verbouwen van bepaalde gewassen te beperken of te verbieden indien en voor zover hij dat nodig achtte. Om gewenste teelten te bevorderen stelde de regering premies beschikbaar. Voorts werd gewerkt op het gemoed van de landbouwers door het verspreiden van platen en sluitzegels met als opschrift: 'Koren! Het Vaderland vraagt koren, spoedig en veel.'¹⁷⁹

De regering zag zich genoodzaakt over te gaan tot de invoering van distributiemaatregelen. Tegelijkertijd verminderde de koopkracht van de bevolking door de toenemende werkloosheid en door de hoge kosten van levensonderhoud waarbij de loonstijgingen achterbleven. Door de schaarste waren alleen de beter gesitueerden in staat hun rantsoen aan te vullen door het betalen van woekerprijzen via de zwarte markt.¹⁸⁰

Landbouwminister dr. F.E. Posthuma, die de distributie als taak had, was de minst benijdenswaardige beleidsman in het kabinet. Hij zag zich gedwongen in te grijpen in alle mogelijke verhoudingen met als onvermijdelijk gevolg dat er alom grote ontevredenheid ontstond.¹⁸¹ Nadat Duitsland in februari 1917 een onbeperkte duikbotenoorlog afkondigde en de Verenigde Staten kort daarna deelnamen aan de oorlog werd de toestand ernstiger. Aanvoer van meststoffen, veevoeders en broodgranen lag vrijwel geheel stil en Nederland was aangewezen op de voortbrengselen van eigen bodem. De grootste verandering was dat graan zoveel mogelijk moest worden gereserveerd voor menselijke voeding, waardoor een groot tekort ontstond aan veevoeders. Dit leidde binnen enkele maanden tot een sterke vermindering van de veestapel, eerst van varkens en pluimvee, later ook van rundvee.¹⁸²

Niet alleen consumenten waren ontevreden over schaarste en hoge prijzen, ook de boeren waren allerminst te spreken over het toenemende aantal wetten en regelingen waarmee zij zich geconfronteerd zagen. Propaganda en premies voor het telen van voedingsgewassen leverden niet het gewenste resultaat op, met als gevolg dat de regering vanaf 1917 teeltbeperkingen oplegde ten aanzien van bepaalde gewassen. Gezien de hoge prijzen van vlees- en melkproducten hadden boeren hun oorspronkelijke teelt van veevoedergewassen grotendeels voortgezet, maar vanaf 1917 kon dat niet meer. De inkrimping van de veestapel trof vooral de boeren op de zandgronden die in hoofdzaak hun inkomsten hadden van varkens, vlees en eieren. Vanwege de voorrang voor de voedselvoorziening werden in 1917, nog voordat de boeren konden oogsten, hun gewassen al via een ministerieel decreet in beslag genomen. Boeren die zich niet aan de voorschriften hielden konden rekenen op controle via militaire patrouilles en huiszoekingen. Dit alles stimuleerde de boeren niet om hun medewerking te verlenen.¹⁸³ Onder druk van voedselrellen in verschillende steden scherpte de regering het beleid nog verder aan. De scheurwet van 1918 verplichtte de boeren grasland om te zetten in bouwland, maar deze wet kwam niet meer volledig tot uitvoering omdat enkele maanden later de oorlog afliep.¹⁸⁴

De Eerste Wereldoorlog betekende een omslag in het tot dan gevoerde landbouwbeleid. Boeren werden geconfronteerd met een niet eerder gekende inmenging van de regering in de bedrijfsvoering. Zij moesten, in het belang van de voedselvoorziening, de redelijk succesvolle veredelingslandbouw terugbuigen in de richting van de akkerbouw.¹⁸⁵ De andere kant van de medaille was dat de boeren profiteerden van de hoge prijzen voor hun producten. Die maakten de ongemakken van bedrijfsaanpassingen en de door de overheid verplichte leveringen ruimschoots goed.¹⁸⁶

Landbouworganisaties speelden een belangrijke rol bij de advisering en uitvoering van maatregelen op landbouwgebied.¹⁸⁷ Vanaf het begin van de oorlog belegde de landbouwminister regelmatig vergaderingen met bestuurders om de problemen te bespreken.¹⁸⁸ Voor de uitvoering kwam veel neer op de provinciale landbouwmaatschappijen en boerenbonden. Het NLC, waarbij toen ook de interconfessionele boerenbonden waren aangesloten, telde in 1913 ruim honderddertigduizend leden.¹⁸⁹ Desondanks verliep niet alles geruisloos en de onvrede onder boeren duurde tot na de oorlog voort.¹⁹⁰

Een positief gevolg van de actieve opstelling van de landbouworganisaties tijdens de oorlog was dat boeren het belang van sterkere organisaties breder gingen inzien.¹⁹¹ Ongeorganiseerde boeren en degenen die uitsluitend lid waren van een dorpsvereniging, sloten zich uit eigenbelang in groten getale aan bij één van de provinciale organisaties. Na afloop van de oorlog trokken zij zich daar echter weer uit terug.¹⁹²

Voor de positie van de landarbeiders was de oorlogsperiode niet ongunstig. Tengevolge van de mobilisatie waren arbeidskrachten in de landbouw vaak bijzonder schaars. Dit vertaalde zich in aanzienlijke loonsverhogingen, soms met twintig procent. Gezien de hoge prijzen voor de landbouwproducten kwamen de loonsverhogingen zonder ernstige moeilijkheden tot stand.¹⁹³ Ook waren boeren meer bereid tot het afsluiten van cao's. Anders dan in de industrie kwam onder de landarbeiders tot begin 1918 praktisch geen werkloosheid voor.¹⁹⁴

OPRICHTING CHRISTELIJKE BOEREN- EN TUINDERSBOND

Naar aanleiding van het vijftienvijftigjarig bestaan van de christelijke werkgeversvereniging Boaz tijdens het laatste oorlogsjaar wierp H. Colijn (1869-1944, geboren als boerenzoon in de Haarlemmermeer, minister van Oorlog en Marine van 1911 tot 1913¹⁹⁵ en in de jaren dertig minister-president¹⁹⁶), die sinds kort voorzitter was, zich op als vernieuwer van de min of meer ingeslapen vereniging. Hij achtte het, in verband met de diepingrijpende veranderingen in het sociale en maatschappelijke leven, noodzakelijk Boaz op te splitsen in drie zelfstandige bonden: een Christelijke Werkgeversbond, een Christelijke Middenstandsbond en een Christelijke Boeren- en Tuindersbond. Op 7 maart 1918 werd de Christelijke Boeren- en Tuindersbond

(CBTB) opgericht. Op verzoek van Colijn nam mr. P.A. Diepenhorst, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, het voorzitterschap van de CBTB op zich.¹⁹⁷ Diepenhorst liet zich inspireren door de Historische School. Hij was niet tegen een beperkte mate van staatsingrijpen in het economische leven. Daarnaast maakte hij zich sterk voor sociale maatregelen. In zijn visie was één van de belangrijkste redenen voor de oprichting van de CBTB de mogelijkheid voor protestants-christelijke boeren, om na te denken over zaken als sociale verzekering, verkorting van de werkdag, arbeidsovereenkomsten en zondagsrust, en zelf initiatieven te nemen voordat de overheid dwingende maatregelen oplegde. De bestuurders zagen de CBTB als een decentrale organisatie, opgebouwd uit sterke provinciale afdelingen. Behalve in Groningen - waar al vier jaar de protestants-christelijke werkgeversorganisatie werkzaam was die zich onmiddellijk aansloot bij de CBTB - viel het niet mee om in de diverse provincies een oprichtingscomité samen te stellen. Vooral landbouwers die al lid waren van een van de algemene landbouwmaatschappijen vreesden dat de oprichting van de CBTB zou leiden tot een verzuiling van de economische instellingen zoals veilingen, aan- en verkoopcoöperaties, en dergelijke. Het bestuur stelde daarom heel duidelijk dat de CBTB een bezinningsorganisatie was die zich niet zou begeven op het terrein van de agrarische belangenbehartiging. Hoeveel belang het bestuur hechtte aan deze beperkte taak van de CBTB bleek uit het feit dat de Friese CBTB in haar statuten uitdrukkelijk liet vastleggen dat de CBTB geen afbreuk mocht doen aan de Friese Maatschappij van Landbouw.¹⁹⁸ Als vertegenwoordiger van de protestants-christelijke boeren kreeg de CBTB erkenning bij de overheid en bij de landbouworganisaties. Vooral met de katholieke Nederlandse Boerenbond kwam het 'tot een hartelijke samenwerking'.¹⁹⁹ De landbouwmaatschappijen stelden zich aanvankelijk afwachtend op; toen echter bleek dat de CBTB weinig aantrekkingskracht had op hun leden kwam er toenadering. Verliep de samenwerking met overheid en collega-instellingen voorspoedig, met de belangstelling onder boeren en tuinders vlotte het intussen minder goed. Een mogelijke reden lag in het gegeven dat de economie na het einde van de Eerste Wereldoorlog aantrok, terwijl het inmiddels de verwachting was dat de economische hoogtijdagen zich zouden voortzetten. Protestants-christelijke boeren voelden daarom niet veel voor een pressiegroep. Daarenboven vond de sociale opstelling van Diepenhorst weinig waardering bij zijn achterban. Veel CBTB-ers hadden een conservatieve instelling en stelden hun bedrijfsbelangen voorop, waarbij zij hoopten dat de sociale wetgeving ook nu weer aan de agrarische sector voorbij zou gaan. De sociale problematiek had bij nogal wat CBTB-ers niet de eerste prioriteit. Daarbij speelde mee dat het gevaar van grote arbeidsonrust van het roerige jaar 1918, zich onder andere uitend in de mislukte staatsgreep van Troelstra, min of meer bezworen leek.²⁰⁰ Drie jaar na de oprichting telde de CBTB rond de drieduizend leden, daarna was de groei er voorlopig uit.²⁰¹

C. VAN DEN HEUVEL

C. van den Heuvel (1887-1959), vanaf eind jaren twintig vice-voorzitter van de CBTB en vanaf 1945 voorzitter, kreeg meer vertrouwen van zijn achterban dan Diepenhorst. Hij was de man die niet alleen de protestants-christelijke grondslag van de CBTB van harte ondersteunde, hij gaf ook inhoud aan het zich manifesteren van de CBTB-bonden als belangenbehartigers voor boeren en tuinders. Als middelen daartoe waren in de statuten onder andere vastgelegd: het uitoefenen van invloed op wetgeving en bestuursmaatregelen, evenals het fungeren als werkgeversorganisatie.²⁰²

Van den Heuvel was de motor achter de aanhoudende krachtsinspanningen om de bond tot bloei te brengen. Hij was geboren in een gereformeerd boerengezin in de Haarlemmermeerpolder. Na de lagere school volgde hij landbouwonderwijs; het grootste deel van zijn kennis en vaardigheden deed hij echter op door zelfstudie. Heel belangrijk was de vorming die hij kreeg via de gereformeerde jongelingsvereniging, een kweekvijver van bestuurlijk talent. Hier maakte hij kennis met het protestants-christelijke verenigingsleven en leerde hij zijn gedachten onder woorden brengen, evenals de kunst van het debatteren. Deze vaardigheden kwamen hem in zijn maatschappelijke en politieke leven goed van pas. Hij sprak op ontelbare vergaderingen en schreef vele artikelen in het bondsblad.²⁰³ Hij stond bekend als een wat harde persoonlijkheid die geen blad voor de mond nam. In zijn publicaties wist hij niet altijd de juiste toon te treffen en ook zijn optreden werd hem meer dan eens kwalijk genomen. Van die kritiek trok hij zich echter niets aan.²⁰⁴ Naast zijn activiteiten voor de CBTB was Van den Heuvel actief op maatschappelijk en politiek terrein. Hij paarde een grote werklust aan een conservatieve maatschappijopvatting. Zo moest hij weinig hebben van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en van de vakbonden. Politiek hoorde hij thuis op de rechtervleugel van de ARP.²⁰⁵ R. van der Woude kenschetste Van den Heuvel als een: 'ruwe bolster, blanke pit.' Rondborstig als hij was zei hij rechtuit waar het volgens hem op aan kwam. Door zijn vaak primaire reactie interpreteerde hij opvattingen van anderen soms verkeerd en moest dan ook meermalen zijn excuus aanbieden. Hij was erg overtuigd van zijn eigen ideeën en kon van daaruit soms heel onbehouwen optreden. Daar kwam bij dat hij anderen ook wel wilde provoceren.²⁰⁶ Als voorzitter zou Van den Heuvel stevige discussies niet schuwen en placht hij zijn visie 'met veel overtuiging aan het bestuur voor (of wellicht beter óp) te leggen.'²⁰⁷ Van den Heuvels politieke geestverwant Jelle Zijlstra sprak later over hem als 'de vervaarlijke Chris van den Heuvel, een boer uit de Haarlemmermeer, waar de grondsoort kennelijk zeer vruchtbaar is geweest voor het telen van de mensensoort van laten we zeggen Colijn tot Biesheuvel.'²⁰⁸

Van den Heuvel ging ervan uit dat voor protestants-christelijke boeren en tuinders een organisatie nodig was op levensbeschouwelijke grondslag, de

CBTB.²⁰⁹ Hierbij zette hij zich vooral af tegen de algemene landbouwmaatschappijen, 'voor de Protestants-Christelijken boer en tuinder verkeerde' organisaties.²¹⁰ Veel protestants-christelijke landbouwers die zich aansloten bij de CBTB bleven echter tevens lid van de algemene landbouwmaatschappijen, soms uit gewoonte maar niet zelden uit overtuiging. Voor de leiding van de CBTB werd het een doorn in het oog dat christenen zodoende organisaties steunden, die de CBTB eigenlijk veroordeelde.

Van den Heuvel zou met verve Herman Derk Louwes' streven naar de oprichting van één landbouworganisatie voor alle boeren en tuinders bestrijden. In zijn ogen kon de CBTB pas verdwijnen zodra ieder bereid was zich te verenigen op de 'volstreckte gebondenheid aan de normen van de Heilige Schrift'.²¹¹

HERSCHIKKING LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN

De Eerste Wereldoorlog ging aan de landbouw en aan de landbouworganisaties in Groningen niet ongemerkt voorbij. Geleidelijk werd duidelijk dat het provinciaal bestuur, waarvan J.B. Westerdijk geen deel meer uitmaakte, vraagtekens zette bij de subsidiëring van de Groninger Landbouwbond. Voor het bestuur van de GMLN was dit aanleiding zich te bezinnen op de toekomstige financiering van een sterke landbouworganisatie voor de hele provincie. Diverse mogelijkheden werden onder de loep genomen, zoals het centraliseren en nauw aan zich binden van de coöperatieve aankoop in de provincie. Als van de omzet slechts een zeer gering percentage in de kas zou komen, dan al zou de organisatie haar onkosten ruimschoots kunnen dekken. Anders dan de katholieke Boerenbond, die de leden van hun coöperaties verplichtte lid te worden van de katholieke landbouworganisaties, verwierp het bestuur van de GMLN deze mogelijkheid. Men vreesde dat 'de landbouwers niet gemakkelijk te bewegen [zouden] zijn door middel hunner aankoopcoöperaties iets te offeren voor de algemeene landbouwbelangen.' Daarnaast moest rekening worden gehouden met de nauwelijks te onderwerpen moeilijkheid van een onevenredige bijdrage van de deelnemers, aangezien op de zand- en veengronden veel meer kunstmest en veevoeder werd aangekocht dan op de klei. Als meest reële mogelijkheid zag het bestuur een stelsel van aan de draagkracht gekoppelde evenredige contributieverhoging.²¹²

Voordat dit plan helemaal was uitgewerkt diende zich in de Veenkoloniën een problematiek aan van een geheel andere orde. De landbouwcrisismaatregelen van de overheid riepen daar veel onbegrip en weerstand op. Men was bereid zich in te zetten voor maatregelen die geacht werden te worden genomen in het algemeen belang, maar menigeen vroeg zich af waarom de landbouw telkens weer werd achtergesteld en vooral waarom de landbouwer op de lichte gronden daarvan de dupe was. Als reactie daarop besloot de Veenkoloniale Boerenbond (VBB), die ervan overtuigd was dat een krachti-

ger organisatie dan de Groninger Landbouwbond noodzakelijk was, de belangenbehartiging van zijn leden zelf ter hand te nemen. Ondanks vroegere bezwaren verhoogde de bond de contributie aanzienlijk en stelde een bezoldigde secretaris aan, alleen voor het werkgebied van de VBB.²¹³

Deze gang van zaken zette het voortbestaan van de Groninger Landbouwbond verder onder druk. Vooral het gemis van een vaste secretaris was er de oorzaak van geweest dat de bond niet had kunnen beantwoorden aan de oorspronkelijk gewekte verwachtingen. Dit, gevoegd bij de buitengewone omstandigheden als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, zorgde ervoor dat de ontbindende krachten in de bond spoedig de overhand kregen. De reorganisatie van de VBB gaf de genadeslag.

Het bestuur van de GMLN realiseerde zich dat de vertegenwoordiging van meerdere zeer uiteenlopende belangengroepen, zoals die bestonden in de Groninger Landbouwbond, tot verzwakking leidde. Zeer tot zijn leedwezen erkende J.B. Westerdijk dat zijn lievelingsdenkbeeld: één grote krachtige organisatie voor de gehele provincie, moest worden opgegeven. De afzonderlijke en zelfstandige organisatie van de veenkoloniale landbouwers in de VBB was een voldongen feit. Na uitvoerig beraad besloten de GMLN en de Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier (MLNW) in principe samen te gaan in een nieuwe organisatie, de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML). Tijdens de voorbereidingsperiode deden zich echter nog drie afsplitsingen voor. Zo vreesden de boeren op de zandgronden dat de GML te zeer een organisatie van kleiboeren zou worden die de belangen van de zandboeren onvoldoende zou behartigen. Om die reden richtten zij de Federatie van landbouwverenigingen in het Zuidelijk Westerkwartier (FZW) op. In de centrale weidestreek werd gevreesd dat de GML in hoge mate een organisatie van akkerbouwers zou zijn, waarin de belangen van de weideboeren onvoldoende tot hun recht kwamen. Daarom riepen zij de Bond van Veehouders in het leven die, evenals de FZW, buiten de GML bleef. Ook de MLNW handhaafde, ondanks zijn principiële bereidverklaring tot toetreding tot de GML, uiteindelijk haar zelfstandigheid.²¹⁴

Na deze strubbelingen vond de oprichting plaats van de GML, niet als provinciale maar als gewestelijke landbouworganisatie, die bij Koninklijk Besluit van 16 maart 1918 werd goedgekeurd. De GML stelde zich ten doel het bevorderen van veeteelt, akker- en tuinbouw in het algemeen en die van de provincie Groningen in het bijzonder. Vanaf de oprichting tachtig jaar eerder was bij de voorlopers van de GML 'de behartiging van de landbouw' zowel in de doelstelling als in de naam telkens nadrukkelijker op de voorgrond gekomen. Bij de oprichting van de GML in 1918 werd de landbouw aangewezen als het enige doel en werkterrein.²¹⁵

Voorzitter J.B. Westerdijk gaf uiting aan zijn teleurstelling over de gang van zaken: 'Moet onze provinciale landbouworganisatie uiteen vallen in machte-

looze groepen van akkerbouwers en veehouders, zandboeren, veeboeren, kleiboeren, groote boeren, kleine boeren en nog zoovele andere soorten van boeren? Zijn er dan geen algemeene landbouwbelangen meer te behartigen...en waarvoor is anders de Gr. Mij. v. L. opgericht?...is zij niet bereid met allen invloed, waarover zij beschikt, op te komen voor de belangen van kleine en groote zand- en kleiboeren, om het even of het akkerbouwers of veehouders of beide zijn?²¹⁶

Eén van de eerste taken die de GML op zich nam was de door het GNG en de GMLN ontworpen voorstellen ten aanzien van de coöperatieve aankoop, die na overleg met de afdelingen telkens waren mislukt, krachtiger ter hand te nemen. Het motief was dat de gezamenlijke aankoop de band tussen de GML en haar leden zou versterken, aangezien de coöperatieve aankoop veelal de voornaamste reden was waarom leden toetraden tot de afdelingen. Ondanks ook nu weer te overwinnen hindernissen zette de GML door, maar het duurde nog twee jaar voordat de GML als gewestelijk lid werd toegelaten tot het in 1899 door het NLC opgerichte 'Centraal Bureau uit het Nederlandsch Landbouw-Comité voor het aanschaffen van landbouwbenodigdheden voor geheel Nederland,' kortweg 'het Centraal Bureau' genoemd. Als enige gewestelijke landbouwmaatschappij riep de GML een afdeling Coöperatieve Aankoop in het leven, die ten behoeve van de aangesloten afdelingen landbouwbenodigdheden coöperatief aankocht.²¹⁷

Zoals eerder vermeld hadden de katholieken in Groningen geen eigen provinciale boerenbond, zij waren aangesloten bij de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB). Zijn ledental bleef in Groningen beperkt.

Dit lag anders bij de in 1918 opgerichte Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). De Christelijke Werkgeversorganisatie, die al sinds vier jaar werkzaam was in de provincie Groningen, sloot zich als zelfstandige Groninger CBTB aan bij de landelijke CBTB. Aanvankelijk trok de bond weinig kleinere boeren en tuinders omdat hij in de beginperiode nog de nadruk legde op zijn functie als werkgeversorganisatie. Naarmate de bond zich duidelijker manifesteerde als een protestants-christelijke boeren- en tuindersorganisatie slaagde hij er in, ook andere boeren dan werkgevers aan zich te binden.²¹⁸

CENTRALE LANDBOUWORGANISATIES

Het Nederlandsch Landbouw-Comité, dat in 1918 het predikaat 'Koninklijk' had gekregen, ging vanaf dat jaar verder als Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité (KNLC). Na de Eerste Wereldoorlog achtte het KNLC het 'meer dan ooit' noodzakelijk dat landbouwers zich onderling aaneensloten en met de regering samenwerkten teneinde het hoofd te bieden aan dreigende moeilijkheden. Maar die hoop kreeg een forse deuk toen - in het kader van de zich landelijk versterkende verzuiling - ook tussen de landbouworganisaties de confessionele scheidslijnen duidelijker getrokken werden. De dioce-

sane katholieke boerenbonden die zich sterk genoeg achtten om op eigen benen te staan, traden op verzoek van hun federatieve koepel, de NBB, in 1920 uit het KNLC.²¹⁹ De protestants-christelijke CBTB sloot zich in 1920 aan bij het KNLC maar verliet dit alweer per 1 januari 1921.²²⁰ Volgens het KNLC hoorde de CBTB daarin eigenlijk ook niet thuis omdat hij in hoofdzaak een werkgeversorganisatie was.²²² Voor het KNLC betekende deze uittocht niet alleen een forse teruggang in ledental. De verderstreckende betekenis was dat het KNLC door de regering niet meer werd beschouwd als de centrale vertegenwoordiger van de Nederlandse landbouw.²²²

De organisatiegraad bij boeren was van 1915 tot 1920 gestegen. In het laatstgenoemde jaar was van de georganiseerde boeren zevenendertig procent aangesloten bij de algemene landbouwmaatschappijen, hetzelfde percentage bij de katholieke boerenbonden en één procent bij de protestants-christelijke bond. Een kleine twintig procent was lid van een zelfstandige dorpsvereniging; rond de vijf procent was aangesloten bij splinterorganisaties.²²⁴ De landbouworganisaties telden gezamenlijk tweehonderdzestienduizend leden.²²⁵ (Voor een overzicht van de leden, aangesloten bij diverse landbouworganisaties en bij de zelfstandige dorpsverenigingen zie bijlagen 2.1 en 2.2)

LANDARBEIDERSBONDEN

Rond het einde van de Eerste Wereldoorlog veranderde de gunstige situatie voor de landarbeiders drastisch. Ook op het platteland sloeg de werkloosheid toe en groeide in één jaar tijd van bijna twee naar ruim vijf procent.²²⁶ Naast de werkloosheid was de sociale onrust, ontstaan in het laatste oorlogsjaar toen door schaarste de prijzen fors omhooggingen, een reden van de sterke groei van de landarbeidersorganisaties.²²⁷

De sociaal-democratische bond NBAL telde leden uit diverse groeperingen die waren ingedeeld bij vier landelijke werkgroepen van land- en veenarbeiders, arbeiders in de tuinbouw, in de zuivel en in de aardappelmeelfabrieken.²²⁸ Aanvankelijk voerde de NBAL acties per bedrijf of per dorp, maar al spoedig kwam de behoefte naar voren om voor dezelfde soort bedrijven met dezelfde bedrijfsomstandigheden te streven naar meer uniformiteit in lonen en arbeidsvoorwaarden. Uit een aanvankelijk wat los verband groeide geleidelijk een organisatorisch geheel. In 1920 was bijna zestig procent van de plaatselijke afdelingen bijeengebracht in een federatief verband.²²⁹ In dat jaar telde de NBAL een kleine vierhonderd afdelingen met in totaal bijna zeventienduizend leden, een groei van niet minder dan ruim twaalfduizend in zes jaar.²³⁰ Het zwaartepunt van de sociaal-democratische bond lag in de drie noordelijke provincies waar bijna twee derden van de leden woonden.²³¹

Zoals eerder aangegeven was de protestants-christelijke NCLB in 1914 heropgericht. Omdat tijdens de Eerste Wereldoorlog de lonen stegen en de werkloosheid was te verwaarlozen zagen landarbeiders aanvankelijk weinig

reden zich aan te sluiten bij de bond, zodat de NCLB gedurende de eerste jaren van zijn bestaan klein van omvang bleef. Vooral vanaf begin 1918 steeg het ledental echter sterk en groeide van ruim driehonderd in 1915 tot achtduizend eind 1919.²³²

De christelijke landarbeidersbond kwam steeds meer in conflict met de sociaal-democratische bond. Gedurende een staking in het Groningse Woldendorp in 1918 verscherpten zich de onderlinge verhoudingen. De inzet was in onderling overleg een loonsverhoging te bereiken. Doordat de christelijke bond verrassenderwijs beduidend hogere looneisen stelde dan de sociaal-democratische, werden voor de boeren de eerste scheuren in het arbeidersfront zichtbaar. Dit moedigde hen aan stand te houden.

Omdat de eenheid tussen de vakbonden was verbroken besloot de sociaal-democratische bond eenzijdig in staking te gaan. De leden van de christelijke bond werkten door en bereikten onder het motto "'zonder conflict te oogsten, dat is je ware'" een akkoord met de werkgevers, ten behoeve waarvan de bond zijn eisen aanzienlijk had afgezwakt. Enkele dagen later ondertekende ook de sociaal-democratische bond de overeenkomst die met de christelijke bond was bereikt. Het conflict zette veel kwaad bloed bij beide bonden, maar zij trokken er geen lering uit. Hetzelfde patroon zou zich herhalen bij het veel omvangrijker arbeidsconflict van 1919 in Oost-Groningen. Daar kwam het opnieuw tot een frontale botsing tussen de beide bonden.²³³ Stonden zij voorheen te Usquert tegenover niet-georganiseerde werkgevers of tegenover de georganiseerde landbouwers van oostelijk Groningen, nu moesten de landarbeidersbonden de strijd aanbinden met de in een provinciaal verband verenigde werkgeversbonden uit vier Groninger districten: oostelijk Groningen, het Hoogeland, het noordelijk Westerkwartier en de Veenkoloniën.

In de laatste oorlogsjaren hadden de Groninger boeren, die goede tijden doormaakten, de landarbeiders afgescheept met kleine loonsverhogingen. De sociaal-democratische NBAL wilde in 1919 een flinke stap voorwaarts maken. Na overleg met de protestants-christelijke bond, die inmiddels zijn ledental sterk had zien toenemen, stelde de NBAL looneisen in die geest voor. Evenals een jaar eerder trokken de bonden gedurende het verloop van de staking niet één lijn, met als gevolg dat wederom een scherp conflict ontstond tussen de beide landarbeidersbonden. Terwijl leden van de sociaal-democratische bond staakten sloot de protestants-christelijke bond een akkoord met de werkgevers waarbij hij zijn looneisen, evenals in 1918, aanzienlijk afzwakte. Hierop had de sociaal-democratische bond niet gerekend, zijn leden staakten door met als resultaat dat de boeren de stakers van deze bond uitsloten.²³⁴ Bemiddeling door een burgemeester was nodig om het conflict te beëindigen.²³⁵

Had de katholieke landarbeidersbond St. Deusdedit al vanaf de oprichting problemen gekend met de geestelijke en wereldlijke bestuurders, dit werd na de Eerste Wereldoorlog niet beter. Toen de bestuurders in 1918 aandrongen op maatregelen teneinde 'de socialistische revolutie' te voorkomen, vonden

zij aanvankelijk weinig of geen gehoor bij het episcopaat en de katholieke parlementsleden. Overtuigd van de ernst van de situatie zette St. Deusdedit echter door en via A.C. de Bruijn, de latere voorzitter van de landelijke katholieke arbeidersbeweging, bereikte de bond dat ook de katholieke voormannen tot actie overgingen.²³⁶

St. Deusdedit, de bond die de strijd slechts aanvaardde als uiterste middel, onderwierp zich bij voorkeur vooraf aan arbitrage. Tekenend voor de mentaliteit van veel werkgevers was dat de bond, ondanks alle pogingen om conflicten te vermijden, zich telkens weer tot staken zag gedwongen. In streken waar dat kon werkte St. Deusdedit samen met de christelijke landarbeidersbond tegen de NBAL. In Zuid-Nederland was er echter noch een sociaal-democratische, noch een protestants-christelijke landarbeidersbond actief zodat de katholieke bond daar op eigen kracht was aangewezen. Zijn inzet richtte zich sterk op de erbarmelijke situatie in het Noord-Brabantse Helenaveen. Daar was de ontginningsmaatschappij 'Helenaveen' geheel in handen van de directeur. Niet alleen de arbeiders, de gehele bevolking leefde er in volslagen onderhorigheid. Alle inspanningen van St. Deusdedit voor overleg met de directeur liepen echter op niets uit. Volgens de geschiedschrijver van St. Deusdedit gaf de *Venlose Courant* van 7 augustus 1919 de situatie van de arbeiders als volgt weer: "De arbeidlievende en godsdienstige lieden hebben jarenlang een slavenjuk gedragen. Een oude werkmán, tachtig jaar, vergrijsd in zware arbeid, stond in de barre winterkou te dorsen in een open schuur en had zijn blik met koffie te warmen gezet op een verroeste kachel in het koetshuis, vlak er bij. De directeur komt, grijpt de veldfles "en zet ze in de koude sneeuw. In het schaftuur mummelt het oudje zijn middaggebed en drinkt het ijzige vocht bij zijn bete broods.""²³⁷ Ondanks deze tegenstand zette de bond door en na een strijd van acht weken willigde de directeur de eisen van St. Deusdedit in.²³⁸

Naast het voeren van acties zette de bond zich ook, met succes, in voor de totstandkoming van collectieve arbeidscontracten. Nadat de bond in 1917 zijn eerste cao's had afgesloten, waarbij een kleine vierduizend landarbeiders waren betrokken, was het ledental in 1920 verdrievoudigd tot bijna twaalfduizend.²³⁹

Katholieke landarbeidersorganisaties waren vooral sterk in de provincies Noord- en Zuid-Holland en in Noord-Brabant. Daar woonde een kleine tachtig procent van hun aanhang. Opmerkelijk was de uitzonderlijk lage organisatiegraad van landarbeiders in de provincie Limburg. Hoewel de katholieke landarbeidersbond geen concurrentie had van protestants-christelijke of sociaal-democratische landarbeidersbonden, telde de provinciale afdeling van St. Deusdedit in 1920 nog geen tweehonderd leden, ofwel anderhalf procent van de landelijke bond.²⁴⁰ De zwakke positie van de katholieke landarbeiders in Limburg stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van de in het algemeen zwakke positie van de katholieke arbeiders. Zo constateerde het R.K. Werkliedenverbond (RKWV) in de jaren twintig dat de arbeids-

voorwaarden in het noorden, waar socialistische vakbonden en liberale werkgevers tegenover elkaar stonden, beter waren dan in het zuiden waar beide partijen katholiek waren.²⁴¹ Voor het RKWV was het meest schrijnend dat katholieke werkgevers wel wilden praten met de socialistische, maar niet met de katholieke vakbond.²⁴²

Op het einde van en vlak na de Eerste Wereldoorlog maakten met name de confessionele landarbeidersbonden een sterke groei door. Vertegenwoordigden zij vóór de oorlog gezamenlijk nog slechts een kwart van het aantal georganiseerde landarbeiders, in 1920 was hun aandeel gestegen tot bijna vijftig procent. Aangezien zij veelal gezamenlijk optrokken betekende dit dat de voorheen dominante positie van de sociaal-democratische landarbeidersbond aanzienlijk was verzwakt.

De ledenaantallen van de gezamenlijke landarbeidersorganisaties stegen van achthonderd in 1896 tot veertigduizend in 1920 (zie bijlage 2.3). Bij deze tellingen zijn de zuivel- en veenarbeiders, die in de beroepentellingen tot de industrie waren gerekend, inbegrepen. In verhouding tot de industriearbeiders - waar de organisatiegraad ruim veertig procent bedroeg - liepen de landarbeidersorganisaties met een organisatiegraad van negen procent ver achter.²⁴³ Deze lage organisatiegraad van de landarbeiders werd weerspiegeld in het geringe aantal afgesloten cao's. Nog geen vijf procent van het aantal werknemers dat betrokken was bij een cao behoorde tot de landbouw.²⁴⁴

2.4 *TOT BESLUIT*

De verzuiling drukte een zware stempel op de wording en ontwikkeling van de boeren- en landarbeidersorganisaties. Terwijl de confessionele boerenorganisaties CBTB en KNBTB met succes de strijd aanbonden met de bestaande liberale landbouwmaatschappijen, verzetten de confessionele landarbeidersbonden NCLB en St. Deusdedit zich met vereende krachten tegen de sociaal-democratische landarbeidersbond NBAL. Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat zowel bij de boeren- als bij de landarbeidersbonden de confessionele organisaties sterke posities innamen.

Tussen de drie 'zuilen' bestonden grote maatschappelijke en culturele verschillen. De aanhang van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité was overwegend samengesteld uit hervormd-liberale boeren - sterk vertegenwoordigd in de zeekelegebieden - waarbij vooral de boeren met grotere bedrijven waren aangesloten. Zij kenden een lange traditie van democratische besluitvorming en georganiseerde belangenbehartiging.

Daarentegen concentreerde het ledenbestand van de katholieke Nederlandse Boerenbond zich in hoofdzaak op de zandgronden in Zuid- en Oost-Nederland, gekenmerkt door kleine gemengde bedrijven. Niet alleen was in

Noord-Brabant en Limburg de geestelijkheid de grote promotor geweest van de totstandkoming van de Boerenbonden, ook daarna bleef haar invloed op de boeren en hun organisaties groot. In die provincies omvatte het katholicisme het gehele maatschappelijke, politieke en culturele leven. Aan gezien volgzaamheid als een deugd werd ervaren, kenden de katholieke boerenbonden zwak ontwikkelde democratische procedures. Terwijl de landbouwmaatschappijen zich verre hielden van de religieuze of politieke overtuiging van hun leden, was voor de Boerenbond een katholieke achtergrond voorwaarde voor het lidmaatschap. Anders dan de algemene landbouwmaatschappijen traden de katholieke boerenbonden tevens op als werkgeversorganisaties. Verder stelden de katholieke bonden - als enige - voor leden van landbouwcoöperaties het lidmaatschap van de standsorganisatie, dus van de boerenbond, verplicht.

De nog jonge Christelijke Boeren- en Tuindersbond stond in de kinderschoenen, maar had wel vanaf het begin nauw contact met de Nederlandse Boerenbond. Beide confessionele landbouworganisaties wierpen zich op als belangenbehartigers op economisch en politiek terrein terwijl zij ook optraden als werkgeversorganisaties. Zij trokken meerdere malen één lijn tegen het in hun ogen 'liberale' KNLC.

Landarbeiders waren eveneens georganiseerd in drie 'zuilen': één op sociaal-democratische, één op katholieke en één op protestants-christelijke grondslag. Ook hier stonden de confessioneel-georganiseerde landarbeiders niet zelden tegenover de sociaal-democratische landarbeidersbond. In de noordelijke provincies traden de boerenwerkgeversorganisaties meerdere malen samen met de CBTB-bonden op als één front tegen de landarbeidersorganisaties. Daarentegen trokken de sociaal-democratische en de protestants-christelijke landarbeidersbonden vaak gescheiden van elkaar op en stonden zij meermalen lijnrecht tegenover elkaar.

Binnen en tussen zowel de boeren- als de landarbeidersorganisaties bestonden grote belangentegenstellingen. 'Samenwerking' tussen boeren en landarbeiders droeg, naast perioden van strijd, het karakter van een 'gewapende vrede' in die zin dat boerenwerkgevers slechts overgingen tot verbeteringen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden als zij zich daartoe gedwongen zagen. Van onderling overleg was amper sprake.

Het beeld van de landbouworganisaties in 1920 kan het best gekarakteriseerd worden als een lappendeken, samengesteld uit een bonte verscheidenheid naar vorm en inhoud. Kenmerkend voor de drie landelijke koepels was de federatieve vorm van samenwerking. Iedere landelijke koepel - het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité, de Nederlandsche Boerenbond en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond - fungeerde als een overlegforum van autonome gewestelijke bonden. Alleen als in onderling overleg overeenstemming bestond tussen de gewestelijke organisaties kon een landelijke koepel zich presenteren als een gezaghebbend orgaan.

De belangrijkste verklaring hiervoor moet worden gezocht in de van oudsher individualistische instelling van boeren, waardoor zij zich moeilijk lieten voegen in bredere verbanden waarvan zij niet het directe belang voor zichzelf zagen. Deze instelling kwam het meest scherp tot uiting in de provincie Groningen waar voorlieden er niet in slaagden, boeren met uiteenlopende belangen verenigd te krijgen en te houden in één landbouworganisatie. Keer op keer werd de te hoog geachte contributie aangegeven als struikelblok, maar de achterliggende reden moet waarschijnlijk worden gezocht in de individualistische instelling van de boeren.

De hierboven geschetste ontwikkelingen vormen het kader en het vertrekpunt voor Herman Derk Louwes in zijn ontwikkeling tot 'burgemeester van de Nederlandse landbouw.'

Herman Derk ervoer als jonge boer de provinciale en landelijke problemen van de agrarische sector in een notendop: een sterke versnippering van de landbouworganisaties; toenemende tegenstellingen tussen de algemene en de confessionele boerenbonden; conflictueuze relaties tussen de werkgevers en de werknemers in de landbouw; een wisselvallig beleid van de overheid: vrijhandel als principe maar in tijden van nood niet dralend om in te grijpen in de directe bedrijfsvoering bij de boeren.

Van huis uit vertrouwd met internationale ontwikkelingen verdiepte hij zich in de gang van zaken in andere Europese landen. Hij kwam tot de conclusie dat de landbouw met name in Duitsland een hoog aanzien genoot. Voor hem gold het Duitse beleid, zowel van de landbouworganisaties als van de overheid, min of meer als een voorbeeld. Daar werkten de boeren samen in niet door confessionele of politieke scheidslijnen verdeelde landbouworganisaties, terwijl de boeren door de overheid werden gezien als een gewaardeerde bevolkingsgroep.

In Nederland moest, wilde men zover komen, nog een lange en moeizame weg worden afgelegd. Mede onder invloed van zijn ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen de ideeën van Herman Derk vastere vorm. Hij zag het als een taak van de boerenstand, het voortouw te nemen bij het totstandbrengen van een zo sterk mogelijke landbouworganisatie waarbij alle boeren en tuinders zich zouden aansluiten. Dan pas zou de gezamenlijke landbouw zich de zo verdiende plaats kunnen verwerven in samenleving en politiek.

Hoewel Herman Derk geen rechtstreekse rol speelde bij de conflicten tussen boeren en landarbeiders in Noord-Groningen kreeg hij er indirect wel mee te maken. Ook het Hoogeland, waartoe de Westpolder behoorde, kende een boerenwerkgeversorganisatie die zich stevig verzette tegen de eisen van de georganiseerde landarbeiders.

In de Westpolder was de verstandhouding tussen de herenboeren en hun werknemers, mede onder invloed van Derk Roelfs Mansholt, aanmerkelijk soepeler. Ook thuis leerde Herman Derk het belang zien van goede contacten

met de op het bedrijf werkzame arbeiders. Hij zag het als een verantwoordelijkheid van de 'stand van herenboeren' om de verhoudingen met de 'landarbeidersstand' te verbeteren. In dit opzicht week hij af van het gangbare beeld van de Groninger herenboer.

In de Westpolder en in Groningen lag de leerschool voor zijn latere inzet om gewestelijk en landelijk te komen tot meer bevredigende betrekkingen tussen enerzijds de verzuilde landbouworganisaties, anderzijds tussen de boerenstand en de landarbeidersstand.

Jeugdfoto S.L. en H.D. Louwes (zonder datum). Groninger Archieven

H.D. Louwes 6 juni 1919. Groningen Archieven

HOOFDSTUK 3

BOEREN EN LANDARBEIDERS IN DE MOEILIJKE JAREN VAN 1920 TOT 1940

3.1 INLEIDING

In 1920 startte Herman Derk - hij was zesentwintig - als zelfstandige boer op de van zijn vader gepachte boerderij Nieuw Midhuizen in de Westpolder, gelegen aan de Waddenzee in Noord-West-Groningen. Hij teelde in hoofdzaak akkerbouwproducten met tarwe als belangrijkste gewas. Verder verbouwde hij onder meer bietenzaad, bonen, erwten, gerst, haver, karwij, klaver, koolzaad en vlas. Zijn rundveestapel beperkte zich tot ruim tien stuks, groot en klein, terwijl hij daarnaast ruim zestig schapen hield. Een tiental paarden was nodig voor de bewerking van de grond.¹ Herman Derk had het economische tij niet mee. Was de ontwikkeling van de agrarische sector tijdens de Eerste Wereldoorlog en gedurende de eerste jaren daarna zeer voorspoedig geweest, de in 1920 ingezette prijsdaling van de granen trof hem als akkerbouwer in zijn belangrijkste gewas: de tarwe.

Herman Derk was een actief lid van de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML). In 1923 werd hij gekozen tot lid van het bestuur en in 1930 tot voorzitter. De functie van voorzitter vroeg twee dagen per week zodat Herman Derk onvoldoende tijd had om zijn bedrijf alléén te leiden. Vanaf dat moment nam hij een bedrijfsleider in dienst. Drie oud-bedrijfsleiders verklaarden, onafhankelijk van elkaar, dat zij geen grote problemen hadden gehad met Herman Derk. Ook voor 'zijn' landarbeiders kenschetsten zij Herman Derk als een goede werkgever. Zij schreven dit toe aan zijn sociale instelling en aan het feit dat Herman Derk steeds openstond voor overleg. Bedrijfsleiders kregen een grote vrijheid van handelen mits zij konden uitleggen wat hun motieven waren voor de door hen voorgestane bedrijfsvoering.² Oud-werknemer R. Mennes, geboren in 1918, was vanaf 1933 werkzaam bij Herman Derk totdat deze in 1955 de boerderij overdroeg aan zijn oudste zoon; bij hem bleef Mennes tot aan zijn pensioen in dienst. Hij verwoordde zijn ervaringen aldus: 'Altijd vriendelijk, kwam altijd bij je op het land, overal meelevend en hij was een goed mens. Dat kon niet beter. Dat was bij andere boeren wel eens anders.' Als er onenigheid was tussen de arbeiders had hij 'een soort Salomons wijsheid' om de vrede te herstellen. 'Hij was een

vredesapostel. Werkelijk waar, het was een aardigheid om daar iets voor te doen.³

Opvallend was dat Herman Derk bij voorkeur jonge bedrijfsleiders aantrok. Een van hen verklaarde dat hij er nooit spijt van had gehad, hoewel het toch geen sinecure was om leiding te geven aan een zestal arbeiders die meestal ouder waren dan hijzelf. Hij had er een heerlijke tijd gehad. 'Ik heb meer aan H.D. Louwes gehad dan aan mijn eigen vader. Hij voedde mij op zonder dat hij het zelf in de gaten had.'⁴ Volgens een andere bedrijfsleider was Herman Derk 'een zeer zachtmoedig mens. Ik ben er tien jaar geweest en er is nooit een hard woord gevallen.' Hij was voor hem 'altijd een vaderlijk persoon' geweest. Ook de verhoudingen tussen Herman Derk en de overige arbeiders waren 'zonder meer goed.'⁵

Herman Derk droeg zijn opvattingen en ideeën over de samenleving en over de betekenis van de landbouw uit en ontwikkelde tal van activiteiten in het culturele, maatschappelijke en politieke leven.

Op achttwintigjarige leeftijd gaf hij, in een inleiding op de algemene vergadering van de Rijkslandbouwwinterschool te Groningen, zijn visie weer over de verhouding tussen stad en platteland. In zijn opvatting was in de stad de polsslagen van het leven fel, zeker op maatschappelijk en economisch gebied. Dit eiste veel van de mensen en kon op den duur desintegrerend werken. Op het platteland daarentegen leefde men in het algemeen ernstiger en vloede er uit de wijze van samenleven geen verlies van volkskracht voort. Zo was het platteland volgens Herman Derk een bron van levenskracht voor de gehele samenleving. Hij bepleitte het deelnemen door mensen van het platteland aan maatschappelijke en politieke discussies. Door zich, vanuit de eigen maatschappijopvatting, aan te sluiten bij een politieke partij konden jonge boeren mede zorgen voor een evenredige plattelandsvertegenwoordiging. De landbouworganisaties zouden een persbureau moeten opzetten omdat tot nog toe de aandacht voor de landbouw vaak tekortschoot in de algemene pers.⁶ Op het platteland diende men, evenals in de stad, te breken met de zoveel gehuldigde gedachte dat verteren, genieten en uitgaan de belangrijkste doeleinden zouden zijn van menselijk geluk. Slechts bij getrouwe plichtsvervulling, aanhoudende zelfstudie en zelfopvoeding was een behoorlijke mate van genieten en afleiding passend, en niet omgekeerd. Hij wees in dit verband vooral op door de tijd erkende meesterwerken, in plaats van wat de boekenmarkt aanbood.⁷

Hij participeerde in de Nederlands Hervormde Kerk en preekte tot aan het einde van zijn leven regelmatig in diverse kerken. In het Provinciaal Groninger Rederijkers Verbond bleef hij als voorzitter actief tot 1926. Toen stelde hij zich niet meer herkiesbaar. Politiek behoorde hij tot de liberale partij, destijds de Vrijheidsbond/Liberale Staatspartij, verder te noemen de Liberale Staatspartij. Voor die partij werd hij in 1927 gekozen tot gemeenteraadslid te

Ulrum. Zijn tweede zittingsperiode eindigde in 1933 toen hij voor dezelfde partij gekozen werd tot lid van de Tweede Kamer.

Over de financiële situatie van Herman Derk verschaft zijn archief geen duidelijkheid. Anders dan van zijn vader zijn er van hem geen bedrijfsresultaten voorhanden. Het archief bevat wel een kasboek met huishoudelijke uitgaven, maar daarin staat niet vermeld waar het in de kas gestorte geld vandaan kwam. Wel kan uit enkele schriftelijke verzoeken aan zijn ouders om geldelijke bijdragen in 1926 worden afgeleid dat Herman Derk zich financieel in een moeilijke situatie bevond.⁸ Hierbij speelde wellicht ook mee dat in het gezin Louwes-Spiets inmiddels drie zonen waren geboren, respectievelijk Hendrik Jan in 1921; Anco Johannes in 1922 en Stephanus Louwe in 1924.⁹

Op zijn belastingaangiften maakte hij pas vanaf begin jaren dertig een vergelijking tussen inkomsten en uitgaven. Uit de aangiften van 1931 tot 1939 kwam een gemiddeld bedrijfsresultaat naar voren van ruim tweeduizend gulden per jaar.¹⁰ Voor zijn bedrijf van zesenzestig hectare betekende dat dertig gulden per hectare. Daarbij was inbegrepen de vergoeding voor de eigen arbeid en voor het in het bedrijf geïnvesteerde eigen vermogen.¹¹

Wellicht gedwongen door zijn aanhoudende penibele financiële situatie en door zijn verantwoordelijkheid voor het nog jonge gezin, solliciteerde Herman Derk eind jaren twintig, begin jaren dertig meerdere malen naar het ambt van burgemeester. Dit bleek uit brieven van gedeputeerde E.H. Ebels (van 1924-1929 voorzitter van de GML en als zodanig een goede bekende), gericht aan Herman Derk.¹² Zijn twee oudste zoons zouden zich later herinneren dat zij als kind duidelijk de dreiging hadden gevoeld, de boerderij te moeten verlaten in verband met een burgemeestersbenoeming. Tot hun opluchting ging die uiteindelijk niet door. Het Tweede-Kamerlidmaatschap van hun vader in 1933 hadden zij ervaren als een financiële redding.¹³

Niet alleen Herman Derk verkeerde in een moeilijke financiële situatie. In 1920 was een crisis uitgebroken op de wereldmarkt tengevolge waarvan de landbouwprijzen fors daalden. Met name de graanprijzen halveerden binnen drie jaar. Deze crisisperiode zou, met uitzondering van enkele redelijk goede jaren, bijna twintig jaar duren.¹⁴ Het dieptepunt lag in het begin van de jaren dertig na de instorting van de New Yorkse beurs in 1929, die was uitgemond in een wereldcrisis van tot dan toe ongekenne omvang. Deze crisis trof de Nederlandse samenleving in al haar geledingen en de landbouw, en daarmee het gehele platteland, in het bijzonder. De Nederlandse landbouw was sterk afhankelijk van het buitenland, zowel voor de invoer van veevoeder en meststoffen als voor de uitvoer van zijn producten.

Tengevolge van de crisis gingen voor Nederland belangrijke exportlanden over tot bescherming van de eigen landbouw en sloten hun grenzen voor producten uit het buitenland. Hierdoor raakte de Nederlandse landbouw ontregeld. Prijzen voor de diverse producten daalden desastreus, veel bedrijven gingen bankroet, andere zweefden op de rand van de afgrond. Boeren zagen

geen uitkomst, landarbeiders werden ontslagen, kortom: de nood op het plateland steeg onrustbarend.

Teneinde een algehele ondergang van de landbouw te voorkomen zagen de overheid en de agrarische sector zich genoodzaakt nieuwe wegen in te slaan. Overheidssteun leek aangewezen, maar tot welke prijs? Regeringssteun betekende impliciet dat de overheid invloed kreeg op de landbouw en het vraagstuk van de ordening van het bedrijfsleven diende zich aan. Hoe stelden de besturen van de landbouworganisaties zich op ten aanzien van deze problematiek? Waar trokken zij één lijn en waar hielden zij vast aan de eigen visie?

Herman Derk zag zich als voorzitter van de GML geplaatst voor nieuwe dilemma's. Wat waren zijn denkbeelden als liberaal ten aanzien van de vraag, hoever de overheid mocht ingrijpen in de vrije bedrijfsvoering van de boeren? Achtte hij overheidssteun noodzakelijk voor alle sectoren van de landbouw? Zo ja, tot hoever? Wat dacht hij over bedrijven die volgens hem niet voor steun in aanmerking kwamen en wat betekende dit voor de betreffende boeren? In hoeverre vonden zijn opvattingen aansluiting bij de Groninger boeren? In welke mate drukte hij zijn stempel op het beleid van de GML, niet alleen ten aanzien van de agrarische crisis, maar ook met betrekking tot de in begin jaren dertig sterke profilering van de Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond (Groninger CBTB) die een aanval inzette op de GML? En op de verhouding tussen de GML en de in dezelfde periode opkomende boerenorganisatie Landbouw en Maatschappij? Wat was zijn invloed in het KNLC waarvan hij, als voorzitter van de GML, sinds 1930 bestuurslid was en dat hem eind 1938 koos tot zijn voorzitter? Had zijn voorzitterschap gevolgen voor het overleg tussen het KNLC en de confessionele organisaties CBTB en KNBTB? Kon hij, kortom, in de jaren van beproeving zijn ideeën over de plaats en taken van de landbouworganisaties handhaven zoals hij die op vierentwintigjarige leeftijd had ontvouwd?

3.2 HERMAN DERK LOUWES VAN LID TOT VOORZITTER VAN GML EN KNLC

'GELIJKBERECHTIGING'

Herman Derks voornaamste drijfveer voor zijn inzet in de landbouworganisaties was de gelijkberechtiging van de landbouw met de andere bedrijfssectoren.

Zijn strijd voor gelijkberechtiging kende een lange voorgeschiedenis. De denkbeelden van Derk Roelfs Mansholt met betrekking tot beschermende maatregelen voor de landbouw klonken hierin duidelijk door. Al in 1904 was Mansholt van mening dat een nieuw voorgestelde tariefwet ten onrechte alleen dienstbaar was aan de ontwikkeling van de nijverheid. Daarmee werd

de landbouw verwaarloosd.¹⁵ Het wetsvoorstel werd later ingetrokken, maar in 1911 diende de regering opnieuw een voorstel in tot wijziging van de tariefwet die eveneens tot doel had de Nederlandse industrie te beschermen tegen door het buitenland getroffen maatregelen. Weer maakte Mansholt hiertegen bezwaar vanuit zijn visie, dat een deel van de Nederlandse nijverheid - de industrie - zou worden beschermd terwijl een ander deel - de landbouw - de nadelen daarvan moest dragen. Binnen de GML verloor Mansholt het pleit; ook dat wetsontwerp werd naderhand ingetrokken.¹⁶

Herman Derk nam het stokje van zijn stiefgrootvader Derk Roelfs Mansholt al op jonge leeftijd over. In januari 1922 constateerde hij dat 'men' in de steden een te grote betekenis toekende aan de bovenbouw van de economische samenleving - handel en industrie - terwijl 'men' de onderbouw - de productie van de eerste levensbehoeften en van de grondstoffen - uit het oog verloor. Hij maakte zich sterk voor een gelijkwaardige behandeling van stad en platteland.¹⁷

Binnen de algemene landbouwmaatschappijen maakte Herman Derk in de jaren twintig en dertig snel carrière. Al per 1 januari 1923 - hij was negenentwintig jaar en pas sinds kort als zelfstandige boer lid van de GML - werd hij gekozen tot lid van het Dagelijks Bestuur (DB) van de GML en vanaf 1 januari 1930 tot voorzitter. In oktober 1938 koos het KNLC - de federatieve landelijke koepel van de provinciale algemene landbouwmaatschappijen - hem tot zijn voorzitter.

Vanwaar die voorspoedige opmars? Zonder twijfel waren zijn inmiddels bekende talenten van spreek- en schrijfvaardigheid van betekenis, evenals zijn overtuigingskracht, vasthoudendheid en doorzettingsvermogen. Ook zijn betrokkenheid bij culturele, maatschappelijke en politieke organisaties was bij de Groninger boeren bekend. Daarnaast was zijn historische en internationale belangstelling van belang voor de GML die niet alleen was gericht op de landbouw in de eigen provincie, maar ook landelijke en internationale ontwikkelingen volgde. Opvallend is de toespraak van de voorzitter van de GML, J.B. Westerdijk, tot de algemene vergadering van de GML op 22 juni 1920, de eerste algemene vergadering die Herman Derk als zelfstandige boer meemaakte. Hierin attendeerde hij zijn gehoor op 'een boek van J.M. Keijnes [Keynes] - een van de vertegenwoordigers van Engeland op de Vredesconferentie te Parijs - over de economische gevolgen van de vrede.' Westerdijk ried de leden van de GML aan, dit boek te lezen om zich enig denkbeeld te kunnen vormen over de te ontwikkelen lijnen in de toekomst.¹⁸

Het KNLC nam binnen de drie Centrale Landbouworganisaties een bijzondere plaats in. Niet alleen omdat het de oudste Centrale Landbouworganisatie (CLO) was, maar ook omdat het vanaf het begin van zijn ontstaan in 1884 streefde naar één landbouworganisatie, waarvan alle boeren en tuinders, ongeacht religieuze gezindte of politieke voorkeur, lid konden zijn.

Niet voor niets kende het KNLC van oudsher diverse studieclubs ter bestudering van de vraagstukken van de boerenstand.

Herman Derk voelde zich ongetwijfeld aangetrokken tot de GML en het KNLC, waar studie en verantwoordelijkheidszin hoog in het vaandel stonden. Helaas is het archief van het KNLC tijdens de oorlogsjaren grotendeels verloren gegaan.¹⁹ Bestudering van zijn inbreng in het DB van de GML en in het Hoofdbestuur (HB) van het KNLC wijst uit, dat hij met betrekking tot een aantal aan de orde zijnde beleidspunten in de algemene organisaties - zoals het al of niet verbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten voor landarbeiders, de sociale lasten in de landbouw, het bedrijfsradenstelsel, de herziening van de pachtwet, de verhouding van de werkgevers in de landbouw tot de algemene landbouwmaatschappijen - geen standpunten innam die afweken van de gangbare opvattingen binnen de algemene landbouwmaatschappijen. Doorslaggevend voor zijn voorspoedige loopbaan lijkt dan ook te zijn geweest zijn niet aflatende strijd voor een gelijke behandeling van de agrarische sector met andere bedrijfssectoren in Nederland. Deze strijd was voor geen van de landbouworganisaties bedreigend; hierin konden zij zich alle vinden. Herman Derk nam duidelijk het voortouw. Aanvankelijk ging hij daarbij uit van één algemene landbouworganisatie voor alle boeren en tuinders. Met dit denkbeeld paste hij in de traditie van de GML en van het KNLC. Tijdens de periode van 1920 tot 1940 nuanceerde hij zijn opvatting over de éne landbouworganisatie aanmerkelijk.

BOEREN: EEN 'TOEGEWIJD, ZELFBEWUST EN EENSGEZIND VOLKSDEEL'

Herman Derk was er diep van doordrongen dat landbouwers alleen dan meer invloed zouden krijgen als zij zich aaneensloten. Het meedoen van de boerenstand op alle terreinen van het nationale leven als een toegewijd, zelfbewust en eensgezind volksdeel zou gelijkberechtiging tot resultaat hebben. Boeren moesten dan wel bereid zijn, hun belangen op de kortere termijn ondergeschikt te maken aan die op de langere termijn. Herman Derk zag het als een taak van bestuurders van landbouworganisaties om de lijnen op de langere termijn voor hun leden te schetsen. Dit stelde iedere boer in staat, zelf de noodzakelijke maatregelen op de kortere termijn een plaats te geven in het kader van het landbouwbeleid op de lange termijn. In zijn opvatting waren organisatiebesturen geen stromannen van hun leden, maar droegen zij een eigen verantwoordelijkheid. Wanneer naar hun overtuiging een regering de juiste weg volgde, dan hadden bestuurders die te verdedigen, ook tegen het inzicht van hun leden in. Uiteraard was het de taak van bestuurders zich voor het gevoerde beleid te verantwoorden tegenover hun achterban. Die had uiteindelijk het laatste woord.²⁰

Herman Derks inzet voor één landbouworganisatie voor alle boeren en tuinders was gebaseerd op meerdere motieven. Allereerst achtte hij zowel geloof als politiek privéaangelegenheden. Religieuze en politieke overtuigingen hoorden thuis in kerken en politieke partijen, echter niet in een landbouworganisatie waar de belangen van de landbouw centraal dienden te staan. Vervolgens was Herman Derk van mening dat voor onderhandelingen met de landarbeidersbonden over de - plaatselijk en regionaal nogal uiteenlopende - lonen en arbeidsvoorwaarden de lokale boerenwerkgeversorganisaties de meest aangewezen organen waren. Niet alleen waren zij beter dan gewestelijke of provinciale landbouworganisaties op de hoogte van de situaties ter plekke, bovenal zouden potentiële conflicten over deze altijd gevoelige kwesties de algemene belangenbehartiging binnen de landbouworganisaties ondermijnen. Als derde reden voerde hij aan dat één landbouworganisatie zich sterker kon manifesteren naar de samenleving en de politiek, teneinde een aan andere bedrijfssectoren gelijkwaardige positie te verwerven.

Rechten stonden bij Herman Derk hoog in het vaandel, maar dit gold evenzeer voor plichten. Rechten en plichten als burger in ruime zin, als boer in zijn wijze van leiding geven aan zijn bedrijf en als bestuurder in de landbouworganisaties. In zijn zienswijze was iedere boer zelf verantwoordelijk voor de keuzen die hij maakte en kreeg hij de landbouworganisatie die hij verdiende. Hij was echter niet optimistisch over de democratische gezindheid bij een groot aantal boeren. Dat gold niet alleen voor het zich in zijn ogen onvoldoende aansluiten bij landbouworganisaties; tot zijn teleurstelling hielden veel boeren zich ook afzijdig van de politiek. Hiermee signaleerde hij een probleem dat zich niet beperkte tot de agrarische sector. Enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog staken in geheel West-Europa antidemocratische stromingen de kop op. In strijd met de uitgangspunten van het vooruitgangsgeloof won de overtuiging veld dat de mens geen redelijk wezen was en dat er van vrijheid en gelijkheid geen sprake kon zijn. Daarnaast heerste in de jaren twintig in brede kring grote verwarring en onvrede over het functioneren van het democratische bestel op dat moment.²¹ In de crisisjaren zou A. Mussert er in slagen, in Nederland deze antidemocratische stromingen tijdelijk een gestalte te geven in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Ondanks het feit dat de democratie geleidelijk in de verdediging werd gedrongen hamerde Herman Derk onverdroten op de democratische inzet van landbouwers. Hij benadrukte het belang voor boeren zich politiek actief op te stellen. Hij riep iedere boer op zich aan te sluiten bij die politieke partij waar hij zijn belangen het best behartigd zag. Politieke partijen gaven door hun beginselen de leden houvast in hun denken over mens en maatschappij. De eindverantwoordelijkheid lag in zijn visie in het parlement. Daar ging het niet om belangenbehartiging van bepaalde groepen, maar om het algemeen belang. Hij was dan ook sterk gekant tegen een politieke boerenpartij. Die zou slechts uitgaan van de belangen van de boeren, ongeacht hun beginselen.

Als andere groepen dat ook deden zou een arbeiderspartij vrijwel zeker de baas worden in Nederland.²² Hier speelde dus ook zijn strategisch inzicht een rol.

Grote waarde kende Herman Derk toe aan een vaste band tussen de boer en de grond die hij exploiteerde, bij voorkeur in de vorm van eigendom. Ook pacht bood goede mogelijkheden mits deze een langdurige looptijd had. Hij signaleerde in de jaren dertig dat grond, in verband met schaarste, een zeer gewild object was voor geldbelegging. Daardoor werd het voor de pachter steeds moeilijker langdurige pachtcontracten te sluiten en dit was in het nadeel van de bedrijfsvoering, en dus van de landbouw in zijn geheel.²³ Pachters met een kortdurend pachtcontract hadden weinig zekerheid en waren dientengevolge nauwelijks gebaat bij een goede cultivering van de grond. Het was immers allerminst zeker of zijzelf dan wel hun opvolgers de vruchten daarvan zouden plukken.²⁴ Herman Derk zag dit als een gevaar en was van mening dat de regering het voorbeeld van de Duitse overheid moest volgen: die had de bodemgebruiker bescherming geboden via het scheppen van een geheel nieuw boerenerfrecht.²⁵

Mede door het stelsel van de 'beklemde meier' was in de provincie Groningen de meeste grond in eigendom. In 1930 was dit bijna zestig procent. Wordt daarbij de bijna dertig procent gevoegd van door ouders aan kinderen verpachte grond, dan hadden de boeren in Groningen bijna negentig procent van de cultuurgrond in eigendom. In Friesland daarentegen was in totaal niet veel meer dan veertig procent eigendom van de boeren.²⁶

Eigendom garandeerde echter niet dat de grond in het bezit bleef van de familie, zoals Herman Derk van zeer nabij meemaakte. Zijn stiefgrootvader, Derk Roelfs Mansholt, was met zijn echtgenote in 1906 vertrokken van de boerderij Torum, waarna hun zoon L.H. Mansholt de boerderij van zijn vader huurde. Na het overlijden van Derk Roelfs Mansholt in 1921 konden de erfgenamen het niet eens worden over de door L.H. Mansholt te betalen pacht en Torum moest publiek worden verkocht.²⁷ Volgens zijn zoon, de latere minister van Landbouw en Visserij S.L. Mansholt, betekende dit gedwongen vertrek van Torum voor zijn beide ouders een grote ramp. Ook had het zijn eigen inzichten sterk beïnvloed. De grote bestaansonzekerheid van de boeren tengevolge van de vrije grondprijzen en het volledig onbeschermde staan tegenover speculatieve aankoop van grond overtuigden hem ervan, dat het uiteindelijk in het belang zou zijn van zowel de boer als van de gehele samenleving dat de grond in handen zou komen van de staat.²⁸ Afgezien van de drooggelegde Zuiderzeepolders zou de grond in Nederland de grond echter niet in gemeenschapshanden komen. Daarvoor was het eigendomsrecht te sterk verankerd in de agrarische wereld.

Herman Derk zag het als de taak van de landbouworganisaties, de diverse belangen in de landbouw tegen elkaar af te wegen. Dit was een niet geringe

opgave gezien de verscheidenheid in bedrijven en de belangentegenstellingen van de leden. Allereerst waren er de verschillen tussen de zandgebieden - gekenmerkt door kleine bedrijven - en de kleistreken waar de grotere bedrijven domineerden. Zo constateerde het HB van het KNLC in de kleistreken een grotere eenheid van belangen en een nauwere band tussen leden en organisaties. In de zandgebieden daarentegen moest de boer vechten voor zijn dagelijks brood en was hij weinig geïnteresseerd in het beleid van zijn organisatie.²⁹ Hierbij dient rekening te worden gehouden met de verschillende posities. Grotere boeren verrichtten zelf weinig landarbeid; zij besteedden de meeste aandacht aan de leiding en organisatie van het bedrijf. Omdat zij uit dien hoofde de mogelijkheid hadden verder te kijken dan de dag van vandaag, lag het voor de hand dat vooral de grotere boeren de bestuursfuncties bekleedden in de landbouwmaatschappijen. Kleine boeren, die van 's morgens tot 's avonds zelf landarbeid verrichtten³⁰, hadden amper tijd over en waren mede om die reden weinig gemotiveerd zich te verdiepen in de meer algemene en ver van hun dagelijkse praktijk staande problemen van de landbouw. Landbouwmaatschappijen stelden wel commissies in voor kleine boeren, maar dan in hoofdzaak in die zin dat een oplossing gezocht moest worden voor de vraag welke plaats zij zouden moeten hebben binnen de gehele landbouw. Die werd dus niet vanzelfsprekend geacht. Ook lagen er grote belangentegenstellingen tussen de akkerbouw, die het meest gebaat was bij hoge graanprijzen, en de veehouderij die voordeel had bij lage prijzen voor het graan als grondstof voor veevoer. Teneinde als bestuur te komen tot een verantwoorde belangenafweging had zowel bij de GML als bij het KNLC een vertegenwoordiger van beide sectoren zitting in het DB.³¹

De gezichtspunten van Herman Derk over de landarbeiders en hun organisaties wijzigden zich in de loop van deze periode geleidelijk. Aanvankelijk huldigde hij de opvatting dat het behoorde tot de eigen verantwoordelijkheid van iedere landbouwer, door individuele onderhandelingen te komen tot redelijke arbeidsovereenkomsten. Vooral door het langdurige en bittere arbeidsconflict van 1929 in het Oldambt zag hij de onhoudbaarheid van dit standpunt in. Hij pleitte voor een soepeler overleg tussen boerenwerkgevers en landarbeidersorganisaties, dat nog zeer veel te wensen overliet. Aangezien de algemene landbouwmaatschappijen, anders dan de confessionele boerenorganisaties, geen werkgeversorganisaties waren, was Herman Derk niet rechtstreeks betrokken bij de arbeidsovereenkomsten. Indirect kan zijn invloed als voorzitter van de GML en later van het KNLC, die zijn mening verkondigde in vele spreekbeurten en publicaties in landbouw- en algemene bladen, echter niet verwaarloosd worden. In zijn toespraken benadrukte hij herhaaldelijk de, in verhouding met vergelijkbare arbeid in andere sectoren, lage lonen voor landarbeiders. Hij pleitte voor een redelijke verhouding tussen de beloning in de landbouw en elders.³²

Veel waarde hechtte hij aan een bloeiend gemeenschapsleven op het platteland. Met name jongeren riep hij op daaraan zoveel mogelijk deel te nemen om 'samen met arbeider en ambachtsman de plattelandssamenleving te dienen.'³³ Zelf was hij echter, zoals zijn jongste zoon het formuleerde, 'geen prettige dorpling' in die zin dat hij weinig deelnam aan het uitgaansleven in zijn dorp Vierhuizen. In zijn herinnering was Herman Derk, als hij thuis was, altijd bezig met zelfstudie of met het voorbereiden van voordrachten.³⁴ Informanten, die Herman Derk van nabij meemaakten in zijn werkzaamheden in de landbouworganisaties, bevestigden dit beeld. In hun ogen functioneerde Herman Derk zeer doelgericht. Zo nam hij na het sluiten van een vergadering geen tijd om informeel na te praten, maar ging hij zijn eigen weg: naar een volgende vergadering of besteedde hij zijn tijd aan bestudering van de vele vraagstukken waarmee hij zich geconfronteerd zag.³⁵ Zoals eerder vermeld was Herman Derk een overtuigd voorstander van de scheiding tussen landbouwmaatschappijen en boerenwerkgeversorganisaties. In de provincie Groningen, waar de meeste boeren waren georganiseerd in regionale werkgeversorganisaties, was de voorzitter van de provinciale koepel van werkgeversorganisaties lid van het DB van de GML, zodat de GML op de hoogte bleef van hetgeen in de werkgeversorganisaties aan de orde kwam. In andere provincies kwamen de werkgeversorganisaties echter veel minder van de grond. Eind jaren dertig vroegen meerdere vertegenwoordigers van de landbouwmaatschappijen zich af of zij, evenals de confessionele bonden, aangesloten bij CBTB en KNBTB, niet meer moesten gaan opereren als werkgeversorganisaties. Binnen het KNLC bleek vooralsnog geen overeenstemming mogelijk over de vraag of deze organisatie, onder druk van de confessionele bonden, de werkgeversfunctie op zich zou nemen.³⁶ Als voorzitter liet Herman Derk zijn oorspronkelijk verzet hiertegen varen, en nam zelfs het voortouw om te komen tot een positief besluit. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou ook het KNLC gaan functioneren als werkgeversfederatie.³⁷

Als voorzitter van de GML kwam Herman Derk in zijn streven naar één landbouworganisatie in de jaren dertig vooral in botsing met de Groninger CBTB als confessionele organisatie en met de Groninger Boerenbond, aangesloten bij Landbouw en Maatschappij, als politieke landbouworganisatie. In zijn functies binnen het KNLC waren de confessionele landelijke landbouworganisaties, CBTB en KNBTB, en de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij zijn tegenstrevers. Deze conflicten bleven niet zonder gevolgen voor Herman Derks opvattingen over het bij elkaar brengen van alle boeren en tuinders in één organisatie, zoals we later zullen zien.

GRONINGER MAATSCHAPPIJ VAN LANDBOUW

Het Hoofdbestuur (HB) van de GML koos, op voordracht van het Dagelijks Bestuur (DB), met zesendertig tegen acht stemmen Herman Derk per 1 januari 1923 tot lid van het DB. Aldus het *Groninger Landbouwblad* van 30 december 1922. Het *Groninger Landbouwblad* was het orgaan van de GML dat ieder lid kreeg thuisgestuurd. Het blad verscheen elke zaterdag en stond onder redactie van de secretaris van de GML. De verslaglegging van de bestuursvergaderingen vormde een vast onderdeel. Van het DB beperkte die zich tot samenvattingen, van het HB bracht het blad de volledige verslagen uit.

Als lid van het DB zag Herman Derk - hij zou die functie gedurende de statutair vastgestelde maximale termijn van twee maal drie jaar vervullen - zich al gauw geconfronteerd met de kwestie van het al of niet beschermen van de landbouw.

Kende de rest van de Nederlandse economie een zekere voorspoed, de jaren twintig van de twintigste eeuw waren vooral voor het akkerbouwbedrijf zeer moeilijk. Door een voortdurende overproductie daalden de prijzen vanaf 1920 sterk terwijl de lonen op hetzelfde peil bleven. De Staatscommissie-Ebels van 1927 wees als belangrijkste oorzaak van de geconstateerde wanverhouding tussen kosten en opbrengsten in het landbouwbedrijf de sinds 1914 sterk gestegen lonen aan. Desondanks was een verlaging van de lonen een onbegaanbare weg, want de landarbeiders verdienden al eenderde minder dan ongeschoolden in andere bedrijfstakken. De overheid hield zich afzijdig. Zij ging ervan uit dat deze problemen van tijdelijke aard waren.³⁸ Genoemde prijsval van de granen gaf, ondanks de grote oogsten, voor tal van graanbedrijven in het noorden van het land zeer teleurstellende resultaten.³⁹ In 1925 was de gemiddelde netto-opbrengst per hectare in de provincie Groningen ruim vijftig gulden; op de zandgronden bedroeg die rond tachtig gulden. Hierbij speelde niet alleen een rol dat vooral de graanbedrijven getroffen werden door het kelderen van de prijzen, ook was de totale uitgavenpost aan arbeidslonen van belang. In de provincie Groningen lagen de loonuitgaven per hectare tweemaal zo hoog als in bijvoorbeeld de weidegebieden. De oorzaak was dat de akkerbouwbedrijven veel meer waren aangewezen op loonarbeid gezien de grootte van de bedrijven. In Groningen kenden de bedrijven een gemiddelde grootte van ongeveer vijfenveertig hectare, op de zandgronden lag het gemiddelde tussen twaalf en dertien hectare. Aangezien in het kleinbedrijf de boer een groot gedeelte van de werkzaamheden zelf verrichtte, waren deze bedrijfjes veel minder aangewezen op loonarbeid. De totaal uitbetaalde loonsom was daar dan ook aanmerkelijk lager.⁴⁰

Het vraagstuk van al dan niet steunverlening was voor de Groninger boeren niet nieuw. Nadat in de jaren twintig van de negentiende eeuw gedurende een korte periode enige steun aan de landbouw was verleend⁴¹ dook dit on-

derwerp regelmatig op. Landbouwhistoricus N.G. Addens constateert een sterke relatie tussen de algemene welvaart van de Groninger landbouwers en hun gezindheid voor vrijhandel of bescherming. Naarmate de tijden minder gunstig waren steeg hun protectionistische gezindheid. Die luwde weer als de kansen keerden en het hun economisch beter ging.⁴²

Herman Derk vroeg in het eerste jaar van zijn DB-lidmaatschap aandacht voor deze kwestie. Op zijn verzoek stelde het HB op 17 september 1923 de vraag aan de orde: 'Wat moet de Nederlandsche landbouw doen om invoering van éézijdig beschermende rechten te voorkomen?' Herman Derk, die de inleiding over dat onderwerp verzorgde, liet zich niet uit over de vraag of beschermende rechten al dan niet gewenst waren. De landbouw zou echter krachtig en eensgezind aan de regering moeten laten weten dat, als de regering voortging met het beschermen van andere takken van industrie, de landbouw eveneens recht had op bescherming 'want ook de landbouw is noodlijdend.'⁴³

Hij onderscheidde twee sectoren in de Nederlandse economie: een 'beschutte' en een 'onbeschutte' sector. Tot de eerste rekende hij met name het industriële bedrijfsleven. Daar hadden de werkgevers via onderlinge prijsafspraken en kartelvorming de concurrentie praktisch uitgeschakeld. Ook hadden zij het voor elkaar gekregen, door overeenkomsten met de werknemers, de wet van vraag en aanbod op het terrein van de arbeid grotendeels buitenspel te zetten. Daartegenover stond de 'onbeschutte' sector, de landbouw, die was overgeleverd aan de harde concurrentie op de wereldmarkt. Bovendien betaalden landbouwers, als consumenten, de hogere prijzen die een gevolg waren van kartelvorming en van contracten tussen werkgevers en werknemers. Theoretisch zou nog gekozen kunnen worden tussen óf volledige vrijhandel óf bescherming, maar dan geldend voor alle takken van het bedrijfsleven. Volgens Herman Derk leek de eerste mogelijkheid feitelijk niet meer te realiseren en zo kwam hij tot de stelling dat ook de landbouw 'beschutting' verdiende.⁴⁴ Hij trad hiermee in de sporen van Jan Smid die we later nog tegenkomen bij de begin jaren dertig opgerichte Boerenbond Landbouw en Maatschappij, verder te noemen L en M.

Naar aanleiding van zijn vergadering van 17 september 1923 verzocht het HB van de GML aan het KNLC, bij de regering aan te dringen op gelijke rechten voor de boeren. Het KNLC steunde dit verzoek echter onvoldoende, maar besloot wel om op 18 maart 1924 een bijzondere algemene vergadering te houden ter bespreking van het standpunt dat de landbouw moest innemen ten aanzien van beschermende rechten.⁴⁵ Door het DB van de GML van 23 januari 1924 was Herman Derk afgevaardigd waarbij hij 'na de inleiding gehoord te hebben, naar eigen inzicht' kon stemmen.⁴⁶

Aangezien de prijzen in 1924 weer aantrokken⁴⁷ achtte het KNLC de kwestie minder urgent en besloot de geplande bijzondere vergadering te laten samenvallen met de gewone jaarlijkse algemene vergadering in het najaar.⁴⁸

Deze werd vastgesteld op 4 september. Binnen de landbouwmaatschappijen liepen de opvattingen over het al of niet nemen van beschermende maatregelen uiteen, mede of in hoofdzaak bepaald door prijschommelingen. Ook in het DB van de GML had de stroming tegen beschermende maatregelen aan invloed gewonnen. Wellicht waren deze factoren de achterliggende motieven dat Herman Derk, die in januari 1924 zijn benoeming tot afgevaardigde voor de op 18 maart te houden bijzondere algemene vergadering had aanvaard, in augustus aan het DB kenbaar maakte bezwaar te hebben tegen zijn afvaardiging voor 4 september. De veranderde stemming in het DB ten gunste van vrijhandel bleek uit de gewijzigde opstelling ten aanzien van het stemgedrag van de afgevaardigde. Had Herman Derk in januari nog een vrij mandaat gekregen, in augustus droeg het DB aan dr. J. Oortwijn Botjes op tegen protectie te stemmen.⁴⁹

Voor de KNLC-vergadering van 4 september was getracht om twee inleiders aan te trekken, een vóór protectie en een ander daartegen. Dit was echter mislukt. Er was geen protectionist bereid gevonden om zijn standpunt in te leiden.⁵⁰ Hiervoor lijken de veranderde vooruitzichten de meest voor de hand liggende verklaring te zijn.

De afwezigheid van protectionisten betekende dat de voorstander van vrijhandel, Th. van Welderen Rengers, geen tegenspeler had. Hij kreeg dan ook de deelnemers aan de algemene vergadering volledig op zijn hand. De vergadering sprak met algemene stemmen uit dat beschermende maatregelen niet in het belang waren van de Nederlandse land- en tuinbouw.⁵¹

Hoezeer de GML intern verdeeld was bleek in het HB van 12 december 1928. Met betrekking tot steun aan de suikerbietenenteelt drong men enerzijds aan op bescherming, anderzijds werd het vragen om 'een fooi uit de schatkist' sterk afgekeurd. De vergadering kwam niet tot een bepaalde uitspraak en besloot een afwachtende houding aan te nemen.⁵²

Niet alleen de GML kende intern verschillende opvattingen over dit vraagstuk, ook binnen de politieke partijen liepen de meningen uiteen. Typerende voorbeelden hiervan waren de broers Ebels en de broers Louwes, alle vier afkomstig uit de Groninger boerenstand. E.H. Ebels, lid van de Liberale Staatspartij en tot 1930 voorzitter van de GML, was fel tegen steunverlening. Zijn oudere broer F.E.H. Ebels, die als vrijzinnig-democraat vanaf 1917 de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) vertegenwoordigde in de Tweede Kamer, huldigde hetzelfde standpunt. Hij was niet alleen de landbouwspecialist voor de VDB-fractie,⁵³ maar tevens voorzitter van de in 1927 opgerichte en naar hem genoemde Staatscommissie-Ebels.⁵⁴ Herman Derk Louwes, lid van de Liberale Staatspartij, stond bekend als een voorstander van bescherming van de landbouw. Zijn broer S.L. Louwes, die lid was van de VDB, huldigde vanaf 1930 hetzelfde standpunt. Hieruit kan worden afgeleid dat persoonlijke opvattingen en/of privérelaties een grotere rol speelden dan politieke voorkeuren. Een bijkomende factor was dat de Liberale Staatspartij en

de VDB geen strakke partijorganisatie kenden, tengevolge waarvan hun vertegenwoordigers een grote vrijheid hadden bij hun standpuntbepaling.⁵⁵

In november 1929 stelde de aftredende voorzitter van de GML, E.H. Ebels, zich niet herkiesbaar. Na de kwestie rond zijn opvolging 'breedvoerig overwogen te hebben' kwam het DB tot de conclusie dat van de vijf in aanmerking komende kandidaten aan Herman Derk de voorkeur moest worden gegeven. Het verslag van die vergadering vermeldt geen motieven waarop de keuze was gebaseerd.⁵⁶ Het DB stond unaniem achter de kandidatuur en verzocht Herman Derk zich beschikbaar te stellen als voorzitter van de GML. De aftredende voorzitter deed schriftelijk nog een dringend beroep op Herman Derk het verzoek te aanvaarden.⁵⁷ In het HB van 18 december 1929 werd hij met slechts één tegenstem gekozen tot voorzitter van de GML per 1 januari 1930. Anders dan voorheen gebruikelijk was, zou vanaf 1930 de voorzitter van de GML tevens afgevaardigde zijn naar het KNLC 'opdat de Maatschappij haar maximum invloed bij deze centrale organisatie kan aanwenden.'⁵⁸ Aangezien de nieuwe voorzitter aan die functie gemiddeld twee dagen per week te besteden had, stelde het DB de jaarlijkse vergoeding vast op duizend gulden per jaar plus reiskosten.⁵⁹

In zijn eerste openingstoespraak als voorzitter van de GML op 19 februari 1930 verklaarde Herman Derk, dat de voordracht voor voorzitter van de GML hem voor een moeilijke beslissing had geplaatst. Het besluit van het DB om aan het voorzitterschap een toelage van duizend gulden per jaar te verbinden, had hem in staat gesteld een bedrijfsleider te benoemen die tijdens zijn afwezigheid de leiding van zijn bedrijf kon overnemen. Andere redenen hadden het hem echter moeilijk gemaakt om te beslissen. Tot dan toe had hij veel tijd besteed aan de behartiging van andere belangen, namelijk die van een religieuze stroming.⁶⁰

Nader archiefonderzoek⁶¹ ter beantwoording van de vraag op welke 'religieuze stroming' Herman Derk doelde leverde niet veel op. Het enige concrete gegeven was dat hij in die periode een bestuursfunctie bekleedde in de vereniging van Vrijzinnig Hervormden in de provincie Groningen.⁶² Eén informant gaf aan dat Herman Derk als predikant in hoofdzaak optrad in Nederlands Hervormde en Doopsgezinde gemeenten.⁶³ Het blijft echter onduidelijk bij welke stroming hij zich zo sterk betrokken voelde.

KONINKLIJK NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ

Zoals al eerder werd aangegeven kende het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC) als oudste Centrale Landbouworganisatie meerdere commissies die landbouwkundige vraagstukken bestudeerden. De jaarlijkse tweedaagse algemene vergaderingen dienden vooral tot verdieping van eigen inzichten en tot het vestigen van de aandacht van overheid, publiek en boerenstand op de problematiek van de landbouw. Hieraan namen niet alleen de

afgevaardigden van de aangesloten organisaties deel, ook vertegenwoordigers van andere verenigingen en tal van geïnteresseerden gaven blijk van hun belangstelling.⁶⁴

D.A. Piers schetst in zijn gedenkboek van het KNLC een interessant beeld van deze algemene vergadering, het hoogste orgaan van het KNLC. Het was een voorrecht dat de vergaderingen tot aan de Tweede Wereldoorlog in de vergaderzaal van de Eerste Kamer gehouden mochten worden. Piers kenschetste die als een voorname, historische en zinvolle omgeving. De samenleving luisterde als het ware mee.

De algemene vergaderingen droegen het stempel van verantwoordelijkheid ten aanzien van het gehele Nederlandse volk en zijn democratische instellingen. Wat de inleiders op de algemene vergaderingen betreft deed het KNLC zelden tevergeefs een beroep op de beste deskundigen, ook buiten de eigen kring. Hun bereidwilligheid was verkregen door hen alleen te vragen voor serieus werk. Omdat het KNLC woekerde met datgene wat de deskundigen bijdroegen was het in staat menig vraagstuk ernstig en diepgaand voor te bereiden en te behandelen.⁶⁵ In dat verband bracht het KNLC, uit eigen beweging of op verzoek van een der aangesloten landbouwmaatschappijen, meerdere rapporten uit over landbouwkundige vraagstukken. Voorbeelden tijdens de crisis van de jaren dertig zijn de urgentieprogramma's voor de landbouw in 1930 en 1931.

Vanaf 1930 ontmoetten de twee broers Louwes elkaar geregeld op de maandelijksse HB-vergaderingen van het KNLC, waar Herman Derk de GML vertegenwoordigde en S.L. Louwes vanaf 1924 de afgevaardigde was van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij.⁶⁶

Tijdens zijn bestuurslidmaatschap van het KNLC vanaf 1930 liet Herman Derk zich ook daar niet onbetuigd. De binnen het KNLC toenemende waardering voor Herman Derk resulteerde in 1938 in zijn voorzittersbenoeming door de Algemene Vergadering van 21 oktober.⁶⁷ Hij had zich 'doen kennen als een krachtig strijder voor de belangen van onzen landbouw en van onze landbouwenden stand.' Hij werd bij acclamatie benoemd tot voorzitter.⁶⁸

Vooraf had voorzitter J.L. Nysingh in een gesprek met Herman Derk over diens eventuele voorzitterschap van het KNLC aan hem voorgelegd dat het DB vergde dat Herman Derk zou bedanken als voorzitter van de GML, zich zou terugtrekken uit de politiek en vervolgens met algemene stemmen tot voorzitter worden gekozen. Herman Derk wees de eerste twee punten af. Bovendien wenste hij als voorzitter een salaris te ontvangen van tweeduizend gulden per jaar, iets wat tot dan niet bestond.⁶⁹ Nysingh bracht in het DB verslag uit van het gehouden gesprek, maar niemand van het DB ging erover in discussie. Verdere gegevens ontbreken, zodat het onduidelijk is waarom het bestuur aan de eisen van Herman Derk tegemoetkwam. Met ingang van het nieuwe kalenderjaar zou 'de voorzitter een renumeration van f 2.000,00 per jaar worden toegekend.'⁷⁰ Herman Derk gaf als hoofdmotief voor zijn

keuze om tevens voorzitter te blijven van de GML aan, dat een organisatie als het KNLC verder af stond van de boeren en hun directe bedrijfs- en organisatiebelangen. Hij achtte het een voorrecht, de uitwerking van het beleid van het KNLC op de GML als een van zijn leden van nabij te kunnen blijven volgen. 'De aanraking met de praktijk des levens kan voor hen, die leiding moeten geven in onze organisaties nooit te nauw zijn.'⁷¹

Herman Derk was de eerste praktiserende boer die voorzitter werd van een van de drie CLO's. Voorzitter van de CBTB was de hoogleraar P.A. Diepenhorst,⁷² burgemeester A.N. Fleskens van Geldrop was voorzitter van de KNBTB.⁷³

KNLC EN DE SAMENWERKING MET DE CONFESSIELE LANDBOUWORGANISATIES

Het KNLC had zijn oorspronkelijke doelstelling - te fungeren als centrale landbouworganisatie van de Nederlandse boeren- en tuindersstand - niet bereikt. Ook had het zijn functie van enige door de overheid erkende vertegenwoordiger van de landbouw verloren. De uittocht van de confessionele organisaties in 1920 leidde bij het KNLC tot een bezinning, uitmondend in een reorganisatie in 1921. Een van de belangrijkste conclusies was dat het Comité zich angstvallig diende te onthouden van alles wat verband hield met hetgeen een politieke of godsdienstige kant had. Met betrekking tot de arbeidsverhoudingen zouden de centrale landbouworganisaties niet mogen optreden als werkgevers. Verder hechtte het KNLC grote waarde aan een krachtdadige leiding die met tact een actief beleid zou voeren en zoveel mogelijk zaken in eigen kring zou afhandelen.⁷⁴ Deze besluiten vertonen frappante overeenkomsten met de opvattingen die Herman Derk Louwes vier jaar eerder naar voren had gebracht.

Om zijn oorspronkelijke taak alsnog te redden nam het KNLC in 1921 het initiatief tot het gezamenlijk optrekken van de drie centrale landbouworganisaties.⁷⁵ Dit viel bij de CBTB al direct in goede aarde maar de NBB - die zich vanaf 1924 omdoopte tot Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) en verder zal worden aangeduid als KNBTB - aarzelde. Gevreesd werd dat geregelde bijeenkomsten het beeld zouden oproepen van één organisatie die boven de drie andere stond. Onder het voorbehoud dat iedere organisatie zelfstandig kon blijven optreden was de KNBTB bereid tot overleg met andere centrales.⁷⁶ De organisaties bereikten overeenstemming tot het houden van periodieke gemeenschappelijke besprekingen over algemene landbouwbelangen en over het gezamenlijk optreden naar buiten, als dat gewenst was. Vanaf 1922 vond er een geregeld overleg plaats tussen de drie centrale landbouworganisaties hetgeen leidde tot de oprichting van het 'Centraal Overleg.'⁷⁷ Opmerkelijk hierbij was dat, ondanks de grote verschillen in ledenaantallen, de drie organisaties als gelijkwaardige partijen met elkaar omgingen.⁷⁸

Na het uittreden van de confessionele organisaties uit het KNLC stelde de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, H.A. van IJsselsteijn, pogingen in het werk te komen tot de instelling van een Landbouwkamer, waarin alle landbouworganisaties zouden zijn vertegenwoordigd. Het zou haar taak zijn de minister te adviseren over alle landbouwaangelegenheden. Het KNLC was aanvankelijk niet geporteerd voor een dergelijke raad. Het bestuur vreesde een te sterke greep van de overheid en was van oordeel dat het nemen van niet-noodzakelijke maatregelen "van bovenaf" achterwege moest blijven. Het KNLC gaf de uitdrukkelijke voorkeur aan een vaste vorm van samenwerking tussen de diverse organisaties om hetzelfde doel te bereiken.⁷⁹ Naar aanleiding van de weigerachtige houding van het KNLC sprak ook de KNBTB zijn voorkeur uit voor de totstandkoming van een landbouwvertegenwoordiging op vrijwillige basis.⁸⁰ Nadat de minister in het parlement had verklaard dat hij bereid was de vorming van een landbouwkamer over te laten aan het particulier initiatief, als er maar een dergelijk centraal orgaan zou komen,⁸¹ werkte het KNLC mee in een commissie die de oprichting van een landbouwwaad zou voorbereiden.⁸² Deze commissie kwam tot de conclusie dat de op te richten Landbouwwaad zou moeten bestaan uit leden die werden voorgedragen door de CLO's en benoemd door de minister. De Landbouwwaad zou gesplitst worden in twee afdelingen: een afdeling Algemene Zaken waarin vertegenwoordigers van de CLO's zitting hadden en een afdeling Sociale Aangelegenheden, bestaande uit vertegenwoordigers van de CLO's en van de landarbeidersorganisaties. Voorzitter en secretaris van de Landbouwwaad zouden worden benoemd door de regering op voordracht van de Raad. Naar aanleiding van de vraag of een Landbouwwaad bestaansrecht had naast de Hoge Raad van Arbeid, stelde de minister in 1922 de oprichting uit tot na de komende grondwetsherziening.⁸³ Van dit uitstel kwam afstel: de Landbouwkamer kwam er niet.⁸⁴ Opvallend is dat de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte publiekrechtelijke landbouworganisatie - het Landbouwschap - veel overeenkomsten vertoonde met de voorstellen voor de Landbouwkamer uit 1922.

3.3 ACHTERUITGANG IN DE LANDBOUW

Al vanaf het begin van de jaren twintig tekenden zich belangenbotsingen af in de landbouw. Tengevolge van een groeiend aanbod van tarwe uit Amerika en Rusland daalde de tarweprijs; de veehouderij kreeg een steeds gevaarlijker wordende concurrentie van de margarine terwijl de rietsuiker de positie van de bietsuiker bedreigde.⁸⁵ Eind jaren twintig stapelden de problemen zich op. Ten dele was dit het gevolg van de zeer overvloedige oogsten in 1928 en 1929, ten dele van de meer gunstige productievoorwaarden op de grote landbouwbedrijven in het buitenland, ten dele van de in veel landen getroffen beschermende maatregelen.⁸⁶ In oktober 1928 interpelleerde C. van

den Heuvel - lid van de Tweede Kamer voor de ARP en tevens vice-voorzitter van de CBTB - de minister van financiën, jhr. mr. D.J. de Geer (CHU). Deze wees echter Van den Heuvels verzoek om steun aan de suikerbieteenteelt af. Ontevreden met deze reactie dienden de landbouwspecialisten in de Tweede Kamer dr. S.E.B. Bierema (Liberale Staatspartij), C. van den Heuvel (ARP), mr. L.G. Kortenhorst (RKSP) en J. Weitkamp (CHU) in februari 1929 een initiatiefwetsontwerp in tot het verlenen van een suikerpremie.⁸⁷ Nadat het ontwerp was aangenomen door de Tweede Kamer strandde het uiteindelijk in de Eerste Kamer.⁸⁸ Voor de regering was de gang van zaken aanleiding, een Landbouw-Crisis-Commissie - de naar haar voorzitter genoemde commissie-Lovink - in het leven te roepen.

Dr. H.J. Lovink was Tweede-Kamerlid voor de CHU en tevens voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw.⁸⁹ De commissie bestond verder uit de voorzitters van de drie Centrale Landbouworganisaties en van de drie landarbeidersorganisaties, vertegenwoordigers van de Federatie Algemene Nederlandse Zuivelbond (FNZ), van de Nederlandse Tuinbouwraad en van de beide landbouwkredietinstellingen.⁹⁰ Haar taak was de regering van advies te dienen over eventueel te nemen maatregelen in verband met de landbouwcrisis. Gezien de urgentie van het vraagstuk benoemde zij een sub-commissie onder voorzitterschap van C. van den Heuvel, die een antwoord moest geven op de vraag of de suikerbietencultuur diende te worden gesteund. Aan de hand van de uitgebrachte adviezen behandelde de commissie-Lovink de suikerbietensteun. Dit leidde er toe dat zij op 28 mei 1930 - binnen vier weken na haar installatie op 3 mei - een nota aan de regering uitbracht. Hierin stelde de commissie voor, de suikerbieteenteelt te steunen in de vorm van het heffen van invoerrechten van een vast bedrag per honderd kilo suiker.⁹¹

De regering-Ruys de Beerenbrouck nam het voorstel van de commissie-Lovink over en diende op 16 juni 1930 het betreffende wetsvoorstel in.⁹²

DE EERSTE LANDBOUWSTEUNMAATREGEL: HET 'SUIKERWETJE'

Steun voor de suikerbieteenteelt wordt gezien als de eerste wettelijke crisismaatregel voor de landbouw. Daarom was deze maatregel van groot belang voor de verdere ontwikkeling van het te voeren prijsbeleid in de landbouw. Tijdens de parlementaire behandeling spitste de discussie zich toe op de vorm waarin de ontvangen heffingen ten goede zouden komen aan de suikerbietentelers. Kreeg de steun het karakter van een productiepremie, dan kon de overheid voorwaarden stellen aan het areaal te telen suikerbieten. Bij een vast bedrag per hoeveelheid geoogste suiker konden landbouwers de suikerbieteenteelt onbeperkt uitbreiden. Iets dergelijks was intussen in Duitsland overduidelijk gebleken. Daartegenover stelden de landbouwvertegenwoordigers dat de georganiseerde landbouw uitbreiding zou weten te voorkomen. Zij volgden daarmee het oordeel van de commissie-Lovink, die overigens

bestond uit louter afgevaardigden van agrarische organisaties.⁹³ Het standpunt van de landbouwvertegenwoordigers getuigde van weinig realiteitsbesef, gezien de ervaringen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. In verband met de voedselvoorziening had de regering voor 1919 hoge garantieprijzen voor graanproducten in het vooruitzicht gesteld. Mede tengevolge daarvan was de graanteelt onevenredig uitgebreid.⁹⁴

Minister van financiën De Geer nam de argumentatie van de commissie-Lovink, en daarmee van de agrarische Kamerleden, over. Met steun van confessionelen en liberalen in de Tweede en in de Eerste Kamer kwam de wet tot stand en werd op 1 augustus 1930 afgekondigd in het *Staatsblad*.⁹⁵

Tijdens de parlementaire debatten manifesteerden zich twee verschijnselen die, achteraf gezien, de basis legden voor de vorming van het latere zogenaamde 'groene front': de geoliede samenwerking tussen de drie centrale landbouworganisaties, hun vertegenwoordigers in parlement en kabinet en het veelvuldig overleg met het ministerie van Landbouw. Daar was allereerst de grote invloed van de commissie-Lovink, waarvan het advies zonder meer door het ministerie en de regering werd overgenomen.⁹⁶ Op de tweede plaats openbaarde zich een tegenstelling tussen parlementariërs die nauwe banden hadden met de georganiseerde landbouw en degenen die daarbuiten stonden. In die periode had het KNLC relaties met de CHU en met de Liberale Staatspartij, de CBTB met de ARP en met de CHU, de KNBTB met de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP).

De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) kende wel individuele boeren als lid, maar speelde geen rol van betekenis bij een van de drie landbouworganisaties. Zij manifesteerde zich sinds het einde van de negentiende eeuw als een arbeiderspartij, die onder andere via socialisatie van de grond de maatschappij wilde hervormen. Dit standpunt vond bij de overgrote meerderheid van de boeren weinig weerklank. Voor hen was grondbezit praktisch onaantastbaar. De SDAP had ook in de jaren dertig geen antwoord op de agrarische kwestie.⁹⁷ Niet alleen met de boeren, ook met de landarbeiders die georganiseerd waren in de sociaal-democratische NBAL, die via het NVV toch in zekere mate verwant was met de SDAP, had de partij problemen. Zo verweet het partijbestuur de voorzitter van de NBAL, P. Hiemstra, dat hij zitting had genomen in de commissie-Lovink. Hiemstra was hiervoor uitgenodigd uit hoofde van zijn functie.⁹⁸ De SDAP-fractie wees het in 1930 door de commissie-Lovink gedane voorstel voor de invoering van de Tarwewet in grote meerderheid af. Ondanks de druk van de SDAP-leiding stemde Hiemstra voor de wet.⁹⁹ Naar aanleiding van zijn stemgedrag vroeg het partijbestuur zich zelfs af of Hiemstra nog wel Kamerlid kon zijn voor de SDAP,¹⁰⁰ maar daar bleef het bij. Hiemstra zette zijn Kamerlidmaatschap voort.¹⁰¹

3.4 DE CRISIS VAN DE JAREN DERTIG

De beurskrach van oktober 1929 luidde de wereldwijde depressie in van de jaren dertig. Nederland werd er meer door getroffen dan de omringende landen Duitsland, België, Frankrijk of Engeland. Omdat steeds meer handelspartners de gouden standaard verlieten terwijl Nederland die tot 1936 handhaafde, nam de waarde van de gulden tussen 1930 en 1935 fors toe. De aanpassingspolitiek van de regering om de lonen en prijzen sterk te verlagen was weinig succesvol.¹⁰² Nederland werd als het ware een duurte-eiland hetgeen zijn concurrentiepositie nadelig beïnvloedde. Mede daardoor was de werkloosheid - die ook tengevolge van de uitzonderlijk snelle groei van werkzoekenden, voortvloeiend uit een sterke bevolkingsgroei in de voorafgaande decennia - extra verhoogd en duurde, in vergelijking met andere landen, erg lang. Het was een van de zeldzame industrielanden dat per saldo in de jaren dertig verarmde.¹⁰³

Nederland kende een sterke traditie van vrijhandel en hoewel vanuit land- en tuinbouwkringen al langer stemmen hadden geklonken die vroegen om regeringshulp, vonden zij weinig gehoor bij regering en parlement. Vooralsnog heerste de opvatting dat ook deze crisis - zoals in het verleden - moest worden overwonnen door haar te laten uitzielen. Voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek in 1931 had dr. G. Minderhoud in zijn preadvies echter aangetoond dat dit bij de toen heersende prijzen zou betekenen 'dat alle cultuur, zelfs die op de beste gronden, zou moeten worden stilgelegd.'¹⁰⁴ De econoom H. Frijda besteedde in zijn preadvies aandacht aan de algemeen bekende traagheid waarmee de landbouw reageerde op gewijzigde marktverhoudingen. Hij signaleerde onder meer dat weerstanden van sociale en psychologische aard verhinderden dat een bedrijf spoedig zou worden gestaakt, ook al had 'dit opgehouden loonend te zijn.' Voor veel boeren was landbouw een wijze van leven die het aanvaarden van andere werkzaamheden belemmerde.¹⁰⁵

Gedwongen door de omstandigheden ging de regering in 1931 over tot het nemen van ingrijpende maatregelen teneinde het bedrijfsleven voor instorting te behoeden. Daarop richtte zij ook haar handelspolitiek. Bij industrie en landbouw streefde de overheid dezelfde doeleinden na: bevordering van de uitvoer en vergroting, of althans behoud, van de binnenlandse afzet. Zij paste voor beide sectoren echter een geheel andere methodiek toe. Een intensief ingrijpen in de bedrijfsvoering ter verzekering van een bevredigende geldopbrengst in het bedrijf, zoals de landbouw die ondervond, bleef bij de nijverheid achterwege. Voor de meeste industrieën gold de Crisisinvoerwet (1931) die de overheid de bevoegdheid verleende om de invoer van bepaalde producten te beperken. Tengevolge van die wet kregen de bedrijven een groter deel van de binnenlandse markt te verzorgen dan voorheen. Naast de Crisisinvoerwet kwamen andere wetten ter bescherming van de industrie tot stand die het vrije handelsverkeer beperkten: de Crisisuitvoerwet (1931),

Clearingwetten (1932 en 1934), wijziging van de Crisisinvoerwet (1933). Nadelen van het beschermingsstelsel in het algemeen waren dat het indruiste tegen de door de regering gevolgde aanpassingspolitiek, verstarrend werkte op het bedrijfsleven en de handel benadeelde. Niet langer stonden, zoals voorheen, de belangen van de handel vooraan bij het nemen van economisch-politieke maatregelen. Handelsbelangen werden opgeofferd aan de belangen van producenten en werknemers.¹⁰⁶

In geen enkele sector van het bedrijfsleven greep de overheid zo diep in als in de landbouw. Nadat de suiker- en tarweteelt in bescherming waren genomen kwamen in snel tempo diverse crisismaatregelen voor de landbouw tot stand. Zij beoogden de uitoefening van het Nederlandse landbouwbedrijf in zijn meest uitgebreide zin - akkerbouw, veehouderij, tuin- en bosbouw - te kunnen voortzetten.¹⁰⁷ Wezenlijk kenmerk van de landbouwcrisismaatregelen was dat de hulp vooral werd verleend via prijsondersteuning. Rechtstreekse subsidie aan landbouwers werd niet gegeven.¹⁰⁸ De in 1931 in het leven geroepen commissie-Zaalberg, bestaande uit hoge ambtenaren van diverse ministeries, had onder andere gepleit voor het overgaan van steun aan het product naar steun aan de individuele landbouwer. Zij kreeg hiervoor echter onvoldoende bijval bij de in het najaar van 1932 ingestelde commissie-Richtlijnen Landbouwcrisisbeleid. Deze had tot taak de regering te adviseren over het te voeren landbouwbeleid. In die commissie was de broer van Herman Derk, S.L. Louwes, een van de felste tegenstanders van individuele hulp. De commissie-Richtlijnen adviseerde begin 1933, de grondslagen van het bestaande landbouwcrisisbeleid voort te zetten.¹⁰⁹ Dit was overeenkomstig de wensen van de landbouworganisaties. Zo verklaarde C. van den Heuvel dat het totaal ongeoorloofd zou zijn als de maatregelen het karakter zouden hebben van een aan boeren persoonlijk toegekende ondersteuning.¹¹⁰ Ook Herman Derk wilde niets weten van individuele hulp omdat die al gauw de sfeer ademde van bedeling. Hij achtte het voor de overheid ook praktisch onmogelijk de persoon van de aanvrager te beoordelen: 'De ziel van elke onderneming, hetzij van een klein landbouwbedrijf op het zand, of van een wereldconcern is de leiding, de persoonlijkheid van den ondernemer of directeur.'¹¹¹

'STEUN AAN DE LANDBOUW'

Herman Derk voelde de landbouwcrisis aan den lijve. Het zou voor hem een extra stimulans zijn, zich sterk te maken voor een structurele bescherming van de landbouw. Zijn verkiezing tot voorzitter van de GML per 1 januari 1930 - gecombineerd met het bestuurslidmaatschap van het KNLC - gaf hem een steviger positie. Zijn vroegere terminologie 'gelijkberechtiging van de landbouw' verving hij door 'steun aan de landbouw.' Maakte dit inhoudelijk weinig verschil, in zijn presentatie toonde hij zich uitdrukkelijker dan

voorheen voorstander van financiële hulp aan de agrarische sector die zonder ondersteuning verloren zou gaan.

Inmiddels was ook zijn broer S.L. Louwes, die voorheen tegenstander was van beschermende maatregelen voor de landbouw onder andere uit vrees voor tegenmaatregelen die de op export aangewezen Nederlandse landbouw zouden duperen, van mening veranderd. Hij hield, als secretaris van de OLM, op 11 april 1930 op de ledenvergadering van de afdeling Leens een pleidooi voor beschermende maatregelen voor de akkerbouw in de vorm van een maal- en menggebod.¹¹² Hierbij zou worden voorgeschreven dat het meel voor de broodbereiding tot een zeker percentage afkomstig moest zijn van inlandse tarwe. Deze vermenging van buitenlandse bloem met een deel inlandse zou de grondslag vormen van de in 1931 in te voeren Tarwewet.¹¹³ De afdeling Leens steunde het voorstel van S.L. Louwes en Herman Derk volgde hierin zijn broer.¹¹⁴ Gezien hun oriëntatie op de Duitse ontwikkelingen in de landbouw lijkt het vrijwel zeker dat de beide broers Louwes dit idee hadden overgenomen van Duitsland, waar al langer een menggebod bestond.¹¹⁵

Binnen het DB van de GML waren de opvattingen over het al of niet verlenen van overheidssteun aan de landbouw verdeeld. Het verzoek van het KNLC aan de landbouwmaatschappijen, zich in eigen kring te beraden over een urgentieprogramma in verband met 'de heersende malaise in het landbouwbedrijf' was aanleiding het thema uitvoerig aan de orde te stellen. Op 17 april 1930 besprak het DB een door voorzitter en secretaris ingediend voorstel voor steun aan de landbouw. Met betrekking tot het eerste punt: heffing van invoerrecht van acht procent op tarwe, suiker, vlees en stroop, kon men het niet eens worden. Over andere voorstellen van voorzitter en secretaris - waaronder het maalggebod - bestond aanmerkelijk meer overeenstemming. Het HB wijdde op 23 april 1930 een uitvoerige bespreking aan de vaststelling van het urgentieprogramma. De in het DB gebleken verdeeldheid ten aanzien van de invoerheffing manifesteerde zich ook in het HB. Het punt was voorbereid door Oortwijn Botjes die, als voorstander, zijn visie had neergelegd in een preadvies. Het werd bestreden door Bierema. Met drieëndertig stemmen vóór het preadvies van Oortwijn Botjes en evenveel stemmen daartegen was het voorstel statutair verworpen.¹¹⁶ Het HB nam de andere voorstellen van het DB over.¹¹⁷

Vergelijking met het door het KNLC op 20 mei 1930 vastgestelde eerste urgentieprogramma toont aan dat daarin alle punten waren opgenomen zoals die door de GML waren vastgesteld, onder andere vermindering van sociale verzekeringslasten, aanstelling van een directeur-generaal voor de landbouw, verbetering van de landbouwvoorlichtingsdienst.¹¹⁸ In december van hetzelfde jaar kwam het HB van de GML op zijn standpunt van april terug en besloot dat de GML 'wanneer dit nodig is, ook het wapen van beschermende rechten op suiker, tarwe en andere producten' mocht gebruiken.

Hoewel er nog tegenstanders waren, verlangden die geen stemming zodat het voorstel zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.¹¹⁹ Herman Derks aanvankelijke voorstel was hiermee volledig overgenomen.

Op basis van het eerste urgentieprogramma van het KNLC brachten de drie CLO's op 12 juni 1930 een gezamenlijk advies uit aan de regering tot steunverlening aan de noodlijdende landbouw.¹²⁰ De commissie-Lovink nam hieruit het kernpunt - het maalgelof - over en stelde de regering voor, over te gaan tot de invoering van de Tarwewet met als centraal onderdeel het maalgelof. De regering stuurde de ontwerp-Tarwewet door naar de Staten-Generaal. Het ontwerp verleende aan de regering een blanco volmacht: zij zou het percentage inlandse tarwe onbeperkt kunnen verhogen, of zelfs bepalen dat ook andere grondstoffen aan het meel moesten worden toegevoegd, bijvoorbeeld aardappelmeel. De Tweede Kamer bleek niet gediend van een zo algemene machtiging en de regering zag zich verplicht, de mengplicht te beperken tot inlandse tarwe tot maximaal vijfentwintig procent en de werking van de wet vast te stellen op een periode van drie jaar, in principe tot 1 augustus 1934.¹²¹ De Tarwewet verscheen op 21 februari 1931 in het *Staatsblad*.¹²² Zij bleef van kracht tot 1 september 1935, toen werd zij opgenomen in de Landbouwcrisiswet.¹²³

De totstandkoming van het maal- en menggelof was een illustratie van vruchtbare samenwerking tussen de beide broers Louwes. Hun invloed werd nog versterkt toen S.L. Louwes op 17 maart 1931 werd benoemd tot parttime regeringscommissaris, belast met de uitvoering van de tarwewet.¹²⁴ In 1934 zou hij in het kader van de Landbouwcrisiswet worden benoemd tot regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij.¹²⁵

Eén van Herman Derks drijfveren voor het bepleiten van regeringssteun was zijn vrees dat de boerenstand zich op eigen kracht niet zou kunnen handhaven. Zijn grote schrikbeeld was Engeland dat in de achttiende eeuw zijn boerenstand had opgeofferd aan de Industriële Revolutie.¹²⁶ In dat verband haalde Herman Derk vele malen de Engelse dichter Olivier Goldsmith aan:

" But a bold peasantry, their country's pride,
If once destroyed, can never be supplied."
(Een kloeke boerenstand, de trots van het land,
Indien eenmaal vernield, is niet te herscheppen).¹²⁷

'Deze waarheid is de dreigende Nemesis, die naast de landbouwcrisis staat; indien men zijn kloeken boerenstand laat verworden, is hij later niet meer terug te krijgen. Dat leert de geschiedenis zoo dikwijls! En zooals een gezond mensch zich het voorrecht der gezondheid veelal niet bewust is, voor en aler hij die verloren heeft, zo beseft Nederland niet, dat zijn kloeke boerenstand zijn trots is, voordat die ten onder is gegaan om niet weer te keeren!'¹²⁸

Herman Derk kreeg, als erkend voorstander van beschermende rechten voor de landbouw, de maatschappelijke en politieke wind mee. Niet alleen de agrarische sector was van oordeel dat de landbouw zich op eigen kracht niet kon handhaven, ook in maatschappij en politiek won die overtuiging steeds meer veld.

Bij de algemene vergadering van de GML op 9 december 1930 stelde Herman Derk in zijn openingsrede - het was zijn eerste redevoering als voorzitter van de GML - de steunmaatregelen voor de landbouw centraal. Hij gaf drie redenen aan waarom hij regeringshulp noodzakelijk achtte. Allereerst konden de boeren uit eigen kracht niet staande blijven; dat zou niet alleen voor de landbouwers, maar ook voor de landarbeiders en de gehele plattelandsbevolking catastrofale gevolgen hebben. Verder voerde hij aan dat de landbouw uit de oorlogstijd een moreel recht had bewaard en daardoor in deze moeilijke periode niet aan zijn lot kon worden overgelaten. Tenslotte motiveerde hij het beroep op regeringshulp 'met het feit, dat de landbouwende stand de herscheppende kracht der volkeren is.' Het zou getuigen van wijs beleid 'deze groep in onverminderde talrijkheid en welvaart trachten te handhaven.'¹²⁹ Ter verdediging van zijn protectionistische standpunt beriep Herman Derk zich op het buitenland waar 'de Staat den landbouw zoo sterk steunt en beschermt.'¹³⁰

Hij zocht voortdurend naar mogelijkheden om de moeilijke positie van de landbouw te verbeteren. In het DB van de GML op 4 november 1931 deelde hij mee dat bij hem het idee was opgekomen, een beroep te doen op de Koningin ter leniging van de nood in de landbouw. Herman Derk vroeg de mening van het DB hierover. E.H. Ebels voelde er wel voor. Hij verwachtte geen ingrijpen van het Staatshoofd, maar het zou toch naar buiten een goede indruk geven. Besloten werd aan het KNLC te vragen deze kwestie officieel te agenderen.¹³¹

In het HB van het KNLC van 17 en 18 november 1931 deelde voorzitter Nysingh mee, persoonlijk een brief te hebben ontvangen van de GML waarin het denkbeeld werd bepleit, een deputatie naar het Staatshoofd af te vaardigen teneinde haar persoonlijk van de nood van de boeren op de hoogte te stellen. De meningen waren verdeeld. Voorzitter J.L. Nysingh en de Overijsselse afgevaardigde G.W. Stroink voelden er weinig voor. Stroink vreesde dat, als er geen resultaten werden bereikt, de populariteit van het vorstenhuis mede in het geding kwam. Herman Derk bracht naar voren dat het hem was opgevallen dat enkele vooraanstaande Amsterdammers de koningin bij haar bezoek aan Amsterdam hadden voorgelicht omtrent de economische toestand van de stad. Zijn gedachte was dat zulks ten aanzien van de landbouw ook zou kunnen, bijvoorbeeld door de voorzitters van de drie centrale landbouworganisaties. De encenering zou mogelijk dusdanig zijn dat Hare Majesteit deze voorzitters bij zich zou kunnen ontbieden. Als het resultaat beneden de verwachting bleef was dat natuurlijk geen bewijs van onvermogen van het Staatshoofd. Herman Derk achtte dit een betere vei-

ligheidsklep dan een door anderen voorgestelde demonstratie. Het HB verwierp zijn voorstel met vier tegen drie stemmen en één blanco. Over het al dan niet houden van een demonstratie werd geen besluit genomen.¹³² Hoe de besluitvorming precies tot stand kwam blijkt niet uit de betreffende notulen, maar het bezoek aan de koningin vond wel plaats. Op 16 maart 1932 vroegen de voorzitters van de drie CLO's telegrafisch een onderhoud aan met Hare Majesteit de Koningin. Reeds de daarop volgende dag werden zij door de koningin ontvangen en kregen zij de gelegenheid haar van de noodtoestand in het landbouwbedrijf op de hoogte te brengen. Daarbij zegde de koningin toe zoveel te doen als in haar vermogen lag.¹³³

LANDBOUWCRISSISWET

Ondanks de genomen crisismaatregelen voor incidentele producten nam de onrust op het platteland toe. Geleidelijk waren alle agrarische sectoren getroffen door de crisis die haar dieptepunt bereikte in 1931-1932. Het gemiddelde arbeidsinkomen van de boeren was in alle landbouwgebieden negatief, uiteenlopend van bijna vijftig gulden per hectare in de zeekleigebieden tot honderd gulden in de rivierkleistreken. Over het gehele land bedroeg het gemiddelde negatieve inkomen drieënzeventig gulden per hectare. Daar kwam nog bij dat het voor de rivierkleigebieden al het vijfde achtereenvolgende jaar was dat de boeren zich zagen geconfronteerd met een negatief inkomen, voor de zeekleistreken het derde jaar en voor de veenkoloniën het tweede jaar. In de weide- en zandgebieden was het de eerste keer.¹³⁴ Veel boeren zagen geen perspectief meer en de onvrede op het platteland groeide sterk. Opstandige boerenbewegingen gaven hieraan uiting in actiecomités en richtten in het noorden van het land boerenbonden op, waarover later meer. Herman Derk erkende in 1931 dat door de tarwewet de akkerbouw wel was geholpen, maar de veehouderij en de gemengde bedrijven niet. Volgens hem lag dit niet aan de landbouworganisaties, die vanaf het begin het algemeen boerenbelang scherp in het oog hadden gehouden. De akkerbouw was echter het eerst in de problemen gekomen *en* was het meest eenvoudig te helpen. Als bijkomstige moeilijkheid zag hij dat de veeteelt was aangewezen op export van haar producten en de akkerbouw niet.¹³⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat Herman Derk met 'akkerbouw' in feite de tarweteelt op het oog had. Tarwe was verreweg het belangrijkste gewas in de akkerbouwgebieden.¹³⁶ Volgens Minderhoud bestond de wereldhandel in landbouwproducten in 1930 voor bijna de helft uit graanhandel waarbinnen de tarwe domineerde. Ook voor Nederland was tarwe - hoewel in oppervlakte overtroffen door de teelt van rogge en haver - het belangrijkste handelsartikel in binnenlands graan, aangezien de oogsten van rogge en haver overwegend werden gebruikt als veevoer in het eigen bedrijf.¹³⁷ Rogge was het hoofdgewas van de zandgronden met in het algemeen kleine, gemengde bedrijven.¹³⁸

Het DB van de GML stond niet onwelwillend tegenover steun aan de rogge- teelt maar zag zich niet geroepen, hierin het voortouw te nemen 'daar de rogge- verbouw voor het gebied der Maatschappij niet van zoo overwegend belang is als voor de veen- en zandgronden.¹³⁹ Volgens Herman Derk was het buitengewoon moeilijk gebleken een afdoende steunmaatregel voor rogge te vinden. Iedere mogelijke oplossing stuitte op het bezwaar 'dat elke cent, die de rogge duurder wordt, mede moet worden betaald door de varkensmesters.¹⁴⁰

Hiermee sneed Herman Derk een breder liggend probleem aan. De Nederlandse landbouw kende een fijnmazig net van bedrijven en bedrijfsoorten met niet zelden tegengestelde belangen. Aangezien steun voor de ene sector nadelig kon uitwerken voor een andere sector was het praktisch onmogelijk om een algemeen crisisbeleid te voeren.

Dit verklaart mede de invoering van de Landbouwcrisiswet in 1933 toen de regering zich genoodzaakt zag te komen met een wetsvoorstel dat haar de mogelijkheid bood, elk gewenst product daarin onder te brengen.¹⁴¹ Het hoofdbeginsel van de landbouwcrisispolitiek bleef het streven het landbouw- bedrijf in stand te houden door de geldelijke opbrengst van de bedrijven te verhogen. Dit was niet alleen noodzakelijk voor de landbouw, maar ook voor het gehele economische leven in Nederland. Zonder ingrijpen van overheids- wege zou een groot deel van de grond braak komen te liggen, het platteland tot diepe armoede vervallen en als afzetgebied wegvallen voor industrie en middenstand. Hierdoor zou niet alleen de werkloosheid nog omvangrijker worden, tevens zou de voedselvoorziening in tijden van oorlog ernstig gevaar lopen. Om de landbouw in stand te houden moest voor de boer een opbrengst worden gewaarborgd die de noodzakelijke productiekosten zoveel mogelijk garandeerde.¹⁴²

Bij de parlementaire behandeling bleek dat de Kamerleden de wet niet van harte steunden. Veeleer schaarden zij er zich schoorvoetend achter wegens het ontbreken van een aanvaardbaar alternatief. Het voornaamste kenmerk van de wet was dat de bevoegdheden van de regering zich uitstrekten over het hele productieproces.¹⁴³ De minister kreeg ten aanzien van de crisispro- ducten een praktisch onbeperkt recht tot handelen met betrekking tot de productie, alsook het in voorraad hebben, het vervoeren, bewerken en ver- werken ervan. Voor de uitvoering was een uitgebreid controleapparaat nodig dat onder toezicht stond van de overheid.¹⁴⁴

De landbouwcrisiswet kende een zeer gedetailleerde regelgeving. Akkerbou- wers kregen ondersteuning via een heffing aan de grens op de invoer van goedkoop buitenlands graan. De teelt van consumptieaardappelen werd gesteund door minder goede partijen uit de markt te halen en te bestemmen voor veevoer terwijl voor suikerbieten een teeltregeling gold. Veehouders ontvingen toelagen voor de aankoop van de - tengevolge van de subsidie du-

re - aardappelen en rogge. Daarnaast nam de overheid een reeks maatregelen om de veestapel te beperken. Zo werd het aantal kalveren per bedrijf beperkt en de overheid nam tijdelijk vee uit de markt. In de varkenshouderij kwamen er toewijzingen voor fokzeugen en vermindering van het aantal biggen per bedrijf. Een teeltregeling in de pluimveehouderij betekende een beperking van het aantal broedmachines en de inleg van eieren. In de tuinbouwsector kwamen regelingen ter beperking van de groenteteelt. De door de overheid opgelegde productiebeperking was in het bijzonder nadelig voor kleine bedrijven. Teneinde deze in staat te stellen de crisis te overleven werd aan bedrijven tot vijf hectare tijdelijk een geldelijke uitkering verstrekt, vanaf 1936 vervangen door giften in natura zoals kunstmest, veevoer, zaaizaad en pootgoed.¹⁴⁵

De heffingen werden gestort in het daarvoor in het leven geroepen Landbouwcrisisfonds waaruit de steunmaatregelen werden betaald. Voor de regering had de Landbouwcrisiswet dus geen directe nadelige begrotingsgevolgen. Wel zag zij zich geconfronteerd met indirecte gevolgen van de wet omdat de verbreking van de rechtstreekse band tussen de binnen- en buitenlandse markt een verhoging van de kosten van levensonderhoud betekende.¹⁴⁶

Herman Derk gaf in het bestuur van de GML regelmatig zijn visie weer over het te voeren landbouwcrisisbeleid. Hij toonde zich een pleitbezorger voor de akkerbouw en dan bij voorkeur op wat grotere bedrijven. Een lonende akkerbouw zag hij als de spil van het landbouwcrisisbeleid. Deze keuze baseerde hij op de exportproblemen waar de veehouderij mee te kampen had en waarvoor hij geen oplossing zag. Hij pleitte dan ook voor een stevige beperking van de veehouderij en hij vond een min of meer verplichte overgang van veehouderij naar akkerbouw wenselijk. Moreel achtte hij dit slechts gerechtvaardigd als veehouders konden overschakelen op een lonende akkerbouw.¹⁴⁷ Hoewel het HB van de GML dit standpunt overnam, rees er onvrede bij die afdelingen van de GML die in hoofdzaak veehouders als lid hadden. Deze afdelingen lanceerden het voorstel om een aparte commissie voor de veehouderij in het leven te roepen en het DB zag zich genoodzaakt, een aparte bespreking te beleggen met de ontevreden veehouders. Volgens de lezing van de GML had het gesprek verhelderend gewerkt, de lucht was weer wat opgeklaard en het vertrouwen in het algemene beleid van de GML versterkt.¹⁴⁸

Herman Derk kon weinig waardering opbrengen voor de veredelingslandbouw, die vooral een sterke groei had doorgemaakt op de kleinere bedrijven. De 'kleine boerenstand' verdeelde hij in twee categorieën: 'de kleine boeren, die van eigen grond leven en geholpen moeten worden via de landbouwcrisiswetgeving' en 'de kleine boeren, die minder dan ongeveer acht hectare land in gebruik hebben en er van hun bedrijf niet kunnen komen, doch door den omzet van krachtvoeder eigenlijk meer industriëelen genoemd kunnen worden.' Deze groep kon niet afdoende geholpen worden ten laste van de

landbouwcrisiswet want dan 'zouden de grotere bedrijven te veel gedupeerd worden.' Gezien de noodsituatie waarin de kleine boeren verkeerden moesten zij wel worden geholpen, maar dan via Sociale Zaken.¹⁴⁹ Het kan geen verwondering wekken dat de opvattingen van Herman Derk en van de GML weinig weerklank vonden bij de kleinere zand- en veenboeren.

LANDBOUWCRISISORGANISATIES

Bij de parlementaire behandeling van de landbouwcrisiswet gaf de regering er de voorkeur aan, onder haar uiteindelijke verantwoordelijkheid, de uitvoering over te dragen aan belanghebbenden. Klaarblijkelijk had de overheid lering getrokken uit de negatieve ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toen had zij, teneinde de binnenlandse voedselvoorziening veilig te stellen, maatregelen uitgevaardigd waarbij de landbouw amper of niet was betrokken. Bovendien was de overheid destijds niet voorbereid geweest op zo'n uitgebreide taak en dus niet in staat deze efficiënt uit te voeren. Het geheel had geleid tot een groei van grijze en zwarte circuits die bij veel goedwillende boeren kwaad bloed had gezet.¹⁵⁰

Het motief van de regering om de uitvoering van de landbouwcrisiswet in handen te leggen van de landbouworganisaties was hun grote bekendheid met de plaatselijke situaties. Desgevraagd verklaarden de drie CLO's zich bereid hun medewerking te verlenen. Per regio werden Landbouwcrisisorganisaties (LCO's) in het leven geroepen waarin de landbouworganisaties een centrale rol speelden. Hierdoor stelden deze laatste zich medeverantwoordelijk voor de uitvoering van de landbouwcrisiswet, wat niet bij iedereen in goede aarde viel. Als producenten hadden boeren op zich geen enkel bezwaar tegen de overheidsbemoediging in de vorm van garantie- en richtprijzen voor de crisisproducten. Ging de landbouwsteun echter gepaard met verregaande teelt- en productiebeperkingen, dan ervoeren zij dit als een onaanvaardbare inmenging in hun bedrijfsvoering.¹⁵¹

Herman Derk erkende de problemen, maar toonde zich desondanks een overtuigd voorstander van het nemen van verantwoordelijkheid door leidende personen uit de kring van de landbouworganisaties. 'Het goed functioneren dezer Crisis-Organisaties is voor onzen landbouw van uitzonderlijk gewicht en voor dat goed functioneren zijn bekwame bestuursleden met karakter en bestuurskracht een eerste eisch...De opdrachten komen veelal uit Den Haag; werkt men alles goed uit, dan zijn slechts weinigen daarvoor bijzonder erkentelijk, velen hebben echter aanmerkingen en klachten.' Hij ging in op het naar voren gebrachte bezwaar dat het recht en de vrijmoedigheid tot kritiek er onder zouden lijden. 'Ik acht deze bezwaren ongegrond en ik meen dat vrijuit te kunnen zeggen, omdat ik zelf geen enkele crisis-functie bekleed...Wij moeten het zelf mee doen, stellen boven het niet mee doen om vrij te blijven in de critiek. Dat meedoen waarborgt veel groteren invloed dan ooit via critiek zou kunnen worden verkregen.'¹⁵²

Om voor landbouwsteun in aanmerking te komen was iedere producent verplicht zich aan te sluiten bij een landbouwcrisisorganisatie.¹⁵³ Ook moest hij zich houden aan door de overheid gestelde regels die voor een bepaald product waren voorgeschreven. Een uitgebreid stelsel van administratie, controle en ordening was er het gevolg van.¹⁵⁴ Zoals hierboven aangegeven ontmoetten de overheidsmaatregelen tot steun en ordening van het landbouwbedrijfsleven bij de achterban vooral veel kritiek. Slechts weinigen begrepen - en durfden er openlijk voor uit te komen - dat structuurverandering van land- en tuinbouw langs geordende weg nodig was en dat deze ordening voor een groot aantal mensen veel lasten en weinig lusten met zich mee moest brengen.¹⁵⁵

Eén van hen was Herman Derk. In zijn openingsrede voor de algemene vergadering van de GML van 14 november 1933 zei hij dat de GML achter het beleid stond van de minister. 'Dit steunen is ook de heilige plicht van den individueelen boer; onze boereneer is er mee gemoeid en ook ons bestaan. Loyaal moeten wij de voorschriften uitvoeren, elke ontduiking of ongeoorloofde toepassing moet voor dengene, die ze bewust begaat, als een ont-eerend feit worden beschouwd, dat zijn aanzien in ons midden sterk afbreuk doet. En verder moeten wij ons hoeden voor lichtgeloovigheid, achterdocht en kwaadsprekerij. Verschillende groepen, die door de landbouwcrisiswetten in hun bedrijfsvrijheid en -mogelijkheden worden getroffen, of wier machtspositie er door wordt aangevallen, vertellen graag omtrent onze steunwetten, haar uitvoering en haar uitvoerders allerlei slechts en kwaads en onze pers vertelt dit soms na. Laat ons goed bedenken, dat dit lang niet altijd eerlijke grieven zijn, maar heel vaak bewuste laster is, ten eigen voordeele uitgestrooid. Wij moeten onze oogen open houden, maar vertrouwen stellen in eigen menschen en eigen organen.'¹⁵⁶

Herman Derk zag een grote samenhang van belangen tussen de landbouw, de exportindustrie, de visserij, de mijnbouw en de scheepvaart. Deze 'moeten met elkander werken voor een aanpassing in ons geheel kostenpeil, zoodat de exportmogelijkheden zoo goed mogelijk bestaan blijven en wij den aanpassingspas met de ons omringende landen bijhouden. Alleen op die wijze houden wij een industriële bevolking, die landbouwproducten kan kopen, een landbouwbevolking, die koopkracht heeft voor de producten der industrie.'¹⁵⁷ Naast de landbouw achtte hij de industrie één van de belangrijkste bestaansbronnen.¹⁵⁸ In 1935 nam hij, mogelijk uit hoofde van zijn Tweede-Kamerlidmaatschap maar duidelijk is dit niet, deel aan een crisisvergadering in de havenstad Rotterdam. Blijkens zijn verslag van deze bijeenkomst in het *Groninger Landbouwblad* voelde hij zich daar gesterkt in zijn opvatting over de onderlinge samenhang. Tijdens de crisis had Rotterdam niet alleen te lijden onder de verminderde wereldhandel, maar vooral van de harde concurrentie van de Belgische havenstad Antwerpen. Anders dan in Nederland had

België zijn munt in maart 1935 gedevalueerd.¹⁵⁹ Daarnaast gaf de Belgische regering directe hulp aan de eigen havens. Een derde factor was dat het in België toegepaste stelsel van indexcijfers een zeker verband legde tussen de kosten van levensonderhoud en de lonen, tengevolge waarvan de lonen zich sneller aanpasten bij dalende wereldmarktprijzen. In Nederland daarentegen verliep die aanpassing erg traag en bleven de lonen te hoog. De Rotterdamse ondernemers werden moedeloos en wendden zich ten einde raad tot de regering om hulp. Herman Derk stond daar positief tegenover, ondanks het feit dat vanuit Rotterdam destijds smalend werd gereageerd op de steunaanvraag door de landbouw: Rotterdam zat door vrijwel dezelfde feiten en moeilijkheden nu in een gelijke situatie als destijds de landbouw. Herman Derk toonde zich onder de indruk van de situatie in Rotterdam. 'Een grote stad zonder werk, levende van het brood der steungelden, heeft iets onzegbaars beklemmends. Als ik in of door Rotterdam kom, voel ik de doodsche sfeer. Er is ellende op het land, maar er is ook ellende in de stad!'¹⁶⁰

Evenals elders in den lande kende ook de provincie Groningen landbouwcrisisorganisaties. Als eerste werd in 1931 de Gewestelijke Tarweorganisatie voor Groningen en Drenthe opgericht. Van de zes bestuursleden, aangewezen door de landbouworganisaties, vertegenwoordigden er twee de GML en één respectievelijk de VBB, het Drentsch Landbouwgenootschap, de Groninger CBTB en de regionale Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB).¹⁶¹ Naderhand werden nog gewestelijke organisaties voor de vlasteelt, varkenshouderij, aardappelen en rundvee ingesteld.¹⁶² Na de totstandkoming van de Landbouwcrisiswet in 1933, tengevolge waarvan praktisch ieder landbouwproduct onder de crisiswet viel, kwam in Groningen een reorganisatie van de crisisdiensten tot stand. Alle bestaande crisisorganisaties - met uitzondering van de Tarweorganisatie voor Groningen en Drenthe - gingen samen in de Landbouw-Crisisorganisatie voor Groningen.¹⁶³ Tussen de landbouworganisaties werd overeenstemming bereikt over de deelname in het bestuur. De GML, de VBB en de Groninger CBTB vaardigden, ondanks de grote verschillen in ledenaantallen, ieder drie vertegenwoordigers af en de ABTB één.¹⁶⁴

Hoewel Herman Derk weinig rechtstreekse bemoeienis had met de landbouwcrisisorganisaties betekende de crisiswetgeving toch een forse uitbreiding van zijn werkzaamheden gezien het meer frequente overleg op gewestelijk, provinciaal en landelijk niveau. Het bestuur van de GML kende hem daarvoor een extra vergoeding toe van duizend gulden per jaar.¹⁶⁵ Tijdens zijn Kamerlidmaatschap van 1933-1937 liet hij deze extra bijdrage vallen. Daarnaast paste hij de voor het personeel van de GML vanaf 1936 geldende salarisverlaging ook op zichzelf toe. Eén van de gevolgen was dat hij na zijn Kamerlidmaatschap - hij werd niet herkozen - als voorzitter een bedrag ontving van achthonderd vijfenvijftig gulden. Het DB was het niet

eens met deze gang van zaken en wilde de schadeloosstelling terugbrengen op het oorspronkelijk vastgestelde niveau. Het DB keurde het bovendien af dat Herman Derk de salarisverlaging van het personeel ook voor zichzelf had doorgevoerd. Herman Derk vond de huidige compensatie echter 'behoorlijk' en gaf aan, zich tot het DB te wenden als hij dit nodig achtte. Op zijn verzoek nam het DB geen besluit, maar zou er in een volgende vergadering op terugkomen.¹⁶⁶ Drie weken later gaf Herman Derk aan dat hij er prijs op stelde het bedrag thans ongewijzigd te laten op grond van de historie en van de huidige positie van de landbouw. Wat betreft de uit eigen beweging door hem overgenomen korting op de salarissen was hij van mening dat zijn gekozen lijn juist was. Wel zou hij graag, indien hij voor verbreding van zijn gezichtsveld te gelegener tijd een reis naar het buitenland zou moeten ondernemen, daarvoor een vergoeding van de GML ontvangen. Het DB kon het standpunt van Herman Derk billijken en willigde zijn verzoek aangaande vergoeding van te maken reiskosten gaarne in.¹⁶⁷

3.5 CONFLICTEN TUSSEN DE LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN

In de provincie Groningen kwamen praktisch gelijktijdig twee met de GML rivaliserende boerenorganisaties naar voren. Aan de ene zijde was dit de Groninger CBTB die tot het einde van de jaren twintig weinig leden telde, maar vanaf het begin van de jaren dertig krachtig naar voren trad als protestants-christelijke landbouworganisatie. Tot dan toe waren CBTB-ers in Groningen min of meer vanzelfsprekend ook lid van de GML. Het bestuur van de Groninger CBTB kwam hiertegen in verzet en stelde het lidmaatschap van de GML ter discussie. Uiteindelijk zou het bestuur zijn leden oproepen het lidmaatschap van de GML op te zeggen.

Aan de andere kant stond de in 1932 opgerichte Groninger Boerenbond (GBB) die de GML verweet tijdens de crisisperiode onvoldoende te doen om de belangen van alle boeren, en met name de kleinere, te behartigen.

Hoewel beide conflicten met de GML zich grotendeels afspeelden in dezelfde periode zullen ze, in hoofdzaak vanwege de onvergelykbaarheid van de aard van de tegenstellingen, apart worden uitgewerkt.

GRONINGER CHRISTELIJKE BOEREN- EN TUINDERSBOND

Landelijk waren er kort na de oprichting van de CBTB in 1918 wel nieuwe leden bijgekomen maar nog meer leden hadden zich teruggetrokken. Tussen 1922 en 1928 liep het ledental terug van ruim zesduizend tot een kleine drieduizend.¹⁶⁸

Voorzitter P.A. Diepenhorst was in 1931 van mening dat na tien jaar tobben er nu betere tijden zouden aanbreken: protestants-christelijke boeren hadden in slechts enkele jaren de CBTB tot een machtig 'groen front' gemaakt.¹⁶⁹

Vice-voorzitter C. van den Heuvel was veel minder optimistisch. Hij was van oordeel dat een groot gedeelte van hun potentiële achterban tot 1930 niet inzag, dat ook voor het agrarische organisatieleven een christelijke organisatie onmisbaar was. Sommigen van hen organiseerden zich niet, anderen sloten zich aan bij een van de algemene landbouwmaatschappijen en slechts weinigen bij de CBTB.¹⁷⁰

Terwijl de verzuiling over het algemeen in de jaren twintig als beëindigd wordt beschouwd,¹⁷¹ zette de CBTB in de jaren dertig dit proces voort. In 1930 bracht de bond een brochure uit met een dringende oproep aan protestants-christelijke boeren, zich aan te sluiten bij de CBTB. Deze brochure was van de hand van C. van den Heuvel, de latere voorzitter van de CBTB. Hij was de drijvende kracht achter het opnieuw tot leven brengen van de CBTB. Anders dan de eerste voorzitter P.A. Diepenhorst was Van den Heuvel van mening dat de CBTB niet alleen beginselen diende uit te dragen, maar ook concrete voordelen zou moeten bieden aan de leden. Hij trachtte voortdurend protestants-christelijke boeren ervan te overtuigen dat zij thuishoorden bij de CBTB en niet bij wat hij noemde de 'neutrale' landbouwmaatschappijen. Zijn medehoofdredacteurschap van het orgaan van de CBTB *Ons Platteland* versterkte zijn positie.¹⁷² Zijn brochure viel niet bij alle CBTB-ers in goede aarde. Zo liet de voorzitter van de Zeeuwsche Landbouwmaatschappij mr. P. Dieleman, die tevens lid was van de CBTB, scherpe kritiek horen. Hij begreep niet waarom de CBTB zich wilde bemoeien met zaken die al op een goede manier door de algemene organisaties werden verzorgd. Dat achtte hij 'vierkant met den eisch van het evangelie, de Protestantsche opvatting althans, in strijd.' Dieleman vond het ook 'zeer onjuist' de algemene maatschappij 'de neutrale maatschappij' te noemen omdat dat woord inmiddels een beladen term was.¹⁷³ In tegenstelling tot Dieleman zag *Ons Platteland*, het orgaan van de CBTB, neutraliteit als een muilkorf voor de vrije ontwikkeling van het georganiseerde bedrijfsleven 'omdat allerlei kwesties met principiële ondergrond...geen behartiging kunnen vinden.'¹⁷⁴ Van den Heuvels pogingen, de protestants-christelijke boeren te overtuigen van de noodzaak zich aan te sluiten bij de nieuwe organisatie verliepen niet van een leien dakje. Wellicht was dit de voornaamste reden dat de CBTB in 1933 in *Ons Platteland* een campagne startte onder de titel: 'Waarom moet iedere Protestantsche Christelijke Boer en Tuinder lid zijn van den Christelijken Boeren- en Tuindersbond?'¹⁷⁵

In het kader van de vernieuwde activiteiten van de landelijke CBTB zette de Groninger CBTB zich in om nieuwe leden te werven. De landelijke trend had zich ook in Groningen voorgedaan: het ledental van de protestants-christelijke landbouworganisatie was gedaald van ruim vijfhonderd in 1922 tot minder dan tweehonderd in 1928.¹⁷⁶ Alle reden dus om actie te ondernemen teneinde de christelijke mannenbroeders achter het eigen vaandel te verenigen. Liet de landelijke CBTB de mogelijkheid om naast het lidmaatschap van de CBTB ook nog lid te blijven van de algemene organisatie over

aan ieders eigen verantwoordelijkheid,¹⁷⁷ die ruimte bood de Groninger CBTB uiteindelijk niet. Na het vastlopen van de beoogde taakafbakening zou de bond sterke druk uitoefenen op zijn leden om zich terug te trekken als lid van de GML.

Voorzitter D. Ubbens en secretaris F.H. Dijksterhuis van de Groninger CBTB waren in Groningen geen onbekenden. Op hun initiatief was in 1914 de eerste Christelijke Vereniging van werkgevers op landbouwgebied totstandgekomen, als tegenpool van de algemene landbouwwerkgeversorganisaties.¹⁷⁸ Dijksterhuis speelde vanuit zijn functie als secretaris van de christelijke werkgeversorganisatie een belangrijke rol in de totstandkoming van de landelijke CBTB in 1918. Na de oprichting sloot de Groninger christelijke werkgeversvereniging zich daarbij aan als provinciale bond. Dijksterhuis en Ubbens maakten vanaf 1918 deel uit van het hoofdbestuur van de CBTB. De Groninger CBTB bleef tevens fungeren als werkgeversvereniging.¹⁷⁹

Als leden van het hoofdbestuur van de landelijke CBTB waren Ubbens en Dijksterhuis nauw betrokken bij de ontwikkelingen binnen die organisatie. In hoeverre zij daarin mede initiatieven namen dan wel de ideeën van Diepenhorst en Van den Heuvel steunden, kan niet worden nagegaan wegens het ontbreken van archieven van de landelijke CBTB.¹⁸⁰ Uit hun zelfbewust optreden tegen de GML kan worden afgeleid dat Ubbens en Dijksterhuis zich ook in hun landelijke organisatie niet onbetuigd lieten. Een aanwijzing voor hun invloed is dat in 1934 een commissie van de CBTB tot de conclusie kwam dat de samenwerking met de andere standsorganisaties in de landbouw het best gestalte kon krijgen overeenkomstig hun eerste voorstellen aan de GML.¹⁸¹

GML-GRONINGER CBTB: 'HUISVREDEBREUK'

Bij het bestuur van de Groninger CBTB bestond in het begin van de jaren dertig onvrede over de plaats van deze organisatie in de provincie Groningen. Het zat het bestuur vooral dwars dat veel protestants-christelijke boeren geen lid waren van de Groninger CBTB, maar wel van de GML. In de ogen van met name het DB was dit onjuist. Het was van mening dat beide organisaties weliswaar actief waren op sociaal, economisch en politiek terrein, maar hiervoor op ideële gronden verschillende uitgangspunten moesten kiezen. Mede naar aanleiding van de opkomst van de Boerenbonden stelde het DB op 2 mei 1933 in het bestuur de vraag naar een meer principiële opstelling in de verhouding tussen de Groninger CBTB en de GML aan de orde. Dit resulteerde in het bestuursbesluit, een gesprek te vragen tussen de voorzitters en secretarissen van beide organisaties.¹⁸²

Het beoogde gesprek vond plaats op 9 oktober 1933. Ubbens en Dijksterhuis stelden daarin voor dat de GML de activiteiten als standsorganisatie zou

beëindigen. Zij zou zich verder alleen moeten bezighouden met landbouw-technische zaken zoals veeverbetering, zaaizaden en pootgoed, cultuur-techniek, aankoop en verkoop. Alle andere tot nog toe verrichte activiteiten op maatschappelijk en sociaal-economisch terrein zou de GML moeten overdragen aan een nog op te richten vrijzinnige standsorganisatie. Zo zouden er in de provincie Groningen drie landbouworganisaties zijn: de GML als landbouw-technische organisatie waarvan alle landbouwers zonder bezwaren lid konden zijn; de Groninger CBTB als standsorganisatie voor de protestants-christelijke boeren en tuinders; de vrijzinnige standsorganisatie voor de vrijzinnige boeren en tuinders.¹⁸³ De Groninger CBTB richtte zich met hetzelfde verzoek tot de Veenkoloniale Boerenbond, maar voelde zich 'door den Boerenbond op zulk een koeieneerende wijze' behandeld dat hij daar niet verder meer op terugkwam.¹⁸⁴

Bij deze voorstellen tot reorganisatie dient te worden opgemerkt dat in 1933 de algemene landbouwmaatschappijen in de provincie Groningen een kleine zeventuizend leden telden, de Groninger CBTB bijna vijfhonderd.¹⁸⁵

Uit de DB-verslagen van de GML blijkt dat het bestuur zich nogal overvalen voelde door de Groninger CBTB. Mogelijk ging het ervan uit dat in Groningen een protestants-christelijke landbouworganisatie, evenals in het verleden het geval was geweest, weinig weerklank zou vinden. Het DB van de GML richtte zijn strategie op het zoveel mogelijk vermijden van principiële discussies,¹⁸⁶ wellicht in de verwachting dat de kwestie dan wel zou overwaaien. Daarbij rekende het DB echter buiten de waard, in dit geval de principiële en vastberaden opstelling van het DB van de Groninger CBTB.

Voor zover uit de beperkt beschikbare archiefstukken van de Groninger CBTB¹⁸⁷ kan worden afgeleid, was het vooral voorzitter Ubbens en secretaris Dijksterhuis ernst om te komen tot een daadwerkelijke verandering van de bevoegdheden van de Groninger CBTB. Zij zouden er uiteindelijk in slagen de aanvankelijk onwillige achterban voor hun ideeën te winnen.

In het DB van de GML van 16 oktober 1933 bracht Herman Derk verslag uit van het gesprek van 9 oktober. Hij deelde mee dat hij en de secretaris als hun persoonlijke mening te kennen hadden gegeven dat dit plan niet voor verwezenlijking vatbaar was. Het zou immers gelijk staan 'met om den hals brengen van de GML,' waarvoor zij geen enkele reden zagen. Herman Derk had drie motieven aangevoerd op grond waarvan niet op het voorstel kon worden ingegaan. Allereerst had de GML een traditie die niet zonder gegronde aanleiding opzij kon worden gezet. In de tweede plaats had de GML de pretentie dat iedere landbouwer, van welke confessionele richting dan ook, lid van de GML kon zijn. Als derde argument had hij aangevoerd dat de daden van de GML gericht waren op het boerenbelang en niet op een bepaalde politieke richting als staatsburger. Verder had hij medegedeeld dat hij geen oordeel wenste te geven over het standpunt dat de leden van de Groninger CBTB innamen. Op de vraag van zijn medebestuurleden of het verzoek van Ubbens en Dijksterhuis uitging van de provinciale organisatie

of van de landelijke, antwoordde Herman Derk dat hij de indruk had dat de CBTB in alle provincies soortgelijke acties ontwikkelde. Na een uitvoerige gedachtewisseling over dit onderwerp sloten de overige bestuursleden zich aan bij de door Herman Derk naar voren gebrachte standpunten.¹⁸⁸ Die werden vastgelegd in een brief van 8 november 1933.¹⁸⁹ Het bestuur van de GML deed daarin een beroep op de Groninger CBTB, 'gezien de tijdsomstandigheden, er toe mede te werken den thans bestaande toestand te handhaven. Mocht de tijd aanbreken, dat meer normale omstandigheden voor onze leden zijn ingetreden, dan zijn wij gaarne bereid de aangelegenheid opnieuw met u te overwegen; wij verheelen u echter niet, dat wij voorshands onzerzijds nog geen mogelijkheid zien, welke de door u aangegeven oplossing voor onze organisatie aanvaardbaar zou maken.'¹⁹⁰

In de bestuursvergadering van de Groninger CBTB op 5 december 1933 legde voorzitter Ubbens de brief van de GML, die hij kwalificeerde als een afwijzing van het voorstel tot reorganisatie, aan de vergadering voor. In de daarop volgende discussie waren de meningen verdeeld. De voorzitter gaf een samenvatting en concludeerde 'dat allen in principe zijn voor het opvragen van ons recht in dezen en voor doorzetten. Meerderen dringen aan op voorzichtigheid in dezen tijd; de tijd is wel rijp maar onze mensen nog niet.' Het bestuur besloot een nadere bespreking te beleggen met voorzitter en secretaris van de GML. Ubbens en Dijksterhuis zouden er in dat gesprek op aandringen dat de GML het probleem van de verhoudingen tussen beide organisaties in het hoofdbestuur aan de orde zou stellen.¹⁹¹

Het tweede gesprek tussen de voorzitters en secretarissen van beide organisaties vond plaats op 16 januari 1934. Het leverde hetzelfde beeld op: beide organisaties dachten principieel verschillend over de voorliggende kwestie en ieder bleef op het eigen standpunt staan. Daarop verklaarde de voorzitter van de Groninger CBTB dat, als er geen oplossing mogelijk zou zijn, zijn bond zich genoodzaakt zou zien zich ook te gaan bezighouden met technische zaken, in federatief verband of zelfstandig. Afgesproken werd dat voorzitter en secretaris van de GML het verzoek van de Groninger CBTB, de kwestie te bespreken in het HB, zouden voorleggen aan het DB.¹⁹² Het DB besliste hierop positief.¹⁹³

Naar aanleiding van de toezegging van het DB van de GML de voorgestelde reorganisatie voor te leggen aan het HB, belegde het DB van de Groninger CBTB op 30 januari 1934 een bespreking met leden van zijn bond die tevens bestuursfuncties bekleedden binnen de GML. Voorzitter Ubbens lichtte toe dat hun voorstel, dat inmiddels was overgenomen door de landelijke CBTB, was voortgevloeid uit de uitbreiding van de werkzaamheden van de 'z.g. neutrale organisaties' én door de uitbouw van de CBTB. De CBTB vroeg de hem toekomende plaats in het landbouworganisatieleven, mede omdat tengevolge van de zich uitbreidende regeringsmaatregelen meer en meer principiële zaken bij de landbouworganisaties in behandeling kwamen. Voorzitter Ubbens bracht als zijn mening naar voren dat een dubbel lidmaat-

schap, zoals veelal gebruikelijk was, niet mocht voortduren. Dit was inconsequent en moest verdwijnen. De uitgenodigde leden gingen uit van een andere opvatting dan het DB, zij verdedigden het dubbellidmaatschap. Eén van hen formuleerde het aldus: 'Er is een beweging in de CBTB, de splijtbacil, dat wij niet moeten samenwerken in de neutrale organisaties.'¹⁹⁴ Deze tegenstelling tussen de protestants-christelijke boeren hield verband met een vraagstuk dat in protestantse kringen actueel was. Kort gezegd volgde het DB van de Groninger CBTB de lijn van Kuyper: 'in het isolement ligt onze kracht.' Een christen, die ernst maakt met zijn geloof, kon niet zijn aangesloten bij een organisatie die was gebaseerd op de liberale grondslag.¹⁹⁵ Voor protestants-christelijke boeren betekende dit dat zij dienden aangesloten te zijn bij de CBTB. De Groninger CBTB-ers, die tevens lid waren van de GML, gaven daarentegen de voorkeur aan de opvatting van K. Barth, een Zwitserse theoloog wiens invloed tot in Nederland reikte. Barth had principiële kritiek op het bestaan van christelijke organisaties. Hij was van oordeel dat de christen buiten zijn eigen grenzen moest treden teneinde zijn invloed aan te wenden om de Evangelische boodschap uit te dragen in de kringen waarin hij verkeerde.¹⁹⁶ Barth vond weinig gehoor in gereformeerde kring.¹⁹⁷ Zijn volgelingen werden door orthodox-protestanten beschouwd als 'dwaallichten'.¹⁹⁸ Daarentegen vond Barth meer aanhang bij de Nederlands hervormden, en met name bij de vrijzinnigen onder hen. Dit onderscheid had voor de landbouworganisaties een verstrekkende betekenis in die zin dat Nederlands hervormde boeren het als hun opdracht zagen, temidden van andersdenkenden hun overtuiging uit te dragen. Uit dien hoofde waren zij lid van de algemene landbouwmaatschappijen, aangesloten bij het KNLC. Gereformeerde boeren stelden zich daarentegen ten doel, in de eigen CBTB het Evangelie uit te dragen en zo een bijdrage te leveren aan de herkerstening van de agrariërs.¹⁹⁹ C. van den Heuvel gold als exponent van de CBTB-gedachte, terwijl Herman Derk bij uitstek de vrijzinnig-protestantse richting vertegenwoordigde. Hij beschreef de verschillende uitgangspunten aldus: 'Als de Christenen zich opsluiten in eigen school, organisatie en club, dan maken zij daardoor het zuurdeeg van het eigen Christendom veel minder actief: het beroert immers alleen gelijkgezinden, doordeesemt niet hen, die nog van verre staan. Welnu, wij vrijzinnigen willen een zuurdeesem zijn en wij roepen de anderen op, dat ook te willen zijn en uit te breken uit de kluisters van school en partij en eigen organisaties om met ons deze wereld, die Gods wereld is, te heiligen.'²⁰⁰

In de betreffende vergadering van 30 januari 1934 waren de meeste aanwezigen het niet eens met het voorstel van het DB van de Groninger CBTB, de band met de GML te verbreken. Voorzitter en secretaris verdedigden hun voorstel echter met verve. Na een korte oproep om mee te werken met het DB sloot de voorzitter de vergadering.²⁰¹ Ubbens en Dijksterhuis brachten in het bestuur van de Groninger CBTB op 6 februari 1934 verslag uit van de

bespreking van 30 januari. Naar aanleiding van gemaakte opmerkingen erkenden zij de noodzaak van voorzichtigheid, 'echter ook moeten wij de nu gunstige tijd niet laten voorbijgaan; let slechts op de onvoldaanheid bij de vrijzinnige boeren, gezien de aansluitingen bij de Boerenbond.' Het bestuur besloot in een brief aan de GML zijn eisen nader te preciseren. Ook besloot het, op voorstel van Ubbens, de brief aan de GML te laten opnemen in de pers. Als motief voerde hij aan, vooral 'onze mensen te overtuigen van het onjuiste van de tegenwoordige situatie.'²⁰² De brief werd onder andere opgenomen in het *Nieuwsblad van het Noorden* en in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van 20 februari 1934.²⁰³

Het DB van de GML besprak de 'rond 20 februari ontvangen' brief op 5 maart 1934. Aanvankelijk had Herman Derk 'de zaak niet te principieel willen stellen...maar nu van de zijde van de CBTB een brief ontvangen is en de zaak wel principieel wordt gesteld en verder deze brief zonder onze voorkennis in de pers is verschenen' was hij van mening 'dat het DB de leden tekort zou doen, wanneer het niet openlijk zijn meening uiteenzette.' Het DB was het met hem eens en besloot bij de agenda van het HB een schriftelijke toelichting te voegen over de gang van zaken tot dan toe. Daarin was ook de brief opgenomen van het rond 20 februari ontvangen schrijven van de Groninger CBTB. Het DB besloot verder in de discussie de kwestie heel duidelijk naar voren te brengen, maar tenslotte de uitspraak van het HB alleen te baseren op de brief van 8 november 1933.²⁰⁴

Overeenkomstig het verzoek van de Groninger CBTB behandelde de GML de kwestie op 19 maart 1934 in het HB. Er vond een zeer uitvoerige discussie plaats waarin opvallend is dat op één na alle CBTB-bestuursleden het standpunt van het DB van de GML steunden. De brief van het DB van 8 november 1933 aan de Groninger CBTB werd met algemene stemmen goedgekeurd. Het DB zou dit standpunt overbrengen aan de Groninger CBTB.²⁰⁵

Aan de hand van de brief van de GML van 23 maart 1934 constateerde het bestuur van de Groninger CBTB 'dat wij ons geen illusies hoeven te maken voor eventuele toenadering.' Ubbens betreurde het 'dat onze mannen in het bestuur van de GML globaal een houding aannamen welke onze actie ten zeerste nekte.' Hij betoogde echter dat de bezwaren overwonnen moesten worden. 'Voorop moet staan: al onze mannen lid van onze organisatie.' Het DB achtte de tijd rijp voor het houden van een buitengewone algemene vergadering, waartoe werd besloten.²⁰⁶ Deze werd gehouden op 26 juni 1934²⁰⁷ waarin opnieuw bezwaren werden geuit tegen de voorgenomen verbreking van de band met de GML. Ubbens ontkende niet dat de GML goed werk had gedaan 'maar haar zonde is dat zij neutraal wil zijn en geen rekening wil houden met het eerbiedigen van God en Zijn dienst op het maatschappelijk leven.' Hij vroeg en kreeg de steun om de GML nogmaals te verzoeken om een principiële uitspraak, zonder dat onberaden stappen zouden

worden gedaan.²⁰⁸ In de daarop volgende bestuursvergadering van de Groninger CBTB op 18 september 1934 bestond grote verwarring. Hoewel de algemene vergadering (het hoogste orgaan binnen de Groninger CBTB) in juni had besloten nogmaals aan de GML te verzoeken een principiële uitspraak te doen ten aanzien van een wijziging in de werkwijze van de GML, stelden meerdere bestuursleden voor dit besluit uit te stellen. Zij vreesden dat de GML het verzoek opnieuw zou weigeren wat ten koste zou gaan van de Groninger CBTB. Voorzitter Ubbens en secretaris Dijksterhuis reageerden verbaasd: het bestuur had toch slechts de besluiten van de algemene vergadering uit te voeren? Besloten werd de brief alsnog te verzenden.²⁰⁹ Het DB van de GML stond pal; op voorstel van het DB wees het HB het verzoek af.²¹⁰

Inmiddels zat de landelijke CBTB niet stil. Het was de bond al langer een doorn in het oog dat lokale aankoopverenigingen tevens fungeerden als afdelingen van algemene landbouwmaatschappijen. Aangezien de CBTB zelf geen coöperaties had waren ook de protestants-christelijke boeren aangewezen op lokale coöperaties. Bovendien verleende de landelijke aankooporganisatie van het KNLC - het Centraal Bureau (CB) - financiële steun aan de algemene maatschappijen door het geven van vergoedingen voor het voeren van propaganda voor de coöperatiegedachte.²¹¹ Door deze constructie versterkten protestants-christelijke boeren impliciet de landbouwmaatschappijen, terwijl de CBTB deze beschouwde als zijn tegenstanders.

Om voor een gelijke behandeling in aanmerking te komen wendde de CBTB zich tot het CB, en met succes. In augustus 1935 sloten beide organisaties een overeenkomst waarbij het CB ook aan de CBTB als landbouworganisatie een financiële vergoeding toekende. Daarnaast werd het enkelvoudige lidmaatschap van de CBTB voldoende geacht. Men hoefde dus, als lid van een aankoopvereniging, niet tevens lid te zijn van een algemene landbouwmaatschappij.²¹²

Deze overeenkomst schoot de GML in het verkeerde keelgat. Zij had niet zozeer bezwaren tegen de getroffen financiële regeling als wel tegen de daaraan gekoppelde voorwaarden. Zij zag die als een ingreep in haar organisatorische verhoudingen. Het tere punt was dat de overeenkomst 'tweeërlei soort leden in de algemene organisaties [veronderstelde] met verschillende belangen.'²¹³ Tengevolge van de gesloten overeenkomst tussen het CB en de CBTB waren de leden van de Groninger CBTB geen lid meer van de GML, maar wel van de aan de GML verbonden coöperaties. De GML stelde zich op het standpunt dat men óf volwaardig lid was van de GML óf geen lid. Een tussenvorm achtte zij niet mogelijk.²¹⁴ Het DB wendde zich tot het Centraal Bureau met het verzoek, de gemaakte afspraak met de CBTB ongedaan te maken. Het CB was echter van mening dat de CBTB door de gemaakte afspraak hetzelfde behandeld werd als de landbouwmaatschappijen en wenste niet terug te komen op de afspraak.²¹⁵

De Groninger CBTB zag in deze overeenkomst een nieuwe mogelijkheid de verhoudingen met de GML afdoende te regelen. Het bestuur nodigde op 13 november 1935 de GML schriftelijk uit voor een gesprek teneinde te komen tot een herziening van de onderlinge taken volgens de door de Groninger CBTB eerder voorgestelde opzet.²¹⁶ Op 2 december vond het gesprek plaats tussen de voorzitters en secretarissen van beide organisaties. Dit overleg leidde echter niet tot een voor beide partijen aanvaardbare oplossing. Na het resultaat tweemaal te hebben besproken besloot het DB van de GML het voorstel van de Groninger CBTB af te wijzen.²¹⁷ Het was tot de conclusie gekomen dat, door in te gaan op dit voorstel, de GML zou gaan 'in de richting, die uiteindelijk zou leiden tot geheele afbraak van onze organisatie.' Het DB gaf als zijn mening 'dat het eenige juiste standpunt, dat de Gron. Mij. v. Landb. kan innemen, dit is dat al haar leden en indirecte leden dezelfde rechten en plichten hebben en dat, zoo daarop uitzonderingen worden gemaakt, zij haar algemeen karakter zou prijs geven en groote moeilijkheden teweeg zou brengen binnen de aangesloten vereenigingen zelve. Wij zijn daarom tot de conclusie gekomen dat wij het door U gedane voorstel niet kunnen accepteren.'²¹⁸ Pogingen van de Groninger CBTB om nog veranderingen aan te brengen in het standpunt van de GML liepen op niets uit. Dit was voor het bestuur van de Groninger CBTB aanleiding, hun afdelingen te adviseren 'en bloc het lidmaatschap van de Gron. Mij. v. Landbouw op te zeggen.'²¹⁹ De oproep aan de leden van de Groninger CBTB om zich terug te trekken als lid van de GML kwam hard aan bij Herman Derk. Hij stelde een nota op die door het DB werd goedgekeurd.²²⁰ In deze nota constateerde Herman Derk dat door de opstelling van de Groninger CBTB 'een ernstige inbreuk zal worden gepleegd op goede organisatorische zeden en gewoonten.' Volgens hem had de zusterorganisatie tegenover de GML 'een uitgesproken vijandelijke houding aangenomen; georganiseerd tracht zij onze leden bij ons te doen uittreden en zij pleegt organisatorische huisvredebreuk.'²²¹ In het HB van 27 april legde Herman Derk namens het DB een verklaring af waarin het karakter van de GML zo zuiver mogelijk tot uiting kwam en waarin een waarschuwing werd uitgesproken 'jegens de ongebruikelijke poging van de afd. Gron. van den CBTB om in andermans huis den vrede te verstoren.' Het HB nam met applaus kennis van deze verklaring en droeg het DB op deze ter kennis te brengen aan het bestuur van de Groninger CBTB.²²² Na het mislukken van zijn reorganisatieplannen zette de Groninger CBTB stappen naar de oprichting van een eigen aankoopvereniging. In september 1937 verklaarde de voorzitter dat de statuten waren goedgekeurd en dat de aankoopvereniging was toegelaten als lid van het Centraal Bureau.²²³ Volgens het jaarverslag-1938 van de Groninger CBTB bewees de groei van het ledental 'dat de krachttoer van 1936/1937 een geloofsdaad is geweest. Alle verwachtingen zijn tot nu toe beschaamd geworden. Nog geregeld stijgt het aantal leden.'²²⁴

Waren de pogingen van de Groninger CBTB om het karakter van de GML te wijzigen op niets uitgelopen, de oproep aan zijn leden zich terug te trekken als lid van de GML had meer succes. Het ledenaantal van de Groninger CBTB nam van 1932 tot 1936 toe met bijna vijfhonderd terwijl de GML in dezelfde periode een gelijk aantal leden verloor.²²⁵ (Zie bijlage 3.2)

OPKOMST BOERENBONDEN EN OPRICHTING LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ

Met de totstandkoming van het 'suikerwetje' en de indiening van de Tarwewet was een begin gemaakt met het nemen van beschermende landbouwmaatregelen. Die kwamen vooral de akkerbouwers op de kleigronden ten goede terwijl de boeren op de zandgronden en in de veenkoloniën er niet van profiteerden. Hun situatie verslechterde en in grote delen van het land maakte onrust zich meester van het platteland.²²⁶

In de algemene vergadering van de GML in december 1930 ging Herman Derk uitvoerig in op de landbouwcrisis en de gevolgen ervan voor het platteland. Hij waarschuwde de regering, de tekenen des tijds te verstaan en te tonen 'dat ook zij weet dat regeeren vooruit zien is.' Hij verwees naar Duitsland waar tengevolge van de slechte economische toestand 'een miljoenenleger van werklozen een der zichtbare uitwerkingen is. Grote volksberoeringen behooren hier niet tot de onmogelijkheden en deze deien [dijen] te gemakkelijker over onze grenzen als hier belangrijke groepen van onze landbouwbevolking, door economischen ondergang getroffen of bedreigd, zich verlaten gevoelende van rechtvaardige regeeringszorg, in een toestand van wanhoop zijn gebracht en een gunstige voedingsbodem vormen voor allerlei giftige excessen.' Hij riep de Nederlandse boeren op tot onderlinge eenheid: 'Wanneer er onder ons dan zijn, die ongeduldig worden en neiging gevoelen om op eigen houtje actie te gaan voeren, laat die bedenken, dat er voor onze zaak niets gevaarlijker is dan tweespalt in eigen gelederen. Wil de eene groep dit, de andere dat, dan geven wij de argumenten voor het grijpen om niets te doen.'²²⁷

Het mocht niet baten. Ingezonden stukken in dag- en weekbladen waren tekenen van groeiende onrust, van kritiek op de bestaande landbouworganisaties en van een toenemende actiebereidheid. Actiegroepen speelden daarop in en streefden naar de oprichting van een nationale boerenpartij. Hiervoor zochten zij steun bij de bekende landbouwkundige Jan Smid. Na enig aarzelen was deze bereid het woord te voeren op een protestvergadering op 23 december 1931 te Assen. Op die vergadering waren zo'n tweeduizend personen aanwezig. Het belangrijkste agendapunt was de oprichting van een Nationale Boerenpartij. Smid voerde aan dat de landbouworganisaties op bedrijfsgebied uitstekend werk hadden gedaan, maar zich ten onrechte steeds op het standpunt hadden gesteld buiten de politiek te willen blijven. In dat verband was een politieke aanvulling van de bestaande organisaties

noodzakelijk.²²⁸ Zijn invulling daarvan was nogal vaag: de boerenbonden wilden geen politieke partijen zijn maar door samenwerking tussen personen van verschillende politieke gezindheid invloed uitoefenen op politieke partijen. Op die manier zouden zij de politieke partijen kunnen dwingen hun maatschappelijk inzicht te herzien.²²⁹

De ideeën van Smid vonden vooral ruime weerklank in het noorden van het land. In januari 1932 werden de Drentsche Boerenbond en de Friesche Agrarische Bond opgericht en in februari 1932 de Groninger Boerenbond. In november 1932 volgde de Overijsselsche Boerenbond, in april 1933 de Noord-Hollandsche Boerenbond en de Zuidelijke Agrarische Bond, met afdelingen in Gelderland en Noord-Brabant.²³⁰ In het katholieke deel van Noord-Brabant en in Limburg kwamen geen afdelingen tot stand. De KNBTB gaf te kennen dat 'wij onze Katholieke boeren en tuinders uitsluitend en alleen in principieel-Katholieke vereenigingen wenschen te zien georganiseerd.'²³¹ Dit vloeiende voort uit het besluit tot eenheid van katholieke politieke en maatschappelijke organisaties in 1929.²³²

Tussen de regionale boerenbonden was er vanaf het begin een hechte onderlinge samenwerking die in 1933 leidde tot de oprichting van de nationale Bond Landbouw en Maatschappij (L en M).²³³ L en M stelde de bestaande landbouworganisaties voor problemen, vooral omdat voor de boodschap van de boerenbonden aanvankelijk nogal wat sympathie bestond bij veel leden van de bestaande landbouworganisaties. De CBTB erkende in *Ons Platteland* dat de doelstelling van de boerenbonden - het uitoefenen van invloed op bestuur en wetgeving, op politieke partijen en op de publieke opinie - overeenkwam met de doelstelling van de CBTB. De CBTB gaf er echter de voorkeur aan 'deze arbeid te verrichten in organisaties, gebonden door het Christelijk levensbeginsel.'²³⁴ Was dit aanvankelijk een nogal gematigde opstelling, toen duidelijk werd dat L en M ook aantrekkingskracht uitoefende op protestants-christelijke boeren stelde de CBTB de eigen confessionele gebondenheid centraal. Hij wees op die grond een lidmaatschap van de boerenbonden af.²³⁵ Het waren dan ook met name de algemene landbouwmaatschappijen waarvoor de boerenbonden een bedreiging vormden: beide hadden een algemene achtergrond en kenden geen levensbeschouwelijke binding. Veel leden van de landbouwmaatschappijen sloten zich tevens aan bij een van de regionale boerenbonden.

In 1933 telde de Drentsche Boerenbond bijna evenveel leden als de Drentsche landbouwmaatschappijen: rond de negenduizend. Bij de Groninger Boerenbond waren ruim drieduizend leden aangesloten. In 1933 maakten de Drentsche en de Groninger Boerenbond samen dan ook tachtig procent uit van de in totaal vijftienduizend leden van L en M.²³⁶ Aan de sterke groei van de Boerenbonden had zonder twijfel de uitgave van een eigen landbouwblad *Landbouw en Maatschappij* vanaf augustus 1932 bijgedragen.²³⁷

JAN SMID

Jan Smid (1865-1945) was geboren als zoon van een landarbeider te Beerta. Zijn vader wist zich op te werken tot kleine boer en van daaruit was Smid betrokken bij de problematiek van de kleine boeren.²³⁸ Aangezien zijn vader hem te zwak vond voor de landarbeid volgde Smid de onderwijzersopleiding. Op betrekkelijk jonge leeftijd noopte zijn zwakke gezondheid hem zijn onderwijzersambt neer te leggen. In 1903 kreeg hij een aanstelling als ambtenaar bij de afdeling Landbouw van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Hier vergrootte hij zijn inzichten in de feitelijke gang van zaken in de agrarische sector. Om onduidelijke redenen werd hij in 1923, al of niet vrijwillig, op wachtgeld gesteld. Via zelfstudie ontwikkelde hij zich tot een gezaghebbend persoon op landbouwgebied. Hij schreef diverse publicaties waarin hij zijn ideeën naar voren bracht.²³⁹

Als landhuishoudkundige hield Smid herhaalde malen spreekbeurten bij de GML, daarnaast trad hij meerdere malen op als rapporteur van commissies van het KNLC.²⁴⁰

Smid, die lid was van de Liberale Staatspartij, sprak in zijn brochure *De landbouwcrisis, onze sociale politiek en het Vrijhandelsbeginsel* van 1931 zijn waardering uit voor het principe van de persoonlijke verantwoordelijkheid in het liberalisme. Vrijhandel wees hij echter af. Met het socialisme deelde hij het streven naar een rechtvaardiger verdeling van inkomen en vermogen. Kenmerkend voor zijn standpunt achtte hij dat hij met zijn ene been stond in het socialisme en met zijn andere been in het liberalisme.²⁴¹

De GML subsidieerde de uitgave van de brochure van Smid, die aan alle Kamerleden werd toegezonden.²⁴² Ook *Ons Platteland* sprak er lovende woorden over. Volgens het blad bevatte de brochure een aantal interessante opmerkingen die, 'zooal niet nieuw, dan toch uiterst zeldzaam gezegd zijn.' Ondanks het feit dat *Ons Platteland* Smids opvattingen onderschreef, werd hij beschouwd als een tegenstander van de CBTB omdat 'hij geheel staat buiten onze Christelijke maatschappijbeschouwing.'²⁴³

Hoewel Smid participeerde in de Liberale Staatspartij, het KNLC en de GML liet hij zich overhalen als inleider op te treden voor een protestvergadering te Assen op 23 december 1931. Hij was toen zesenzestig jaar. Smid maakte met zijn pleidooi voor een nieuwe organisatie, die de belangen van de boerenstand op politiek gebied zou behartigen, veel indruk op de massaal toegestroomde plattelanders. Zijn daar verkondigde opvattingen stonden echter op gespannen voet met zijn politieke en maatschappelijke activiteiten tot dan toe. Dit werd er niet beter op toen hij bij de oprichting van L en M optrad als ideoloog van deze beweging. L en M manifesteerde zich steeds duidelijker als een oppositionele organisatie die zich sterk verzette tegen de falende democratie en tegen het vigerende landbouwcrisisbeleid. Binnen L en M ontwikkelden zich twee stromingen:

een liberale en een antidemocratische. Aanvankelijk hing Smid de liberale richting aan, maar geleidelijk verloor hij zijn geloof in de democratie omdat deze volgens hem de kleine bezitter, voor wiens belangen hij opkwam, in de steek liet. Hij liet zich meeslepen door de antidemocratische stroming die vanaf midden jaren dertig steeds meer neigde naar de NSB.²⁴⁴ Hij zou zich uiteindelijk ook niet verzetten tegen de fusie van L en M met het Boerenfront van de NSB in november 1940.

Smids ideeën over de oplossing van de heersende crisis op het platteland kregen wel veel aandacht, maar ze leidden niet tot veranderingen in het bestaande landbouwbeleid.

HERMAN DERK - GRONINGER BOERENBOND: OMSTREDEN LIDMAATSCHAP

Na de snelle groei van de Drentsche Boerenbond veroorzaakte de oprichting van de Groninger Boerenbond (GBB) in februari 1932 veel onrust die de GML, en met name Herman Derk, in een zeer moeilijke positie bracht. Zij konden niet, zoals hun confessionele zusterorganisaties, L en M eenvoudig afwijzen omdat de katholieke en protestants-christelijke landbouworganisaties zich beriepen op hun confessionele achtergrond. Voor de algemene landbouwmaatschappijen waren de bedreigingen veel groter omdat zij, evenals L en M, uitgingen van algemene landbouworganisaties zonder onderscheid naar religie of politiek.

Aanvankelijk nam Herman Derk, in een brief aan J. Smid op 2 maart 1932, stelling tegen de oprichting van de Groninger Boerenbonden die, als zij hun doel bereikten, de bestaande landbouworganisaties in hun groei zouden belemmeren. Hij zag Smid als 'vrijwel de eenige figuur' van betekenis in de Boerenbond terwijl deze bond mensen, scholing, geld en relaties in regeringskringen miste om voor de boeren gunstige maatregelen te kunnen bereiken.²⁴⁵ Ruim een maand later, op 8 april 1932, besteedde Herman Derk publiekelijk aandacht aan de opkomst van de boerenbonden. In zijn visie verklaarden de boerenbonden de politieke partijen tot een soort "'N.V.'s" tot exploitatie van het kiezersvolk, bereid om alle eischen, die kiezerswinst beloven, in te willigen.' Hij zelf zag politieke partijen daarentegen als democratische, zichzelf respecterende instellingen, waar de leden en niet de buitenstaanders de richting bepaalden. Hij herhaalde zijn bezwaar dat de boerenbonden de ontwikkeling van de landbouworganisaties ernstig zouden kunnen belemmeren en dat achtte hij onverantwoord. Herman Derk gaf aan dat, hoewel hij 'gaarne waardeerd [wilde] staan tegenover deze poging om den boerenstand politiek weerbaar te maken,' dit toch niet de goede weg was. Hij achtte het de plicht van de boerenstand, via actieve deelname aan politieke partijen, invloed uit te oefenen op de landelijke besluitvorming.²⁴⁶ Herman Derk betreurde het dat Smid door zijn gezag de oprichting van de boeren-

bonden mogelijk maakte. Smid had daarmee aan de boerenstand geen goede dienst bewezen.²⁴⁷

In zijn publieke reactie stelde Smid dat alle politieke partijen ten onrechte uitgingen van stedelijke en industriële verhoudingen en te weinig aandacht schonken aan de landbouw. Smid vond het merkwaardig dat de landbouworganisaties en de politieke partijen over en weer elkaar te veel de hand reikten. Ook verweet Smid de landbouworganisaties dat zij wel veel overleg pleegden met de regering, maar onvoldoende resultaten bereikten voor de noodlijdende boerenbevolking die, volgens hem, werd uitgebuit.²⁴⁸ In zijn antwoord bestreed Herman Derk dat landbouworganisaties en politieke partijen elkaar de bal toespeelden. Het door Smid als onvoldoende gekwalificeerde resultaat voor de landbouw weerlegde hij door te stellen dat de landbouworganisaties erin waren geslaagd, in zeer moeilijke omstandigheden uitvoerbare steunmaatregelen te ontwerpen.²⁴⁹ Herman Derk toonde wel begrip voor het uit 'wanhoop en vertwijfeling' voortvloeiende bittere en opstandige taalgebruik, maar verdedigde het niet. In plaats daarvan moest 'de rede...het voertuig onzer inzichten zijn.'²⁵⁰

'De rede in plaats van de emotie' en 'constructieve samenwerking tegenover het mobiliseren van onvrede' zouden de opstelling van Herman Derk bepalen in zijn benadering van L en M. Daarnaast trachtte hij enerzijds steeds weer opnieuw L en M te overtuigen van de mogelijkheden die er ook voor deze organisatie lagen om in het kader van het totale landbouworganisatiewezen een rol te spelen, mits zij zich constructief opstelde. Anderzijds spande hij zich binnen het KNLC in om een verzoenende rol te spelen tussen het KNLC en L en M.

Aanvankelijk vormde de GBB geen grote bedreiging voor de GML: de aanhang van de GBB bestond vooral uit kleinere zandboeren en deze waren slechts sporadisch lid van de GML, in hoofdzaak een organisatie van boeren in de kleigebieden.

Zoals reeds eerder vermeld zag Herman Derk - en met hem de GML - weinig bestaansmogelijkheden voor kleine boeren in het toekomstige landbouwbeleid. Bovendien verklaarde hij in april 1932 dat de Nederlandse landbouw in de toekomst een uitgebreide akkerbouw nodig zou hebben, omdat omringende landen steeds meer neigden naar economische zelfstandigheid en daardoor met name de Nederlandse export van zuivel, eieren en tuinbouwproducten belemmerden. Zou deze neiging zich doorzetten, dan moest noodgedwongen de verbouw van voergraan worden uitgebreid en de voortbrenging van exportproducten ingekrompen.²⁵¹ Dit zou de doodsteek betekenen voor vele kleine boeren die via hun veredelingsproducten sterk afhankelijk waren van de export.

Op 25 augustus 1932 brachten de boerenbonden een eigen orgaan uit, *Landbouw en Maatschappij*, waarvan veel leden van de GML een proefnummer ontvingen.²⁵² Dit vergrootte de onrust zoals bleek uit de reactie van de GML

op 3 september 1932. De GML had er met name weinig vertrouwen in dat de boerenbonden zich, zoals zij hadden aangekondigd, zouden beperken tot het politiek weerbaar maken van de boerenbevolking. Het bestuur vreesde dat de boerenbonden zich zouden gaan bewegen op het terrein van de bestaande landbouworganisaties, dus ook op het gebied van de GML.²⁵³

Nadat een van de grootste Groninger boeren tot voorzitter was gekozen van de GBB en de aanhang van de bond in de kleigebieden aanzienlijk groeide,²⁵⁴ kon de in eerste instantie gekozen afwijzende opstelling door Herman Derk en de GML niet worden volgehouden. In eigen gelederen sloeg de kritiek van L en M op de landbouwcrisismaatregelen aan. Herman Derk en de GML raakten in dubio. Het geboden verzet had onvoldoende resultaat opgeleverd, terwijl het negeren van de snel in omvang toenemende boerenbonden geen reële optie werd geacht. Wellicht om deze redenen kozen zij voor de weg van toenadering en eventueel samenwerking, in de hoop de schade zoveel mogelijk te beperken.

Op voorstel van Herman Derk belegde het DB op 28 september 1932 een gesprek met het bestuur van de GBB. Vooraf stelde het DB van de GML de eigen opstelling vast. Volgens Herman Derk dienden de boerenbonden zich op politiek terrein te bewegen en eventuele voorstellen van de landbouworganisaties politiek te steunen. Hadden de boerenbonden zelf wensen die lagen op het terrein van de landbouworganisaties, dan moesten zij die via de organisaties kenbaar maken. Het DB nam deze stellingname over, maar betwijfelde of de Boerenbond daarmee akkoord zou gaan. Tegen de verwachting in kon de GBB zich echter wel vinden in de voorstellen van het DB van de GML.²⁵⁵ Het DB stond op 17 februari 1933 nog even stil bij de boerenbonden. Herman Derk had daarover inmiddels met Smid gesproken. In dat gesprek was hem gebleken dat Smid de bonden 'helemaal niet meer in zijn macht heeft, zoodat zij dingen doen, die hij zelf ook niet goed kan keuren.' Het DB betreurde het dat de 'gewone boeren' zo slecht op de hoogte waren van wat de GML deed. Het zag echter geen mogelijkheid daarin verbetering aan te brengen.²⁵⁶

Boerenbonden, die de regering en volksvertegenwoordiging wilden doordringen van de noden van de landbouw, zetten zich actief in om meer agrarische kandidaten op verkiesbare plaatsen te krijgen voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933. Zij richtten zich daarbij vooral op toonaangevende figuren. Volgens J.H. de Ru, die een studie wijdde aan L en M, waren de boerenbonden erg gebrand op de steun van Herman Derk die hij kenschetste als 'één van de meest gezaghebbende figuren in de Nederlandse landbouwwereld.'²⁵⁷

Op 8 maart 1933 bracht Herman Derk in het DB van de GML verslag uit van hetgeen zich, met betrekking tot de boerenbonden, de afgelopen weken had voorgedaan. Hoewel hij van mening was dat het in hoofdzaak politieke aan-

gelegenheden betref vond hij het nodig dat het DB er zich een oordeel over kon vormen. De kwestie was dat dr. S.E.B. Bierema, lid van het DB van de GML²⁵⁸ en woordvoerder agrarische zaken in de Tweede Kamer voor de Liberale Staatspartij,²⁵⁹ was toegetreden tot de GBB nadat was overeengekomen dat, als Bierema zou toetreden tot de GBB, deze bond geen tegenkandidaat zou stellen bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Onder dezelfde voorwaarde zou ook Herman Derk, die eveneens kandidaat was voor de Tweede Kamer, lid kunnen worden van de GBB. Daarop had Bierema toegezegd er ook bij Herman Derk op te zullen aandringen dat deze als lid zou toetreden. Aan de hand daarvan had inmiddels een gesprek plaatsgevonden tussen Herman Derk en de besturen van de boerenbonden. Herman Derk had zich daarbij op het standpunt gesteld dat vooraf een duidelijke taakafbakening tussen beide organisaties moest zijn vastgelegd.

Bij de uitvoerige bespreking van dit punt in het DB van de GML toonden meerdere leden zich verontrust over de mogelijkheid, met de GBB tot een houdbare taakafbakening te komen. Herman Derk deelde die vrees. Volgens hem kon er echter geen bezwaar zijn tegen het houden van een bespreking met het bestuur van de GBB. Aldus werd besloten.²⁶⁰

Voorafgaand aan het op 22 maart 1933 vastgestelde gesprek gaf Herman Derk te kennen daar bij voorkeur niet aanwezig te zijn 'om alle schijn te vermijden' dat hij 'ter wille van zijn persoonlijke aangelegenheden in een bepaalde richting zou willen sturen.' Wel gaf hij als zijn oordeel 'dat wij moeten blijven staan op het standpunt dat wij in september 1932 hebben ingenomen en dat er op neerkomt, dat de Boerenbonden zich uitsluitend met politieke aangelegenheden moeten bemoeien.' Enkele DB-leden bleken niet overtuigd van de mogelijkheid om met de GBB tot afspraken te komen. Herman Derk wees er nog op dat het DB, alvorens een definitief besluit te nemen, de kwestie in het HB moest brengen. Nadat hij het bestuur van de Boerenbond welkom had geheten verliet Herman Derk de vergadering en nam Ebels de leiding over.

In de daarop volgende, uitvoerige, bespreking kwamen beide partijen dicht bij elkaar in die zin dat zij het beter achtten 'dat beide partijen vreedzaam naast elkander blijven voortwerken.' De GBB zei toe, zich in beginsel zoveel mogelijk af te houden van het terrein dat de GML bestreek, 'tenzij de leden het bestuur ertoe dwingen dit terrein te betreden.'²⁶¹ Beide partijen vonden het resultaat van het gesprek bevredigend. Zij besloten een korte mededeling te publiceren. Een uitgebreid communiqué zou, na goedkeuring door beide partijen, bekend worden gemaakt.²⁶²

Het DB van de GML verklaarde zich op 4 april akkoord met de voorliggende ontwerpverklaring. Die hield in dat de taak van de GBB 'inzonderheid' lag op politiek-economisch terrein; dat het tot nog toe door de GML bestreken terrein van werkzaamheden door de GBB intact werd gelaten en dat de bond het lidmaatschap van de GML zou aanbevelen; dat bepaalde maatregelen die de Boerenbond noodzakelijk achtte ter verdere bestudering aanhangig

werden gemaakt bij de GML; over bepaalde zaken die beide lichamen aangingen zou, ter voorkoming van misverstand bij de leden en bij de rest van de bevolking, overleg plaatsvinden als dit door een van de partijen wenselijk werd geacht.²⁶³

De verklaring werd gepubliceerd in het *Groninger Landbouwblad* van 8 april 1933 en was onderwerp van bespreking in het HB van 12 april. Een HB-lid vond de toetreding van de voorzitter 'een heel bedenkelijk punt.' Als voorzitter van de GML 'staat [hij] terecht in de belangstelling van onzen geheelen landbouw. Hij kan hier geenszins beschouwd worden als een particulier persoon...Als de voorzitter lid wordt van den Groninger Boerenbond zal dit op de Maatschappij een stempel drukken.' Hij verzocht Herman Derk, 'zich nog wel eens ter dege te willen bedenken.' Deze verdedigde zijn eventuele toetreding met de opmerking dat hij 'gaarne had gezien dat de politieke weerbaarmaking van den landbouw in andere richting was gegaan.' Hij was echter van mening 'zijn medewerking aan den zich in dezen vorm openbarende politiek reveil van den boerenstand niet te moeten onthouden.' Over zijn besluit om toe te treden had 'hij zich reeds dubbel en dwars beraden.' De overgrote meerderheid van het HB was het eens met Herman Derk. Zonder hoofdelijke stemming gaf het zijn goedkeuring aan de in het communiqué weergegeven verklaring met die beperking, dat niet 'de voorzitter' maar 'H.D. Louwes' zou toetreden tot de GBB.²⁶⁴ Overeenkomstig de afspraak meldde Herman Derk zich op 24 april aan als lid van de GBB.²⁶⁵

Over de achterliggende motieven van Herman Derk om, ondanks het feit dat de door hem gevraagde terreinafbakening niet tot stand was gekomen - de GBB zou zich beperken tot uitsluitend politieke activiteiten, maar deze was tijdens het overleg uitgebreid tot politiek-economische taken - toch toe te treden tot de GBB, bestaat geen volledige duidelijkheid. De belangrijkste reden lijkt te liggen in zijn overtuiging, als algemene organisatie, en dus ook persoonlijk, tekortgeschoten te zijn in het bereiken van de kleinere boeren en op die manier te hebben bijgedragen aan het ontstaan en de groei van L en M. Hij gaf aan met zijn lidmaatschap slechts één oogmerk te hebben: 'den Bond te helpen eigen karakter, eigen werkwijze en eigen plaats te doen vinden in het geheel van onzen georganiseerden boerenstand.'²⁶⁶ Dat hij hierin niet zou slagen moet voor hem een teleurstelling zijn geweest.

Herman Derk stond niet alleen in zijn toetreding tot de Boerenbond. Zoals we zagen had S.E.B. Bierema die stap al vóór hem gezet terwijl ook J. Weitkamp, Tweede-Kamerlid voor de CHU, vóór de verkiezingen van april 1933 lid was van de Boerenbond in Overijssel.²⁶⁷ W. Schermerhorn, de latere minister-president, liet zich in 1934 lovend uit over de doelstelling van de Boerenbonden en met name over Smid. Wel vroeg hij zich af of op den duur de politieke tegenstellingen het agrarische vraagstuk niet zouden vertroebelen.²⁶⁸

Herman Derks zorgen dat de boerenbonden geleidelijk een oppositionele kant uitgingen bleken niet ongegrond. In augustus 1934 deelde hij in een vertrouwelijke brief aan het DB van de GML mee, dat naar zijn gevoel L en M de ontevredenheid onder de boeren zou organiseren. Herman Derk had in een gesprek met het DB van L en M op 30 juli 1934 duidelijk gemaakt dat hij ernstige bezwaren had tegen het mobiliseren van onvrede onder de boeren door L en M. Het DB van L en M had zijn opmerkingen echter min of meer van tafel geveegd. In het DB van de GML zei Herman Derk, ernstig te overwegen zijn lidmaatschap op te zeggen omdat hij voor het organiseren van onvrede geen verantwoordelijkheid wenste te dragen.²⁶⁹ Zover kwam het voorlopig niet.

In het DB van de GML van 13 augustus 1934 kwam voor het eerst een geconstateerde overschrijding van het gesloten 'grenstraktaat' door de GBB aan de orde. Ondanks enkele praktische bezwaren beperkte het DB van de GML zich tot het besluit, de GBB te wijzen op zijn 'verkeerd gedrag'.²⁷⁰ Opgemerkt moet worden dat de GML vrij machteloos stond tegen een verdere uitbreiding van taken door de GBB. De gesloten overeenkomst liet de GBB alle ruimte, terwijl L en M ook statutair zijn taak vond op politiek-economisch terrein.²⁷¹

Volgens zijn eigen verklaring werkte Herman Derk achter de schermen hard aan een betere vorm van samenwerking tussen GML, GBB en L en M.²⁷² Dit had echter weinig resultaat. Ook in de eigen kring van de GML lag Herman Derk onder vuur met betrekking tot de verhoudingen tussen de GML en de GBB. Zo ontving hij een verzoek om mee te werken aan een op 12 april 1938 te houden demonstratieve bijeenkomst in verband met de te lage prijzen voor rogge en gerst. In een gesprek tussen Herman Derk en de secretaris van de GML met het bestuur van de GBB legde hij uit dat hij om een drietal redenen een afwijzend standpunt innam. Allereerst beraadden de drie CLO's zich op dat moment over de te volgen graanprijsbeleid. In de tweede plaats betwijfelde hij of het onder druk zetten van de minister een basis voor succes zou zijn. Tenslotte achtte hij het tijdstip, gezien de internationale spanningen, allerm minst geschikt voor het houden van een protestbijeenkomst. In het DB waren de meningen verdeeld, maar Herman Derk hield voet bij stuk. Wel zou hij het punt in het eerstvolgende HB aan de orde stellen.²⁷³ Daar legde Herman Derk, overtuigd van de juistheid van zijn mening, verantwoording af: DB en HB van de GML hadden steeds de weg gevolgd van argumentatie en overtuiging en hij was van mening dat het boerenbelang niet gediend zou zijn met een demonstratieve vergadering op dat moment.²⁷⁴ Een maand later ontving het DB van de GML een brief van de afdeling Scheemda met scherpe kritiek op het beleid van het DB, met name op de voorzitter, niet deel te nemen aan de protestvergadering van L en M. In het DB merkte Herman Derk op dat de moeilijkheden zich vooral voordeden met de leiding van L en M en niet zozeer met de GBB. Hij was

'gaarne genegen' om in de afd. Scheemda 'de houding van het DB en van hemzelf nader uiteen te zetten.'²⁷⁵ Aldus werd besloten. In een druk bezochte ledenvergadering verdedigde Herman Derk zijn beleid en kreeg er in grote meerderheid steun voor. Na zijn vertrek werd de vergadering voortgezet en een lid van de afdeling drukte de invloed van Herman Derk als volgt uit: 'Men kan er de heer Louwes wel buiten willen houden, maar onwillekeurig draait alles toch om hem.'²⁷⁶

Aangezien de besprekingen tussen de GML en de GBB over de onderlinge samenwerking geen vooruitgang opleverden werden, op voorstel van Herman Derk, in 1937, 1938 en 1939 diverse besprekingen belegd tussen vertegenwoordigers van GML, GBB en L en M op de volkshogeschool Allardsoog te Bakkeveen onder voorzitterschap van de algemeen leider, dr. H.G.W. van der Wielen. Ook deze bleven zonder resultaat.²⁷⁷ Een in januari 1940 ontvangen verzoek van L en M om de besprekingen met de GML, die volgens L en M eerder 'met succes' waren gevoerd, te hervatten hield het DB van de GML in eerste instantie aan. Het kwam er later niet meer op terug.²⁷⁸ In een brief van begin mei 1940 stelde het KNLC aan de aangesloten landbouwmaatschappijen, en dus ook aan de GML, voor om periodieke besprekingen te beleggen tussen vertegenwoordigers van het KNLC en van L en M. Bovendien wilde het KNLC gedurende een weekeinde een bijeenkomst beleggen te Allardsoog 'met het doel een gedachtewisseling te onderhouden.' In zijn toelichting als voorzitter van het KNLC zei Herman Derk dat het de bedoeling was eerst onderling overleg te plegen voordat naar buiten werd getreden. In zijn visie trachtte L en M 'wederom op het goede nationale spoor te komen en een gestabiliseerde verhouding van het KNLC tegenover deze organisatie worde gehandhaafd.' Nadat gebleken was dat de besprekingen vrijblijvend waren kon het DB van de GML zich met de voorstellen verenigen.²⁷⁹ Opvallend hierbij is de positieve opstelling van Herman Derk, terwijl de overige DB-leden aanmerkelijk minder enthousiast bleken.

CONSEQUENTIES VAN DE CONFLICTEN IN GRONINGEN

De conflicten tussen de landbouworganisaties in Groningen brachten Herman Derks opvattingen over het landbouworganisatiewezen aan het wankelen. Dit kan worden afgeleid uit een spreekbeurt die hij in januari 1937 hield voor de afdeling Beerta van de GML. Vooraf merkte hij op dat hij gezien wilde worden 'als een inleider in een debatingclub' en niet in zijn functie als voorzitter van de GML waarin hij min of meer gebonden was aan de inzichten van die organisatie. Herman Derk schetste het toekomstige landbouworganisatieleven zoals hij dit voor zich zag. Aan de top zouden de drie CLO's staan en daaronder hun provinciale en gewestelijke leden. Dit standpunt was nieuw. Voor het eerst liet hij in het openbaar het tot dan toe door hem steeds verdedigde standpunt - één landbouworganisatie voor

alle boeren en tuinders - los. Hij motiveerde zijn gewijzigde opvatting door te stellen dat de verdere ontwikkeling zou moeten groeien uit het bestaande. 'Wij zullen...het feit van de splitsing van ons landbouworganisatieleven moeten aanvaarden.'²⁸⁰ Wel had hij al eerder de aparte organisatie van katholieke boeren geaccepteerd, de protestantse splitsing echter niet. Klaarblijkelijk had de principiële vasthoudendheid van de Groninger CBTB en, in breder verband, van de landelijke CBTB, Herman Derk er inmiddels van overtuigd dat de door hem nagestreefde krachtenbundeling niet tot de mogelijkheden behoorde.

Hij herhaalde dit standpunt niet in zijn eerstvolgende inleidingen in de algemene vergaderingen van de GML en van het KNLC. Wel bleek, uit een tussenzin, in het verslag van de algemene vergadering van het KNLC in 1937 - hij was toen nog geen voorzitter - dat hij de confessionele verdeeldheid van de landbouworganisaties aanvaardde. Hij liet de daaruit eerder door hem getrokken consequentie - dat de drie CLO's de dragers waren van de georganiseerde landbouw - echter achterwege.²⁸¹ In verband met het later door Herman Derk ingenomen standpunt lijkt zijn uitspraak een kwestie van tactiek om zijn achterban geleidelijk vertrouwd te maken met zijn inmiddels gewijzigde opvatting.

Met betrekking tot L en M, waarvan Herman Derk via zijn lidmaatschap van de Groninger Boerenbond nog steeds lid was, trok hij een andere consequentie. Voor deze organisatie zag hij vooralsnog geen plaats naast de drie centrale landbouworganisaties. Hij constateerde dat de problemen bij L en M veel groter waren dan bij de GBB die in zijn ogen minder blaam trof.²⁸² L en M daarentegen 'kweekte strijd en verbittering' en had tot nog toe geen positieve bijdrage geleverd aan een eensgezind optreden van de boeren. Integendeel. Door haar opstelling functioneerde zij min of meer als oppositiepartij. Zonder deze te wijzigen zou er voor L en M geen plaats zijn in het landbouworganisatieleven.²⁸³ Herman Derk erkende dat hij zich had vergist in de mogelijkheid om met L en M te komen tot een zakelijke gedachtewisseling: dit was een illusie gebleken. Hoewel hij vooralsnog geen mogelijkheid zag een brug te slaan tussen L en M en de overige landbouworganisaties²⁸⁴ zette hij zijn pogingen daartoe wel voort.²⁸⁵

In verband met het geheel of gedeeltelijk ontbreken van archieven²⁸⁶ is het niet mogelijk, na te gaan welke invloed Jan Smid had binnen de Liberale Staatspartij en binnen L en M, groeperingen waarvan ook Herman Derk lid was. Evenmin is het mogelijk een beeld te krijgen van de rol die Herman Derk speelde binnen L en M.

HERMAN DERK, OPKOMEND FASCISME EN L EN M: 'VLEUGELS GEBRAND'

In 1931 had A. Mussert de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in Nederland opgericht. Mussert was een vertrouwenwekkend persoon. Hij

zette de beweging zorgvuldig op en zijn programma was vaag genoeg om mensen aan te trekken die vertrouwen hadden in de door Mussert verkondigde leer van de absolute staat in plaats van de parlementaire democratie, die geen oplossing had voor de economische en politieke crisis. Begin jaren dertig was het nationaal-socialisme dan ook een beweging die zich ophield langs de vage grens van wat nog als een nationale vernieuwingsbeweging beschouwd kon worden. Het was een uitdaging voor gevestigde partijen en organisaties, een eigen antwoord te vinden op het nationaal-socialisme. Tegelijkertijd moesten zij de in brede kringen gevoelde behoefte aan krachtige sociaal-economische ordening en versterking van het staatsgezag erkennen.²⁸⁷ Dit bleek niet eenvoudig. Zo namen de Nederlandse bisschoppen in 1934 het fascisme en nazisme voorzichtig op de korrel. Zij achtten beide ideologieën niet principieel verwerpelijk, maar wel schadelijk voor katholieke belangen en voor de R.K. Staatspartij in het bijzonder.²⁸⁸ In 1935 maakte zich een radicalisering meester van de NSB. Mogelijk overmoedig geworden door de gunstige verkiezingsuitslagen sloeg de beweging een andere weg in. Zij nam het antisemitisme over van de Duitse fascist en verzette zich tegen de bestaande orde. De NSB ontwikkelde zich tot een massale revolutionaire beweging, gericht tegen de stabiliteit. Daarmee plaatste zij zich buiten het Nederlandse bestel en verloor aan aantrekkingskracht. Vanaf die ommekeer klonken de protesten luider, zowel van traditionele partijen als van de kerken.²⁸⁹ Daarnaast werd in juni 1935 een contra-beweging opgezet, Eenheid door Democratie.²⁹⁰ Eenheid door Democratie kreeg vooral steun van sociaal-democratische, vrijzinnig-democratische en liberale zijde. Terwijl de christelijk-historischen in geringe mate tot steun bereid waren, stelden de antirevolutionairen zich duidelijk afwijzend op.²⁹¹ Ook de katholieken bleven vrijwel afzijdig.²⁹²

Herman Derk constateerde in 1933 dat de machtsovername door A. Hitler in Duitsland in dat jaar ook bij de boeren grote beroering had gewekt. Hij achtte het nog niet de tijd om een oordeel uit te spreken over 'dezen geweldigen ommekeer,' maar in zijn betoog klonk een duidelijke bezorgdheid door.²⁹³ Later kwam hij tot een uitdrukkelijke verwerping van het nationaal-socialisme. Hij voerde hiervoor vier motieven aan: het nationaal-socialisme wilde de vrijheid van geestelijk leven opofferen aan eenheid; het gaf het recht op, mee te besturen; het zou slechts verdwijnen als de dictator zelf aftrad of gewelddadig werd afgezet; als laatste argument gaf hij aan dat het nationaal-socialisme het recht brak en willekeurig optrad.²⁹⁴ Het nationaal-socialisme zou niet toestaan dat in verenigingen het bestuur democratisch werd gekozen. In het nationaal-socialisme stond het leidersprincipe centraal waarin de staat, zonder verantwoording af te leggen, de rechten van burgers kon beknotten. Binnen dat systeem kon de burger, en dus ook de boer, zich niet meer vrij organiseren of protesteren. Organisaties zouden onvermijdelijk worden geleid door van bovenaf aangewezen leiders. Aangesloten organisaties en

leden hadden de aanwijzingen van boven te aanvaarden. Dit wees Herman Derk met overtuiging van de hand.²⁹⁵ Eén van de belangrijkste oogmerken van het nationaal-socialisme: de totale beheersing van de media,²⁹⁶ stond haaks op de visie van Herman Derk in wiens opvatting de vrije pers de 'Koningin van de aarde' was.

Herman Derk werd een actief lid van de beweging Eenheid door Democratie. Deze was opgericht om de Nederlandse bevolking te mobiliseren tegen het nationaal-socialisme. Hij was vice-voorzitter en nam tijdelijk het voorzitterschap waar.²⁹⁷ Meerdere malen hield hij spreekbeurten voor de beweging. In november 1936 sprak hij bij een landelijke bijeenkomst van Eenheid door Democratie in de Apollohal te Amsterdam over 'Boerenstand en Democratie.' De zaal was uitverkocht. Er waren ruim vijfduizend mensen aanwezig terwijl nog enkele duizenden moesten worden teleurgesteld. Ook hier nam Herman Derk scherp stelling tegen het nationaal-socialisme: 'Nooit of te nimmer mag men terwille van stoffelijke belangen of gekrenkt rechtsgevoel van de democratie naar het nationaal-socialisme overgaan, want wat men dan zou kunnen verkrijgen, zal altijd te duur gekocht blijken te zijn. Het gaat hier om waarden, die voor geen goud en eer mogen worden verwisseld.'²⁹⁸ Een jaar later wees hij naast het nationaal-socialisme ook het communisme ondubbelzinnig af. 'Het Russische staatscommunisme beroert ons niet zoo direct als het Duitsche nationaal-socialisme. Het is een niet minder groot gevaar.'²⁹⁹

Aanvankelijk was de boerenorganisatie L en M niet verbonden met de NSB, maar langzaam maar zeker ging zij de kant op van het nationaal-socialisme. Het in 1932 verschenen landbouwprogramma van L en M werd grotendeels overgenomen door de NSB en sloeg een brug met de boerenbonden.³⁰⁰ Vóór de verkiezingen van de provinciale staten van 1935 stelde L en M zich redelijk positief op ten aanzien van de NSB.³⁰¹ In 1935 boekte de NSB haar grootste verkiezingsresultaat: zij kreeg bijna acht procent van de uitgebrachte stemmen. Volgens G.A. Kooy hadden de volgelingen van L en M 'in groten getale' op de NSB gestemd.³⁰²

Op landelijk niveau zocht L en M in de eerste plaats contact en samenwerking met het KNLC, maar de onderhandelingen tussen beide organisaties vlotten niet erg. De door L en M noodzakelijk geachte landbouwpolitiek - het heffen van invoerrechten op alle ingevoerde buitenlandse artikelen die concurreerden met de producten van de Nederlandse landbouw - was voor het KNLC aanleiding, de besprekingen uit te breiden met de twee confessionele landbouworganisaties.³⁰³ In een bespreking tussen vertegenwoordigers van de drie CLO's en van L en M op 16 mei 1935 was geen overeenstemming over samenwerking mogelijk. KNBTB en CBTB stelden kort en bondig vast dat zij als confessionele landbouworganisaties dezelfde taken vervulden als L en M van plan was te gaan doen.³⁰⁴ Ook de door L en M voorgestane samenwerking met het KNLC kwam niet tot stand.³⁰⁵

Stonden de drie CLO's in een aantal kwesties tegenover elkaar, ten opzichte van de nieuwkomer L en M trokken zij zoveel mogelijk één lijn. Zij zouden een vierde centrale landbouworganisatie niet dulden en maakten dat ook duidelijk aan L en M. Pas nadat L en M uitdrukkelijk had verklaard, niet naar een positie van vierde centrale landbouworganisatie te streven waren de gesprekspartners bereid tot incidenteel overleg.³⁰⁶

Herman Derk maakte zich in toenemende mate zorgen over de sympathieën van L en M voor de NSB. In januari 1936 riep hij de boeren op, zich geen zand in de ogen te laten strooien door mooie maar nietszeggende beloften van NSB-zijde. Als deze haar zin kreeg betekende dit onherroepelijk dat het leidersbeginsel zou worden ingevoerd waardoor alle vrijheid voor de boeren zou verdwijnen als sneeuw voor de zon. 'Men moet gelijkschakelen en dit kan men alleen door alles van bovenaf te regelen.' Hij nam krachtig afstand van het leidersbeginsel.³⁰⁷

In 1937 constateerde Herman Derk dat de politieke invloed van L en M was doodgelopen. 'In plaats van het platteland metterdaad tot actieve deelname aan het partijleven te helpen brengen' wilde L en M door verkiezingsadviezen invloed uitoefenen. Daardoor had de organisatie 'zijn vleugels gebrand aan de politieke vlam en nergens een gefundeerde invloed opgebouwd.'³⁰⁸ Wellicht was hier de wens de vader van de gedachte: het ledental van de GBB was inmiddels groter dan dat van de GML (zie bijlage 3.2). Ook landelijk breidde het ledenaantal zich uit. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de groei niet zozeer ten koste ging van de bestaande landbouworganisaties, maar in hoofdzaak te danken was aan een toestroom van nieuwe, tot dan toe ongeorganiseerde boeren. Kennelijk slaagde L en M er beter dan de gevestigde landbouworganisaties in, niet-georganiseerde boeren aan zich te binden. Al vanaf haar oprichting in 1933 nam L en M in ledenaantal de derde plaats in en zou die, hoewel na 1935 de groei duidelijk afzwakte, behouden tot aan de Tweede Wereldoorlog. In 1940 was van de georganiseerde boeren zesendertig procent aangesloten bij de KNBTB, zesentwintig procent bij het KNLC, tien procent bij L en M, negen procent bij de CBTB en negentien procent bij zelfstandige dorpsverenigingen.³⁰⁹ Bij de zogenoemde 'centrale landbouworganisaties' was dus niet meer dan eenenzeventig procent van de georganiseerde boeren aangesloten. Hierbij moet worden aangetekend dat er geen cijfers bekend zijn over het totaal aantal ongeorganiseerde boeren. Schattingen lopen uiteen van dertig tot veertig procent, vooral boeren met kleine en middelgrote bedrijven.³¹⁰

De algemene landbouwmaatschappijen hadden hun grootste aanhang in de zeekleigebieden, de veenkoloniën en de weidestrecken. Geografisch waren dat de drie noordelijke provincies en de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden. Deze gebieden werden over het algemeen gekenmerkt door middelgrote en grote bedrijven. De KNBTB telde de meeste leden op de zandgronden in Zuid- en Oost-Nederland en scoorde eveneens hoog in de tuinbouwgebieden

langs de westkust van Noord- en Zuid-Holland. Zowel op de zandgronden als in de tuinbouw waren kleine bedrijven regel.³¹¹ De spreiding van CBTB-leden over praktisch geheel Nederland - alleen de provincie Limburg kende geen CBTB-afdelingen - laat een indeling naar landbouwgebied en bedrijfs-grootte niet toe.

L en M werd niet gerekend tot de erkende CLO's. Desondanks kon de politiek niet om de bond heen. Uit onvrede over het functioneren van de bestaande landbouwcrisismaatregelen stelde de toenmalige minister van Landbouw en Visserij, L.N. Deckers, in 1935 de commissie-Van Loon in. Deze had tot taak na te gaan of de bestaande landbouwcrisismaatregelen herzien moesten worden. Eén van de mogelijkheden was het door L en M voorgestelde systeem van het verplaatsen van heffingen en toeslagen naar de grens. De overgrote meerderheid van de commissie was echter van mening dat dit geen aanbeveling verdiende.³¹² Ook door de minister van Economische Zaken, mr. M.P.L. Steenberghe, werd het stelsel 'gewogen en te licht bevonden'.³¹³ Kreeg het voornoemde systeem aandacht maar vooral kritiek van politiek en landbouworganisaties, het sterker benadrukken van de sociaal-culturele betekenis van de boerenstand vond veel weerklank op het platteland. L en M stond daarin niet alleen, ook vooraanstaande personen lieten zich positief uit over de waarde van het boerenleven voor de gehele bevolking.

W. Schermerhorn, de latere minister-president en zelf afkomstig uit het boerenmilieu, liet zich bij een druk bezochte landdag van L en M in 1935 als volgt uit: "'Wij strijden voor een beter bestaan, maar de hóófdzaak is uitbeelding van de betekenis van de boer voor de volksgemeenschap.'"³¹⁴ CBTB-voorzitter Diepenhorst verdedigde de stelling 'dat een zuiver en hoogstaand boeren-leven een der beste waarborgen is voor de bewaring der volkskracht'.³¹⁵ In de katholieke landbouwfilosofie gold een sterke boerenstand als een steunpilaar van een christelijke samenleving.³¹⁶

Herman Derk gaf herhaaldelijk zijn visie weer over 'de onvervangbare waarde van den boerenstand voor de samenleving'.³¹⁷ Hij gaf hiervoor een viertal redenen: de boerenstand zorgde voor verjonging van een volk aangezien hun geboorteoverschot de stedelijke bevolking aanvulde; verder waren zijn gezonde kijk op de samenleving (de boer weet dat de mens eerst iets moet ontvangen, voordat hij wat verteren kan), zijn sterk gevoel voor orde en gezag in de samenleving en tenslotte zijn sterk godsdienstig besef, mede voortvloeiend uit zijn besef van afhankelijkheid, van grote betekenis voor de gehele bevolking.³¹⁸

Ondanks de toenemende spanningen hadden het KNLC en L en M toch incidentele contacten. Zo vond er op verzoek van L en M op 22 april 1940 een bespreking plaats over het in januari 1940 door het KNLC samengestelde Landbouwprogramma en werd afgesproken, periodieke besprekingen te beleggen tussen vertegenwoordigers van beide organisaties. Hier kwam echter

weinig van terecht, mede in verband met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Herman Derks gelijktijdige lidmaatschap van L en M en van Eenheid door Democratie maakt een dubbelslachtige indruk. Hoe kon hij in eenzelfde periode zowel actief zijn in L en M - die al vanaf 1935 nauwe banden had met de NSB, een organisatie die de democratie aan haar laars lapte - en in de beweging Eenheid door Democratie, die zich juist sterk maakte voor het behoud van de democratie? De voor de hand liggende verklaring dat Herman Derk uit opportunistische overwegingen lid zou zijn geworden met het oogmerk gekozen te worden voor de Tweede Kamer houdt bij nadere overweging geen stand. Dan zou immers niets hem hebben belet om in 1937, toen L en M geen positief advies had uitgebracht met betrekking tot zijn kandidatuur en hij ook niet werd herkozen, zijn lidmaatschap op te zeggen. Al vóór de verkiezingen had Herman Derk echter aan L en M schriftelijk laten weten dat, ongeacht de verkiezingsuitslag, zijn verhouding tot L en M evenals in het verleden zou worden bepaald door 'onzen wederzijdschen arbeid en verantwoordelijkheid voor de boerenzaak'.³¹⁹

De meest voor de hand liggende verklaring lijkt te zijn dat Herman Derk, die al in 1932 aan Smid had laten weten zich niet te kunnen verenigen met wat hij noemde het mobiliseren van de onvrede onder de boeren door L en M, zich door de situatie genoodzaakt voelde om door actieve participatie in L en M de schade voor de bij het KNLC aangesloten landbouwmaatschappijen zoveel mogelijk te beperken. Deze verklaring wordt enerzijds versterkt door zijn overtuiging dat de algemene landbouwmaatschappijen, die er niet in waren geslaagd de kleine boeren in voldoende mate te bereiken, medeverantwoordelijk waren voor het ontstaan en de groei van L en M. Anderzijds blijkt uit zijn bespiegeling in 1937 over de toekomstige opzet van de organisatorische landbouwkoepel dat hij daarin voor L en M geen plaats zag. In het kader van deze verklaring koos Herman Derk, die in de gegeven omstandigheden moest kiezen tussen twee kwaden, voor de in zijn ogen minst kwade oplossing. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat, toen het er echt op aankwam, Herman Derk besluiten nam die strookten met zijn inzet in Eenheid door Democratie.

3.6 *BOEREN EN LANDARBEIDERS IN DE JAREN DERTIG: 'MEER SAMENWERKING'*

Bij de aanvankelijke toenadering tussen boeren- en landarbeidersorganisaties in 1931, waardoor de landbouwcrisismaatregelen tot stand konden komen, speelden zakelijke belangen bij beide partijen de hoofdrol. Deze legden echter een onvoldoende basis voor wederzijds respect en de samenwerking tussen boeren en landarbeiders ging dan ook niet van harte. Integendeel, mede als gevolg van de ernst van de landbouwcrisis stelden de boeren zich weinig

soepel op. Zij schrokken er niet voor terug om gemaakte loonafspraken niet na te komen of looncontracten op te zeggen. Op meerdere plaatsen braken stakingen uit, met name in Groningen en Friesland.³²⁰

Als voorzitter van de GML besteedde Herman Derk regelmatig aandacht aan de moeizame verhoudingen tussen boeren en landarbeiders. Terwijl hij over het algemeen de nadruk legde op het begraven van de strijdbijl, nam hij tegelijkertijd het standpunt in dat de landarbeiderslonen verlaagd moesten worden. Hij deed dit niet omdat hij deze op zichzelf te hoog vond, maar omdat de boeren niet in staat zouden zijn deze te betalen.

Zo reageerde hij in januari 1933 publiekelijk op de kritiek die de drie samenwerkende landarbeidersbonden hadden geuit in een adres aan de minister van Economische Zaken en Arbeid, mr. T.J. Verschuur. De bonden hadden diens hulp ingeroepen tegen onder andere de 'voortgaande drang tot loonsverlaging.' Herman Derk verweerde zich hiertegen met gegevens van Verschuur, die in de Tweede Kamer onder meer had gezegd dat de bedrijven in noordelijk Groningen over het boekjaar 1931-1932 een verlies hadden geleden van anderhalve gulden per hectare. Volgens Herman Derk had de minister duidelijk aangetoond 'te beseffen, dat het - ook bij de in verhouding lage lonen der landarbeiders - ten slotte gaat om mogelijkheden, niet om wenschelijkheden.'³²¹ Het antwoord van de landarbeidersbonden liet niet lang op zich wachten. De secretaris van de NBAL, J. Hilgenga, verweet Herman Derk dat deze zich, naast het verkrijgen van regeringssteun, ook verlaging van de landarbeiderslonen tot doel had gesteld. Hij ontkende niet de moeilijke situatie waarin de boeren verkeerden 'maar ontzettend veel moeilijker en droeviger is het bestaan van de massa landarbeiders, ook toch werkers in de bedrijven, welke zóó krachtig door den Staat worden geholpen.' Daaraan ontleenden de landarbeidersbonden het recht om hogere lonen te vragen. Hilgenga bestreed de opvatting van Herman Derk dat boeren het niet zouden kunnen betalen aangezien zij in het 'gouden tijdvak' van 1850-1880 en in de 'goede jaren' tijdens en kort na de oorlog maar hadden moeten sparen. 'Werkgevers, die in die tijden hunne niet- of zwakgeorganiseerde arbeiders zóó behandeld hebben, doen beter te zwijgen over lonen, welke wellicht boven economisch peil liggen.'³²² Uit deze opmerking blijkt hoe diep de sporen van vernedering bij de landarbeiders nog waren over de onwil van boerenwerkgevers om tijdens voorspoedige jaren ook hun arbeiders te laten delen in de welvaart. Tegelijk onderschreef Hilgenga impliciet de stelling van Herman Derk, dat in de bestaande situatie hogere landarbeiderslonen economisch niet verantwoord waren.

In zijn weerwoord merkte Herman Derk op: 'Meer nog dan op de landarbeidersloonen had ik het oog op de industriële lonen, op de salarissen van het overheids personeel, op de bouwvakarbeidersloonen, etc. Daar is vooral de noodlottige loonverstarring te vinden.'³²³

Herman Derk constateerde in de algemene vergadering van de GML in 1933 dat 'de vervulling van zijn sociale plicht als lid van de plattelandsgemeenschap niet de sterkste zijde van den Groninger boer [is] geweest.' Hij riep zijn achterban op zich in te zetten voor meer samenwerking met de landarbeiders. 'Niets is beter in staat de verhoudingen te verzachten, dan gemeenschappelijk werken aan één en hetzelfde doel; men leert elkander kennen en waardeeren.' Hij sprak als zijn overtuiging uit dat in de toekomst samenwerking tussen de georganiseerde boerenstand en de georganiseerde landarbeiders in sterkere mate nodig zou blijken, terwijl arbitrage een meer normaal verschijnsel zou worden.³²⁴ Zover was het echter nog niet en de boeren zouden pas onder druk van de overheid meer in beweging komen. Deze liet niet lang op zich wachten. Aanvankelijk reageerde de regering nog afwijzend op de adressen van de gezamenlijke landarbeidersbonden over de misstanden in de landbouw en de onwillige houding van de boeren, maar toen in Zuid-West-Nederland een massale staking dreigde van overwegend christelijke landarbeiders greep het kabinet in.³²⁵ Het wenste, naast het herstel van de onderlinge verhoudingen, de zekerheid te hebben dat de aan de boeren verleende hulp via de Landbouwcrisiswet ook aan de landarbeiders ten goede zou komen. Met dit doel vaardigde de overheid op 27 juni 1934 de Landbouwcrisisorganisatiebeschikking 1934 II uit. Deze hield in dat alle boeren, die waren aangesloten bij een crisisorganisatie en zodoende steun ontvingen, verplicht werden om over de arbeidsvoorwaarden van bij hen werkzame personen overleg te plegen met één of meer landarbeidersbonden. Ook als de op het bedrijf werkzame landarbeiders niet bij een landarbeidersbond waren aangesloten, dan nog waren boeren gehouden met deze bonden te overleggen. Verder gold de verplichting dat overeengekomen cao's dienden te worden nagekomen. Bij arbeidsgeschillen waren de werkgevers verplicht, wanneer de minister dat wenselijk achtte, arbitrage te aanvaarden en de arbitrale uitspraak na te leven.³²⁶ Hiermee kwam het kabinet verregaand tegemoet aan de verlangens van de bonden, tengevolge waarvan de situatie in de agrarische sector ingrijpend veranderde. Het geregelde overleg tussen boeren en landarbeiders nam toe, het aantal cao's steeg en conflicten werden vrijwel altijd door verplichte arbitrage opgelost. Stakingen kwamen nauwelijks meer voor en het aantal arbitrages steeg gestaag.³²⁷

Op 14 februari 1935 stelde de minister van Sociale Zaken, dr. J.R. Slotemaker de Bruine, op grond van de Bedrijfsradenwet de Kerncommissie Landbouw in. Haar taak was de regering te adviseren over de instelling van bedrijfsraden in de landbouw. In het verslag van de eerste bespreking met alle betrokkenen werd gesteld dat er een duidelijke ontwikkeling werd ingezet in de richting van regionale bedrijfsraden. De werkelijkheid was minder fraai. Over het algemeen leefde de gedachte aan permanente samenwerking tussen boeren en landarbeiders niet. Van katholieke zijde was weliswaar vanaf 1919 getracht om via de instelling van een R.K. Landbouwbedrijfsraad - paritair

samengesteld uit vertegenwoordigers van de KNBTB en St. Deusdedit - te komen tot een betere samenwerking, de achterban van de KNBTB voelde weinig voor samenwerking met de landarbeiders. De R.K. Landbouwbedrijfsraad kwam dan ook niet tot ontplooiing.³²⁸

Hoewel de provinciale CBTB-bonden van meet af aan het werkgeverschap hoog in het vaandel voerden, ontbrak geruime tijd de bevoegdheid tot het afsluiten van cao's. Zo verwierf de Friese CBTB deze pas in 1937 en de bond beriep zich erop, binnen de landelijke CBTB de eerste van de provinciale organisaties te zijn die deze bevoegdheid statutair kreeg.³²⁹ Uit deze gang van zaken kan de conclusie worden getrokken dat de boeren, ongeacht bij welke organisatie zij waren aangesloten, weinig voelden voor serieuze onderhandelingen met de landarbeidersbonden over geregelde arbeidsverhoudingen. Hun afwijzende houding werd gevoed door de vrees dat de landarbeiders een te grote invloed zouden krijgen met als uiteindelijk gevolg de vaststelling van te hoge lonen. Herhaalde verzoeken van de landarbeidersorganisaties voor een permanent overleg met de drie centrale landbouworganisaties werden door de laatste afgewezen. Zij waren wel bereid tot incidenteel overleg maar maakten bezwaar tegen permanent contact, bevreesd als zij waren voor te veel zeggenschap van de landarbeiders bij de behartiging van hun economische belangen.³³⁰ Dit bleek onder andere uit de moeizame totstandkoming van cao's. Wel had de wet van 1934, die verplichte arbitrage oplegde, tot gevolg dat boeren het daarop minder gemakkelijk lieten aankomen en geleidelijk kwamen er meer vrijwillige cao's tot stand. Van enkele tientallen in 1920 steeg het aantal afgesloten contracten via ruim honderd vijftig in 1930³³¹ tot een kleine vijfhonderd in 1938.

Uit diverse gegevens (zie bijlagen 3.1 tot en met 3.6) kan worden afgeleid dat de meeste cao's tot stand kwamen in die gebieden waar de tegenstellingen tussen boeren en landarbeiders van oudsher het meest scherp waren: de drie noordelijke provincies en de bollenstreek in Noord- en Zuid-Holland. Daar werd niet minder dan zeventig procent van het totale aantal cao's afgesloten. In deze gebieden hadden landarbeidersbonden zich door langdurige strijd ontwikkeld tot sterke onderhandelingspartners, die in staat bleken de boerenwerkgevers te bewegen tot het afsluiten van cao's.

Geheel anders lag het in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg. Daar waren de landarbeidersbonden zeer zwak, terwijl de oppermachtige katholieke boerenbonden/werkgevers zich op dit terrein passief opstelden. Zij speelden op het terrein van de cao's een te verwaarlozen rol. In Limburg kwam geen enkele cao tot stand en in Noord-Brabant kwamen de katholieke werkgevers tot slechts acht cao's.

Boerenwerkgeversorganisaties van algemene of liberale signatuur waren in ruim vijftig procent betrokken bij de in 1938 afgesloten cao's, de katholieke bonden - in meerderheid de katholieke Land- en Tuinbouwbond (LTB), werkzaam in Noord- en Zuid-Holland - bij een kleine dertig procent en de protestants-christelijke bonden bij ruim twintig procent.

Relatief gezien, gemeten naar de aanhang van de drie CLO's, scoorden de protestants-christelijke werkgeversorganisaties veruit het hoogst, gevolgd door de algemene werkgevers. Als hekkensluiters fungeerden de katholieke werkgeversorganisaties.

Vanuit de landarbeidersbonden gezien was de protestants-christelijke bond de meest succesvolle. Deze bond was betrokken bij twee derde van de cao's, gevolgd door de katholieke bond met twintig procent en de sociaal-democratische bond met dertien procent.³³² Ook relatief gezien scoorde de NCLB met ruim eenderde van het totaal aantal leden van de landarbeidersbonden verreweg het hoogst; het resultaat van de katholieke bond was overeenkomstig zijn aanhang. De sociaal-democratische bond bleef relatief ver achter: met veertig procent van de leden was de bond slechts in dertien procent betrokken bij de cao's. Naar alle waarschijnlijkheid zagen de boerenwerkgevers deze bond nog als vertegenwoordiger van de klassenstrijd waarmee zij liefst zo weinig mogelijk zaken deden.

Samenwerking tussen boeren en landarbeiders was zowel in het belang van de drie CLO's als van de landarbeidersbonden. Een gezamenlijk optrekken van boeren- en landarbeidersorganisaties verhoogde de kans om bij de overheid met succes te kunnen aandringen op prijsverhogende maatregelen. Toch kwam het daar voorlopig niet van.

In een bespreking tussen vertegenwoordigers van de drie CLO's - waarbij Herman Derk namens het KNLC aanwezig was - en de drie landarbeidersorganisaties op drie januari 1940, herhaalden deze laatste hun dringend verzoek van oktober 1939, te komen tot een permanent overleg tussen boeren en landarbeiders door het instellen van een vaste commissie van overleg die regelmatig zou vergaderen. In hun visie vroegen vakonderwijs, het afsluiten van cao's en de beloning van landbouwarbeid, voor zowel ondernemer als arbeider, blijvende aandacht. De CLO's reageerden terughoudend. Wel zeiden zij toe, naar aanleiding van het door de landarbeidersbonden ingebrachte punt van de juridische ongeldigheid van veel afgesloten cao's, de bevoegdheid tot het sluiten van cao's in studie te nemen. Verder toonden zij zich bereid tot overleg als de landarbeidersorganisaties dit wensten. Zij zouden zich intern beraden over de vraag of het overleg permanent zou moeten zijn.³³³ In het verslag worden geen woordvoerders met name genoemd. Het verslag beperkt zich tot 'de landbouworganisaties' en 'de landarbeidersorganisaties', zodat bijvoorbeeld niet kan worden nagegaan hoe binnen elk van de drie CLO's over deze voorstellen werd gedacht.

Zoals binnen het KNLC gebruikelijk was bracht Herman Derk in het eerstvolgende HB van het KNLC op 17 en 18 januari 1940 verslag uit over de gehouden bespreking. Vooraf was dit punt besproken in het DB dat als zijn oordeel had uitgesproken dat naar een zekere vorm van samenwerking kon worden gestreefd. Lonen en arbeidsvoorwaarden dienden echter buiten bespreking te blijven. Het HB ging hiermee akkoord.³³⁴

Kort daarna kwam een 'Commissie van Overleg' tot stand, bestaande uit drie vertegenwoordigers van de CLO's en drie van de landarbeidersbonden. Deze commissie vergaderde een maal per maand onder voorzitterschap van C. van den Heuvel (vice-voorzitter CBTB), ir. G.J. Heymeyer (secretaris KNBTB) voerde het secretariaat en H. Smit (adjunct-secretaris KNLC) had zitting namens het KNLC. J. Hilgenga (voorzitter NBAL) vertegenwoordigde de sociaal-democratische, A.J. Loerakker (voorzitter St. Deusededit) de rooms-katholieke en R. Siemons (voorzitter NCLB) de protestants-christelijke landarbeidersbond.³³⁵ Een voorzichtig begin was gemaakt.

3.7 BOERENPENSIOEN: 'ONMISBARE AANVULLING'

Bezinning op de positie van de landarbeiders bracht Herman Derk tot een vergelijking met die van de boerenstand. In 1937 sprak hij zich uit voor een staatspensioen 'als een noodzakelijke en onmisbare aanvulling van ons huidige maatschappelijk bestel.'³³⁶ Politiek bleek dit geen haalbare kaart, maar ook het DB van de GML reageerde in mei 1938 terughoudend toen Herman Derk dit onderwerp had geagendeerd.³³⁷ Desondanks constateerde hij op de Groninger Dag 1938, een bijeenkomst van vertegenwoordigers van bedrijfsleven, wetenschap en overheid "dat de mogelijkheid, de positie van onze boerenstand blijvend te verbeteren door een geëigende sociale wetgeving voor de boeren- en tuindersondernemers, én door de Regeering én door onze landbouworganisaties, te veel werd veronachtzaamd."³³⁸ Naar zijn vaste overtuiging waren hier grote mogelijkheden "om in het dikwijls harde en zware leven van den - vooral ook kleineren - boer, weer bestaanszekerheid en levensvreugde te brengen."³³⁹ Herman Derk stak hiermee de hand in eigen boezem, gezien zijn voorzitterschap van de GML en zijn bestuurslidmaatschap van het KNLC, beide vanaf 1930. De GML liet dit verwijt van haar voorzitter aan de eigen organisatie niet lang op zich zitten. Nog in hetzelfde jaar legde ze als vraagpunt aan haar afdelingen voor: "Is het mogelijk en gewenscht ons systeem van sociale wetgeving, aangepast aan de eigen omstandigheden, ook uit te breiden over de ondernemers in den land- en tuinbouw?"³⁴⁰ De achterban beantwoordde de vraag ontkennend en kwam tot de conclusie dat deze 'onder de huidige omstandigheden niet gewenscht en niet wel mogelijk moet worden geacht.'³⁴¹

Herman Derk nam geen genoegen met deze afwijzing. Als voorzitter van het KNLC stelde hij in het HB van het KNLC van 21 en 22 december 1938 een brief aan de orde van het DB van de GML - waarvan hij de eerste ondertekenaar was - met een pleidooi voor een toekomstig landbouwbeleid. Zijn voorstel vond bijval en er werd een commissie benoemd die tot taak kreeg het ontwerpen van een landbouwprogramma.³⁴² Enkele maanden later nam het HB van het KNLC het voorstel van Herman Derk over, een deskundige op het terrein van sociale verzekeringen uit te nodigen voor het houden van

een inleiding over de uitbreiding van de sociale verzekering tot de kleine zelfstandigen.³⁴³ Het eindresultaat was dat op 4 januari 1940 een Landbouwprogramma van het KNLC aan de pers kon worden gestuurd waarin onder andere werd gesteld dat 'met kracht' diende te worden gestreefd naar 'eenvoudig opgebouwde verplichte sociale voorzieningen voor ondernemers.' Allereerst kwamen daarvoor pensioen-, invaliditeits- en ongevallenverzekeringen van boeren en tuinders in aanmerking.³⁴⁴ Dit voorbeeld - waarop hij op twintigjarige leeftijd een voorproef nam met het naar voren brengen van de memorisatie in de rederijderskamer (zie hoofdstuk 1) - is illustratief voor de wijze waarop Herman Derk trachtte invloed uit te oefenen. Via het lanceren van ideeën in toespraken en artikelen vanuit diverse invalshoeken maakte hij zijn opvattingen publiek teneinde zijn achterban er voor te winnen. Een volgende stap was het agenderen ervan in het DB en het HB van de GML en, vanaf november 1938, in het KNLC. Zijn voorzitterschap van deze beide organisaties bood hem daartoe uitgelezen kansen, aangezien hij zowel in de GML als in het KNLC tevens voorzitter was van het DB, het orgaan dat de agenda van het HB vaststelde.

3.8 'BLIJVENDE LANDBOUWORDENING'

Als gevolg van de ruïneuze werking van de crisis in de jaren dertig leefde de in de jaren twintig gestarte discussie over de ordening van het bedrijfsleven opnieuw op. Katholieken voelden zich hiertoe aangespoord door de in 1931 uitgebrachte pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno*, die de gedachte van de organische opbouw van de maatschappij expliciet uitwerkte. Sociaal-Democraten lieten de socialisatiegedachte varen en streefden naar een sterke staat met daarbinnen decentralisatie van verordenende bevoegdheden op zakelijk niveau, de zogenoemde functionele decentralisatie. Antirevolutionairen wezen ordening niet af mits deze niet werd opgelegd door de staat. Daarmee stonden zij dicht bij de liberalen die wars waren van overheidsbemoediging. Liberalen hechtten meer waarde aan vrijwillige onderlinge samenwerking tussen allen die in een bepaalde bedrijfssector werkzaam waren dan aan ingrijpen van bovenaf. Toch namen zij noodgedwongen deel aan het inmiddels, naar aanleiding van de crisis, opgekomen orderingsdebat. Het debat leverde echter slechts een weinig succesvolle Bedrijfsradenwet op en van de wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van cao's werd vóór de Tweede Wereldoorlog nauwelijks gebruik gemaakt.³⁴⁵ In de eerste plaats voelden de werkgevers er niets voor terwijl voor de grootste vakbeweging, het NVV, de aantrekkelijkheid ervan was verdwenen omdat, in tegenstelling tot datgene wat het NVV voorstond, de arbeiders geen zeggenschap kregen op economisch terrein.³⁴⁶

Anders was het in de agrarische sector waar in een veel sterkere mate ordening plaatsvond. Door de invoering van de Landbouwcrisiswet kreeg de overheid rechtstreeks invloed op het landbouwbedrijfsleven.

De drie landbouworganisaties, die ondanks hun meningsverschillen tijdens de landbouwcrisis eendrachtig samenwerkten, hadden uitdrukkelijk gevraagd om overheidssteun waarmee overheidsingrijpen gepaard ging. Herman Derk was zich hiervan ten volle bewust en stond er positief tegenover. Bij zijn openingstoespraak in de algemene vergadering van de GML in 1932 hekelde hij de in eigen kring naar voren gekomen kritiek over de landbouwcrisismaatregelen. 'Zoowel ten aanzien van de kwaliteit, den afzet als de productie, wordt de gelegenheid gegeven regelend op te treden...De uitvoering dezer wetten stelt aan de zelfbeheersching van onzen boerenstand hogere eischen; zij is gedeeltelijk in eigen handen gelegd en grijpt diep in de bedrijfsgewoonten van velen in. Het is gemakkelijk op allerlei zich natuurlijk voordoende kinderziekten af te geven en het oor te leenen aan hen, die deze wetten om eigen- of standsvoordeel gaarne zagen mislukken...Men denke zich - voordat men gaat mopperen en klagen - maar eens in, hoe onze prijzen zouden zijn zonder den invloed dezer wetten. Wij vertrouwen, dat de uitvoerende organen op krachtige en consequente wijze zullen voortgaan de wetten uit te voeren.'³⁴⁷

Herman Derk was een van de weinige landbouwbestuurders, die zich vierkant stelde achter de consequentie van de crisiswetten: het stellen van eisen aan de landbouw door de overheid in het algemeen belang.

De landbouworganisaties waren niet onverdeeld gelukkig met de uitvoering van de crisismaatregelen. Geleidelijk groeide in hun kringen de opvatting dat het vrije bedrijfsleven een te geringe invloed had op de landbouwcrisispolitiek. Zo hadden zij geen zeggenschap over de hoogte van de prijzen van landbouwproducten. Pogingen van de landbouworganisaties om de uitvoering van de crisiswetten geheel in eigen handen te krijgen vonden echter bij de regering geen gehoor. Tegelijkertijd voelden de CLO's steeds meer de behoefte aan een min of meer geregeld contact met het inmiddels ingestelde College van regeringscommissarissen. Hun desbetreffend verzoek willigde de minister in en vanaf 1934 was er, meestal maandelijks, gezamenlijk overleg tussen het College van regeringscommissarissen en de CLO's.

Het nauwe contact tussen de uitvoerende overheidsinstanties en de landbouworganisaties bevorderde het wederzijdse begrip en verbeterde de onderlinge verhoudingen.

De eerder genoemde commissie-Van Loon had mede tot taak, voorstellen te ontwikkelen tot wijziging van de landbouwcrisismaatregelen. De commissie was voorstandster van het verlenen van een verordenende bevoegdheid aan de CLO's, alsmede van het recht binnen bepaalde grenzen de voorschriften van de landbouwcrisiswetgeving ten uitvoer te brengen. Hoewel ook in dit stelsel een centraal beheer noodzakelijk was, zou toch het euvel van de als

zeer hinderlijk ervaren toenemende bureaucratie aanzienlijk kunnen worden beperkt. Een door de commissie uitgebracht aanvullend rapport in verband met de devaluatie van de gulden in september 1936 was voor de minister aanleiding een voorontwerp-Landbouwordeningwet samen te stellen. Het voorontwerp bouwde voort op de adviezen van de commissie-Van Loon. Ter vervanging van de Landbouwcrisiswet zouden verschillende Landbouwraden worden ingesteld waarin vertegenwoordigers van de CLO's, handel, nijverheid en de landarbeidersorganisaties zitting hadden.³⁴⁸

In april 1938 nodigde de minister van Economische Zaken mr. M.P.L. Steenberghe, onder wie de landbouw toen ressorteerde, de CLO's uit voor een bespreking teneinde aan het bedrijfsleven een grotere plaats toe te kennen bij de uitvoering van de Landbouwcrisiswet. Aan een nieuw opgerichte commissie onder leiding van dr. A.A. van Rhijn waarin S.L. Louwes als tweede regeringscommissaris zitting had, namen per landbouworganisatie twee vertegenwoordigers deel. Voor de CBTB waren dit vice-voorzitter C. van den Heuvel en secretaris W. Rip; voor de KNBTB secretaris H. van Haastert en adjunct-secretaris van de ABTB H. Ruyter; voor het KNLC de secretaris van de Friesche Maatschappij van Landbouw N.H. Blink en de secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw T.P. Huisman.³⁴⁹

In de 'Inleiding' merkte de commissie-Van Rhijn op dat, gezien de kwetsbare positie van de landbouw en zijn betekenis als bestaansbron voor een groot deel van de Nederlandse bevolking, de overheid ook in de toekomst speciale aandacht behoorde te besteden aan deze bedrijfstak. De commissie constateerde dat de Landbouwcrisisorganisaties in wezen overheidsorganisaties waren. Op den duur zou dit systeem leiden tot verstarring, verambtelijking en verslappende verantwoordelijkheid van land- en tuinbouw.

Uitgangspunt van de commissie voor een nieuw op te zetten beleid was dat de verantwoordelijkheden en risico's terug moesten naar het bedrijfsleven, terwijl de overheid meer op afstand zou blijven. Concreet stelde zij voor dat de georganiseerde landbouw nieuwe landbouworganen in het leven zou roepen. Deze moesten een wettelijke basis krijgen en worden toegerust met verordenende bevoegdheden teneinde bindende regelingen te kunnen uitvoeren voor alle bedrijfsgenoten. Tevens zouden zij worden belast met de controle op de uitvoering van de genomen maatregelen. Dit ging aanmerkelijk verder dan de Landbouwcrisiswetgeving, waar bijvoorbeeld de controlefunctie bij de overheid lag.

Wat betreft het op afstand blijven van de overheid stelde de commissie voor dat de minister - anders dan tijdens het regime van de Landbouwcrisiswet - geen richtprijzen voor landbouwproducten meer zou voorstellen, maar zich zou beperken tot het scheppen van voorwaarden die de boeren beter in staat moesten stellen tot het behalen van een redelijke prijs voor hun producten. Deze prijs zou moeten liggen binnen 'ruime prijsgrenzen,' na overleg met de sector vast te stellen door de overheid. Niet alleen zouden jaarlijks de

prijsgrenzen moeten worden vastgesteld, maar ook de omvang van de productie. Daarnaast bleef de overheid verantwoordelijk voor de heffingen terwijl ook voor de begrotingen van de nieuwe landbouworganen de goedkeuring van de minister was vereist. Teneinde de minister op de hoogte te kunnen houden van de gang van zaken achtte de commissie het gewenst, dat ministeriële commissarissen werden benoemd die de vergaderingen van de landbouworganen zouden bijwonen.³⁵⁰

Binnen het KNLC was, in het kader van de overname van de landbouwcrisismaatregelen, inmiddels een intensieve discussie op gang gekomen over de komende ordening in de landbouw. De hiervoor ingestelde commissie, onder voorzitterschap van dr. J. Oortwijn Botjes, bracht in september 1938 een uitvoerig rapport uit. De commissie kwam tot de conclusie dat de landbouw genoodzaakt was mee te doen aan de ordening, aangezien deze in de rest van het bedrijfsleven al ver was voortgeschreden via trust- en kartelvorming en door loon- en prijsafspraken. Het rapport wees deze beschutting aan als de veroorzaker van de bestaande ongelijkheid in loon- en prijspeil ten nadele van de landbouw. Met betrekking tot het overnemen van de landbouwcrisismaatregelen concludeerde de commissie dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het te voeren landbouwbeleid berustte bij de overheid. Zou de georganiseerde landbouw medeverantwoordelijkheid op zich nemen voor maatregelen met een blijvend karakter, dan kon dit hoogstens het geval zijn voor de wijze van uitvoering. Het rapport stelde als voornaamste eis een zodanig opgezet loon- en prijspeil dat de door de landbouw verlangde evenredigheid op behoorlijke wijze zou worden benaderd.³⁵¹

Herman Derk waarschuwde tegen een geforceerde ordening in de landbouw, die een zekere regelmaat in productie en afzet beoogde. Deze achtte hij in de landbouw ten enenmale onbereikbaar. 'De landbouwproductie immers is afhankelijk van factoren, die de mensch maar zeer ten deele beheerscht: weersinvloeden, plant- en veeziekte. Treden deze meer plaatselijk op, dan kunnen goede oogsten elders het tekort aanvullen zoodat de wereldsituatie niet uit haar evenwicht raakt.' Kwaliteit en kwantiteit van de wereldgraan- en veeteeltproductie verschilden echter ook over grote gebieden en veroorzaakten dan sterke prijsfluctuaties. Bovendien: wat wist men nog over mogelijke klimaatschommelingen in de wereldgraanschuren: Amerika, Australië, Siberië? 'De omvang der productie van de groote stapelproducten van den landbouw onttrekt zich dus principieel aan een vrij nauwkeurige regeling door menschenlijke voorzienigheid.'³⁵² Hij constateerde echter dat het orderingsstreven - geboren en gedreven in 'stedelijken kring' - ook de landbouw niet onberoerd had gelaten en was van mening dat 'landbouwproductie met haar eigen aard en haar grooten omvang' uiteindelijk zou beslissen 'over het al of niet slagen der geheele nationale ordening.' Herman Derk voorzag een 'blijvende landbouwordering,' aangezien niets er op duidde dat de

wereldmarkt weer vrij zou worden. 'Nadat eerst de loonen en salarissen aan de vrije werking der wet van vraag en aanbod zijn onttrokken, volgen nu de winstmarges der distributiebedrijven en ook de prijzen der landbouwproducten. En wie de prijzen wil beheerschen, moet ook den omvang der productie min of meer beheerschen. Dit te aanvaarden en er van maken wat er van te maken is, schijnt mij de meest reële politiek.'³⁵³ Hij zag als een consequentie van zijn standpunt een nieuwe landbouwordeningswet met maatregelen die 'een zoodanige uitoefening van het landbouwbedrijf bewerken als door het algemeen belang wordt gevorderd, waarin met name is begrepen een redelijke belooning van den landarbeid' onder uiteindelijke verantwoordelijkheid van de regering en bij voorkeur uit te voeren door een openbaar lichaam waarin regering en georganiseerde landbouw samenwerken.³⁵⁴

In december 1938 bracht de commissie-Van Rhijn haar rapport vertrouwelijk uit aan de belanghebbende organisaties, waaronder de drie CLO's. Voor het DB en HB van het KNLC werkte Herman Derk zijn eerdere voorstel nader uit. In feite kwam het er op neer dat hij, evenals de commissie-Oortwijn Botjes, de door de regering voorgestelde overname van crisismaatregelen door de georganiseerde landbouw afwees.

Herman Derk deelde de hoofdbezwaren van de regering tegen het van kracht zijnde crisissysteem, met name de hang naar staatsocialisme en het niet voldoende ontwikkelen van leidinggevende krachten in landbouwkringen. Hij achtte de van regeringswege voorgestelde plannen echter onaanvaardbaar, omdat een uitvoering van het toekomstige landbouwordeningsbeleid door de drie CLO's deze te veel voor het karretje van de regering zouden spannen. Verder was hij van mening dat steeds voorop moest staan dat, menselijkerwijs gesproken, redelijke prijzen bereikbaar waren. Ook dienden de georganiseerde boeren de vrijheid te behouden, mee te beslissen over de afzet van hun producten om te voorkomen dat de handel in agrarische producten in handen zou komen van moderne wereldtrusts. Herman Derk ontwierp een alternatief plan dat voorzag in de stichting van een nieuw orgaan dat stond tussen de regering en de landbouworganisaties, bestuurd door gedelegeerden van de regering, vertegenwoordigers van de drie CLO's, afgevaardigden van de georganiseerde bedrijfsgenoten via directe verkiezingen en vertegenwoordigers van handel en industrie. Van het nieuwe element van direct door de georganiseerden verkozenen, los van organisaties, verwachtte hij vooral het aankweken van meer verantwoordelijkheidsgevoel bij betrokkenen.³⁵⁵ Het DB nam zijn voorstel over en ook het HB steunde het in hoofdzaak. Het HB voerde als nieuwe argumenten aan dat de regering de 'cardinale punten,' te weten de heffingen en de exportpolitiek, niet uit handen wilde geven. Wat wel zou worden overgenomen was de uitvoering van de maatregelen, 'het z.g. detailwerk.' Van de door Herman Derk voorgestelde opvoeding tot verantwoordelijkheid van de boerenstand verwachtte de vergadering weinig.³⁵⁶

Het KNLC wijdde diverse besprekingen aan het rapport-Van Rhijn, maar handhaafde zijn afwijzend standpunt. Het achtte het niet juist, de CLO's te belasten met de uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen omdat rond de veertig procent van de Nederlandse boeren niet bij een van de drie CLO's was aangesloten. Ook was het KNLC van oordeel dat de CLO's de verantwoordelijkheid voor de landbouwwordeningsmaatregelen niet konden dragen. Het gaf de voorkeur aan de stichting van een nieuw orgaan in de vorm van een vereniging die tussen de regering en de CLO's in zou staan.³⁵⁷ In zijn kern was het voorstel van Herman Derk door het KNLC overgenomen. De beide confessionele landbouworganisaties stonden aanmerkelijk positiever tegenover de voorgestelde overname. De CBTB zag die vooral als een middel om tegemoet te komen aan de 'natuurlijke zwakheid van de boeren- en tuindersbedrijven... Een op zichzelf blijven staan van den boerenstand zal hen weerloos doen verkeerden in een totaal georganiseerde samenleving. Óf de Overheidsarm óf in het leven geroepen - allen omvattende - Landbouworganen kunnen slechts het dooddrukken van den boeren- en tuindersstand voorkomen. Bij dezen stand van zaken, die voor zoover menschelijk oog zien kan voorloopig blijvend zal zijn, moet de keus wel vallen op bedrijfsorganen boven rechtstreeksche overheidshulp.' Wel stelde de CBTB enkele voorwaarden waarvan de belangrijkste was dat de overheid moest garanderen dat de bedrijven niet alleen werden behoed voor de ondergang, zoals de Landbouwcrisiswet beoogde, maar ook de mogelijkheid bood tot het maken van winst.³⁵⁸ De KNBTB was van oordeel 'dat het alleszins gewenscht is, dat de boeren- en tuindersstand zelf de maatregelen op bedrijfsgebied uit de overheidshand overneemt.' De bond wenste wel meer zekerheid over het verkrijgen van een evenredig aandeel met andere bevolkingsgroepen van het maatschappelijk inkomen, evenals voldoende ruimte voor een normale uitbreiding en natuurlijke groei teneinde de bedrijven een voldoende bestaansbasis te bieden. Met betrekking tot de organisatievorm stelde de KNBTB een bovenbouw voor, bestaande uit een door de drie CLO's opgebouwd toporgaan met een 'ordineerende, coördineerende en controleerende taak.'³⁵⁹ Na diverse besprekingen slaagden de drie CLO's er in augustus 1939 in te komen met een gezamenlijk standpunt, waarin zij zich bereid verklaarden tot overname van de landbouwcrisismaatregelen onder drie voorwaarden. Allereerst diende de overheid een groter deel van het volksinkomen te leiden naar de boeren- en tuindersstand. In de tweede plaats moest het kabinet bereid zijn in het geheel van de export het aandeel van land- en tuinbouwproducten zo mogelijk te vergroten. Als laatste voorwaarde stelden de drie organisaties dat de overname geval voor geval zou geschieden in een vorm die het meest paste bij het betreffende product.³⁶⁰ Het was niet meer dan een formele bereidverklaring aangezien de overheid met name aan de twee eerste voorwaarden praktisch zeker niet tegemoet zou komen.

Ordering in de landbouw strekte zich verder uit dan een eventuele overname van de landbouwcrisismaatregelen door de CLO's. Op 5 juni 1939 werd bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend, houdende het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bedrijfsregelingen in de landbouw. Na een eerste behandeling in de Tweede Kamer op 11 oktober 1939 kwam het, in verband met ingetreden mobilisatietoestand, niet meer tot verdere behandeling. Na de Tweede Wereldoorlog zou de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening het wetsontwerp intrekken.

Noch het voorontwerp-Landbouwordeningswet, noch het ontwerp Landbouwbedrijfsregelingen leidde tot concrete maatregelen. Hiervoor waren twee redenen. In de eerste plaats zou verlegging van het zwaartepunt van de uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen naar de CLO's de verantwoordelijkheid van deze organisaties aanmerkelijk vergroten. Niet alleen de overheid, ook de CLO's deinsden hiervoor uiteindelijk terug. Bovendien werd de oorlogsvoorbereiding sterker voelbaar tengevolge waarvan de overheid zich verplicht zag, de voorraadvorming op het terrein van de voedselvoorziening in eigen hand te houden.³⁶¹

Ondanks de geringe concrete resultaten begon de ordeningsgedachte voor en in de landbouw inmiddels sterk te leven. Besloten werd dan ook aan de mogelijkheid en uitvoerbaarheid daarvan nadere aandacht te wijden. Niet langer werd vastgehouden aan de gedachte dat de uitvoering van landbouwcrisismaatregelen geheel in handen van de regering diende te blijven. Gezocht zou worden naar een weg waarlangs deze zo mogelijk geheel, maar in ieder geval voor een groot deel, in handen van belanghebbenden zelf kon worden gelegd.³⁶²

Teneinde een goed inzicht te hebben in het feitelijke reilen en zeilen van de landbouw had Herman Derk al vanaf het begin van de jaren dertig herhaaldelijk gewezen op de noodzaak van cijfermatige onderbouwing. Hij had echter geconstateerd dat er onder de Groninger boeren onvoldoende belangstelling was voor de cijfers van de in die provincie werkzame landbouwboekhoudbureaus. Volgens hem had niemand het recht om over de economische toestand van de landbouw te oordelen als hij de cijfers niet kende. 'Want niet op onzekere verwachtingen maar op den vasten grond van nuchtere getallen kan het oordeel over den toestand van ons landbouwbedrijf worden geveld. Wie dit materiaal niet kent, is niet deskundig en een ondeskundig oordeel heeft geen waarde.'³⁶³ Herman Derk kwam herhaaldelijk terug op dit onderwerp en zijn ideeën vonden meer en meer steun. Ook het KNLC raakte overtuigd van de urgentie van de oprichting van een landelijk documentatiebureau. Inmiddels had hij een gesprek gehad met de in 1938 afgestudeerde Rotterdamse econoom, J. Horring. Deze had bij hem 'een zeer goede indruk' achtergelaten. Op voorstel van Herman Derk besloot het HB van het KNLC in januari 1940, over te gaan tot de aanstelling van Horring bij het op te richten documentatiebureau.³⁶⁴ Horring kreeg als eerste opdracht

een onderzoek naar de oogst-1940. Hij waardeerde het zeer dat hij deze opdracht 'in objectief-wetenschappelijke geest' diende uit te voeren, door voorzitter Herman Derk uitgedrukt in "'Voor de uitslag willig blind.'"³⁶⁵ Het documentatiebureau was de voorloper van het Landbouw-Economisch Instituut dat, in verband met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, pas officieel kon worden opgericht in december 1940.³⁶⁶ Herman Derk werd de eerste voorzitter maar niet voor lang. In augustus 1941 zou hij, op last van de bezettingsautoriteiten, vervangen worden door de hoogleraar G. Minderhoud.³⁶⁷

3.9 VOORBEREIDING VOEDSELVOORZIENING IN OORLOGSTIJD

Al in 1937 had de regering in verband met de toenemende internationale spanningen het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RBVVVO) ingesteld onder leiding van S.L. Louwes. In augustus 1939 intensiverde het Rijksbureau het al bestaande overleg met de drie CLO's over de te treffen maatregelen voor de voedselvoorziening in oorlogstijd. Het Rijksbureau ging er voorlopig vanuit dat Nederland neutraal bleef en dat de grenzen geheel werden afgesloten. Het zag als zijn taak de aanwezige voorraden op een zodanige wijze te verdelen dat zo goed mogelijk kon worden voorzien in de behoeften van mens en dier. Tevens gaf het Rijksbureau aan dat, onmiddellijk na de afkondiging van de mobilisatie, een algemene landbouwinventarisatie zou worden gehouden waarbij alle aanwezige voorraden granen, aardappels, peulvruchten en zaden, alsmede de veestapel zouden worden opgenomen. Tegelijkertijd zouden aflevering en vervoer van alle landbouwproducten worden verboden. Verder zouden alle bij landbouwers aanwezige gedorstte voorraden graan worden gevorderd. Als belangrijkste reden voor de inventarisatie en vorderingen gaf het Rijksbureau aan dat op die manier alle voorraden in handen kwamen van de regering en dientengevolge zo economisch mogelijk konden worden gedistribueerd, hetzij voor menselijke hetzij voor dierlijke consumptie.³⁶⁸ Het voornaamste doel hiervan was het vormen van voorraden ter overbrugging van de vrij lange periode die nodig was voor de omschakeling van de landbouw op de voedselproductie voor binnenlands gebruik.³⁶⁹

Na de afkondiging van de mobilisatie op 28 september achtte de regering de voorbereidende fase afgesloten en het Rijksbureau ging verder onder de naam Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RBVVO). Kort na de mobilisatie kregen de provinciale Landbouwcrisisorganisaties de opdracht, hun apparaat ter beschikking te stellen van de gelijktijdig benoemde Provinciale Voedselcommissarissen, die verbonden waren aan het RBVVO. Op plaatselijk niveau lag de uitvoering in handen van de Plaatselijke Bureauhouder. Het RBVVO onderhield de contacten met de Provinciale Voedsel-

commissarissen en met de Plaatselijke Bureauhouders zodat de overheid de voedselsituatie goed in handen had.³⁷⁰

Verder vaardigde de overheid zeer gedetailleerde maatregelen uit die zich uitstrekten over het landbouwbedrijf in al zijn vertakkingen. Uit de verslagen van de besprekingen tussen de drie CLO's en het RBVVO blijkt dat het RBVVO trachtte de drie CLO's te overtuigen van de juistheid van de maatregelen en amper tegemoetkwam aan de wensen van landbouworganisaties. De regelingen mochten wel soepel worden toegepast, in het algemeen echter diende de richtlijnen te worden opgevolgd.³⁷¹ Teneinde de bedrijfsgenoten te informeren over de concrete inhoud van de genomen maatregelen gaf het ministerie van Economische Zaken, waaronder het RBVVO ressorteerde, een groot aantal persberichten uit, soms meerdere malen per dag.³⁷²

Door de gewijzigde situatie zag de regering zich genoodzaakt de landbouwcrisispolitiek te beëindigen. Ook het tot dan toe gevoerde overleg tussen de georganiseerde landbouw en de overheid veranderde. Besprekingen van de drie CLO's met de directeur-generaal van de landbouw werden vervangen door regelmatige vergaderingen van vertegenwoordigers van de drie CLO's met het RBVVO.³⁷³ Daarnaast bestond het overleg tussen de drie CLO's en het College van regeringscommissarissen.³⁷⁴

De CLO's erkenden de moeilijkheden van de regering en zij wilden graag met haar samenwerken, maar dan moest de overheid het hun wel mogelijk maken. Aanvankelijk hadden vooral hun achterbannen daar weinig vertrouwen in, met name omdat zij de prijzen te laag vonden. Werd bij de vaststelling van de prijzen in de crisispolitiek rekening gehouden met de onmisbaar geachte productiekosten, nu de landbouw nodig was voor de voedselvoorziening probeerde de regering de prijzen op het bestaande peil te houden en prijsverhoging te 'overwegen' indien bleek dat de productiekosten waren gestegen.³⁷⁵ De CLO's verzetten zich hiertegen omdat zij het prijsniveau voor landbouwproducten te laag achtten. Ook in het HB van het KNLC van 28 september 1939 heerste onvrede over de onduidelijke opstelling van de landbouworganisaties. 'Van vele kanten' hoorden de bestuurders het verwijt dat zij 'te tam' optraden. In zijn reactie wees Herman Derk er op dat de CLO's vanaf het begin hun protesten hadden laten horen tegen de lage prijzen, 'doch door het vertrouwelijk karakter van de besprekingen kan men deze niet publiceeren.'³⁷⁶ Mede onder de druk van de leden slaagden de besturen van de drie CLO's er in, op 16 oktober 1939 een principieel debat te hebben met de regeringscommissarissen over de prijspolitiek van de regering.³⁷⁷ Bij de overheid was inmiddels het belang van een goede voedselvoorziening, waarvoor zij was aangewezen op de medewerking van de boeren, doorgedrongen. Dit vertaalde zich in de politieke wil, meer geld voor de voedselproducten beschikbaar te stellen en uiteindelijk zei de overheid toe 'redelijke prijzen' te betalen.³⁷⁸

In het KNLC kwamen de verslagen van genoemde besprekingen systematisch aan de orde, vanaf november gaven zij weinig aanleiding tot discussie.³⁷⁹

Vanaf begin 1940 maakten de verslagen geen onderdeel meer uit van het HB van het KNLC. Ook in de overige archiefonderdelen van het KNLC zijn geen verslagen gevonden van eventueel overleg tussen de drie CLO's en het RBVVO.³⁸⁰

In de besprekingen tussen de drie CLO's en het RBVVO ontmoetten de twee broers Louwes elkaar regelmatig: S.L. als hoofd van het RBVVO en Herman Derk als voorzitter van het KNLC. Omdat de verslagen zich in hoofdzaak beperken tot de weergave van de behandelde onderwerpen en van standpunten, ingenomen door 'de voorzitter' of 'de CLO's', is het niet mogelijk enige relatie aan te geven tussen opvattingen of standpunten van de beide broers.

Pikante stelling uit het verslag van het overleg tussen de drie CLO's in januari 1940 was dat de 'oppermachtige positie' van de Voedselcommissaris S.L. Louwes 'niet juist' werd geacht.³⁸¹ Aangezien het verslag geen namen van personen of organisaties weergeeft is het niet mogelijk, de herkomst van deze opvatting te achterhalen. Wel kan redelijkerwijs worden aangenomen dat Herman Derk niet de boodschapper was.

3.10 *TOT BESLUIT*

Herman Derk was van 1930 tot 1940 in de kracht van zijn leven en hij groeide uit van een van de vele Groninger herenboeren tot een landelijk bekende figuur in de Nederlandse landbouw en daarbuiten. In de samenleving speelde hij mee op diverse terreinen. Naast de landbouw was hij betrokken bij het culturele, religieuze en politieke leven, regionaal en landelijk. Door zijn bindend vermogen bouwde hij een uitgebreid netwerk van relaties op.

Wellicht was zijn benoeming tot voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw - hij was toen zesendertig jaar - van beslissende betekenis voor zijn verdere loopbaan in de landbouw. Deze functie maakte hem, eerst als lid van het HB en in 1938 als voorzitter van het KNLC, rechtstreeks tot speler op landelijk niveau.

Met zijn historische kennis ontwikkelde Herman Derk voor de landbouw een langetermijnvisie. Zijn leidraad was, te komen tot een welvarende, gezonde boerenstand als gewaardeerde sector in de Nederlandse samenleving. De Eerste Wereldoorlog had hem doordrongen van de kwetsbaarheid van de Nederlandse landbouw tengevolge van zijn afhankelijkheid van het buitenland. Alleen door hulp van de overheid zou de agrarische sector zich staande kunnen houden. Dit betekende echter ook dat de overheid eisen kon stellen waaraan de landbouw zich had te houden. Kenmerkend voor Herman Derk was dat hij de consequenties van zijn eenmaal gemaakte keuzes ten volle

aanvaardde. Hij verwachtte dit ook van collega-bestuurders en van de boeren. Hij kende grote waarde toe aan overleg en trachtte anderen via overtuiging te winnen voor zijn visie. Waar de redenen ontvouwd waren en overreding niet tot de mogelijkheden behoorde, toonde hij zich een realist en stelde hij zijn uitgangspunten bij.

Herman Derk leverde een essentiële bijdrage aan het eerste urgentieprogramma, dat de drie Centrale Landbouworganisaties in 1930 indienden bij de regering en dat mede de basis vormde van het door de overheid ingezette landbouwcrisisbeleid. Met inzet, toewijding en volharding ontwikkelde hij denkbeelden over de vraag, hoe aan de ingetreden landbouwcrisis het hoofd geboden kon worden. Hij gaf hieraan uiting in spreekbeurten en redevoeringen in velerlei organisaties en via publicaties in uiteenlopende bladen.

In de loop van de jaren dertig gaf Herman Derk een voorzet over het te voeren landbouwbeleid in de toekomst. Hij zag de akkerbouw - de leverancier van grondstoffen voor mens en dier - als de spil van het landbouw(crisis)beleid. De akkerbouw diende te worden uitgeoefend op de grotere bedrijven, bekwaam geleid en ingericht naar de eisen van de tijd. Voor kleinere bedrijven zag hij geen toekomst, omdat deze onvoldoende bestaansmogelijkheden opleverden. Voor hulp aan de in nood verkerende kleine boeren was zijns inziens het ministerie van Sociale Zaken de aangewezen instantie.

Het beleid dat Herman Derk voor ogen stond had voor een groot aantal boeren ingrijpende consequenties. Het betekende onder andere dat de veehouderij in ruime zin - voor zeventig procent afhankelijk van de export - haar productie diende aan te passen aan de exportmogelijkheden.

Ook al maakten deze opvattingen van Herman Derk geen onderdeel uit van de urgentieprogramma's van de landbouworganisaties, hij stak ze niet onder stoelen of banken. In grote lijnen kwam zijn mening overeen met die in de akkerbouwwereld, maar niet met de opvattingen in de veehouderijsector. Nog minder strookten zijn ideeën met de belangen in de zand- en veengebieden met de vele kleine bedrijfjes, waar de varkens- en kippenhouderij de voornaamste inkomstenbronnen waren. Met name in deze laatste gebieden vond de boerenorganisatie Landbouw en Maatschappij, die geleidelijk opschoof in de richting van het nationaal-socialisme, een vruchtbare voedingsbodem. Veel boeren, die zich door het beleid van de landbouworganisaties benadeeld voelden, sloten zich daarbij aan. Onder andere vanuit de gedachte het tij te kunnen keren, besloot Herman Derk lid te worden. Toen en ook later kreeg hij kritiek over zijn lidmaatschap. Hij overschatte zijn mogelijkheden om via beïnvloeding van binnenuit de organisatie in de door hem gewenste richting te bewegen. Omgekeerd onderschatte hij de invloed van zijn lidmaatschap als voorbeeldwerking voor andere boeren zodat hij, onbedoeld, de positie van Landbouw en Maatschappij versterkte.

Zijn opvattingen over de landbouworganisaties, die hij als vierentwintigjarige had geventileerd, handhaafde hij grotendeels. Hij slaagde er echter

niet in zijn grote ideaal - alle boeren lid van één landbouworganisatie - te realiseren. Volgens Herman Derk zouden boeren zelf in het bereiken van een gelijkwaardige positie een belangrijke bijdrage kunnen leveren door hun krachten te bundelen in één organisatie, ongeacht hun bedrijfstak en los van politieke en religieuze overtuiging. Dit streven stuitte op verzet, niet alleen bij organisaties maar ook bij boeren. Zo moest hij in de provincie Groningen met lede ogen aanzien dat de grootste en toonaangevende Groninger Maatschappij van Landbouw tijdens zijn voorzitterschap in ledental werd voorbijgestreefd door de Groninger Boerenbond. Daarnaast groeide in Groningen de in 1930 nog weinig betekenende Groninger Christelijke Boeren-Tuindersbond in de jaren dertig uit van een marginale bond tot een zelfbewuste landbouworganisatie, die op principiële gronden van een samengaan met een algemene organisatie niet wilde weten.

Landelijk lagen de door de verzuiling getrokken principiële scheidslijnen, die een samengaan van CBTB, KNBTB en KNLC in één organisatie uitsloten, vast. Als voorzitter van het KNLC aanvaardde Herman Derk deze situatie als een vaststaand feit en richtte zich voor de toekomst op de samenwerking tussen deze drie landbouworganisaties. Voor L en M daarentegen zag hij, in verband met haar destructieve opstelling, geen plaats in het toekomstige landbouworganisatiewezen.

Herman Derk realiseerde zich dat bij de door hem voorgestane landbouwordering de overheid de door boeren zo gekoesterde bedrijfsvrijheid zou aantasten. Uiteraard gold dit ook voor hemzelf. Desondanks gaf hij de voorkeur aan deze ordening omdat, in zijn visie, boeren beter een gedeelte van hun bedrijfsvrijheid konden prijsgeven dan te zijn overgeleverd aan de willekeur van de wereldmarkt.

Op het terrein van het al of niet fungeren van landbouworganisaties als werkgeversorganisaties kon Herman Derk zijn oorspronkelijke voorkeur niet staande houden. Mede onder druk van de confessionele landbouworganisaties, maar ook door onvrede in eigen kring zag Herman Derk zich genoodzaakt de bij het KNLC aangesloten landbouwmaatschappijen te bewegen tot een meer open opstelling in de richting van het fungeren als werkgeversorganisaties.

Bij de verhoudingen tussen boeren en landarbeiders was Herman Derk slechts indirect betrokken. Van huis uit vertrouwd met goede verhoudingen met de landarbeiders op het eigen bedrijf, betreurde hij de vaak conflictueuze betrekkingen die hij elders waarnam. Hij riep bij meerdere gelegenheden beide partijen op te komen tot meer samenwerking. Dit achtte hij in ieders belang.

HOOFDSTUK 4

DE TWEEDE WERELDOORLOG

4.1 *INLEIDING*

Voor de meeste Nederlanders kwam de Duitse inval onverwacht. Na de capitulatie van het Nederlandse leger heerste aanvankelijk paniek en verwarring, maar al gauw hernam het dagelijkse leven grotendeels zijn normale loop. De bezetter nam aanvankelijk een soepel lijkende houding in. Zijn achterliggende bedoeling was om Nederland te winnen voor het nationaal-socialisme. Toen bleek dat dit niet goedschiks ging schakelde de bezettende mogendheid over op hardere maatregelen. Vooral in de loop van 1941 kwamen de feitelijke bedoelingen naar voren. Dit werd mede veroorzaakt door de minder goede vooruitzichten om de oorlog te winnen.

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de vraag hoe de bestuurders van de drie Centrale Landbouworganisaties - met name van Herman Derk - en van de drie Landarbeidersbonden reageerden op de nieuw ontstane situatie. Welke opstelling kozen zij naarmate de druk van de bezettende mogendheid toenam, zich te schikken naar het gewenste aanpassingsbeleid? 'Gelijkschakeling,' de omschakeling van het Nederlandse model van vrije organisatievorming naar het Duitse nationaal-socialistische eenheidsmodel onder leiding van de overheid, is hierbij het sleutelbegrip.

4.2 *HET UITBREKEN VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG*

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 viel het Duitse leger, zonder voorafgaande waarschuwing, Nederland binnen. Vier dagen na de inval was het pleit beslecht en op 14 mei gaf Nederland zich over. Onmiddellijk daarna begon de bezetter met de uitvoering van een beleid dat Nederland geschikt moest maken voor inschakeling in de Duitse militaire en economische oorlogspolitiek.¹ In de beginperiode richtte het beleid van de Duitsers zich op het zoveel mogelijk beperken van de zichtbare gevolgen van de bezetting. Zij stelden alles in het werk om het leven zo normaal mogelijk te laten verlopen.² Dit verhinderde de bezetter niet, over te gaan tot het nemen van een aantal diep ingrijpende maatregelen. Binnen tien dagen was de pers gelijkgeschakeld en liep zij in de pas met de Duitse belangen.³ Op 24 juni werd het parlement buiten werking gesteld⁴ en op 3 oktober 1940 ontvingen de gemeenten een circulaire, die in feite het begin was van de jodenvervolging.⁵

Deze ingrepen drongen in menig geval slechts in kleine kring door. Aanvankelijk heerste er grote verwarring en onzekerheid, mede veroorzaakt door het bombardement op Rotterdam. Toen het gedrag van de Duitse militairen in het dagelijkse leven over het algemeen correct bleek en de Duitse gezagsdragers vooralsnog een gematigde toon aansloegen, was de opluchting groot. Het dagelijkse leven hernam zijn gewone gang. Vrijwel overal ontstond een houding die kan worden getypeerd als het zoveel mogelijk doorgaan langs de bekende en vertrouwde wegen en afwachten hoe het verder zou gaan. Bovendien gingen vele Nederlanders ervan uit dat Duitsland de oorlog zou winnen en voor lange tijd de dominerende macht in Europa zou zijn.⁶ Overeenkomstig de 'Aanwijzingen' van 1937 bleven de hoogste ambtenaren, de secretarissen-generaal, op hun post.⁷ Waarschijnlijk gingen zij er bij hun bereidverklaring vanuit dat, als zij weigerden, hun plaatsen zouden worden ingenomen door NSB-ers, terwijl zij door op hun plaats te blijven in de gelegenheid waren om de Duitse maatregelen zo uit te voeren dat de Nederlandse bevolking er zo weinig mogelijk schadelijke gevolgen van zou ondervinden.⁸ Ook de maatschappelijke en geestelijke elite koos voor deze lijn, in de hoop op die manier het economische en sociale leven op gang te houden.⁹

Het Duitse bestuur had een tweeledige bedoeling: enerzijds wilde het de Nederlandse economie in dienst stellen van de Duitse oorlogvoering, anderzijds wilde het de Nederlandse bevolking nazificeren. De bezetter was het meest succesvol in zijn eerste doelstelling en slaagde erin, de Nederlandse economie in hoge mate ondergeschikt te maken aan de Duitse. Naarmate de Duitse vooruitzichten omtrent het verloop van de oorlog ongunstiger werden trad de bezetter harder op en zette hij de Nederlandse samenleving onder toenemende druk. Van het winnen van feitelijke sympathie voor het nationaal-socialisme was gaandeweg steeds minder sprake.¹⁰

EERSTE OVERLEG TUSSEN OVERHEID EN LANDBOUWORGANISATIES

Op 20 en 22 mei 1940 had ir. S.L. Louwes een onderhoud met vertegenwoordigers van de drie CLO's (Herman Derk was hierbij niet aanwezig aangezien hij op dat moment alleen schriftelijk bereikbaar was¹¹). S.L. Louwes stelde in deze gesprekken dat, als gevolg van de internationale verhoudingen, de landbouw in het belang van de voedselvoorziening zou moeten omschakelen van vet- en vleesrijke naar vezelrijke producten. Concreet betekende dit dat granen en aardappelen in hoofdzaak moesten worden aangewend voor menselijk gebruik en dientengevolge veel minder konden worden omgezet in veevoer. Een rechtstreeks gevolg was dat akkerbouw moest worden uitgebreid door het scheuren van weiland en dat grote aantallen kippen, varkens en rundvee moesten worden geruimd. Louwes zei toe dat de te rui-

men dieren, evenals boter, kaas en eieren door de overheid voor een behoorlijke prijs zouden worden overgenomen. Voor tuinbouwproducten verwachtte hij geen moeilijkheden aangezien overschotten konden worden geëxporteerd naar Duitsland. Louwes verzocht de landbouworganisaties uitdrukkelijk, mee te denken over de aanpassing van de bedrijven aan de gewijzigde omstandigheden.¹² Uit de verslagen van de besprekingen tussen de drie CLO's blijkt dat zij zich bewust waren van hun verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening en zij aanvaardden veelal de door S.L. Louwes afgekondigde maatregelen. Zij hadden niet alleen vertrouwen in hem, maar voelden zich ook erkend als belangrijke spelers op het terrein van de voedselvoorziening hetgeen mede tot uiting kwam in de aanmerkelijk gunstiger prijzen dan zij gewend waren. Het verhoogde prijsniveau hing samen met het door de bezetter gevoerde beleid. Duitsland, dat zich beschouwde als de leider van het Grootgermaanse Rijk, richtte zijn beleid in de bezette landen op aanpassing van lonen en prijzen aan het peil van Duitsland. Dit was zeer gunstig voor de Nederlandse boeren omdat hier het prijsniveau dertig tot veertig procent lager lag dan het Duitse.¹³ Landarbeiderslonen waren in Nederland eveneens aanmerkelijk lager dan in Duitsland en ook in die sector vonden forse loonsverhogingen plaats. Tijdens de bezettingsjaren steeg de index van de lonen in de landbouw met zesendertig procent, die in de nijverheid met negen procent.¹⁴

RIJKSCOMMISSARIS SEYSS INQUART

Op 29 mei kreeg Nederland een burgerlijk bestuur onder leiding van de Oostenrijkse nationaal-socialist dr. A. Seyss-Inquart.

Het Duitse bestuur beperkte zich in beginsel tot beleid en controle, terwijl het besturen in engere zin diende te geschieden door de Nederlandse instanties. Door de bereidverklaring van de secretarissen-generaal om mee te werken, konden de door het Duitse bestuur verlangde beschikkingen als min of meer legale besluiten van de nationale overheid gelden. Het was een beslissende stap, die het later steeds moeilijker maakte op de eenmaal ingeslagen weg terug te keren.¹⁵ Op 21 juni 1940 kregen de secretarissen-generaal een algemene machtiging tot het treffen van maatregelen die zij noodzakelijk achtten voor de handhaving van de openbare orde en de garantie voor het openbare leven. Hierdoor kregen zij, hoewel zij gecontroleerd werden door Duitse ambtenaren, grote bevoegdheden.¹⁶ Het was een bewuste zet van het Duitse bestuur, wiens politiek erop was gericht de hem welgevallige maatregelen zoveel mogelijk te laten uitvoeren door Nederlandse instanties.¹⁷

Seyss Inquart oefende zijn gezag uit via vier commissarissen-generaal, die bij verordening van 3 juni 1940 werden aangesteld. H. Fischböck was benoemd tot commissaris-generaal voor Financiën en Economie. Onder hem ressorteerden de departementen van Financiën, Economische Zaken, Sociale

Zaken, Landbouw en Visserij, de PTT en de Nederlandse Bank. Van deze terreinen werden landbouw en voedselvoorziening in zijn geheel opgedragen aan de hoofdafdelingen Landbouw en Voedselvoorziening. Aan het hoofd hiervan stond aanvankelijk F.F. Grote, naderhand J. von der Wense. Het ministerie van Landbouw werd gesplitst in twee directoraten-generaal: een van landbouw met als directeur-generaal ir. A.L.H. Roebroek die in juli 1941 zou worden opgevolgd door G.J. Ruiter, en een van Voedselvoorziening met als directeur-generaal S.L. Louwes.¹⁸

Fischböck legde het sociale deel van zijn taak in handen van W. Hellwig, afdelingshoofd bij Sociale Zaken en tweede man van het Duitse Arbeidsfront. Deze had tot taak om in geheel West-Europa de centrales van werkgevers en arbeiders gelijk te schakelen en om te vormen naar Duits voorbeeld.¹⁹ Hellwig maakte op 3 juni bekend dat de organisaties van werkgevers en werknemers hun werk konden voortzetten, maar voor belangrijke beslissingen dienden zij overleg met hem te plegen.²⁰ Hij nam ook concrete maatregelen. Zo legde hij vanaf begin juni 1940 aan de werkgevers- en werknemerscentrales de verplichting op, weekrapporten over hun belangrijkste werkzaamheden uit te brengen aan de Duitse autoriteiten.²¹

4.3 *EENHEIDSTREVEN - ORGANISATIE NAAR NEDERLANDS OF DUIJS MODEL?*

Na de capitulatie heerste in Nederland onzekerheid over de toekomst. Van diverse zijden kwam kritiek naar boven op het vooroorlogse politieke en maatschappelijke bestel, met name op de onderlinge verdeeldheid die een constructief beleid had verhinderd. Uit een vorm van lotsverbondenheid klonk de roep naar meer eenheid, die onder meer gestalte kreeg in de totstandkoming van de Nederlandse Unie op 24 juli 1940. Deze telde binnen enkele maanden honderdduizenden leden.²² Dit streven naar eenheid gaf uiting aan de hoop het dagelijkse leven zoveel mogelijk te kunnen voortzetten. Tevens bood het de mogelijkheid zich gezamenlijk af te zetten tegen de NSB. Verder leek een zo groot mogelijke eensgezindheid een kans te bieden dat, via een bereidheid tot aanpassing aan de bezetter, uiteindelijk het behoud van de eigen identiteit mogelijk zou zijn. De vraag was echter tot hoever de bereidheid tot aanpassing ging. Iedereen in Nederland zag zich geplaatst voor de beoordeling van de nieuwe situatie.²³

Dit gold ook voor Herman Derk, wiens inzet steeds gericht was op het samengaan van alle landbouworganisaties in één verband. Het eenheidsstreven gaf hem hoop, maar versterkte tegelijkertijd zijn dilemma in hoeverre hij deze eenheid kon en wilde steunen. Enerzijds had hij toenemende twijfels over de achterliggende bedoelingen van L en M die al vóór de oorlog neigde naar samenwerking met de NSB; anderzijds beseftte hij dat de door hem voorgestane eenheid van landbouworganisaties indruiste tegen de verzuiling. Overeenkomstig zijn opvatting: 'Indien gij aarzelt, handel niet,' nam hij

voorlopig geen definitief standpunt in en zette hij zijn pogingen om tot eenheid te komen voort.

TERREINVERKENNING EN POSITIEBEPALING

Voor de bestuurders van de landbouworganisaties speelden twee problemen tegelijkertijd. Enerzijds was hun houding van belang met betrekking tot de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking, anderzijds stonden zij voor de opdracht de nieuwe situatie van een eigen oordeel te voorzien. Zij dienden een keuze te maken tussen een organisatie naar Nederlands model - particuliere organisaties op basis van vrijwilligheid - of naar Duits model. Dit laatste werd gekenmerkt door een verplicht lidmaatschap en door het leidersbeginsel, waarbij de macht berust bij de voorzitter en uiteindelijk bij de staat. Voor een juiste beoordeling is het gewenst de gebeurtenissen op de voet de volgen.

Aanvankelijk hadden de voormannen van de drie CLO's het vertrouwen dat zij redelijk ongestoord zouden kunnen doorgaan op de bekende wegen. De bezetter had immers nadrukkelijk verklaard, niet verder in de Nederlandse verhoudingen te zullen ingrijpen dan om redenen van veiligheid of economie nodig was.²⁴ De Nederlandse wetten bleven, voor zover ze niet in strijd waren met de eisen van de Duitse bezetting, van kracht.²⁵

Uit het orgaan van de CBTB *Ons Platteland* klonk de oproep, door te gaan met datgene waartoe men ook voorheen gehouden was. Wel was het recht van onder andere de vrijheid van openbare vergadering ontnomen, behoudens speciale toestemming. Het blad riep alle leden op, mee te werken en daarvoor was het nodig 'dat ieder zijn verplichtingen op tijd nakomt. Wie dit nalaat is daardoor oorzaak, dat ook anderen zich niet op tijd van hun verplichtingen kunnen kwijten.'²⁶

Ook de KNBTB riep via zijn ledenblad de leden op, in het belang van de voedselvoorziening, hun werkzaamheden voort te zetten. 'Wat wij thans in het bijzonder van U land- en tuinbouwers verwachten moeten, dat is dat Gij Uw taak vervult en voortzet met dezelfde stoere energie, met dezelfde voortvarendheid, met hetzelfde overleg, ja zelfs met nog meer overleg dan vroeger, echter in moeilijker omstandigheden dan ooit tevoren.'²⁷

In *Landbouw en Maatschappij* van 23 mei hield het bestuur zijn leden voor dat de Duitse bezetting met berusting gedragen diende te worden. Ook was het bestuur van oordeel dat L en M haar plichten tegenover de Nederlandse volksgemeenschap moest blijven vervullen. Nog in dezelfde maand gaf het bestuur aan, een breed front te willen opbouwen met L en M als fundament om te voorkomen dat de Duitse instanties zelf gingen ingrijpen. Het bestuur slaagde er echter niet in binnen L en M hierover overeenstemming te bereiken. Volgens onderzoeker J.H. de Ru was de pro-Duitse houding van G.J. Ruiten, voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw, één van de redenen; een ander motief lag waarschijnlijk in het feit dat de NSB-leider A.

Mussert, in een onderhoud te kennen had gegeven, niets te voelen voor samenwerking met L en M.²⁸

Het DB van de Groninger Maatschappij van Landbouw vergaderde voor het eerst na de capitulatie op 27 mei 1940. In zijn openingsrede herdacht Herman Derk de gevallen en de op een andere wijze getroffen. Hij spoorde zijn medebestuurders aan, een open oog te hebben voor de 'werkelijkheid die is: Nederland is een door de Duitse weermacht bezet gebied! Dat legt ons den plicht op loyaal samen te werken met de Nederlandsche autoriteiten, die in overeenstemming met den Duitschen bevelhebber in Nederland ons hebben te regeeren en te leiden, loyaal ook samen te werken voor zooverre wij met de Duitse leiding zelve in aanraking komen. Daarbij zij waardigheid en zelfbeheersching ons parool.²⁹ Al op de dag van de Duitse inval was vice-voorzitter Ebels benoemd tot voedselcommissaris voor de provincie Groningen en A.P. Minderhoud, secretaris van de GML, tot zijn waarnemer. Inmiddels hadden ook de Duitse legerautoriteiten kennisgemaakt met het apparaat van de provinciale voedselcommissaris en daarbij aangestuurd op samenwerking. Herman Derk deelde mee dat hij, als voorzitter van de GML, contact had gehad met de voorzitters van de VBB en de Groninger CBTB over samenwerking met betrekking tot de regeling van urgente aangelegenheden. De Groninger Boerenbond noemde hij niet. Het gevormde contactorgaan waartoe, naar Herman Derk hoopte, ook de afdeling Groningen en Drenthe van de katholieke ABTB zou toetreden, zou op sommige momenten zelfstandig beslissingen moeten nemen. Herman Derk vroeg en kreeg, als lid van het contactorgaan, machtiging tot het nemen van spoedeisende beslissingen.³⁰

SAMENWERKING TUSSEN DE LANDBOUWORGANISATIES

Zo spoedig mogelijk na de Duitse inval zochten de CBTB, de KNBTB en het KNLC, die ook vóór de oorlog regelmatig onderling overleg voerden, contact met elkaar. Over de plaats van L en M in het geheel van de landbouwworganisaties bestond geen overeenstemming tussen de drie Centrale Landbouwworganisaties. L en M werd dan ook buiten dit beraad gehouden.

Op 24 mei 1940 stuurde secretaris ir. G.J. Heymeyer van de KNBTB - de organisatie die de jaarlijks roulerende functies van voorzitterschap en secretariaat vervulde - de uitnodiging voor de eerste vergadering van de Dageijkse Besturen van de drie CLO's, te houden op 29 mei te Den Haag. Hoewel er geen melding werd gemaakt van de aanwezigen kan uit het verslag van de later op dezelfde dag gehouden bespreking tussen de drie CLO's en de Federatie Algemene Nederlandse Zuivelbond (FNZ) - waarin wel de presentie was vermeld - worden afgeleid dat zowel de CBTB, de KNBTB als het KNLC vertegenwoordigd was. De drie CLO's beschouwden zich als de vertegenwoordigers van de Nederlandse landbouw en waren van oordeel dat zij verdere stappen moesten zetten om het contact tussen de organisaties op

agrarisch gebied te verstevigen. Zij gingen hierbij verder dan zij tot dan toe hadden gedaan. 'Onder de tegenwoordige omstandigheden, nu ons land onder Duitsch opperbestuur staat is het gewenscht, dat er een organisatievorm komt, welke representatief is voor de geheele agrarische gemeenschap, met inbegrip dus van de georganiseerde landarbeiders.' Dit laatste was nieuw, maar zij volgden hierin de industriële werkgevers- en werknemersorganisaties die inmiddels een Orgaan van Overleg in het leven hadden geroepen. Dit stond onder voorzitterschap van dr. L.G. Kortenhorst (R.K. Werkgeversorganisaties), terwijl mr. B.C. Slotemaker (Verbond van Nederlandse Werkgevers) secretaris was. Voorts bestond het Orgaan van Overleg uit mr. A. Hoekema (Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers), F.S. Noordhoff (Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)), A. Stapelkamp (Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)), A.C. de Bruijn (R.K. Werkliedenverbond (RKWV)) terwijl mr. F.J.H. Bachg zitting had als vertegenwoordiger van de middenstandsorganisaties.

De dagelijkse besturen van de drie CLO's achtten nauwere samenwerking met de drie landarbeidersorganisaties gewenst 'om tegenover de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (generaal H.G. Winkelman³¹) en eventueel tegenover de Deutsche autoriteiten te kunnen wijzen op het bestaan van een representatief agrarisch blok.' Zij besloten dan ook, over te gaan tot de oprichting van een Centraal Secretariaat voor de land- en tuinbouw. Dit zou dienen als middelpunt van het georganiseerde bedrijfsleven in de land- en tuinbouw en naar buiten optreden als vertegenwoordiger van het agrarische blok. In de vergadering van 31 mei zou aan de landarbeidersorganisaties worden voorgesteld, zich aan te sluiten bij het Centraal Secretariaat en iemand aan te wijzen voor het dagelijkse contact. Besloten werd het Centraal Secretariaat te vestigen bij de KNBTB. De secretarissen van de drie CLO's werden belast met de dagelijkse leiding terwijl het wenselijk werd geacht, ook de voorzitters zoveel mogelijk te betrekken bij de dagelijkse gang van zaken. De secretarissen zouden de besprekingen uitsluitend voeren met de Nederlandse autoriteiten die, als dit nodig was, zouden overleggen met het Duitse gezag. Tevens spraken de CLO's af dat zij hun werkzaamheden op de oude voet zouden voortzetten. Iedere CLO bleef dus als zelfstandige organisatie voortbestaan.³² Dit besluit was een streep door de rekening van Herman Derk. Desondanks zou hij zijn streven naar één landbouworganisatie niet opgeven.

Het HB van het KNLC vergaderde op 5 juni 1940 voor het eerst sinds de capitulatie. In zijn openingsrede schetste Herman Derk de onzekerheid voor de landbouw. Hij haakte daarbij in op de gesprekken die de drie CLO's in mei hadden gehad met S.L. Louwes. 'Niemand weet, wat de toekomst is voor onze op den aanvoer van buitenlandsch krachtvoer gebaseerde intensieve veehouderij, maar niemand kan ook ontkennen, dat er groote kans is, dat hier

veel zal moeten veranderen.¹³³ Herman Derk, die bij de onderlinge bespreking van de drie CLO's op 29 mei aanwezig was geweest, bracht hierover verslag uit. Daarbij merkte hij op dat men het Centraal Secretariaat diende te beschouwen als een noodverband, als een opstap naar de ene toekomstige landbouworganisatie. Een belangrijk punt was of L en M aan het Centraal Secretariaat zou deelnemen. Herman Derk zat hier in een moeilijk parket: enerzijds kon hij L en M, waarvan hij nog steeds lid was via zijn lidmaatschap van de Groninger Boerenbond, niet negeren, anderzijds wilde hij de samenwerking tussen de drie CLO's niet op het spel zetten. De vergadering besloot dit punt door te schuiven naar een volgende vergadering. Voor het overige werd het optreden van Herman Derk goedgekeurd.³⁴

De toelating van L en M tot het Centraal Secretariaat kwam weer aan de orde in het HB van het KNLC van 19 en 20 juni. Daarin stelde het DB - onder leiding van Herman Derk - voor 'het overleg met L en M op geregelde tijden voort te zetten, te bevorderen dat L en M wordt vertegenwoordigd in het agrarisch blok, evenals FNZ en de Nederlandse Pluimveefederatie (NPF), de samenkomst van redacteurs der landbouwpers te hervatten en ook de verantwoordelijke redacteur van het blad *Landbouw en Maatschappij* daartoe uit te noodigen, teneinde de nationale gedachte op overeenkomstige wijze in de landbouwpers uit te dragen.' In het HB waren de meningen opnieuw verdeeld. Met name de vertegenwoordigers van provincies waar de boerenbonden van L en M weinig actief waren of waar de KNLC-landbouwmaatschappijen sympathiseerden met L en M, toonden zich voorstanders van samenwerking met L en M. Zo verklaarde de vertegenwoordiger van de grootste maatschappij, de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (HML), 'in beginsel voor royale samenwerking met L en M' te zijn. De GML, het Drentsch Landbouwgenootschap en de Overijsselsche Landbouwmaatschappij daarentegen waren aanmerkelijk kritischer. De afgevaardigde van de GML gaf de grote verdeeldheid binnen zijn DB aan met betrekking tot dit punt. 'De kleinst mogelijke meerderheid is voor opneming van L en M in het centraal secretariaat.' Het lukte Herman Derk niet, alle bestuursleden op één lijn te krijgen. Uiteindelijk werd het voorstel van het DB aangenomen met acht tegen drie stemmen.³⁵

Zoals hierboven werd gesignaleerd, lieten het eenheidsstreven en de keuzevraag van organisatie naar Nederlands of naar Duits model de landbouworganisaties niet onberoerd. Herman Derk stelde in het reguliere maandelijks overleg tussen de drie CLO's van 26 juni 1940 dat 'de zuilentheorie geliquideerd [zou] moeten worden, want daarmee heeft men Nederland gesplitst. Door opheffing van deze splitsing moeten wij komen tot grotere Nederlandsche samenwerking...wij moeten komen tot vereeniging van wat ons bindt en niet wat ons scheidt.'³⁶ Hij stelde één algemene Nederlandse Landbouworganisatie voor, die berustte op drie waarden: van het christendom, van het vaderland en van gehoorzaamheid aan de wettige overheid. In

die ene organisatie zouden de drie CLO's zowel nationaal als gewestelijk geheel opgaan, wat een besparing van krachten en middelen betekende. De nadruk zou echter liggen op de gezamenlijke opbouw tegenover de tot dan toe gevoerde strijd. Economische en technische instellingen zouden eveneens hun confessionele splitsingen moeten opgeven, zelfstandig worden of blijven, en moeten samenwerken met de algemene landbouworganisatie. Hij gaf als doel aan: 'voorwaarden scheppen voor een zoo eensgezind en krachtig mogelijk landbouwbeleid.' Tegelijkertijd zou er een organisatie moeten komen van alle landarbeiders en een organisatie van mensen die nauw met de landbouw verbonden waren: middenstanders, handelaren, verwerkers van landbouwvoortbrengselen of -benodigdheden, een zogenaamde Handel- of Industrieraad. Herman Derk wilde de organisaties van boeren, van landarbeiders en van handel en industrie samenbrengen in een Kamer van Landbouw. Desgevraagd zei Herman Derk toe, te zijner tijd een voorstel uit eigen kring aan de vergadering te zullen voorleggen.³⁷

Maar de KNBTB steunde de opvattingen van Herman Derk niet. In een eigen voorstel gaf die bond als zijn mening dat 'als gevolg van den huidige drang naar éénheid' de tijd rijp was te komen tot een corporatieve ordening.³⁸ De bond vreesde dat, als hij niet zou overgaan tot het vormen van een krachtige bond op christelijk-corporatieve grondslag, hij gelijkgeschakeld zou worden en omgevormd naar Duits model.³⁹ Zijn vertegenwoordiger, secretaris Heymeyer, stelde voor om alle bedrijfsgenoten - zowel werkgevers als arbeiders - onder te brengen in een landbouwcorporatie met de behartiging van alle gemeenschappelijke bedrijfsbelangen als doel. Deze corporatie zou echter moeten steunen op de bestaande zuilen. Herman Derk toonde zich niet gevoelig voor de door de KNBTB geconstateerde druk. 'Als men van de zijde der bezettingsautoriteiten voornemens is een nieuw orgaan te stichten, dan houden wij dat toch niet tegen, met welke reorganisatie dan ook.' Hij wees het plan van de KNBTB, waarin de confessionele splitsing bleef voortbestaan, af.

De vertegenwoordiger van de CBTB, secretaris mr. W. Rip, kon zich in grote lijnen wel verenigen met het idee van Heymeyer. Met het voorstel van Herman Derk, die de 'tot nog toe geldende zuilentheorie' verwierp, kon hij het onmogelijk eens zijn.⁴⁰

SOCIALE SECTIE

Hoezeer de drie CLO's zich onder druk voelden staan toen zij op 29 mei besloten tot onderlinge samenwerking en daarbij ook de landarbeiders te betrekken, bleek uit een ongedateerd schrijven van Heymeyer (13 juni 1940 ingekomen bij het KNLC), waarvan de eerste zin luidde: 'Het besluit tot nauwere samenwerking der landbouworganisaties en de oprichting van een Centraal Secretariaat voor land- en tuinbouw, omvattende werkgevers en werknemers in het land- en tuinbouwbedrijf, werd geheel spontaan en zonder

voorbereiding genomen.' Gezien de veelheid van organisaties, ook op technisch gebied, waarmee Heymeyer tot samenwerking wilde komen stelde hij voor om de grote groep te splitsen in een aantal 'bureaux, met een grote mate van zelfstandigheid.' Als eerste noemde hij het 'Bureau Sociale Zaken,' bestaande uit drie vertegenwoordigers van de CLO's en drie vertegenwoordigers van de landarbeidersbonden.⁴¹ Dit orgaan, de eerder genoemde Commissie van Overleg, functioneerde sinds enkele maanden en werd omgedoopt tot 'Sociale Sectie van het Centraal Secretariaat voor land- en tuinbouw.' De Sociale Sectie, die als enige van de door het Centraal Secretariaat in het leven geroepen organen zou uitgroeien tot een instituut van blijvende betekenis, vergaderde twee maal per maand tot en met juli 1941.⁴²

Een van de belangrijkste onderwerpen in de Sociale Sectie was de vrijwillige arbitrage bij loonconflicten. De landarbeidersbonden drongen aan op vervanging van de uit de crisisjaren stammende verplichte arbitrage door arbitrage op vrijwillige basis. Daartoe zou een centraal scheidsgerecht moeten worden ingesteld. De CBTB en de KNBTB steunden het voorstel van de landarbeidersbonden, maar voor het KNLC was dit een moeilijk punt.

Herman Derk, die het voorstel van de landarbeidersbonden voor vrijwillige arbitrage verdedigde in het DB van de GML op 17 juni 1940, kreeg forse tegenwind van de vertegenwoordiger van de algemene werkgeversorganisaties in Groningen, H.O. Clevering. Deze verklaarde zich tegen het daartoe op te richten centraal scheidsgerecht waardoor de 'gewone loononderhandelingen' op lokaal en regionaal niveau zouden verdwijnen. P.B. Dijkhuis, die de GML vertegenwoordigde in het HB van het KNLC, was het eens met Herman Derk. Na een 'korte bespreking' stelde het DB zich achter Herman Derk.⁴³

Het HB van het KNLC was nog sterker verdeeld. Alleen de afgevaardigde van de HML, de enige landbouwmaatschappij die fungeerde als werkgever, steunde Herman Derk onvoorwaardelijk. Dijkhuis van de GML stelde zich positief op. Uiteindelijk besloot het HB het door Herman Derk gedane voorstel van het DB 'in voorwaardelijken vorm gegoten' aan te nemen. De belangrijkste voorwaarde was dat van overheidswege geen belemmeringen zouden worden opgeworpen tegen het beoogde overleg.⁴⁴

Namens de landbouwwerkgeversorganisaties van Groningen waren in de HB-vergadering aanwezig H.O. Clevering, tevens lid van het DB van de GML, en B.M. Takens. Beiden stonden, evenals de afgevaardigde van Zeeland, negatief tegenover het voorstel van het DB. Dit was niet toevallig, gezien de in beide provincies van oudsher bestaande scherpe verhoudingen tussen boeren en landarbeiders.

Takens betreurde het besluit van het KNLC, in beginsel akkoord te gaan met vrijwillige arbitrage. Hij sprak de vrees uit dat daardoor de leidende personen in de landarbeidersorganisaties zouden worden gehandhaafd. Hij verklaarde geen tegenstander te zijn van de landarbeidersorganisaties maar zich

niet te kunnen verenigen met de leiding daarvan. Dit betrof met name de NBAL 'waarbij vele niet-bonafide landarbeiders zijn aangesloten. In deze organisatie domineeren zelfs de werklooze leden.' Takens vond het voorbarig dat het KNLC een beslissing had genomen buiten de werkgeversorganisaties om. 'Tegenover vakmensen moet men ook vakmensen stellen; anderen laten hun sociaal gevoel teveel spreken.' Volgens de afgevaardigde van de OLM waren de vertegenwoordigers van Groningen 'beïnvloed door den strijd,' terwijl in Overijssel boeren en landarbeiders 'veelal in één vergadering' bij elkaar kwamen.

In zijn verdediging wees Herman Derk 'op de noodzaak van samenwerking met de landarbeidersbonden die het overgrote deel der in den landbouw werkzame personen omvatten...Men moet niet vergeten, dat de landarbeiders meer op den voorgrond zullen komen.' Volgens Herman Derk verkeerde het KNLC in een moeilijke positie door het ontbreken van een landelijke werkgeversfederatie terwijl het soms, naast CBTB en KNBTB, moest optreden in werkgeversaangelegenheden. 'Als het algemeen landbouwbeleid het instellen van vrijwillige arbitrage vordert, moeten we daartoe overgaan, anders loopen we achter de feiten aan.' Na een roerige bespreking kon Herman Derk concluderen dat vrijwillige arbitrage werd aanvaard terwijl de arbitragecommissies provinciaal zouden worden georganiseerd.⁴⁵

In de onderhandelingen met de landarbeidersbonden verkeerde het KNLC in een isolement. Anders dan de CBTB en de KNBTB fungeerde het KNLC niet als werkgeversorganisatie, terwijl alleen in de provincie Groningen de meeste boeren waren aangesloten bij een plaatselijke of regionale landbouw-werkgeversorganisatie. Herman Derk moest dan ook met lede ogen aanzien dat de confessionele landbouworganisaties de toon zetten bij de loon-onderhandelingen. Dit was een doorn in zijn oog. Hij nam het voortouw en zou er uiteindelijk in slagen het KNLC te overtuigen van het belang, de werkgeversfunctie op zich te nemen.⁴⁶ Hiermee kwam Herman Derk terug op zijn oorspronkelijke opvatting dat het KNLC geen functie had als werkgever.

De Sociale Sectie bereikte een van de belangrijkste resultaten op 25 januari 1941 toen de arbitrageregeling werd ondertekend door de voorzitters en secretarissen van de drie CLO's en van de drie landarbeidersbonden.⁴⁷ Ook op andere terreinen naderden de boeren- en landarbeidersorganisaties elkaar. Hierbij mag niet uit het oog worden verloren dat de landarbeidersbonden sterker stonden tengevolge van een aantal maatregelen die de bezetter had genomen. Deze waren gericht op verbetering van de positie en de beloning van de arbeiders in de laagst gekwalificeerde groepen in het bedrijfsleven. Hiertoe behoorden ook de landarbeiders. Een van de gevolgen was dat de lonen in de landbouw beduidend sneller stegen dan die in de industrie.⁴⁸ Ook de boeren zagen hun inkomen behoorlijk stijgen tengevolge van de aan-

passing van de relatief lage landbouwprijzen aan het aanmerkelijk hogere niveau in Duitsland.⁴⁹

4.4 TOENEMENDE DRUK VAN DE BEZETTER

Op verzoek van F.F. Grote, die namens het Duitse civiele bestuur de behartiging van de landbouwbelangen waarnam, belegde S.L. Louwes kennismakingsgesprekken met vertegenwoordigers van elk van de drie CLO's. Het voorstel van S.L. Louwes om dit gesprek met de drie CLO's gezamenlijk te houden was door Grote afgewezen. Hij wilde kennismaken met de 'leidende bestuursleden der afzonderlijke organisaties.' Tevens was het zijn bedoeling bij die gelegenheid de opvattingen te horen omtrent de meest urgente landbouwproblemen.⁵⁰ Het gesprek met het DB van het KNLC vond plaats op 26 juni 1940. Op de vraag van Grote of het KNLC bereid was mee te werken 'aan den nieuwen opbouw' antwoordde Herman Derk dat 'wij ons plaatsen op de basis der werkelijkheid en dat wij ieder, die verantwoordelijk is voor den loop der dingen met raad en daad zullen bijstaan en dat wij zullen medewerken om het belang van het Nederlandsche volk te dienen.' Hiermee was de kennismaking geëindigd.⁵¹

Grote had ook een gesprek met de KNBTB;⁵² het CBTB-archief bevat geen gegevens over een overleg met Grote, maar aangenomen mag worden dat ook hij een onderhoud had met deze bond.

Op 3 juli overlegde Grote met Ruiters, die als gemachtigde optrad van L en M. Grote's visie op de landbouw kwam grotendeels overeen met de denkbeelden van L en M. Vanaf juli onderhielden Grote en Ruiters geregelde contacten. Hierin werd de opvatting van L en M, dat er in de toekomst slechts plaats zou zijn voor één landbouworganisatie, versterkt.⁵³ Naar alle waarschijnlijkheid onder invloed van de contacten tussen Grote en Ruiters liet L en M begin juli aan het DB van het KNLC weten, moeite te hebben met toetreding tot het Centraal Secretariaat zolang niet vaststond dat 'onmiddellijk en met kracht' zou worden aangestuurd op de vorming van 'een alles op agrarisch gebied omvattende Nederlandsche Agrarische Bond.' L en M zei wel toe dat de verantwoordelijke redacteur desgevraagd zou deelnemen aan het overleg van redacteurs van de landbouwpers.⁵⁴

Medio juli 1940 werd het Nederlands Boerenfront opgericht onder leiding van E.J. Roskam, een gewezen bakker uit Lunteren. Het Boerenfront was voortgekomen uit de Agrarische dienst van de NSB; NSB-leden van L en M werden automatisch lid van het Boerenfront.⁵⁵ Het Boerenfront had tot taak het voorbereiden van de 'komende Rijksvoedingsstand'.⁵⁶ Dit was een op Duitse leest geschoeide en van overheidswege opgelegde organisatie. Een eventuele samenwerking tussen het Boerenfront en L en M zou voor Herman Derk betekenen dat hij zich geplaatst zou zien voor de keuze tussen een organisatie naar Nederlandse of naar Duitse snit.

GELIJKSCHAKELING SOCIAAL-DEMOCRATISCHE LANDARBEIDERSBOND NBAL

Langzaam maar zeker voerde de bezetter de druk op. Volgens het decreet van 18 mei 1940 zou het in ons land geldende recht van kracht blijven, maar van de toevoeging 'voor zover het niet in strijd was met de eisen van de bezetter' werd steeds meer gebruik gemaakt. De centrale arbeidersorganisaties kregen als eerste te maken met de verscherpte maatregelen van de bezetter. Namens de Rijkscommissaris ontbood Hellwig op 16 juli 1940 het bestuur van het NVV en de voorzitters van alle aangesloten bonden in hotel Parkzicht te Amsterdam. Hij deelde mee dat Seyss Inquart had besloten, het bestuur van het NVV te verbieden nog verdere werkzaamheden te verrichten. De NSB-er H.J. Woudenberg was benoemd tot bewindvoerder. Hij had de bevoegdheid alle nodig geachte maatregelen te treffen, zowel ten aanzien van de vakcentrale als van de daarbij aangesloten bonden.⁵⁷ Voorzitter E. Kupers en secretaris S. de la Bella werden op staande voet ontslagen. De la Bella werd gearresteerd en op transport gesteld naar Duitsland. Hij werd omgebracht te Dachau op 11 juli 1942.⁵⁸ Kupers wist tweemaal aan een arrestatie te ontsnappen. Hij zou tijdens de oorlog een actieve rol spelen in het geheime overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties, dat leidde tot de oprichting van de Stichting van de Arbeid.⁵⁹

Eén van de bij het NVV aangesloten bonden was de landarbeidersbond NBAL. Deze werd als eerste van de landarbeidersbonden geconfronteerd met het nieuwe regime van de rijkscommissaris. J. Hilgenga, die in 1938 de voorzittershamer had overgenomen van P. Hiemstra, vroeg en kreeg bedenktijd over de vraag of hij wilde aanblijven of ontslag zou nemen. Ontslagname betekende een vrij goede wachtgeldregeling, aanblijven zou een bron zijn van onaangenaamheden, ergernis en spanningen. Weggaan betekende echter ook, behalve het overlaten van de organisatie aan lieden als Woudenberg, de leden in de steek laten en het kiezen voor de weg van de minste weerstand.⁶⁰ Mede op aandringen van andere bestuursleden schoof Hilgenga zijn bedenkingen opzij en koos ervoor te blijven.⁶¹ Vóór de oorlog had Hilgenga zich scherp gekeerd tegen het fascisme, maar vanaf het begin van de oorlog stond hij een politiek van aanpassing voor. Hij was onder de indruk gekomen van door de bezetter genomen maatregelen ten gunste van de landarbeiders en van de inschikkelijkheid van de boeren. Hierdoor overschatte hij de mogelijkheid om op die manier te komen tot een geordende landbouw.⁶² Ondanks de gelijkschakeling bleef de NBAL actief in de Sociale Sectie.

Gelijktijdig met de ondercuratelestelling van het NVV werden bij het RKWV en het CNV Duitse waarnemers aangesteld, respectievelijk A. Kaute en O. Schleinitz. Volgens Hellwig, die het besluit aan beide bonden mee-

deelde, was eenzelfde maatregel als bij het NVV niet nodig voor de confessionele bonden: deze waren altijd - evenals het nationaal-socialisme - tegen de klassenstrijd en tegen het marxisme geweest.⁶³

De waarnemers behandelden de organisaties niet onwelwillend.⁶⁴ Zij woonde de vergaderingen bij en moesten in belangrijke zaken geraadpleegd worden. Oppervlakkig beschouwd zag deze voor de confessionele vakcentrales sterk afwijkende maatregel er niet ongunstig uit. Het was echter duidelijk dat het daar niet bij zou blijven.⁶⁵

ÉÉN, DRIE OF VIER LANDBOUWORGANISATIES?

Met betrekking tot Herman Derks idee betreffende één landbouworganisatie als onderdeel van de Landbouwkamer dat hij naar voren had gebracht in het overleg van de drie CLO's, steunde het HB van het KNLC hem in grote lijnen. Herman Derk was van mening dat de confessionele organisaties door overtuiging voor dit idee zouden moeten worden gewonnen. Mocht dit niet lukken, dan zou toch de samenwerking met deze organisaties moeten worden voortgezet aangezien er anders een vacuüm zou ontstaan. Met dit laatste was het HB het niet eens. Het besloot dat, mochten de confessionele bonden niet te overtuigen zijn, het KNLC de samenwerking met deze organisaties zou verbreken en op eigen kracht verder gaan.⁶⁶

In de daarop volgende vergadering van de drie CLO's op 31 juli werd besloten een Commissie van Overleg in te stellen van zes leden - onder wie de drie voorzitters - die het voorliggende vraagstuk nader zou bezien en daarover rapport uitbrengen.⁶⁷

Naar aanleiding van de discussies in deze Commissie riep voorzitter A.N. Fleskens het DB van de KNBTB op 19 augustus 1940 bijeen voor intern spoedoverleg. Hij bracht daarin verslag uit van het tot dan besprokene in de Commissie van Overleg. Tijdens de eerste vergadering was er uitsluitend gediscussieerd over het, door het KNLC voorgestane, aanvaarden van een eenheidsorganisatie. CBTB en KNBTB konden zich daarmee niet verenigen en hadden getracht het KNLC 'te overtuigen van de onmogelijkheid en onjuistheid van dit plan.' Volgens Fleskens waren zij daar in zoverre in geslaagd dat de afgevaardigden van het KNLC hadden toegezegd mee te werken aan een ander plan van samenwerking tussen de drie organisaties.⁶⁸

Nog in dezelfde maand bracht de commissie van zes een voorlopig verslag uit van de gehouden besprekingen. De commissie stelde vast dat het niet mogelijk was gebleken te komen tot de oprichting van één landbouworgaan, waarin de bestaande organisaties zouden opgaan. Daarna had zij de mogelijkheden van een federatieve vorm van samenwerking tussen de betrokken organisaties onderzocht. Dit leidde tot het voorstel, een Nederlandse Land- en Tuinbouwkamer in het leven te roepen met als belangrijkste deelnemers de drie CLO's - zij zouden ieder vier bestuursleden aanwijzen - terwijl de drie landarbeidersorganisaties, de FNZ, de NPF en het centraal

bureau voor veilingen ieder één bestuurszetel kregen. Alvorens dit voorstel verder uit te werken, wilde de commissie het voorleggen aan de betreffende organisaties.⁶⁹

Het HB van het KNLC wees op 21 augustus het voorstel van de commissie van zes af. Overigens werd voorlopig besloten het Centraal Secretariaat als een soort noodverband te handhaven.⁷⁰

Maar intussen werkte Herman Derk aan een groter plan: naast een Kamer van de Landbouw (waarin de bestaande organisaties zouden samenwerken), was er naar zijn mening behoefte aan een publiekrechtelijk orgaan, een Nederlandsche Boerschap, zoals hij het noemde. Dit zou het geheel van landbouwcrisismaatregelen kunnen overnemen.

In de visie van Herman Derk waren boeren en landarbeiders vrij om lid te worden van de Kamer van Landbouw, de Nederlandsche Boerschap kende daarentegen een verplicht lidmaatschap. Kort gezegd onderscheidde Herman Derk twee organisaties: één *van* de boeren - de Kamer van de Landbouw - en één *voor* de boeren - de Boerschap. In Herman Derks opvatting was geen plaats voor confessionele landbouworganisaties. Voor hen had hij een troostprijs in petto: zij konden nuttig werk doen door zich terug te trekken in hun eigen kringen en gezamenlijk de algemene vraagstukken te bespreken.⁷¹ Hij gaf geen concretisering van wat hij verstond onder 'de algemene vraagstukken.'

Het behoeft geen betoog dat dit voorstel in slechte aarde viel bij de confessionele landbouworganisaties. De KNBTB reageerde afwijzend⁷² maar de CBTB was furieus. Vice-voorzitter Van den Heuvel zag het voorstel als een hernieuwde poging van het KNLC om, onder fraaie voorwendselen, de leiding van de centrale landbouworganisaties in handen te krijgen. De CBTB zou hieraan nooit meewerken.⁷³ Dit standpunt lag in het verlengde van het besluit van het Convent der Christelijk-Sociale Organisaties van 2 augustus 1940, waarin de CBTB, het Christelijk Werkgeversverbond, de Christelijke Middenstandsbond en het Christelijk Nationaal Vakverbond - waarbij ook de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond was aangesloten - hadden afgesproken dat geen der organisaties vrijwillig medewerking wenste te verlenen aan 'bepaalde fusiepogingen, welke thans voornamelijk door de neutrale organisaties worden nagestreefd.'⁷⁴

In het HB van het KNLC nam G.J. Ruiters een tweeslachtige positie in. Hij was namens de FML afgevaardigde in het HB van het KNLC en tegelijkertijd bestuurslid van L en M. Voor de HB-leden was het niet altijd duidelijk of Ruiters sprak als vertegenwoordiger van de FML of als bestuurslid van L en M. Zo gaven meerdere bestuursleden in het HB op 18 september 1940 aan dat in hun provincies pogingen in het werk werden gesteld om, vooruitlopend op de komende ontwikkeling, provinciale eenheidsorganisaties in het leven te roepen. Zij vroegen zich af of dit gebeurde in opdracht van de bezetter. Desgevraagd zei Ruiters dat hij, als bestuurslid van L en M, de initia-

tiefnemer was; hij had hiertoe echter geen opdracht van de Duitse autoriteiten. Hij had die wel gehad maar deze was inmiddels vervallen. Daarop concludeerde Herman Derk dat Ruiter wel bereid was om voor de Duitsers te werken. Ruiter, die inmiddels was aangesloten bij de NSB, bevestigde dit.⁷⁵ In het daarop volgende HB van oktober brachten meerdere leden geruchten naar voren dat L en M een fusie zou voorbereiden met het Nederlands Boerenfront van de NSB. Ruiter ontkende dit.⁷⁶ Enkele weken later besloot de ledenraad van L en M tot fusie met het Nederlands Boerenfront.⁷⁷

De leider van het Boerenfront, Roskam, had meerdere malen een verzoek gericht tot het KNLC om in gesprek te komen. Het DB wees die verzoeken af. Het was van oordeel dat het, de traditie getrouw, geen connecties moest aangaan met politieke groeperingen.⁷⁸ Dr. F.E. Posthuma, minister van Landbouw tijdens de Eerste Wereldoorlog, had herhaaldelijk zijn belangstelling laten blijken voor L en M.⁷⁹ In september 1940 had hij een brochure geschreven waarin hij vaststelde dat alle pogingen om te komen tot meer eenheid in de landbouw waren mislukt. Ook L en M was er niet in geslaagd het echte boerenvraagstuk - boerenland in boerenhand - tot een oplossing te brengen. Op grond daarvan kwam hij tot de conclusie dat een boerenfront moest uitgaan van de NSB.⁸⁰ Onder Duitse druk en mede op advies van Posthuma werd op 11 november 1940 een nieuwe landbouworganisatie opgericht: het Nederlands Agrarisch Front.⁸¹

In het hierop volgende HB van het KNLC op 20 en 21 november gaf Herman Derk zijn oordeel weer: door deze fusie was het karakter van L en M veranderd en daarmee was elke basis voor samenwerking met L en M vervallen. Het HB was het hiermee eens en besloot de samenwerking te beëindigen. Voor Herman Derk was het samengaan van L en M met het Boerenfront aanleiding zijn lidmaatschap van L en M te beëindigen.⁸² Hij weigerde te kiezen voor een organisatie naar Duits model.

De drie CLO's reageerden afwijzend op het samengaan van L en M en het Boerenfront in het Nederlands Agrarisch Front. Desondanks stelde het Front pogingen in het werk om de CLO's alsnog tot samenwerking over te halen. Ruiter bijvoorbeeld pleitte hiervoor, zowel in FML- als in KNLC-verband, maar kreeg onvoldoende steun. Ook pogingen van Posthuma om een verdere samenwerking tot stand te brengen vonden geen steun bij Herman Derk, die vastbesloten was de onafhankelijkheid van zijn organisaties te bewaren. In de vergadering van 15 januari 1941 steunde het HB hem hierin, met alleen Ruiter tegen.⁸³ Nadat de voorzitters van de drie CLO's zich op dezelfde dag onderling hadden beraden over de door Posthuma gevraagde samenwerking, wezen ook de KNBTB⁸⁴ en de CBTB⁸⁵ deze af. Maar dit bracht het onopgeloste probleem van de onderlinge samenwerking niet verder.

De KNBTB bracht een nieuw voorstel naar voren.⁸⁶ Ook deze tekst zou, zo besloten de drie CLO's op 25 en 26 februari 1941, aan iedere organisatie ter

bespreking worden toegezonden.⁸⁷ In het HB van het KNLC op 19 maart 1941 stelde Herman Derk dat, naar zijn mening, het KNLC niet tot de voorgestelde samenwerking moest overgaan. Er was praktisch geen verschil met het eerste voorstel en er was daarom ook geen reden dit hernieuwde voorstel aan te nemen. Het enige wat hij mogelijk achtte was een beter functionerend secretariaat van de drie CLO's. Het HB was het in grote lijnen met Herman Derk eens.⁸⁸

In het overleg tussen de drie CLO's beperkten de verdere besprekingen zich tot het zo soepel mogelijk samenwerken van de drie secretariaten.⁸⁹ Uit de verslagen blijkt niet of, en zo ja in hoeverre, deze pogingen tot resultaten leidden.⁹⁰

Het eenheidsstreven had niet geleid tot één landbouworganisatie. De bestaande situatie, waarin de drie CLO's de georganiseerde boeren vertegenwoordigden, bleef gehandhaafd.

Zoals wij eerder zagen maakte L en M vóór de oorlog geen onderdeel uit van de reguliere landbouworganisaties en hierin kwam ook tijdens de bezetting geen verandering. De dagelijkse besturen van de drie CLO's vergaderden van 29 mei 1940 tot en met 30 juli 1941 als regel eenmaal per maand. Iedere organisatie was vertegenwoordigd door drie of vier personen, exclusief de voorzitter en secretaris van de vergadering die jaarlijks rouleerden. Uit de verslagen komt een grote mate van eensgezindheid tussen de drie CLO's naar voren over de in te nemen standpunten met betrekking tot voorgestelde concrete maatregelen op landbouwgebied.⁹¹ Naast deze onderlinge besprekingen voerden de drie CLO's maandelijks overleg met de directeur-generaal van Landbouw - tot 15 juli 1941 ir. A.L.H. Roebroek, daarna G.J. Ruiters - en met de directeur-generaal van Voedselvoorziening S.L. Louwes.⁹²

VERBREDING SAMENWERKING BOEREN- EN LANDARBEIDERS-ORGANISATIES

Ondanks vorderingen op het terrein van de sociale verhoudingen tussen de boeren- en landarbeidersorganisaties constateerde M. Ruppert in een schrijven aan secretaris Heymeyer van de Sociale Sectie op 16 december 1940, dat tot zijn teleurstelling de onderhandelingen om te komen tot een nauwere organisatorische samenwerking waren vastgelopen. In vrijwel alle bladen van landbouw- en landarbeidersorganisaties werd dit betreurd. Dit gaf hem hoop dat de tot dan toe vergeefse pogingen in de toekomst toch tot resultaat zouden leiden.⁹³ In de eerstvolgende vergadering van de Sociale Sectie van 20 december liet Ruppert zich aanmerkelijk positiever uit: wanneer hij luisterde 'naar het geluid wat de heer H.D. Louwes in zijn verschillende redevoeringen heeft laten horen' kwam hij tot de overtuiging dat er weer een gunstig moment was aangebroken 'om een serieus plan tot samenwerking opnieuw aan te vatten.' Wel constateerde Ruppert een groot verschil van opvat-

ting over 'het bestaan der principieele organisaties.' Dit werd beaamd door voorzitter Van den Heuvel. Verder ging de vergadering er niet op in.⁹⁴

Vóór de jaarlijkse wisseling van het voorzitterschap en het secretariaat van het CLO-overleg kwam de vraag aan de orde of ook het secretariaat van de Sociale Sectie met ingang van het nieuwe jaar zou overgaan van de KNBTB naar het KNLC. De voorzitter van de Sociale Sectie, C. van den Heuvel, pleitte er in het CLO-overleg van 27 november voor dit secretariaat bij de KNBTB te laten, in hoofdzaak omdat secretaris Heymeyer inmiddels was erkend als de contactpersoon tussen de Nederlandse georganiseerde landbouw en de Nederlandse en Duitse autoriteiten.⁹⁵ In het op 18 december gehouden CLO-overleg verklaarde Herman Derk dat het DB van het KNLC had besloten, niet tot verdeling van de werkzaamheden over te gaan. Hij voerde daarbij twee argumenten aan: er was geen reden om dit jaar van de gebruikelijke wisseling af te wijken; tevens kon het KNLC van deze gelegenheid gebruik maken om in eigen kring de reorganisatie van de werkgeversverenigingen metterdaad door te voeren. De afgevaardigden van de CBTB en van de KNBTB betreurden dit besluit maar legden er zich bij neer.⁹⁶

In de eerste vergadering van de drie CLO's onder voorzitterschap van Herman Derk op 29 januari 1941 gaf deze aan dat, naar zijn mening, in de Sociale Sectie en in de drie CLO's vaak dezelfde vraagstukken aan de orde kwamen. Om dubbel werk te voorkomen stelde hij namens het KNLC een wijziging voor in die zin, dat in de toekomst de drie landarbeidersbonden eenmaal per maand met de drie CLO's meer algemene, waaronder economische en technische, kwesties zouden bespreken. Hij was van mening dat op die manier een goede samenwerking mogelijk was, terwijl dit tegelijkertijd de eenheid naar buiten waarborgde. Daarnaast zou de Sociale Sectie haar besprekingen over sociale aangelegenheden kunnen voortzetten, terwijl zij ook voor bepaalde onderwerpen voorbereidend werk kon verrichten. Mede gezien het feit dat ook binnen de Sociale Sectie onbehagen heerste over het ontbreken van een taakafbakening, terwijl de landarbeidersbonden veel belang hechtten aan gezamenlijke besprekingen van economisch-technische aangelegenheden met de drie CLO's, vond het voorstel algemene bijval. De CLO's besloten, de vertegenwoordigers van de drie landarbeidersbonden uit te nodigen voor de vergadering van 25 februari 1941.⁹⁷

In zijn openingswoord op 25 februari prees Herman Derk het overleg in de Sociale Sectie 'dat van groote beteekenis werd voor den opbouw onzerzijds van het te voeren beleid.' Hij zag deze bijeenkomst 'in de top' van de organisaties van boeren en landarbeiders als een mijlpaal op de weg naar een gemeenschappelijke toekomst.⁹⁸

Eén van de eerste resultaten was de overeenkomst tussen de betrokken organisaties om de gemeenschappelijke belangen van boeren en landarbeiders 'in gemeen overleg te behartigen.' De zes organisaties legden vast dat zij gingen samenwerken bij de behandeling van aangelegenheden op sociaal, econo-

misch en technisch terrein. De Sociale Sectie kreeg de sociale onderwerpen tot haar taak. Het op 25 februari 1941 ingestelde maandelijks overleg tussen de besturen van de zes organisaties zou in hoofdzaak economische en technische zaken behandelen.⁹⁹ Deze overeenkomst werd vastgesteld op 25 maart 1941.¹⁰⁰ Hiermee ging een al lang bestaande wens van de landarbeidersbonden in vervulling: zij werden erkend als partners in het landbouwoverleg.

De start van het gemeenschappelijk overleg was aarzelend. Zo vond het verzoek van de voorzitter van de sociaal-democratische landarbeidersbond, J. Hilgenga, de ordening in de landbouw aan de orde te stellen bij de boerenvoorzitters weinig bijval. Besloten werd dat de Sociale Sectie het nader zou uitwerken. Het tweede en laatste punt, de brandstofvoorziening op het platteland, gaf geen aanleiding tot discussie. Men was algemeen van mening dat deze slecht was. De vergadering besloot dit aan de betreffende autoriteiten kenbaar te maken.¹⁰¹ Ook de tweede vergadering leverde weinig op,¹⁰² maar in de derde bespreking kruisten de boeren en de landarbeiders voor het eerst de degens. Aanleiding was een schrijven van de directeur-generaal van de Landbouw aan de drie CLO's waarin hij verzocht, advies uit te brengen over het voorstel van de sociaal-democratische landarbeidersbond het twee weken durende landbouwverlof te schrappen uit de leerplichtwet.

Herman Derk stelde de vergadering voor de vraag 'hoe in dezen geadviseerd zal worden.' Voor Hilgenga was de zaak duidelijk: 'Kinderen dienen of op school te zijn of te spelen en niet, zoals nu, in loondienst te zijn.' Loerakker van de katholieke landarbeidersbond zag het Landbouwverlof als het misbruik maken van kinderen. Hij gaf aan dat uit onderzoek was gebleken 'dat het Landbouwverlof funest is voor het onderwijs ten plattelande.' De voorzitters van de drie CLO's verzetten zich tegen afschaffing van het landbouwverlof, gezien het grote tekort aan arbeidskrachten in de landbouw. Ruppert hield een pleidooi voor het beëindigen van het nog veel voorkomende misbruik en kwam met een tussenvoorstel: in het antwoord in het midden laten of tot afschaffing van het landbouwverlof moet worden overgegaan, maar benadrukken dat de vergadering van oordeel is 'dat op de naleving van de wet streng moet worden toegezien.' Na een uitvoerige discussie, waarin Herman Derk er op wees 'dat men de economische zijde van dit vraagstuk niet uit het oog moet verliezen,' nam de vergadering het voorstel van Ruppert over. Hoewel de landarbeidersbonden principieel op het standpunt stonden dat het landbouwverlof moest worden afgeschaft, gaven zij er toch de voorkeur aan 'dat in dezen een gemeenschappelijk antwoord wordt gegeven.'¹⁰³

De wijze waarop dit onderwerp werd besproken kan gezien worden als een indicatie dat het overleg aan inhoud won. Partijen namen duidelijke, veelal tegengestelde, standpunten in en trachtten door overleg tot overeenstemming te komen. Belangrijker nog dan de aan de orde gestelde vraagstukken was de groei van het onderlinge vertrouwen tussen de zes organisaties zoals dit uit de verslagen naar boven komt. Beide groeperingen hielden, ondanks de ver-

schillende posities, rekening met elkaars opvattingen en toonden de bereidheid om de eigen opvattingen ter discussie te stellen. Met name Ruppert en Herman Derk reageerden opvallend positief op elkaars inbreng.¹⁰⁴ Dit was niet toevallig aangezien beide personen enkele persoonlijke achtergronden met elkaar gemeen hadden. Daar was allereerst het respect voor andermans opvattingen dat ook Ruppert vanaf zijn jeugd had meegekregen, in hoofdzaak omdat hij was opgegroeid in een 'gemengd' gezin. Zijn moeder, een bescheiden figuur die op de achtergrond bleef, behoorde tot de gereformeerde kerk, zijn vader tot de lutherse. Op rijpere leeftijd voelde Ruppert zich meer aangetrokken tot het lutheranisme van zijn vader met zijn 'ruime geestelijke atmosfeer,' dan tot het 'wat zwaarmoedige calvinisme van zijn moeder.'¹⁰⁵ Een tweede factor die de verhouding tussen Herman Derk en Ruppert positief beïnvloedde was hun beider verantwoordelijkheidsgevoel. Aan het uitgangspunt van de gereformeerden 'sovereiniteit in eigen kring' gaf Ruppert een persoonlijke interpretatie en vulde het in met 'verantwoordelijkheid in eigen kring.' Deze persoonlijke overeenkomsten hadden tot gevolg dat Ruppert - ondanks politieke verschillen van inzicht en uiteenlopende visies betreffende de eenheidsorganisaties - het beter kon vinden met Herman Derk dan met C. van den Heuvel, de latere voorzitter van de CBTB.¹⁰⁶

Het overleg tussen de boeren- en landarbeidersorganisaties, dat in februari 1941 was gestart, kreeg niet de kans tot ontwikkeling te komen. Al vier maanden later, om precies te zijn op 24 juni 1941, vond de laatste bespreking plaats. Het voor juli vastgestelde overleg ging niet door, naar alle waarschijnlijkheid in verband met de door de bezettende mogendheid gelaste arrestatie van C. van den Heuvel op 10 juli 1941. Hij werd enkele maanden vastgehouden als gijzelaar¹⁰⁷ en in oktober weer vrijgelaten.¹⁰⁸ Deze arrestatie vond plaats binnen de context van de toenemende onderdrukking. De gevolgen van deze repressie voor de diverse vormen van overleg tussen de organisaties in de landbouw bleven niet uit.

COMMISSIE-POSTHUMA

Onder de motto's 'Productieslag 1941' en 'Nederland voedt zichzelf' stelde rijkscommissaris Seyss Inquart op 19 maart 1941 een commissie in met het doel de bodemproductie zo hoog mogelijk op te voeren. Seyss Inquart benoemde de oud-minister van Landbouw F.E. Posthuma tot voorzitter daarvan en, op straffe van ontheffing uit hun functie, de voorzitters van de drie CLO's - respectievelijk P.A. Diepenhorst van de CBTB, A.N. Fleskens van de KNBTB, Herman Derk van het KNLC - en de leider van het Nederlands Agrarisch Front E.J. Roskam tot commissieleden. Zij werden uitgenodigd op 21 maart de desbetreffende beschikking in ontvangst te komen nemen. F. Grote trad op als gespreksleider terwijl tevens aanwezig waren Posthuma en A.L.H. Roebroek, directeur-generaal van Landbouw.¹⁰⁹

Voorafgaand aan de eerste vergadering van de commissie-Posthuma op 26 maart besloten de drie CLO's in onderling beraad 'ook in dit nieuwe verband elke gelegenheid om boerenstand en volk te dienen, ten volle te benutten.' De organisaties achtten het vanzelfsprekend dat zij, aangezien de activiteiten van de commissie-Posthuma zich zouden beperken tot het technische terrein van de bodemproductie, hun overige werkzaamheden op cultureel, sociaal en economisch terrein konden voortzetten.¹¹⁰

In de eerste vergadering bracht Posthuma nadrukkelijk onder de aandacht dat het beleid van de voorzitter, in de hoofdcommissie zowel als in haar verdere vertakkingen, berustte op het leidersbeginsel. Dit was gebaseerd op het Duitse nationaal-socialisme en betekende concreet dat alle macht bij de voorzitter lag.

Posthuma wees als zijn plaatsvervanger E.J. Roskam aan. Hij verwachtte van de voorzitters dat zij, ieder vanuit de eigen organisatie, namen zouden voordragen van mensen die zitting zouden kunnen nemen in de op te richten gewestelijke commissies. Verder verplichtte Posthuma de organisaties, in hun bladen in te leggen op te nemen over de 'Productie-slag-1941' waarin de voorzitters aan de eigen leden het belang van de Productieslag moesten uitleggen.¹¹¹

Voor de voorzitters van de drie CLO's en de leider van het Nederlands Agrarisch Front had de invoering van het leidersbeginsel tot gevolg dat zij zich als leden van de commissie-Posthuma hadden te houden aan Posthuma's richtlijnen. Dit was met name voor de voorzitters van de drie CLO's problematisch. Feitelijk hadden zij geen enkele inbreng. Hetzelfde gold voor de bij die organisaties aangesloten bonden en landbouwmaatschappijen. Zij konden commissieleden voordragen voor provinciale en gewestelijke commissies, maar deze voordrachten hadden een vrijblijvend karakter. Posthuma benoemde zelf de voorzitters van de gewestelijke commissies en schroomde daarbij niet van de voordracht af te wijken. Het hoeft geen betoog dat Roskam geen bezwaar had tegen de gevolgde werkwijze. Niet zelden immers benoemde Posthuma NSB-ers of die beweging welgezinde lieden tot voorzitter.

Ondanks de bezwaren tegen de als te strak ervaren organisatie van de commissie-Posthuma verdedigde Herman Derk de beoogde verhoging van de landbouwproductie. '...in 1941 weten wij boeren en tuinders van Nederland, dat ons volk ons noodig heeft en dat er nood is. En wij hebben in deze zware maanden heel sterk gevoeld, dat wij bij ons volk behooren en dat alle verschillen van vroeger, alle wrok over aangedaan onrecht en kortzichtige agrarische politiek wegvallen nu wij met elkander, stad en platteland in den nood en in den smeltkroes zijn geraakt. En nu weten wij het: oneindig sterker dan wat ons verdeelt is dat wat ons verbindt. En daarom voelen wij het als een eereplicht zooveel voort te brengen als immer mogelijk is. Want nu gaat het...om den plicht tegenover het volk, ons Nederlandsche volk, dat wij wil-

len dienen met onzen arbeid op onze akkers en weiden, in onze tuinen en stallen, zooals onze soldaten dat deden met hun leven.¹¹²

In een schrijven van 28 maart 1941 aan Posthuma merkte Herman Derk op dat hij, zoals hij al tijdens de eerste vergadering te kennen had gegeven (dit is echter niet opgenomen in het betreffende verslag), de door de commissie-Posthuma aangekondigde maatregelen 'van betrekkelijke beteekenis' achtte. Om die reden gaf hij enkele concrete punten aan die 'met vrucht op korten termijn ter hand kunnen worden genomen.' Eén van zijn voorstellen had betrekking op de intensivering van de voorlichting aan de kleine boeren. In het kleine boerenbedrijf zag hij kansen liggen voor een productieverhoging op korte termijn. Aangezien de kleine boeren 'dikwijls geen landbouwonderwijs' hadden genoten stonden zij 'min of meer onwennig tegenover het toepassen van theoretische raadgevingen in de praktijk.' Persoonlijke benadering door de voorlichters zou bij kleine boeren tot goede resultaten kunnen leiden. Herman Derk zag het vraagstuk van de kleine boeren als 'één van onze meest nijpende maar tevens een van onze allerneteligste vraagstukken, welke algeheele oplossing verre buiten de grenzen en onze bevoegdheden reikt.' Hij verwachtte dat door zijn voorstel kon worden meegewerkt aan de oplossing ervan.¹¹³ Het verslag van de daarop volgende vergadering van de commissie-Posthuma op 8 april vermeldt onder 'Mededeelingen' slechts dat de brief was 'ingekomen.'¹¹⁴ In zijn brief van 5 mei aan het bestuur van de CBTB gaf Herman Derk zijn opvattingen meer expliciet weer. Hij stelde dat het hem duidelijk was dat Posthuma met een dubbele agenda werkte: hij sprak mooie woorden, maar intussen schoof hij wel mannen van het Nederlands Agrarisch Front naar voren. Productieslag 1941 zag hij als een dekmantel om de CLO's via een achterdeur te centraliseren. Persoonlijk had hij er meer dan genoeg van. Hij zag twee mogelijkheden: de hele zaak tegenwerken en in het honderd laten lopen of zo oprecht mogelijk doorgaan met de samenwerking, maar met open vizier en duidelijke stellingname tegen nazificering. Hij koos voor het laatste.¹¹⁵

Voor zover in de archieven kan worden nagegaan - de verslagen van de commissie-Posthuma zijn slechts gedeeltelijk aanwezig¹¹⁶ - was de rol van Posthuma dominant. Hij bracht verslag uit van hetgeen zich in de afgelopen periode had voorgedaan en gaf aan wat de komende periode te doen stond. De invloed van de overige leden was, zoals al bleek uit het niet aan de orde stellen van de brief van Herman Derk, te verwaarlozen. Een ander voorbeeld ter illustratie. In de vergadering van 19 mei legden Diepenhorst en Herman Derk de klacht op tafel dat Posthuma bij de gewestelijke commissies in hoofdzaak leden van het Nederlands Agrarisch Front tot voorzitter had benoemd. Posthuma motiveerde zijn handelwijze met het argument dat men moest bedenken 'dat een nieuwe marschroute gegaan wordt.' Herman Derk pareerde deze stelling: hij was van mening 'dat de boeren dezen weg niet willen bewandelen.'¹¹⁷ Resultaat had dit niet.

Herman Derk wendde zich op 4 september 1941 schriftelijk tot Posthuma. Hij signaleerde een zich ontwikkelende stemming 'welke zeer ernstige gevaren medebrengt voor de medewerking onzer boeren.' Hij verweet Posthuma dat, door het strak toepassen van het leidersbeginsel en het uitbreiden van het werkterrein van de regionale commissies, 'schier onoverkomelijke moeilijkheden' waren gerezen. Boeren zagen in Posthuma's handelwijze 'een bewuste of onbewuste poging hun eigen organisaties te ondermijnen, waartoe zij niet willen medewerken.' Herman Derk constateerde dat leden van het Nederlands Agrarisch Front dikwijls de gedachte uitten, dat de commissie-Posthuma de overgangsschakel zou vormen naar de Rijksvoedingsstand die ook de taak van de landbouworganisaties zou overnemen. 'Waar onze boeren in overgrote meerderheid voor een toekomstige opbouw van onze landbouwordering in deze zin niet gevoelen, maakt hen dit te meer kopschuw voor het werkterrein Uwer commissie.' Volgens Herman Derk dreigde door de algemeen te constateren 'onlust' het werk van de commissie-Posthuma te stagneren. Hij riep Posthuma op terug te keren op zijn schreden, ruim baan te laten aan het persoonlijk initiatief, de werkzaamheden van de commissies te beperken en duidelijk te maken welke ideeën hij had over de ordening van het landbouworganisatiewezen.¹¹⁸ Zoals te verwachten viel vermeldde Posthuma de brief niet in de daarop volgende commissievergadering van 24 september, waarvoor Herman Derk zich overigens had afgemeld.¹¹⁹

De commissie-Posthuma beantwoordde niet aan het gestelde doel. Dit was mede te wijten aan het ingevoerde leidersbeginsel dat een spontane medewerking van de landbouworganisaties, en daarmee van de boeren, uitsloot. Bovendien wilde de bezetter een sterkere greep op de landbouwproductie en dientengevolge nam de in oktober 1941 opgerichte Landstand de taken van de commissie-Posthuma over.¹²⁰ De doorslaggevende reden voor het falen van Posthuma lijkt echter te liggen in de door de bezetter doorgevoerde wisseling van de wacht bij de hoofdafdeling Landbouw. F.F. Grote, een overtuigde nazi, toonde zich een grote voorstander van propaganda die hij beschouwde als een van de beste middelen om de wensen van de overheid gerealiseerd te krijgen, kwam hiermee in botsing met S.L. Louwes. Deze, niet gevoelig voor het nationaal-socialisme, was van oordeel dat propaganda de boeren achterdochtig zou maken.¹²¹ Grote viel bij de Duitse autoriteiten in ongenade en rond de jaarwisseling 1941-1942 werd hij naar het oostfront gestuurd; zijn plaatsvervanger, dr. J. von der Wense, volgde hem op. Deze was, in tegenstelling tot Grote, geen overtuigd nationaal-socialist. Daarnaast kwam hij, anders dan Grote, niet uit de boerenorganisatie maar uit het ambtelijk apparaat. Hij voelde zich dan ook duidelijk meer aangetrokken tot de ambtelijk deskundigen, zoals S.L. Louwes, dan tot de leider van de Landstand, Roskam.¹²² Von der Wense en S.L. Louwes hielden Roskam buiten de

deur en rangeerden de Landstand steeds meer op een zijspoor.¹²³ Na verloop van tijd werd er van de commissie-Posthuma niets meer vernomen. De rol van Posthuma was uitgespeeld. Op 3 juni 1943 zou hij door de ondergrondse worden geliquideerd.¹²⁴

4.5 TEWERKSTELLING IN DUITSLAND

LANDARBEIDERS

Al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog had de Nederlandse regering, ter bestrijding van de grote werkloosheid, een zachte drang uitgeoefend op werkloze arbeiders om werk in Duitsland te aanvaarden. Zij beschouwde dit als passende arbeid met als gevolg dat werkloze arbeiders, onder bepaalde voorwaarden, verplicht waren om werk in Duitsland aan te nemen. Deze min of meer verplichte tewerkstelling in Duitsland had in hoofdzaak betrekking op landarbeiders, omdat al sinds jaren een trek bestond van bijvoorbeeld Nederlandse seizoenarbeiders, veenarbeiders en melkers naar Duitsland. Industriebeschicte hadden weinig mogelijkheden om werk te vinden in Duitsland, dat zelf te maken had met een grote werkloosheid. Protesten van J. Hilgenga tegen het passend verklaren van het werken in Duitsland omdat daar inmiddels geen vrijheid van meningsuiting meer bestond, vonden bij de toenmalige minister van Sociale Zaken, mr. C.P.M. Romme, geen gehoor.¹²⁵

Na de Duitse inval was er aanvankelijk geen sprake van gedwongen arbeidsinzet in Duitsland en legde de bezettende macht de nadruk op het vrijwillige karakter ervan.¹²⁶ Wel werden landarbeiders vanaf 24 mei 1940 opgeroepen, zich aan te melden voor werk in de Duitse landbouw waar een grote behoefte bestond aan landarbeiders. Aangezien dit alles plaats vond op basis van vrijwilligheid hadden deze oproepen weinig succes. Om te voorkomen dat de arbeidsvoorziening in de landbouw gevaar liep, werd op 6 december 1940 bepaald dat landarbeiders niet in een ander beroep mochten worden geplaatst. Dit gold zowel voor Duitsland als voor Nederland.¹²⁷

De vraag in welke mate en op welke wijze de landarbeidersbonden bij de werving van landarbeiders werden ingeschakeld kan, wegens het ontbreken van archieven, niet worden beantwoord. Dat de bonden, die de werkloosheidsverzekering bij georganiseerden uitvoerden, er bij werden betrokken kan worden afgeleid uit een mededeling van de voorzitter van de christelijke landarbeidersbond, M. Ruppert, in de Sociale Sectie op 6 december 1940. Ruppert verklaarde in dat overleg dat de landarbeidersbonden, ook zijn eigen NCLB, hadden 'geadviseerd' dat degenen, die voor steun in aanmerking kwamen, in principe bereid moesten zijn in Duitsland te gaan werken en de desbetreffende verklaring te tekenen. Ondanks zijn eigen advies achtte Ruppert deze bereidverklaring principieel onjuist omdat zij in geen enkel

werklozenreglement vermeld stond en de arbeider zich altijd kon beroepen op dat reglement.¹²⁸

Op 20 december 1940 vond een bespreking plaats tussen de landbouworganisaties en Sociale Zaken over de plaatsing van landarbeiders in Duitsland en in Nederland.

Aanleiding was de Duitse vraag om dertigduizend Nederlandse landarbeiders te plaatsen in Duitsland. In dat gesprek kwam naar voren dat een vrij groot aantal Nederlandse landarbeiders die in Duitsland waren tewerkgesteld, niet werkten in de landbouw maar in het beter betaalde werk voor de Duitse weermacht. Dit werd gezien als een bedreiging voor de voedselvoorziening in Nederland. Afgesproken werd dat er in de toekomst op zou worden toegezien dat landarbeiders, die zich voor Duitsland aanmeldden, ook daadwerkelijk landarbeid gingen verrichten.

Hoewel de Duitse instanties in het algemeen niet van plan waren landarbeiders te onttrekken aan de Nederlandse landbouw, verschilden zij van mening met Sociale Zaken over het feitelijke aantal werkloze landarbeiders, met name wat betreft de seizoenarbeiders. De Duitse autoriteiten achtten het onjuist dat zij, die slechts gedurende een korte periode werkzaamheden verrichtten, voor de resterende periode een uitkering ontvingen. Zij deelden dan ook mede dat aan plaatsing in Duitsland van deze groep van landarbeiders wellicht niet te ontkomen zou zijn.¹²⁹

Toch liep het met de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse landarbeiders niet zo'n vaart. Dit vloeide voort uit het wederzijdse besef dat het Nederlandse belang van voldoende voedsel eveneens van grote betekenis was voor de bezetter, voornamelijk in verband met de handhaving van rust en orde. Door een - door J. von der Wense toegestane - nauwe samenwerking tussen de directies van Sociale Zaken, van Landbouw en van Voedselvoorziening werd bereikt dat de uitzending van landarbeiders naar Duitsland gedurende de gehele bezettingsperiode een geheel eigen karakter had.

Terwijl vanaf het tweede halfjaar van 1942 de gedwongen uitzending van arbeiders naar Duitsland steeds drastischer vormen aannam en in het laatste oorlogsjaar overging in razzia's, kreeg het Departement van Landbouw meer armslag met het oog op de instandhouding van de bodemproductie. Zo lukte het om, anders dan in andere bedrijfssectoren, de uitkassing op het platteland te voorkomen.¹³⁰ Onderzoeker A.J.H. Bauer, die in zijn studie over de arbeidsbemiddeling gedurende de bezetting een speciaal deel wijdde aan de tewerkstelling van landarbeiders in Duitsland, vermeldt geen concrete aantallen van landarbeiders die gedwongen werden in Duitsland te gaan werken.¹³¹

BOEREN NAAR OOST-EUROPA

Duitsland had niet alleen behoefte aan Nederlandse landarbeiders. Na de verovering van grote delen van Rusland wilde Duitsland in de vruchtbare

gebieden de landbouwproductie opvoeren in het belang van de Duitse voedselvoorziening. Met het oog daarop zochten zij Nederlandse boeren die in Oost-Europa wilden gaan werken als bedrijfsleider, assistent-bedrijfsleider of tractorchauffeur.¹³²

In dit verband was er op 7 juli 1941 een speciale bijeenkomst van de commissie-Posthuma op het ministerie van Landbouw. Van Duitse zijde waren onder anderen aanwezig F. Grote en zijn medewerker Von der Wense. Van de Nederlandse autoriteiten namen aan deze besprekingen deel de secretaris-generaal van Landbouw H.M. Hirschfeld, de directeur-generaal van de Voedselvoorziening S.L. Louwes, de waarnemend directeur-generaal van Landbouw H.G.A. Leignes Bakhoven en de directeur van de Nederlandse Heidemaatschappij C. Staf.

Naar aanleiding van deze speciale zitting van de commissie-Posthuma belege de het KNLC op 11 juli een buitengewone HB-vergadering. Herman Derk bracht verslag uit van de bespreking van 7 juli. Daar had Grote een plan voorgelegd met betrekking tot het naar een hogere productie voeren van de landerijen in Oost-Europa. Tot dan toe leverden deze vruchtbare gebieden bij lange na niet die overschotten die in overeenstemming waren met de productiemogelijkheden. Om in het tekort aan leiding te voorzien werd, evenals op andere bezette landen, ook een beroep gedaan op Nederland. De landbouworganisaties werd verzocht hun medewerking te verlenen aan de werving van boeren met leidinggevende kwaliteiten om als bedrijfsleiders te worden ingezet in Oost-Europa. Het ging om vrijwillige medewerking van uit te zenden krachten. Volgens Herman Derk had Hirschfeld een beroep gedaan op de bestuurders van de landbouworganisaties, hun medewerking niet te onthouden. S.L. Louwes had het als zeer belangrijk beoordeeld dat Nederland een evenredig deel zou krijgen, aangezien Nederland bij gehele zelfvoorziening op den duur niet alleen een tekort aan granen voor veevoeder zou krijgen, maar ook aan broodgraan. Herman Derk had 'ernstige overweging' van het plan in eigen kring toegezegd.

De notulering van de HB-vergadering van het KNLC van 11 juli 1941 is, anders dan gebruikelijk, summier. Met betrekking tot de gedachtewisseling vermeldt het verslag niet meer dan dat daarin 'verschillende inzichten naar voren' kwamen. Het HB kwam tot het oordeel 'uit een oogpunt van de voedselvoorziening van ons land' medewerking niet te mogen weigeren.¹³³

Voorafgaand aan de eerstvolgende bespreking van de commissie-Posthuma op 14 juli overlegden de voorzitters van de drie CLO's - dus buiten aanwezigheid van de leider van het Nederlands Agrarisch Front Roskam - over het door hen in te nemen standpunt met betrekking tot het plan van Grote. Zij kwamen overeen, onder voorwaarden, aan het plan mee te werken. In de commissie-Posthuma van 14 juli bracht Herman Derk, mede namens de CBTB en de KNBTB, hun gezamenlijk standpunt naar voren: de drie CLO's waren bereid mee te werken uitsluitend in het belang van de voedselvoorzie-

ning onder voorwaarden: vrijwilligheid, geen publiciteit in de pers en de mogelijkheid dat de organisaties in staat werden gesteld tot het geven van objectieve informatie aan belangstellenden. Roskam daarentegen gaf blijk van zijn warme sympathie voor het plan en zei alle medewerking toe.

De afhoudende opstelling van de drie CLO's beviel Posthuma allerminst en hij drong aan op een meer bereidwillige houding. Von der Wense was bij dit agendapunt aanwezig. Hij zette de voorzitters van de drie CLO's onder druk: als zij niet 'con amore' meewerkten maar 'liever het volk lieten verhongeren,' dan zou hij overwegen het plan zonder deze organisaties door te voeren. Ondanks de druk van Von der Wense hielden de drie voorzitters voet bij stuk, waarna Von der Wense de vergadering verliet.¹³⁴

Overeenkomstig de toezegging in de commissie-Posthuma van 14 juli richtte het KNLC op 26 juli een schrijven aan de HB-leden waarin de mogelijkheid werd geopend om namen door te geven van mensen die zich beschikbaar stelden voor tewerkstelling in Oost-Europa.¹³⁵ Eind juli 1941 stelde Hirschfeld de Commissie tot voorbereiding van de uitzending van landbouwers naar Oost-Europa in onder voorzitterschap van Staf. De landbouworganisaties hadden een adviserende stem.

Verleenden de landbouworganisaties aanvankelijk minimale medewerking aan de uitzending van boeren naar Oost-Europa, binnen enkele maanden zou deze geheel vervallen tengevolge van de inlijving van de CBTB en het KNLC bij de Landstand. De van Duitse zijde georganiseerde propaganda richtte zich dan ook in hoofdzaak tot NSB-boeren. Goede vakmensen meldden zich echter niet. Veelal waren het avonturiers of personen die kampten met bedrijfsmoeilijkheden. Al met al werd de actie een grote mislukking.¹³⁶

4.6 ALGEHELE GELIJKSCHAKELING

De toenemende Duitse repressie manifesteerde zich ook ten aanzien van werkgevers- en werknemersorganisaties. Binnen een jaar na de ingreep bij het NVV stelde de bezetter verdergaande eisen aan de confessionele vakbewegingen. Op 28 juni 1941 kondigde Seyss Inquart aan dat alle niet-nationaal-socialistische instellingen en verenigingen dienden te worden opgeheven. Daaronder vielen uiteraard ook de confessionele vak- en standsorganisaties.

PROTESTANTS-CHRISTELIJKE LANDARBEIDERSBOND NCLB

Op 10 juli 1941 liet waarnemer Schleinitz aan het CNV weten dat het binnenkort afgelopen zou zijn met de zelfstandige positie van de christelijke vakbeweging. Dreigend voegde hij eraan toe dat het weigeren van medewerking gevolgen kon hebben voor de bestuursleden en hun gezinnen. Het bestuur van het CNV werd uitgenodigd voor een gesprek met de Duitsers op 25 juli 1941. Met de gebeurtenissen van het NVV in het achterhoofd be-

reidde het bestuur zich in snel tempo voor op de te nemen maatregelen. Het algemeen en het dagelijks bestuur van het CNV besloten op 24 juli een brief op te stellen, die onmiddellijk na het Duitse verbod door de aangesloten bonden aan hun ledenraad en afdelingsbesturen verzonden moest worden.

Namens de christelijke landarbeidersbond NCLB, als een van de categorale bonden aangesloten bij het CNV, tekende voorzitter M. Ruppert voor de landarbeiders. Hij deelde daarin mee dat het hoofdbestuur had besloten ontheffing te vragen van zijn arbeid. De bijeenkomst op 25 juli bracht wat ervan was verwacht: Woudenberg ging op bevel van de rijkscommissaris nu ook het bewind voeren over het CNV. Het bestuur vroeg ontheffing uit zijn functie maar die werd niet verleend. 's Avonds beraadden de bestuursleden zich verder over de te volgen gedragslijn. Besloten werd dat alle bestuurders, bezoldigd en onbezoldigd, hun ontslag zouden indienen. De leden werden hiervan op de hoogte gesteld met een bedekte aansporing het lidmaatschap op te zeggen. Om onnodige slachtoffers te voorkomen zag het bestuur zich genoodzaakt mee te werken aan de afhandeling van de lopende zaken. Hieronder viel ook de overdracht van de bezittingen aan de Duitsers. Van de bij het CNV aangesloten bonden gaf de overgrote meerderheid van de leden, tweeëntwintig procent, gehoor aan de oproep van hun bestuur zich terug te trekken als lid van de christelijke vakbeweging.¹³⁷

Bij de christelijke landarbeidersbond NCLB echter handhaafde relatief een groot aantal leden het lidmaatschap van de inmiddels gelijkgeschakelde christelijke landarbeidersbond, namelijk ruim vijfduizend, ofwel ruim drieëntwintig procent.¹³⁸ Bovendien sloten veel leden van de christelijke landarbeidersbond zich aan bij de al in 1940 gelijkgeschakelde NBAL.¹³⁹ De door Ruppert voorgestane leegloop van de christelijke landarbeidersbond, met als doel te voorkomen dat de leden in nationaal-socialistische greep kwamen, had dus aanmerkelijk minder succes dan hem lief was.¹⁴⁰ Erg verwonderlijk is dit niet. Terwijl het merendeel van de bezoldigde bestuurders van de NCLB een functie kreeg bij de Voedselvoorziening en de overigen in dienst traden bij verschillende instellingen,¹⁴¹ verloren werkloos geworden landarbeiders die niet bij een vakbond waren aangesloten hun recht op een werkloosheidsuitkering. Door hun zwakke economische positie konden zij deze moeilijk missen.

KATHOLIEKE LANDARBEIDERSBOND St. DEUSDEDIT

Gelijktijdig met het CNV werd de katholieke vakbeweging RKWV op 25 juli 1941 onder commissaris Woudenberg geplaatst. Het bestuur van de landarbeidersbond St. Deusdedit vergaderde op 29 juli onder voorzitterschap van C.J. van der Ploeg. Het oordeelde eenstemmig dat men het bevel van Woudenberg, gewoon in functie te blijven, op grond van gewetensbezwaren niet kon opvolgen. Ieder bestuurslid vroeg op 29 juli 1941 aan Woudenberg schriftelijk ontslag uit zijn functie. Zij werden in hun standpunt gesterkt door

een brief van de Nederlandse bisschoppen die op 3 augustus 1941 in alle kerken werd voorgelezen.¹⁴² In hun brief beperkten de bisschoppen zich tot het 'velerlei onrecht dat ons als katholieken de laatste maanden is aangedaan.' Lang hadden zij gezwegen maar nu door de bezetter de katholieke vakbond onder nationaal-socialistische leiding was gesteld, zagen de bisschoppen zich genoodzaakt hun stem te verheffen. Zij ontzegden katholieke arbeiders, die lid zouden blijven van de voormalige katholieke vakbonden, het ontvangen van de sacramenten. De bisschoppen riepen de leden van de katholieke bonden op, het voorbeeld van hun leiders te volgen en het lidmaatschap van de beweging op te zeggen.¹⁴³ Vooraf hadden de Duitsers met alle middelen getracht de voorlezing van die brief te verhinderen en het uiteindelijk verboden. Aartsbisschop J. de Jong weerstond dit verbod en betaalde achteraf, onder protest, de hem daarvoor opgelegde boete.¹⁴⁴ De bisschoppelijke oproep vond gehoor en het overgrote deel van de leden van St. Deusedit trok zich terug,¹⁴⁵ terwijl nog geen tweehonderd leden overgingen naar de NBAL.¹⁴⁶

Hadden de leden van de sociaal-democratische en van de protestants-christelijke landarbeidersbonden geen mogelijkheid om bij werkloosheid terug te vallen op een financiële tegemoetkoming, de leden van St. Deusedit konden een beroep doen op het Fonds Bijzondere Noden. Dit fonds was kort na de liquidatie van het RKWV door het episcopaat in het leven geroepen teneinde het ook voor de arbeiders mogelijk te maken te bedanken als lid van de gelijkgeschakelde organisatie.¹⁴⁷

In de ontslag aanvragen van de bestuursleden van de christelijke en de katholieke landarbeidersbonden zag de rijkscommissaris aanleiding om beide bonden met ingang van 12 augustus 1941 op te heffen.¹⁴⁸

Het feit dat de gelijkgeschakelde landarbeidersbond NBAL meewerkte aan de overname van de NCLB en van St. Deusedit zette kwaad bloed bij de beide confessionele landarbeidersbonden. Van enige samenwerking tussen enerzijds de NBAL en anderzijds de NCLB en St. Deusedit was vooralsnog geen sprake meer.

KATHOLIEKE NEDERLANDSE BOEREN- EN TUINDERSBOND

Als eerste van de drie CLO's werd de KNBTB geconfronteerd met de eis van gelijkschakeling. Het is niet duidelijk waarom de bezetter een onderscheid maakte tussen de landbouworganisaties, maar het lijkt niet uitgesloten dat de bisschoppelijke brief van 3 augustus 1941 bij de Duitsers irritatie had gewekt en mede aanleiding was voor het ingrijpen bij de KNBTB. Op 6 augustus 1941 benoemde Seyss Inquart O.F.J. Damave tot commissaris van de KNBTB en van de door de KNBTB 'beïnvloede nevenorganisaties, verenigingen en stichtingen.'¹⁴⁹ De volledige bestuursbevoegdheid over de KNBTB en zijn nevenorganisaties werd aan hem overgedragen. De in Weert geboren Damave had een wisselvallige carrière als zakenman achter de rug.

In 1933 was hij korte tijd lid geweest van de NSB, een jaar later werd hij echter wegens strubbelingen weer geroyeerd. In november 1940 trad hij opnieuw toe tot de NSB en beheerde hij de financiën van het Boerenfront en van het Nederlands Agrarisch Front.¹⁵⁰

Twee dagen na de benoeming van Damave diende secretaris G.J. Heymeyer zijn ontslag in. Hij had 'zeer ernstige gewetensbezwaren' tegen deze benoeming en vroeg Damave om hem 'op zo kort mogelijke termijn te willen ontslaan'.¹⁵¹ Damave's reactie liet niet lang op zich wachten en daags erna, op 9 augustus, willigde hij de ontslagaanvraag in. Hij benoemde de NSB-er ir. A.W. Aussems tot zijn opvolger.¹⁵² Aussems was binnen de KNBTB geen onbekende. Hij was van 1936 tot 1938 secretaris bij de diocesane katholieke Land- en Tuinbouwbond in West-Nederland geweest.

Damave ging over tot centralisatie van de tot dan toe federatieve landelijke KNBTB. Tevens doopte hij de bond om in 'Nederlandsche Boeren en Tuinders Beroepsorganisatie.' Was Damave aanvankelijk alleen aangesteld als commissaris bij de federatieve koepelorganisatie KNBTB, op 12 september hief hij de rechtspersoonlijkheid op van de aangesloten diocesane katholieke boerenbonden. Zij bleven bestaan als afdelingen van de 'nieuwe' bond en het beheer van deze afdelingen droeg hij op aan de zittende functionarissen. Daarnaast benoemde Damave NSB-ers als zijn persoonlijke vertegenwoordigers.¹⁵³

Het bestuur van de KNBTB wist niet goed wat te doen met de door de bezetter genomen maatregel en wendde zich tot het episcopaat, waarmee het in voortdurend overleg bleef.¹⁵⁴ Op 14 september 1941 verklaarden de bisschoppen dat de KNBTB en de daarbij aangesloten bonden NSB-organisaties waren geworden. Dit was voor de bisschoppen het motief te bepalen dat katholieke boeren en tuinders geen lid meer mochten blijven op straffe van weigering van de sacramenten.¹⁵⁵ Naar aanleiding van deze in alle kerken voorgelezen brief werd door de leden het lidmaatschap massaal opgezegd.¹⁵⁶ Moeilijker hadden het bestuur en de bisschoppen het met de economische instellingen - bijvoorbeeld de coöperaties - vooral in die gebieden waar de katholieke boerenbond als standsorganisatie het gehele boerenleven beheerste in cultureel, maatschappelijk en economisch opzicht. Zij vroegen zich af of de grote offers, welke bij het ineenstorten van de economische instellingen zouden worden gevraagd, gebracht mochten worden. Bovendien waren de gevolgen ervan niet te overzien. Na rijp beraad tussen de kerkelijke overheden en de besturen van de KNBTB, de diocesane bonden en de economische instellingen van de KNBTB werd overeengekomen dat de economische instellingen, van welke aard dan ook, ontkoppeld zouden worden van de standsorganisaties. Zij werden dan weliswaar op neutrale leest geschoeid, 'maar dat was onder de gegeven omstandigheden nog de enige weg voor behoud'.¹⁵⁷

Naar aanleiding van het onder Duits beheer plaatsnemen van de confessionele landarbeidersbonden en van de KNBTB besloot het HB van het KNLC op 20 augustus 1941 de samenwerking met de CBTB, de KNBTB en de drie Landarbeidersbonden op te zeggen. Het KNLC deelde het besluit schriftelijk mee aan de vijf organisaties. 'Door deze mededeeling is een einde gekomen aan het gemeenschappelijk overleg van onze organisatie met de Uwe in het Centraal Secretariaat voor Land- en Tuinbouw (sociale sectie). Tevens vloeit uit bovenvermeld besluit voort, dat het overleg tusschen de dagelijkse besturen der drie Centrale Landbouworganisaties en de vertegenwoordigers der drie landarbeidersbonden niet wordt bestendigd.'¹⁵⁸ Herman Derk gaf aan dat dit besluit geen ander doel had 'dan onze volkomen onafhankelijkheid en beslissingsvrijheid te ondersteunen en ons vast voornemen tot uiting te brengen alles te doen wat in menselijke macht is om onzen arbeid voort te zetten.'¹⁵⁹ Het bleek een ijdele hoop.

CHRISTELIJKE BOEREN- EN TUINDERSBOND EN KONINKLIJK NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ

Ruim een week na de gelijkschakeling van de katholieke boerenbonden verhoogde de bezetter de druk op de CBTB en het KNLC. Na afloop van de vergadering van de commissie-Posthuma op 14 augustus 1941 deelde Roskam mee, dat binnen enkele weken een nadere beslissing zou worden genomen over de opbouw van de Nederlandse voedingsstand. Aangezien er nog gelegenheid was de bestaande organisaties daarin op te nemen, verzocht Roskam aan Diepenhorst en Herman Derk hem uit te nodigen voor een gesprek teneinde zijn ideeën verder uiteen te zetten. Hij verwachtte binnen een week antwoord.¹⁶⁰

Herman Derk stelde het verzoek van Roskam op 20 augustus 1941 aan de orde in het HB. Dit besloot, na een korte gedachtewisseling, aan Roskam mede te delen dat hij niet beschikte over een officiële opdracht van de bevoegde overheidsinstanties. Het KNLC beschouwde hem dan ook vooralsnog slechts als de vertegenwoordiger van zijn organisatie, het Nederlands Agrarisch Front, maar zou hem wel ontvangen.¹⁶¹

Het beoogde gesprek tussen Roskam en het DB van het KNLC vond plaats op 10 september 1941. Roskam wilde het KNLC overhalen tot vrijwillige medewerking aan de op te richten Rijksvoedingsstand in Nederland. Hij erkende dat hij geen officiële opdracht had, maar zei ervan overtuigd te zijn dat de Rijksvoedingsstand er, in het belang van het Nederlandse volk, zou komen. Volgens Roskam zou de Rijksvoedingsstand een volkomen zelfstandig lichaam zijn met drie afdelingen. De eerste afdeling zou alles omvatten wat te maken had met 'boerenland in boerenhand' onder de naam: Volk en Bodem. Daaronder vielen ook de landarbeiders die, volgens Roskam, boeren waren zonder grond. De tweede afdeling zou het werk van de commissie-

Posthuma overnemen en de derde afdeling zou zich belasten met de markt-ordering. Het zou een eenheidsorganisatie zijn zoals het Nederlands Agrarisch Front dat al was. De Rijksvoedingsstand zou gebaseerd worden op het leidersbeginsel. Roskam zag voor de standsorganisaties slechts twee mogelijkheden: óf zij bouwden mee aan de Rijksvoedingsstand óf niet. In het laatste geval kregen zij een commissaris of, nog erger, een liquidateur.

Herman Derk zag niets in het voorstel van Roskam. 'Wij hebben steeds voorop gesteld dat wij voor onze leden geen politieke of godsdienstige binding zullen aangaan. Doen wij dat wel, zouden wij vooruitlopen op de meening van ons volk, dan zou dat een verandering inhouden van het standpunt van het KNLC en een misbruik van vertrouwen tegenover onze leden.' Ondanks herhaald aandringen door Roskam bleef Herman Derk bij zijn standpunt. Ook waarschuwde hij Roskam de boeren niet te dwingen aangezien zij zich dan zouden verzetten. In dat verband wees hij op de groeiende weerstand tegen de werkzaamheden van de commissie-Posthuma. Roskam zag kennelijk in dat hij tevergeefs had gehoopt op de vrijwillige medewerking van het KNLC. Aan het slot van de bespreking gaf hij te kennen dat, als de betreffende verordening kwam, de organisaties zouden worden opgeheven. Herman Derk gaf daarop als antwoord dat 'het dan beter is de organisaties op te heffen, omdat zij nu de verantwoordelijkheid voor den nood van ons volk die van de doorvoering het gevolg zal kunnen zijn, niet kunnen aanvaarden.'¹⁶²

In het HB op 16 september spraken de bestuursleden hun voldoening uit over het gesprek met Roskam en betuigden volledige instemming 'met het standpunt door den voorzitter in de bespreking met den heer Roskam ingenomen.'¹⁶³

Bij zijn, statutair noodzakelijk, afscheid als vice-voorzitter van het KNLC noemde mr. C.Th.E. Graaf van Lynden van Sandenburg de wijze waarop Herman Derk het voorzitterschap uitoefende 'buitengewoon. Het hebben van een voorzitter die de groote lijnen strak voor zich ziet, moet in deze tijden van zeer groot belang worden geacht.'¹⁶⁴

Terwijl de meeste landbouwmaatschappijen de lijn volgden van het KNLC maakte de Friese Maatschappij van Landbouw (FML) een andere keuze. Onder leiding van voorzitter G.J. Ruiter - tevens directeur-generaal van Landbouw - besloten het bestuur en de algemene ledenvergadering vrijwillig mee te werken aan de oplossing van de FML in de Landstand. Secretaris N.H. Blink nam daarop ontslag.¹⁶⁵

Ook bij de Zeeuwse Landbouwmaatschappij (ZLM) liepen de meningen uiteen. Was voorzitter Dieleman overtuigd voorstander van vrijwillige opname in de Landstand, de meeste afdelingen dachten daar anders over. Zij zagen liever het schip te gronde gaan dan met behoud van de oude benaming onder vreemde vlag te varen. Het voorstel van Dieleman werd door het HB verworpen. Dieleman legde daarop zijn functie neer, echter niet voor lang.

Roskam benoemde hem tot bewindvoerder en beheerder van de ZLM. Hierdoor werd hij een werktuig van de NSB en verspeelde de waardering van velen die hem voordien nog hadden gesteund.¹⁶⁶

Intussen maakte het DB van de GML zich zorgen over de opvolging van Herman Derk als voorzitter. Per 1 januari 1942 zou zijn statutair maximaal vastgestelde termijn van vier perioden van drie jaar zijn bereikt. Het DB beraadde zich, buiten aanwezigheid van Herman Derk, over mogelijkheden om te voorkomen dat Herman Derk als voorzitter zou moeten aftreden. Eén van de mogelijkheden was het veranderen van de statuten; daarvoor voelde de meerderheid weinig. Als alternatief lanceerde het DB een voorstel waarbij iemand anders tot voorzitter zou worden gekozen, die na enkele dagen afstand zou doen van het voorzitterschap waarna Herman Derk hem weer kon opvolgen. Het DB legde beide mogelijkheden - eveneens buiten aanwezigheid van Herman Derk - voor aan het HB. Dit was het eens met de opvatting van het DB dat Herman Derk behouden moest blijven als voorzitter en machtigde het DB, naar bevind van zaken te handelen teneinde dat doel te bereiken.¹⁶⁷ Zo ver kwam het niet.

Op 23 oktober 1941 verscheen een verordening van de Rijkscommissaris waarin hij de oprichting van de Nederlandse Landstand afkondigde met als voorzitter E.J. Roskam, tot dan toe voorzitter van het Nederlands Agrarisch Front. Alle boeren, tuinders en landarbeiders die deelnamen aan het productief maken van de Nederlandse bodem behoorden automatisch tot de Landstand.¹⁶⁸ Volgens Roskam waren landbouworganisaties overbodig geworden en zij zouden óf worden opgelost in de Landstand óf worden geliquideerd.¹⁶⁹

Het DB van de GML besprak op 27 oktober de verordening met betrekking tot de oprichting van de Nederlandse Landstand en bracht daarover verslag uit aan de leden via het *Groninger Landbouwblad*. 'Het verschil tusschen den Landstand en de bestaande vrije organisaties is speciaal, dat de Landstand het verplichte lidmaatschap zal kennen, verordenende bevoegdheden heeft, onder toezicht komt van den Staat en dat zijn bestuursvorm op anderen grondslag staat. De vergadering constateerde, met leedwezen, dat het werk van de Maatschappij wat haar karakter, traditie en haar arbeid als standsorganisatie betreft, niet in den nieuwen organisatievorm zal kunnen voortleven. De Landstand zal op eigen kracht en op grond van eigen innerlijke beteekenis den Nederlandschen boerenstand moeten winnen. Voorshands zal het werk der maatschappij doorgaan en zal een afwachtende houding worden aangenomen, totdat de uitvoeringsbepalingen van den Secretaris-Generaal van het Departement van Landbouw en Visscherij zijn verschenen.'¹⁷⁰

In *Ons Platteland* van 19 november 1941 beperkte het bestuur van de CBTB zijn informatie aan de leden met betrekking tot de oprichting van de

Landstand tot het 'ter oriëntering voor onze lezers' vermelden van 'de belangrijkste artikelen van de verordening.' Het blad gaf niet aan wat dit voor de CBTB kon betekenen en repte evenmin over de opvatting van het bestuur daaromtrent.¹⁷¹ Op 25 november werd de beschikking van kracht dat de CBTB en het KNLC met de daarbij aangesloten bonden en landbouwmaatschappijen waren aangesloten bij de Landstand.¹⁷² Daags erna deelde de directeur-generaal van Landbouw, G.J. Ruiter, in zijn overleg met de nu nog twee CLO's - de voorzitter van de in augustus gelijkgeschakelde KNBTB was in de diverse overlegorganen vervangen door commissaris Damave¹⁷³ - mee 'dat het zeer waarschijnlijk de laatste maal zou zijn, dat de bespreking van de vertegenwoordigers van de Landbouworganisaties in dezen vorm werd gehouden.' Ruiter dankte de voorzitters 'voor de wijze waarop met hem eenige malen de maandelijksche besprekingen zijn gehouden.' Nadat de CBTB Ruiter dank had gezegd voor de wijze waarop hij de besprekingen had geleid, ondanks 'dat wij over verschillende dingen geheel anders denken', concretiseerde Herman Derk dit laatste door op te merken dat hij ook anders dan Ruiter dacht over de Landstand.¹⁷⁴

Uit de beschikbare gegevens kan worden afgeleid dat Roskam, die een gereformeerde achtergrond had,¹⁷⁵ enige sympathie koesterde voor de CBTB. Op zijn kamer hingen portretten van G. Groen van Prinsterer en van A. Kuyper.¹⁷⁶ Roskam trachtte de CBTB over te halen zich vrijwillig aan te sluiten bij de Landstand. Daartoe nam hij begin augustus 1941 contact op met voorzitter Diepenhorst met het verzoek, op de bestuursvergadering uiteen te mogen zetten wat hij met de Rijksvoedingsstand van plan was. Diepenhorst hield de boot af en stelde dat het bestuur eerst meer inzicht wenste in de bedoelingen van Roskam. Roskam reageerde per omgaande; hij schreef een persoonlijke brief aan Diepenhorst waarin hij het over een andere boeg gooide en Diepenhorst deelgenoot maakte van zijn zorgen: '...ik kan niet nalaten U persoonlijk hierover te schrijven. Ik weet dat ik U vertrouwen kan en dat ik rustig en eerlijk de dingen aan U zeggen mag.' Roskam gaf aan zich de laatste tijd 'erg gekweld' te voelen door zorgen over het Calvinistische volksdeel dat grotendeels buiten de op te bouwen nieuwe ordening bleef. Hij was van mening 'dat wij niet verantwoord zijn tegenover onzen Schepper en ook niet tegenover de nagedachtenis van Groen van Prinsterer en Kuyper indien wij nu niet bewust ons inzetten om dezen opbouw in goede banen te leiden.' Roskam deed een beroep op Diepenhorst hem te willen ontvangen in het bestuur en in de provinciale bonden zodat 'wij dan als mannen van eer open en klaar al deze zaken zouden kunnen bespreken.'¹⁷⁷ Diepenhorst was hiervan niet onder de indruk en herhaalde zijn verzoek om nadere inlichtingen. Ontevreden met dit antwoord zocht Roskam telefonisch contact met Diepenhorst. Hierop werd Diepenhorst duidelijker: het principiële verschil tussen het Agrarisch Front en de CBTB maakte een samengaan onmogelijk. Het bestuur van de CBTB wilde

hoogstens meewerken aan concrete actiepunten, maar dan wilde het van tevoren voldoende informatie. Ook Roskams pogingen om de gewestelijke besturen tot samenwerking te bewegen liepen op niets uit. Aangezien hij bij alle besturen bot ving, beëindigde hij zijn pogingen om de bonden in NSB-vaarwater te krijgen.¹⁷⁸

Op grond van de beschikking van de commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen, de NSB-er H.W. Müller Lehning, werd de CBTB op 25 november 1941 aangesloten bij de Nederlandse Landstand.¹⁷⁹ Voorafgaand aan de al vastgestelde HB-vergadering op 1 december stelde Rip in zijn overleg met Diepenhorst voor, op die vergadering te besluiten dat er voor de CBTB geen reden meer was te blijven bestaan en dit ronduit aan Roskam mede te delen. Met dit laatste was Diepenhorst het niet eens. Hij wilde Roskam niet voor het hoofd stoten.¹⁸⁰ In de vergadering van 1 december werd het voorstel van Diepenhorst, voorafgaand aan de komst van Roskam, 'met elke beslissing omtrent de houding tegenover den Landstand te wachten tot de heer Roskam nadere inlichtingen heeft verstrekt,' aangenomen. Roskam gaf in 'grote trekken' een uiteenzetting van het doel en de inrichting van de Landstand. Het was de bedoeling dat de HB-leden van de CBTB 'binnen enkele dagen' een uitnodiging zouden ontvangen zitting te nemen in de Landstand 'waarna zij als vrije mannen over aanneming of weigering zouden kunnen beslissen.' Roskam gaf verder te kennen dat ontbinding van de CBTB door de leden niet mogelijk was. 'Slechts door bedanken kunnen leden zich onttrekken.' Het leidersbeginsel zou, zij het gematigd, worden toegepast. Desgevraagd zei Roskam dat 'zelfstandigheid en bewegingsvrijheid' van de CBTB niet konden worden gegarandeerd. 'De vereniging wordt aangesloten om zich in den Landstand op te lossen.' Ook plaatselijke afdelingen van de CBTB konden niet worden gehandhaafd.

Na het vertrek van Roskam beraadde het HB zich over de aan te nemen houding. De vergadering kwam unaniem tot het oordeel 'dat principieele bezwaren van leidende medewerking aan den Landstand moeten weerhouden.' Verder besloot het HB in een schrijven aan Roskam uiteen te zetten 'waarom, hoezeer ook volle medewerking zal worden verleend aan de best mogelijke landbouwproductie en bij loyale houding tegenover de autoriteiten zal worden volhard, de C.B.T.B. als zoodanig geen taak in den Landstand kan vervullen.' Voorts besloot het HB het uitgeven van het bondsorgaan *Ons Platteland* te beëindigen.¹⁸¹

Op 2 december belegde Roskam een gesprek met secretaris Rip van de CBTB. Op Roskams vraag naar het standpunt van het HB antwoordde Rip geen antwoord te kunnen geven, omdat er op 12 december nog een beperkte algemene vergadering zou worden gehouden. Verder deelde Roskam aan Rip mede 'dat voor hem als Calvinist een goede positie beschikbaar is bij den Ned. Landstand.' Rips antwoord was kort en duidelijk: hij ambieerde 'om principieele redenen geen functie in den Ned. Landstand.'¹⁸²

De reeds eerder voor 2 december 1941 vastgestelde algemene vergadering van de GML kreeg door de recente maatregelen een geheel ander karakter. Herman Derk sprak zijn voorbereide openingsrede niet uit.¹⁸³ In de plaats daarvan bracht hij verslag uit van de gebeurtenissen gedurende de afgelopen periode. Op 28 november had de GML bericht ontvangen dat deze organisatie vanaf 25 november, evenals de overige landbouwmaatschappijen, het KNLC en de CBTB, was aangesloten bij de Nederlandse Landstand. Krachtens de uitvoeringsbesluiten moest het bestuur tot nader order in functie blijven en alle besluiten ter goedkeuring voorleggen aan Roskam, het hoofd van de Nederlandse Landstand.

Herman Derk bracht de opvatting van het DB naar voren. 'Naar de meening van het Dag. Bestuur is thans het oogenblik gekomen, waarop moet worden vastgesteld, dat door de aansluiting bij den Nederlandschen Landstand het werk der Mij., wat haar karakter, traditie en haar arbeid van standsorganisatie betreft, niet verder kan voortleven. Het Dag. Bestuur acht het zijn taak, om aan dit werk leiding te geven, dan ook beëindigd.' Het DB zou zijn werkzaamheden beperken tot het afhandelen van de lopende zaken, het behartigen van de belangen van het personeel en, voor zover mogelijk, de zakelijke instellingen van de GML, met name de Coöperatieve Aankoop en de Landbouwboekhouding, helpen over te brengen naar een zelfstandige coöperatieve instelling. 'Velerlei gevoelens zullen U, zooals ook ons, bestormen, wanneer wij ons bewust worden dat van onze standsorganisatie na 104 jaar arbeid moet worden vastgesteld: het einde is er. Wij willen dit echter waardig en kalm dragen, wij zullen als boer op onze bedrijven ons geheel blijven geven aan ons werk en wij houden vast de gewijde gelijkenis van de tarwekorrel, die in de aarde valt en vergaat, maar te zijner tijd veelvoudige vruchten voortbrengt. Hiermede verklaar ik de vergadering voor geopend.'¹⁸⁴ De vergadering duurde niet langer dan een half uur.¹⁸⁵

Voorzitter Diepenhorst en secretaris Rip van de CBTB hadden uiteenlopende opvattingen over de in te nemen houding ten aanzien van de bezetter. Diepenhorst was meer weifelend en aarzelend, Rip toonde zich daarentegen duidelijk en vastbesloten. Zo had Rip overwegende bezwaren tegen het uitschrijven van een algemene vergadering 'daar de C.B.T.B. inzake zijn correspondentie niet vrij meer is,' terwijl Diepenhorst daar vóór was. Na enkele besprekingen tussen Diepenhorst en Rip werd uiteindelijk besloten op 12 december een bespreking te beleggen tussen Diepenhorst, Rip, de voorzitters van de provinciale afdelingen en de redactie van *Ons Platteland*.¹⁸⁶ Inmiddels klonken verontruste geluiden uit de achterban. J. Verkuyl, secretaris van de Holland-Brabantse CBTB, schreef op 10 december aan het HB van de CBTB: 'Het is met diepe smart dat ik thans als lid van de C.B.T.B...ernstige critiek uitoefen op de leiding van de C.B.T.B...[ik] wensch ernstig bezwaar uit te spreken dat het Hoofdbestuur van de C.B.T.B. geen enkele uitspraak heeft gedaan t.a.v. de aansluiting bij de Landstand. Nu

was het de tijd om te spreken en onze leden hadden na de Hoofdbestuursvergadering van 1 dec., dus op 2 dec. l.l., recht, in een perspublicatie het standpunt van het Hoofdbestuur te vernemen. Wij ontvingen echter niets en onze leden weten niet waar zij aan toe zijn. Met waardeering wordt kennis genomen van de flinke houding van de Neutrale Organisaties en de uitspraak dat zij zich niet laten inschakelen in de Landstand. Daar wordt een krachtig geluid gehoord en wij als C.B.T.B., met principieele grondslag, wij zwijgen, en de leden zijn, zeer terecht, teleurgesteld in de slappe leiding van ons Hoofdbestuur. Dit is pijnlijk en duizenden onzer leden vragen zich af of wij daarvoor onze Christelijke Organisatie hebben opgebouwd om dan in tijden, als wij daadwerkelijk voor onze beginselen moeten uitkomen, wij dan angstvallig het zwijgen bewaren en ons geloof niet durven, in ieder geval niet uitspreken.¹⁸⁷

Ook buiten de CBTB was er kritiek: de voorzitter van de Nederlands Christelijke Landarbeidersbond, M. Ruppert, kon weinig waardering opbrengen voor de houding van voorzitter Diepenhorst en van vice-voorzitter Van den Heuvel, die hij te weinig standvastig en te meegaand vond.¹⁸⁸

In de bespreking van 12 december werd besloten aan Roskam mee te delen 'dat de C.B.T.B. om principieele redenen geen leidende positie in den Landstand kan vervullen.' Van dit besluit zou mededeling worden gedaan aan de pers. Verder was de vergadering van oordeel dat het HB zijn werkzaamheden kon beëindigen en machtigde Diepenhorst en Rip de lopende zaken af te handelen. De hoofdredactie van *Ons Platteland* nam ontslag in verband met het niet meer verschijnen van het blad.¹⁸⁹ In een schrijven aan Roskam op 15 december verklaarden Diepenhorst en Rip namens het HB van de CBTB dat het bestuur van de CBTB op 1 december 'eenparig' van oordeel was, 'dat principieele bezwaren leidende medewerking aan den landstand onmogelijk maken...de C.B.T.B. als zoodanig kan in den Landstand niet plaats nemen. Karakter en beginselen van den C.B.T.B. verhinderen hem binnen het raam van den Landstand de hem door de statuten opgedragen roeping te vervullen. Het Hoofdbestuur beschouwt dan ook zijn taak als beëindigd. Het Dagelijksch Bestuur verklaart zich echter bereid, gedurende betrekkelijk korten tijd zich met de afwikkeling der loopende zaken te belasten.'¹⁹⁰ Op 16 december zond het DB een persbericht van gelijke strekking voor plaatsing naar diverse bladen, onder andere de *Standaard*.¹⁹¹

De CBTB en zijn provinciale bonden waren opgenomen in de Landstand en hielden als zelfstandige organisaties op te bestaan. Volgens het *Gedenkboek CBTB 1918-1948* bedankten de leden, na een daartoe strekkende oproep van het bestuur, 'zo goed als algemeen' voor hun lidmaatschap zodat de CBTB 'een lege organisatie' werd.¹⁹² Recent onderzoek gaat uit van zeventig procent opzeggingen.¹⁹³

Na de inlijving van het KNLC bij de Landstand op 25 november 1941 legde Herman Derk zijn functie als voorzitter neer en het KNLC werd inactief. Op

bevel van Roskam werd het KNLC op 15 april 1942 ontbonden waarmee alle bezittingen van het KNLC vervielen aan de Landstand.¹⁹⁴

Als gemachtigde van Roskam werd voor de provincie Groningen J.H. Zijlma benoemd. Deze was akkerbouwer te Niekerk-Ulrum en gedurende de laatste zes jaar voorzitter van de afdeling Leens, dus voor Herman Derk als lid van de afdeling Leens geen onbekende. Sinds 1934 was Zijlma lid van de NSB en vanaf 1935 van L en M, het Boerenfront en het Nederlands Agrarisch Front.¹⁹⁵

De GML werd op 5 februari 1942 door het hoofd van de Nederlandse Landstand ingelijfd bij de Landstand. Daarmee ging de inbeslagname van het vermogen van de GML gepaard.¹⁹⁶ Inmiddels stelden vice-voorzitter Ebels en secretaris Minderhoud pogingen in het werk om te komen tot verzelfstandiging van de coöperatieve Aankoopvereniging en van de afdeling Landbouwboekhouding. Herman Derk speelde hierin geen rol.

De coöperatieve aankoopvereniging kon worden gered door de oprichting van de Coöperatieve Centrale Vereniging voor Aankoop van Landbouwbenodigdheden in Groningen op 24 maart 1942. Het desbetreffende vermogensbestanddeel van de GML werd overgeheveld. Veel voormalige afdelingen van de GML sloten zich bij de nieuwe organisatie aan en wisten als coöperatieve aankoopverenigingen buiten het verband van de Landstand te blijven.¹⁹⁷ De inspanningen om de Landbouwboekhouding onder te brengen in een aparte vereniging mislukten. De Landstand droeg de afdeling Landbouwboekhouding over aan twee voormalige medewerkers van de GML die als particulieren het Landbouwboekhoudbureau voortzetten.¹⁹⁸

4.7 ONTWIKKELINGEN NA DE GELIJKSCHAKELING

Het was de bedoeling van de bezettende macht dat de Nederlandse Landstand zou gaan fungeren als één organisatie; dat zou het voor de bezetter gemakkelijker maken de nodig geachte maatregelen door te voeren. De Landstand kreeg echter geen invloed van betekenis.¹⁹⁹ Hieraan lagen naar alle waarschijnlijkheid twee redenen ten grondslag. In de eerste plaats het door boeren gelaakte optreden van NSB-ers in de provinciale, regionale en streekcommissies in het kader van de commissie-Posthuma, waardoor veel boeren-commissieleden aan den lijve ervoeren wat het leidersbeginsel in de praktijk voor hen betekende. Ten tweede viel sinds de herfst van 1941 een toenemende tendens tot verzet waar te nemen tegen de steeds scherpere maatregelen van de bezetter met betrekking tot de verplichte tewerkstelling in Duitsland. Het verharderen van deze maatregelen hing samen met de mislukte aanval van de Duitsers op Rusland.²⁰⁰

Tijdens de oorlog werd, onder druk van de bezetter en met instemming van S.L. Louwes, door secretaris-generaal H.M. Hirschfeld een groot aantal

hoofdbedrijfschappen en bedrijfschappen met verordenende bevoegdheden in het leven geroepen om de voedselvoorziening veilig te stellen. Hierin was ook de Landstand opgenomen.²⁰¹ Historicus G.M.T. Trienekens acht de instelling van deze schappen bedenkelijk omdat hiermee, zonder parlementaire goedkeuring - het parlement was op 24 juni 1940 buiten werking gesteld²⁰² - iets tot stand werd gebracht wat voor de oorlog nog niet bevredigend geregeld kon worden.²⁰³ Ook Ruppert had hierover een stevig conflict met S.L. Louwes aangezien hij 'een zo ingrijpende wijziging zonder deugdelijke wettelijke basis' niet gewenst achtte.²⁰⁴

Mede tengevolge van de getroffen maatregelen gingen de productie, afleveringen en distributie vrijwel ongestoord door. Hierin kwam verandering toen de Nederlandse regering in Londen op 17 september 1944 het ogenblik aangebroken achtte 'de instructie te geven tot een algemeene staking van het spoorwegpersoneel.'²⁰⁵ Deze stakingsoproep was het begin van een reeks ontwikkelingen die uiteindelijk zou leiden tot het isolement van West-Nederland en de beruchte hongervinter 1944-1945. De Duitsers reageerden op de spoorwegstaking met een embargo op het watertransport. S.L. Louwes zag de verdeling van het beschikbare voedsel in grote mate uit zijn handen glijden. Vanaf half februari 1945 kwam de scheepvaart weer op gang, maar in april werd West-Nederland door militaire operaties afgesneden van het oosten van het land en daarmee van zijn toeleveringsgebied.²⁰⁶ De gevolgen van dit alles waren catastrofaal. In zijn dissertatie over de voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog constateert Trienekens dat in het eerste halfjaar van 1945 in West-Nederland in de steden een extra sterfte optrad van zestienduizend doden ten opzichte van de gelijke periode in het voorafgaande jaar.²⁰⁷

Over de vraag hoeveel boeren zich via de zwarte handel verrijkten ten koste van hongerende medeburgers zijn geen betrouwbare gegevens bekend. Vast staat wel dat een aantal van hen zich aan deze praktijken schuldig maakte, een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de boeren.

4.8 ONDERGRONDS OVERLEG

Vooreerst zij opgemerkt dat het niet mogelijk is een betrouwbaar algemeen beeld te schetsen van de inhoud van het ondergrondse overleg tussen de afgevaardigden van de drie CLO's en van de landarbeidersbonden. Van deze laatste namen in de beginperiode alleen de katholieke bond St. Deusedit en de protestants-christelijke landarbeidersbond NCLB deel. De banden met de sociaal-democratische NBAL waren door het optreden van de NBAL tijdens de liquidatie van de beide confessionele landarbeidersbonden verbroken. Het duurde ruim twee jaar voordat een eerste gesprek plaatsvond op initiatief van de NBAL. Dit was een gevolg van de inmiddels herstelde relaties tussen de drie vakcentrales CNV, NVV en RKWV.

De eerste gesprekken tussen vertegenwoordigers van de NBAL en van de beide confessionele landarbeidersbonden NCLB en St. Deusdedit verliepen zeer moeizaam. Gezien alles wat er zich destijds had voorgedaan moest er bij de confessionele bonden nogal wat oud zeer worden weggenomen.²⁰⁸ Pas nadat de vertegenwoordigers van de NBAL in februari 1944 hun verontschuldiging hadden aangeboden over hun wijze van handelen met betrekking tot de liquidatie van de beide confessionele landarbeidersbonden en deze de excuses hadden aanvaard, kon de NBAL deelnemen aan het overleg.²⁰⁹ Uit hetgeen achteraf bekend werd kan worden afgeleid dat er vanaf het buiten werking stellen van de drie CLO's en van de confessionele landarbeidersbonden wel overleg werd gevoerd, maar dat hiervan weinig werd vastgelegd.²¹⁰

Op 11 november 1941 wendde de voorzitter van de NCLB, M. Ruppert, zich schriftelijk tot de secretaris van de CBTB, W. Rip. 'Zou het geen aanbeveling verdienen, wanneer de vroegere Sociale Sectie nog eens bijeen kwam? Uiteraard zonder den vertegenwoordiger van den zwart-rooden [= NSB] bond. Mocht U het wenschelijk achten de bespreking te beperken tot U, den heer Heymeyer, Van der Ploeg en ondergetekende, dan vind ik dat natuurlijk ook uitstekend.'²¹¹ Rip gaf kennelijk de voorkeur aan het overleg tussen de confessionele partners en nodigde Ruppert, Heymeyer en Van der Ploeg uit voor een bespreking op 18 november 1941.²¹² Het archief bevat hierover geen verdere gegevens zodat onduidelijk is of die bespreking doorging. Op 7 januari 1942 schreef Ruppert een briefkaart aan Rip waarin hij meedeelde: 'Van der Ploeg en ik zouden het op prijs stellen, wanneer we binnenkort met U en den heer Heymeyer over enkele zaken konden spreken.'²¹³ Op verzoek van Rip werd de vergadering verdaagd naar 26 januari 1942. Ook van deze bespreking is niet vast te stellen of ze doorging.

Eind 1941 of begin 1942 vond een gesprek plaats tussen Herman Derk en M. Ruppert. Ruppert verklaarde later dat deze ontmoeting met Herman Derk 'het begin [was] geweest van de Stichting voor de Landbouw. Van dat gesprek heb ik ook de katholieke landarbeidersbond op de hoogte gesteld.'²¹⁴

Naar alle waarschijnlijkheid vond op 4 februari 1942 de eerste bespreking plaats. De vertegenwoordigers vergaderden als regel eenmaal per maand. De aanvankelijke bezwaren van de landbouworganisaties tegen deelname aan dit overleg door vertegenwoordigers van de landarbeidersbond NBAL werden weggenomen, nadat de drie landarbeidersbonden in februari 1944 hadden besloten tot samenwerking.²¹⁵ Toen verklaarden ook de landbouworganisaties zich daartoe bereid.

Uit de beschikbare verslagen van de besprekingen tussen de drie landarbeidersbonden van 2 februari 1944 tot en met 4 september 1944 blijkt dat de oorspronkelijke verschillen tussen enerzijds de confessionele bonden NCLB en St. Deusdedit, anderzijds de sociaal-democratische bond NBAL, nog

springlevend waren. Aanvankelijk stuurde de NBAL aan op een te vormen Unie van Landarbeidersbonden, maar ontmoette felle tegenstand van de beide confessionele bonden. Uiteindelijk legde de NBAL zich neer bij een federatieve vorm van samenwerking, niet zo zeer tengevolge van de tegendruk van NCLB en St. Deusededit maar vooral in opdracht van zijn landelijke koepel, het NVV.²¹⁶ Daar had inmiddels een soortgelijke discussie plaats gevonden en had het bestuur zich noodgedwongen neergelegd bij een federatieve samenwerking, zoals was voorgesteld door de confessionele centrales CNV en RKWV.²¹⁷

Aan het illegale overleg namen vertegenwoordigers deel van de zes organisaties, te weten mr. W. Rip en mr. A.W. Visser, respectievelijk secretaris en adjunct-secretaris van de CBTB; ir. G.J. Heymeyer, secretaris van de KNBTB; H.D. Louwes en ir. J. Vet respectievelijk voorzitter KNLC en secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, aangesloten bij het KNLC; M. Ruppert en H. Oudekerk, respectievelijk voorzitter en secretaris van de NCLB; C.J. van der Ploeg en J. Salman, respectievelijk voorzitter en secretaris van St. Deusededit; vanaf februari 1944 H. van der Wielen en J. Lageveen van de NBAL.²¹⁸ Vanaf eind 1943 of begin 1944 was er ook regelmatig overleg met ir. S.L. Louwes waarbij tevens zijn medewerkster, mej. mr. E.W. Hoetink, aanwezig was totdat zij werd gearresteerd²¹⁹ (zij overleed in het voorjaar van 1945 in het concentratiekamp Ravensbrück²²⁰).

De vertegenwoordigers kwamen meestal samen in Den Haag, maar ook meerdere malen in Utrecht. Daar vergaderden zij in een gebouw van de Nederlandse Hervormde Gemeente onder het mom van de commissie 'Kerk en Boeren' waarvan Herman Derk voorzitter was en A. W. Visser secretaris.²²¹ Hoezeer persoonlijke verhoudingen in het overleg een rol speelden illustreerde Ruppert, die aangaf dat Herman Derk in de herfst van 1941 bij hem op bezoek kwam toen hij ziek was. "H.D. kwam langs om een fles [koolzaad]olie te brengen. Toen ik dat later vertelde aan mijn collega's uit Groningen, zeiden zij: dat is onmogelijk. Het was ondenkbaar dat een Groninger boer bij een bestuurder van een landarbeidersbond aan de deur was geweest. Dat doet een Groninger boer niet."²²²

De deelnemers aan het overleg wilden de voorheen bestaande samenwerking tussen boeren- en landarbeidersorganisaties versterken door de oprichting van een publiekrechtelijke landbouworganisatie, waarvan alle boeren en landarbeiders verplicht lid zouden zijn. Dit orgaan zou de gehele landbouwpolitiek regelen met uitzondering van de omvang van de productie en de prijzen. Naast het landelijk orgaan zouden er provinciale en plaatselijke afdelingen komen. Wat betreft de bestuurskeuze ging men ervan uit dat de landelijke voorzitter benoemd zou worden door de overheid. Over de keuze van de overige bestuursleden stonden twee opvattingen tegenover elkaar. Namens het KNLC verdedigde Herman Derk het standpunt dat alle leden -

boeren en landarbeiders - stemgerechtigd zouden zijn. De vijf andere organisaties waren daarentegen van oordeel dat bestuursleden moesten worden aangewezen door de besturen van de standsorganisaties.²²³ Herman Derk gaf zijn eigen opvatting, en die van het KNLC, prijs gezien de getalsverhoudingen. 'Het niet-aanvaarden van dit standpunt zou het overleg in een slop hebben gebracht.'²²⁴

In het nieuwe schema zou voor de standsorganisaties nog een taak overblijven op cultureel en vormend gebied. Zij zouden als het ware het klankbord zijn van het publiekrechtelijke orgaan en aandacht besteden aan de vorming van deskundig kader, dat later leiding kon geven in het publiekrechtelijke landbouworgaan.²²⁵

Tengevolge van de spoorwegstaking in september 1944 stagneerde het overleg in die zin dat het contact moeilijker werd en sommige vertegenwoordigers, onder wie Herman Derk, er niet meer aan konden deelnemen.²²⁶ Vanaf eind 1944 nam ook Ruppert niet meer deel aan deze besprekingen, aangezien hij toen vertrok naar het zuiden van Nederland waar hij in februari 1945 aankwam. Daar werkte hij aan de heroprichting van het CNV.²²⁷

W. Rip concludeert dat tijdens de periode 1940-1945 de samenwerkingsbereidheid nieuw leven was ingeblazen. Hoewel het overleg niet had geleid tot een voor alle deelnemers toereikend eindvoorstel, was toch de basis gelegd voor een bevredigende verhouding tussen landbouw en overheid.²²⁸

Naast het ondergrondse overleg tussen vertegenwoordigers van de boeren- en landarbeidersorganisaties vonden er ook gesprekken plaats tussen Herman Derk en mr. D.U. Stikker, die de besprekingen leidde tussen vertegenwoordigers van de organisaties van werkgevers en werknemers over de op te richten Stichting van de Arbeid. Mede hierdoor was men in de agrarische sector op de hoogte van de ontwikkelingen in het algemene bedrijfsleven en konden de besprekingen op landbouwgebied daaraan parallel lopen.²²⁹

Door het vervallen van de reguliere besprekingen binnen, tussen en in verband met de landbouworganisaties ontstond voor Herman Derk een nieuwe situatie. Hij kreeg de beschikking over veel vrije tijd wat hij, die bekend stond om zijn enorme werklust, tot dan toe niet kende. Gedurende de eerste jaren van de oorlog vulde hij die gedeeltelijk op door zijn participatie in het ondergrondse overleg terwijl hij ook als vice-voorzitter van Cebeco²³⁰ (opvolger van de 'Coöperatieve Aan- en Verkoopvereniging Centraal Bureau uit het Nederlandsch Landbouw-Comité G.A.' bij afkorting: Centraal Bureau²³¹) actief bleef zodat hij tevens kon reizen, iets waaraan hij zeer was gehecht. Er bleef echter veel vrije tijd over en, al had hij bij zijn afscheid van de GML te kennen gegeven dat ook in het werken met de handen mensen gelukkig konden zijn, was handwerk niets voor hem. Hij had dit nooit

gedaan en, volgens de toenmalige bedrijfsleider H. Hospers, kon hij 'nog geen spijker recht slaan.' Bovendien waren de werkzaamheden op het bedrijf verdeeld en had ieder zijn vaste plaats daarin. Zo regelde Hospers het werk met de landarbeiders en Herman Derk bemoeide zich daar nooit mee.²³² Ook zijn zoons gaven te kennen dat hij meer een man was van studie dan van handwerk. Zij zagen hun vader als een herenboer die het werk goed organiseerde en het door anderen liet uitvoeren. Tijdens de oorlog besteedde hij zijn vrije tijd dan ook vooral aan het bestuderen van de toekomstige ontwikkeling van de landbouw. Tussendoor 'liep hij af en toe door de velden om wat verse lucht in te ademen en even met iets anders bezig te zijn.'²³³ Deze waarnemingen sluiten aan bij opmerkingen, gemaakt ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag in 1953: 'Het is van hem bekend, dat hij [in zijn vrije tijd] graag loopt over zijn grond, de groei der gewassen beschouwt en de arbeid op zijn land beziet.'²³⁴

Vanaf eind 1943 werd het leven voor Herman Derk onzekerder aangezien hij, volgens H. Hospers, op de lijst stond van personen die waren aangewezen door de Duitsers te worden meegenomen. Tengevolge daarvan overnachtte Herman Derk steeds minder in zijn eigen woning maar met andere onderduikers elders, bijvoorbeeld in een loods.²³⁵ Deze informatie werd bevestigd in een brief van 10 september 1944 van de echtgenote van Herman Derk aan hun zoon A.J. Louwes. Daarin merkte zij min of meer terloops op: 'We hebben gezellig zitten praten en zijn vroeg gaan slapen; ook al weer een kleine week geleden sinds Vader op een bed slaapt.'²³⁶ Soms werden de zorgen hem te veel en dan zwierf hij met de veldkijker aan de schouder door het veld naar de zeedijk. Daar vond hij dan de rust in de stilte die hij steeds weer zocht.²³⁷ Uiteindelijk bleef Herman Derk uit de handen van de Duitsers en kon hij zich, voorzover dit in de gegeven omstandigheden mogelijk was, wijden aan de ontwikkelingen van de landbouw na de oorlog.

4.9 TOT BESLUIT

In deze jaren van beproeving zagen de bestuurders van boeren- en landarbeidersorganisaties zich geconfronteerd met nieuwe situaties waarbij zij niet konden terugvallen op vroegere ervaringen. Zij werden genoodzaakt tot het bepalen van eigen standpunten ten aanzien van de eisen van de bezettende mogendheid, mee te werken aan de beoogde nazificering. De wijze van handelen van besturen, en met name van de voorzitters, was van groot belang voor de standpuntbepaling van de onderscheiden organisaties. Voor Herman Derk werd de situatie zeer gecompliceerd. Enerzijds vond hij in het opkomende eenheidsstreven in de beginperiode van de oorlog steun voor zijn opvatting, alle boeren samen te brengen in één organisatie. Wilde hij er in slagen alle landbouworganisaties in één verband te organiseren dan hoorde daar echter ook L en M bij maar deze organisatie, waarbij hij via zijn lidmaatschap van de Groninger Boerenbond nog steeds was aangesloten,

koos meer en meer de kant van de bezetter. Anderzijds verwierpen de confessionele landbouworganisaties CBTB en KNBTB zijn voorstellen voor één landbouworganisatie. De KNBTB stelde een corporatieve boeren- en landarbeidersorganisatie voor waarbij de CBTB zich in grote lijnen aansloot, die voor Herman Derk en het KNLC niet acceptabel was. Ook verdere pogingen te komen tot meer eenheid mislukten. Telkens stonden Herman Derk en het KNLC, die de religieuze scheidslijnen wilden opheffen, in deze tegenover de CBTB en de KNBTB die hiervan niet wilden weten. Ondanks de verschillen van inzicht over de meest gewenste organisatievorm zetten de drie CLO's hun reguliere overleg voort. Opvallend genoeg trokken zij daar met betrekking tot concrete landbouwonderwerpen of hun opstelling tegenover de overheid over het algemeen één lijn.

Mede onder druk van de bezetter en om gezamenlijk sterk te staan zetten de drie CLO's de tot dan toe bestaande incidentele besprekingen met de landarbeidersbonden eind mei 1940 om in een structureel overleg. Inhoudelijk beperkte dit overleg zich tot de sociale aspecten totdat, op initiatief van Herman Derk, in januari 1941 werd afgesproken ook economische en technische aspecten tot onderwerp van gesprek te maken.

Naarmate de bezetter de druk opvoerde en de NBAL als eerste landarbeidersbond in juli 1940 werd gelijkgeschakeld namen de spanningen toe. Toch was deze gelijkgeschakeling van de landarbeidersbond voor de drie CLO's en de confessionele landarbeidersorganisaties geen reden, de afgevaardigden van de NBAL uit te sluiten van de bestaande overlegsituaties.

Toen mede onder druk van de bezetter L en M met het Boerenfront opging in het Nederlands Agrarisch Front was de lijn voor Herman Derk duidelijk. Hij bedankte als lid van de Groninger Boerenbond en daarmee van L en M. Hierdoor werd Herman Derk van één probleem verlost: een eventuele samenwerking met L en M behoorde definitief tot het verleden.

Het prille overleg tussen de boeren- en landarbeidersorganisatie werd de bodem ingeslagen toen in juli 1941 de beide confessionele landarbeidersbonden en in augustus 1941 de KNBTB werden gelijkgeschakeld. Naar aanleiding hiervan zei het KNLC de samenwerking met de vroegere partners in de landbouw op.

Ook de CBTB en het KNLC konden de dans niet ontspringen. Beide organisaties gingen, evenals de bij hun organisaties aangesloten boerenbonden en landbouwmaatschappijen, in november 1941 over in de Landstand, een organisatie volgens Duits model waarvan alle boeren- en landarbeiders automatisch lid werden.

Tussen de handelwijze van de besturen van de CBTB, de KNBTB en het KNLC kwamen aanmerkelijke verschillen naar voren op het moment dat de Duitsers hun eisen tot aanpassing verscherpten en de zelfstandigheid van de organisaties ophieven.

De KNBTB zag zich als eerste landbouworganisatie geconfronteerd met de ondertoezichtstelling van een door de Duitsers benoemde commissaris. Het bestuur kwam er op eigen kracht niet uit en wendde zich tot het episcopaat. Op gezag van de bisschoppen, die in een herderlijke brief katholieke boeren verboden nog langer lid te blijven van de bond, zeiden de leden van de KNBTB hun lidmaatschap massaal op.

Het bestuur van de CBTB stelde zich aanvankelijk aarzelend op. Bovendien informeerde het zijn achterban onvolledig terwijl daarvoor, via zijn bondsorgaan *Ons Platteland*, voldoende mogelijkheden waren. Met name voorzitter Diepenhorst nam geen duidelijk standpunt in. Pas nadat hij door leden en medebestuurders min of meer gedwongen werd zette hij de beslissende stap en riep hij de leden op zich terug te trekken als lid.

Voor Herman Derk, die zich blijkens eerdere uitlatingen al langer had voorbereid op de door de Duitsers te nemen stappen, bestond geen spoor van twijfel over de te volgen koers. Had hij zich zo lang mogelijk ingezet voor samenwerking met anderen, op het moment dat de bezetter 'zijn' organisaties gelijkschakelde was de grens voor hem bereikt en zette hij de hakken in het zand. Met overtuiging gaf Herman Derk de lijnen aan die leidden naar de opheffing en liquidatie van het KNLC en de daarbij aangesloten organisaties, met uitzondering van de Friesche Maatschappij van Landbouw.

Het overleg tussen boeren- en landarbeidersorganisaties kreeg door de druk die van de bezetting uitging een stevige impuls. Voor het eerst werd het de boerenorganisaties menens en voelden landarbeidersbonden zich erkend als daadwerkelijke partners in het landbouwoverleg. Hierbij speelde Herman Derk een belangrijke rol. Niet alleen trok hij het weerbarstige KNLC over de streep en stelde hij het gezamenlijke overleg in tussen de besturen van boeren- en landarbeidersorganisaties, hij wekte ook vertrouwen bij de landarbeidersbonden en met name bij M. Ruppert, de voorzitter van de protestants-christelijke landarbeidersbond NCLB.

Na de opheffing van de standsorganisaties in de tweede helft van 1941 zetten vertegenwoordigers van de CLO's en van de landarbeidersbonden het overleg ondergronds voort. Herman Derk was van de CLO's de enige bestuurder die aan dit overleg deelnam. De afgevaardigden legden de basis voor de na de oorlog op te richten Stichting voor de Landbouw.

Woonhuis van het echtpaar H.D. Louwes-K.S. Spiets te Zuidhorn na hun vertrek van de boerderij in 1955. Groninger Archieven

HOOFDSTUK 5

HERMAN DERK, STICHTING VOOR DE LANDBOUW EN LANDBOUWSCHAP 1945-1960

5.1 INLEIDING

Na de bevrijding stond Nederland in het teken van de ordening van het bedrijfsleven. De overheid koesterde hierover hoge verwachtingen en was voornemens om via de Wet op de Bedrijfsorganisatie (WBO), waarin aan de overheid een belangrijke invloed werd toegekend, het bedrijfsleven strikter dan vóór de Tweede Wereldoorlog te ordenen. Werkgeversorganisaties wilden de overheid echter zoveel mogelijk op een afstand houden, werknemersbonden daarentegen zagen deze ordening als een mogelijkheid om beslissingsbevoegdheid te verwerven op de economische besluitvorming in het bedrijfsleven. Deze tegenstellingen werden weerspiegeld binnen de Stichting van de Arbeid, een samenwerkingsorgaan tussen de centrale werkgevers- en werknemersorganisaties dat twee dagen na de bevrijding in het leven was geroepen. Gedurende de eerste vijf jaar van haar bestaan slaagden de werkgeversorganisaties er in te voorkomen dat de WBO ingang vond in het bedrijfsleven. Van de verwachting dat het Nederlandse bedrijfsleven overspoeld zou worden met een netwerk van bedrijf- en productschappen kwam weinig terecht.¹

Dit lag anders in de agrarische sector waar zowel de boeren- als de landarbeidersorganisaties voorstanders waren van de totstandkoming van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie voor de landbouw. De periode van 1945 tot 1960 stond dan ook in het teken van de samenwerking tussen boeren en landarbeiders binnen één verband, aanvankelijk de Stichting voor de Landbouw en vanaf 1954 het Landbouwschap (LBS). De Stichting voor de Landbouw had als taak, naast het voorbereiden van de instelling van het LBS, de belangen van boeren en landarbeiders zo goed mogelijk te behartigen. Het meest kenmerkende verschil tussen de Stichting voor de Landbouw en het LBS was dat de Stichting een privaatrechtelijk orgaan en het LBS een publiekrechtelijk orgaan was, ingesteld door de overheid. Karakteristiek voor een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan is dat het draagvlak wordt gevormd door privaatrechtelijke organisaties waarvan het lidmaatschap vrijwillig is. Op dit privaatrechtelijke fundament is het publiekrechtelijke bedrijfsorgaan gebouwd. Hiervan is het lidmaatschap echter niet vrijwillig. Een dergelijk orgaan, in dit geval het LBS, heeft de mogelijkheid regelingen en heffingen dwingend op te leggen aan de bedrijfsgenoten en is daarmee een vorm van overheid. De rol van de

nationale overheid is beperkt. Wel is de voorzitterskeuze onderworpen aan goedkeuring door de regering; deze heeft tevens het recht bestuursvergaderingen bij te wonen.²

Ook de besluitvorming veranderde tengevolge van de publiekrechtelijke status. Terwijl in de Stichting voor de Landbouw de raadpleging van de eigen achterban een belangrijke rol speelde, dienden de bestuursleden in het Landbouwschap besluiten te nemen zonder last of ruggespraak. Praktisch betekende dit dat het bestuur van het LBS besliste bij meerderheid van stemmen, terwijl in de Stichting voor de Landbouw iedere participerende organisatie autonoom was en daardoor in staat, een voorliggende meerderheidsopvatting te blokkeren.

Het LBS zette in grote lijnen het beleid van zijn voorganger voort. Om die reden is de aandacht voor de ontwikkelingen binnen en tussen de boeren- en landarbeidersorganisaties speciaal gericht op de periode van de Stichting voor de Landbouw (1945-1954).

Welke rol speelden de afgevaardigden van de onderscheiden organisaties hierin met betrekking tot de totstandkoming van het Landbouwschap? Wat was de invloed van de Stichting voor de Landbouw op het door de regering gevoerde landbouwbeleid?

De visie van Herman Derk over de plaats van de landbouw, zowel in de samenleving als ten opzichte van de overheid, loopt als een rode draad door de weer te geven ontwikkelingen. Op welke wijze trachtte hij invloed uit te oefenen op de in gang te zetten en gezette ontwikkelingen, de voortgang daarvan en in welke mate slaagde hij hierin? Dit hoofdstuk begint dan ook met een korte weergave van de visie van Herman Derk op de landbouw na de oorlog.

5.2 HERMAN DERKS VISIE OP DE LANDBOUW

Herman Derk ging uit van de eenvoudige waarheid dat de mens moet eten en dat daarvoor de landbouw, en dus de boer, onmisbaar is. Dit hadden de twee wereldoorlogen overtuigend aangetoond. Akkerbouwproducten, met name granen en aardappelen, had hij altijd gezien als de basis voor voeding van mens en dier.³ Dit was bevestigd door ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog toen bleek dat de noodgedwongen omschakeling van vet en dierlijk voedsel naar een meer vezelrijk menu zonder nadelige gevolgen voor de volksgezondheid was verlopen.⁴

Aangezien de landbouwproductie afhankelijk was van natuurlijke factoren zoals bodemgesteldheid en weersinvloeden was het volgens Herman Derk de taak van de overheid om de landbouw te beschermen, zoals trouwens wereldwijd plaatsvond. Overheidsbescherming kwam niet alleen ten goede aan de bestaanszekerheid van de boer, ook aan de consument. Deze was door een min of meer verzekerde landbouwproductie gevrijwaard van heftige

prijsschommelingen voor de meest vitale voedingsmiddelen die bij een vrije markt zouden ontstaan.

Vanuit zijn opvattingen over de akkerbouw als basis voor de voedselvoorziening kon hij weinig waardering opbrengen voor de veredelingsveehouderij, met name de bedrijven in de kippen- en varkensteelt. Hij zag deze bedrijven als industriële bedrijven die zich in hoofdzaak richtten op de omzetting van uit het buitenland aangevoerde plantaardige grondstoffen in dierlijke producten, die dan weer grotendeels geëxporteerd werden.⁵ Volgens oud-medewerker van de Stichting voor de Landbouw, dr. F.W.J. Kriellaars, had Herman Derk in het DB van de Stichting verklaard: 'Als het moeilijkheden met de afzet geeft dan moeten we die afzet maar vergeten. Dat was de consequentie. En die aanvaardde hij ook.'⁶

Opmerkelijk was dat Herman Derk als liberaal na de Tweede Wereldoorlog koos voor de geleide economie en daarmee voor overheidsinvloed op de landbouw. Een publicatie in 1951 kan licht werpen op zijn standpunt. 'Sedert 1837...zien wij een beleid dat steeds om twee polen draait: *zelfwerkzaamheid en Overheidsbemoeiing*. De aandacht, die nu eens op het ene, dan weer op het andere valt, wisselt als eb en vloed mee met de algemene maatschappelijke en sociale denkwijzen en omstandigheden.' Hij constateerde dat de vrijhandelsgedachte, die 'omstreeks 1929 overheerste in het K.N.L.C.' was 'vervaagd en opgevangen door de idee van bestaanszekerheid, geleide economie...In stormtempo heeft de geleide economie die van het "laissez faire, laisser passer" vervangen; wat slechts enkelen voorzagen, namelijk, dat onze sociale politiek en de vorming van "beschutte" bedrijven op den duur onverenigbaar was met vrijhandel...voltrok zich onder de dwingende macht van de crisis der jaren dertig in korte tijd...In de geleide economie en in het stelsel van sociale zekerheden, waarin wij nu leven en vooreerst wel zullen blijven leven, geldt voor georganiseerde groepen...dat hun streven en beleid zich welbewust moet inpassen in de algemene, nationale politiek, omdat welzijn van het geheel eerste voorwaarde is voor het welzijn der delen.'⁷

Zijn opvattingen vroegen zelfbeperkingen van de boeren. Herman Derk zag het als taak van bestuurders van landbouworganisaties, en dus ook van hem als voorzitter van de Stichting voor de Landbouw, om voor hun achterban de grotere lijnen te schetsen voor de toekomst. Binnen dat kader konden boeren hun concrete bedrijfsvoering dan een plaats geven. In januari 1946, toen voedselschaarste nog overheerste, riep hij boeren en bestuurders op tot een bezinning op hun vrijheidsstreven: 'Bedrijfsvrijheid is een kostelijk ding, wanneer zij het uitzicht opent op een redelijke en bestendige welvaart; zij verliest haar glans, wanneer zij onzekerheid en achteruitgang niet van het boerenerf weet te bannen.' Hij waarschuwde in het *Mededeelingenblad* van de Stichting voor een 'binnen weinige jaren' te verwachten overschot van met name producten uit de veehouderij: boter, melkproducten, eieren, kippen- en varkensvlees. Hij deed een appèl op de boeren hun verlangen naar

meer bedrijfsvrijheid te beheersen en zich vrijwillig noodzakelijk geachte beperkingen op te leggen. Met enthousiasme verduidelijkte Herman Derk zijn stelling met het voorbeeld van een Deense boer die uit eigen beweging had besloten niet meer dan twintig kilo koolrapen per dag te voederen aan zijn melkkoeien: "Als ik meer koolrapen voer bederf ik de smaak van mijn melk en verknoei de kwaliteit van de boter, ook die van mijn collega's en van mijn geheele land. Het is daarom niet behoorlijk, om anders te voeren." Hier gaat het nu om...Daarin ligt nu de groote taak voor de toekomst: een landbouwbeleid, niet opgelegd door de Regeering en afgedwongen door tuchtmaatregelen, maar voortgekomen uit het inzicht der bedrijfsgenooten en gedragen door hun verantwoordelijkheidsbesef, *omdat het zoo hoort*.⁸

5.3 NEDERLAND NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

In de geschiedschrijving overheerste gedurende de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog het beeld dat Nederland tijdens de oorlog zou zijn uitgeput, ontredderd en leeggeroofd. Deze beeldvorming werd in sterke mate bepaald door het laatste oorlogsjaar, met name de hongervinter.⁹

De Nederlandse landbouw had zeker schade opgelopen door inundatie van vruchtbare gronden, door sterke inkrimpingen van de varkens- en kippenstapel ten behoeve van de voedselvoorziening, maar dit alles belemmerde een krachtig herstel na de oorlog niet. Veel boeren waren er tijdens de oorlog financieel op vooruit gegaan en hadden hun schulden versneld kunnen aflossen. Van de rundveestapel was in 1945 nog tachtig procent aanwezig, terwijl bovendien door selectie gedurende de oorlog het fokmateriaal was verbeterd. De varkensstapel kon snel worden aangevuld gezien de korte cyclus van deze dieren.¹⁰ In 1946 werd vastgesteld dat de groente- en fruitvoorziening zeer goed en de melkvoorziening redelijk was.¹¹ De eierproductie zou in 1952 het vooroorlogse peil bereiken.¹²

Teneinde het herstel van het economische en sociale leven te bevorderen voerde de regering een politiek waarbij zij in hoge mate de lonen en prijzen bepaalde. De overheid achtte ingrijpen in de prijzen van landbouwproducten noodzakelijk in verband met de hoge wereldmarktprijzen en het streven, in het binnenland de kosten voor het levensonderhoud zo laag mogelijk te houden met het oog op de wederopbouw.¹³ Voor de belangrijkste landbouwproducten kondigde de regering maximumprijzen af, zodat de boeren hun producten niet konden afzetten tegen de na de oorlog aanmerkelijk hogere prijzen op de wereldmarkt. Dit gold met name voor tarwe en veehouderijproducten.

Aanvankelijk vroeg de voedselvoorziening de grootste aandacht van de regering omdat door gebrek aan deviezen de eigen voorziening in Nederland van groot belang was.¹⁴ Tegelijkertijd streefde de regering ook naar een geleidelijk herstel van de export van landbouwproducten, een van de belang-

rijkste bronnen voor het verwerven van de deviezen die voor de wederopbouw van Nederland broodnodig waren.¹⁵ In 1945 werd een bescheiden begin gemaakt met de export van bloembollen en aardappelen. De uitvoer van veehouderijproducten kon pas enkele jaren later op gang komen toen de voorziening voor de eigen bevolking redelijk was verzekerd.¹⁶

WISSELING VAN DE WACHT BIJ BOEREN- EN LANDARBEIDERS-ORGANISATIES

Bij vijf van de zes centrale boeren- en landarbeidersorganisaties vonden tijdens de oorlog en kort na de bevrijding bestuurswisselingen plaats. Alleen het KNLC handhaafde de bestuurssamenstelling van eind jaren dertig en Herman Derk nam direct na de oorlog zijn taak als voorzitter van het KNLC weer op zich.

In de eerste HB-vergadering van de CBTB op 29 juni 1945 werd kritiek geuit op de te slap geachte leiding tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voornamelijk voorzitter P.A. Diepenhorst lag onder vuur, maar ook vice-voorzitter C. van den Heuvel bleef niet van kritiek verschoond. Hoewel Diepenhorst de beschuldigingen ongegrond achtte, stelde hij zich niet herkiesbaar als voorzitter. Met algemene stemmen werd hij benoemd tot erevoorzitter. Als officiële reden werd aangegeven dat Diepenhorst zich niet meer herkiesbaar stelde als voorzitter wegens leeftijds- en gezondheidsproblemen. Van den Heuvel werd de nieuwe voorzitter en mr. W. Rip werd herkozen als secretaris. De twee eerste benoemingen vielen bij een aantal leden niet in goede aarde. Een minderheid van de afdeling Holland-Brabant oordeelde dat Diepenhorst niet tot erevoorzitter had mogen worden gekozen; tevens diende de positie van Van den Heuvel ter discussie gesteld te worden. Ook in Friesland klonken protesten, de meerderheid ging er niet op in. Drie jaar later erkende Van den Heuvel dat er tijdens de oorlog te weinig verzet was geweest.¹⁷

Het bestuur raadde de gewestelijke en plaatselijke afdelingen aan om nieuwe besturen te kiezen. Hiervoor zag het twee redenen. 'Hier en daar hadden bestuurders actief of passief zich verkeerd gedragen en de leden moest de gelegenheid worden geboden zich van deze bestuursleden te ontdoen.' Daarnaast achtte het bestuur verjonging nodig.¹⁸ In de meeste gewesten en afdelingen werd deze procedure gevolgd: de zittende bestuursleden stelden hun zetels beschikbaar om de weg vrij te maken voor verkiezingen.¹⁹

Binnen het bestuur van de KNBTB was de sfeer gedurende de eerste jaren na de oorlog slecht, in hoofdzaak voortvloeiend uit verschillen van inzicht over de taak van de KNBTB: enerzijds in relatie tot de Stichting voor de Landbouw, anderzijds in relatie tot de gewestelijke organisaties. De bond slaagde er gedurende de eerste naoorlogse jaren niet in, een definitief standpunt in te nemen over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo) en de afbakening van verantwoordelijkheden tussen de standsorganisaties en de

Stichting voor de Landbouw.²⁰ De interne verdeeldheid vond haar weerslag in een voorzitterswisseling. A.N. Fleskens gaf in september 1945 aan te willen aftreden als voorzitter. Als motief voerde hij aan dat het voor hem niet mogelijk was de vergaderingen van de Stichting voor de Landbouw bij te wonen (ondanks het feit dat Fleskens lid was van het HB van de Stichting was hij bij geen enkele HB-vergadering aanwezig²¹). De algemene vergadering van de KNBTB koos eind 1945 de uit de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) afkomstige F.J.M. Smits van Oijen tot zijn opvolger. Smits van Oijen, die korte tijd vice-voorzitter was geweest van de NCB, toonde zich voorstander van een krachtige Stichting voor de Landbouw. Sommige KNBTB-ers, met name in de kringen van de NCB, waren hier huiverig voor want de komst van een neutrale eenheidsorganisatie stond haaks op het verzuilingsdenken. Men vreesde uitholling van de eigen organisatie, aangezien rechtstreekse onderhandelingen van de eigen voorzitter en van het eigen bestuur met de regering niet meer mogelijk zouden zijn.²² Een ander geschilpunt betrof de positie van de landelijke koepel, de KNBTB. Smits van Oijen wilde een sterke KNBTB waaraan de gewestelijke organisaties ondergeschikt waren. Deze opvatting viel bij de gewestelijke organisaties niet in goede aarde. Hierbij gaf opnieuw de NCB de toon aan.

Ook op het secretariaat van de KNBTB deden zich wisselingen voor. Secretaris ir. G.J. Heymeyer kwam kort na de bevrijding tot de conclusie dat zijn opvattingen over de pbo niet strookten met die van de meerderheid van het KNBTB-bestuur en nam ontslag. Tot zijn opvolger werd benoemd dr. ir. R.H.J. Roborgh, die echter ook maar kort zou blijven. In verband met zijn emigratie naar Nieuw-Zeeland nam hij ontslag en tot zijn opvolger werd in 1951 mr. T. Brouwer benoemd.²³

Bij de protestants-christelijke landarbeidersbond NCLB was tijdens de Tweede Wereldoorlog de uitgebluste voorzitter A. Siemons in december 1940 opgevolgd door M. Ruppert.²⁴ Deze zou in 1947 benoemd worden tot voorzitter van het CNV en diens gevolgde de NCLB verlaten. Hij werd opgevolgd door C.J. van Mastrigt.²⁵

De voorzitter van de R.K. landarbeidersbond St. Deusdedit, A.J. Loerakker, had op 2 mei 1941 afscheid genomen als voorzitter in verband met de door het bestuur voorgestane verjonging. Tot zijn opvolger was benoemd C.J. van der Ploeg.²⁶

J. Hilgenga had in mei 1942 zijn voorzitterschap van de sociaal-democratische landarbeidersbond NBAL neergelegd, nadat deze bond door de Duitsers was ondergebracht bij het Nederlands Arbeidsfront. Tijdens de oorlog nam namens de NBAL onder anderen J. Lageveen deel aan het ondergrondse overleg waar hij, zoals M. Ruppert naderhand verklaarde, de moeilijke taak had goed te maken 'wat zijn slappe collega's in de eerste oorlogsjaren verknoeid hadden.'²⁷ Na de oorlog werd Lageveen gekozen tot voorzitter van de NBAL.

HERMAN DERK EN DE PUBLIEKRECHTELIJKE BEDRIJFS-ORGANISATIE

Onmiddellijk na de bevrijding van Noord-Nederland riep Herman Derk de vroegere leden van het Dagelijks Bestuur van de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML) op voor een vergadering die werd gehouden op 26 april 1945, gevolgd door een vergadering van het Hoofdbestuur op 28 mei. In beide vergaderingen bracht hij verslag uit van het tijdens de oorlog gevoerde overleg en gaf zijn opvattingen weer over de toekomstige publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie voor de landbouw. Hij toonde zich daar een warm voorstander van, omdat hij met name voor de landbouw een zekere ordening noodzakelijk achtte. In zijn visie zou de Stichting voor de Landbouw - en later het Landbouwschap als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan - fungeren als één organisatie van boeren en landarbeiders die de belangen van de landbouw zou behartigen.²⁸ 'Uit den aard der zaak' zou de regering 'ter wille van de éénheid van het nationale prijspeil en het handelsverkeer' de prijzen en de omvang van de productie blijven bepalen, deze zouden 'toch niet worden bepaald zonder een grondige voorbereiding in overleg met ons nieuwe orgaan.'²⁹

Herman Derk baseerde zich in zijn verslagen aan de GML op de besprekingen zoals die in het ondergrondse overleg waren gevoerd, maar waaraan hij vanaf september 1944 niet meer had kunnen deelnemen in verband met de stagnatie van het treinverkeer.

'De besprekingen hebben hiertoe geleid, dat men de oude standsorganisaties terug wilde hebben.' Hij had 'gemeend zich daarbij te moeten aansluiten. Als grondwettig recht valt aan dit verlangen niet te tornen.' De partners in het overleg wilden aanknopen bij het in 1941 totstandgekomen reguliere overleg tussen de drie CLO's en de drie landarbeidersbonden, en tevens verder gaan door de oprichting van een publiekrechtelijk orgaan waarvan alle boeren en landarbeiders verplicht lid zouden zijn. In het bestuur zouden de zes organisaties zijn vertegenwoordigd, evenwel op niet-paritaire basis: de drie CLO's zouden twee derde van de bestuurszetels innemen en de drie landarbeidersbonden eenderde. 'Dit orgaan zou de geheele landbouwpolitiek regelen met uitzondering van de omvang der productie en de prijzen. Het zou bijvoorbeeld behartigen de landbouwvoorlichting, landbouwtechnische en cultuurtechnische aangelegenheden en ook de regeling van loonen en arbeidsvoorwaarden. Overleg omtrent dit laatste zou binnen dit orgaan plaats hebben en in de betrokken secties zouden boeren en arbeiders gelijkelijk vertegenwoordigd zijn.'³⁰

Naast een landelijk orgaan zouden er ook provinciale en gewestelijke afdelingen komen. Over de verkiezingen van de besturen waren er twee opvattingen. Herman Derk 'was van oordeel dat de leden (boeren en arbeiders) moesten kiezen, de anderen waren van mening dat de plaatselijke stands-

organisaties dat moesten doen.' Herman Derk had zijn standpunt losgelaten. Wel koesterde hij nog enige hoop op een stroming die na augustus 1944 op gang was gekomen binnen de KNBTB, onder leiding van de Limburgse rijkslandbouwconsulent ir. W.J. Dewez. Deze beweging steunde de ideeën van Herman Derk.³¹ Dewez en de zijnen zagen zich echter gedwarsboemd door het Nederlands episcopaat dat in augustus 1945 bepaalde dat de oude katholieke standsorganisaties - en dus ook de KNBTB - hun taak zo snel mogelijk dienden te hervatten.³²

Herman Derk weidde in bovengenoemde DB-vergadering van de GML uit over de taak van de landbouworganisaties. 'In het nieuwe schema zullen de standsorganisaties met hun wenschen als het ware het klankbord voor het publiekrechtelijk orgaan zijn. Indien de Groninger Maatschappij van Landbouw bestaan blijft, zal zij een belangrijk offer moeten brengen. Zij was een organisatie die zoemde van het leven. Nu zal zij moeten terugkeeren tot den staat van vóór 1917, van haar voorgangster de GMLN. Ze zal verschillende onderdeelen van haar werk moeten prijsgeven, om geen strijd weer te krijgen met andere standsorganisaties. Ook op het terrein dat overblijft kan de Maatschappij een eervolle plaats innemen.' De aanwezigen hadden veel vragen over de toekomstige taak van de GML. Wat zou ervan overblijven als de pbo een groot deel van de taken van de GML zou overnemen, terwijl bovendien de Coöperatieve Aankoop al een eigen organisatie was? Met andere woorden: had de GML nog wel een toekomst? De reactie van Herman Derk: 'Als het publiekrechtelijk orgaan zich buitengewoon goed ontwikkelt, kunnen de standsorganisaties misschien verdwijnen' stelde de aanwezigen allerminst gerust. Herman Derk erkende dat de standsorganisaties in ieder geval nodig waren om de zaak weer op gang te krijgen. Hij 'zou zich bezorgd maken dat, wanneer de publiekrechtelijke organisatie teleurstelt, de standsorganisatie er niet was.' De veiligste koers leek hem daarom weer met de GML te beginnen en haar oude karakter te handhaven.³³

Dit was een duidelijke concessie aan het DB van de GML, dat weinig voelde voor de beperking tot sociaal-culturele taken die Herman Derk aan de organisaties had willen toekennen. Deze weerstand was naar alle waarschijnlijkheid de reden dat Herman Derk met betrekking tot de taak van de GML in het HB van 28 mei niet het achterste van zijn tong liet zien: "Als wij nu onze aloude Gron. Mij. v. Landbouw weer tot leven wekken, dan doen wij dat slechts, omdat zij de werkbasis zal zijn waarop onze boerenstand kan bijeen komen, waarop hem nieuwe plannen kunnen worden voorgelegd, waarop hij in goede orde en rust over zijn toekomstige organisatievorm en de personen, die daarin leiding zullen geven, kan beslissen."³⁴ De gebleken verschillen van inzicht tussen Herman Derk en de GML waren een voorbode van het zware weer dat Herman Derk te wachten stond.

VOORBEREIDING STICHTING VOOR DE LANDBOUW

Zoals eerder werd uiteengezet, hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog vertegenwoordigers van de boeren- en landarbeidersorganisaties niet stilgezeten en in het ondergrondse overleg de oprichting van de Stichting voor de Landbouw voorbereid.

Op 10 mei 1945, vijf dagen na de bevrijding, richtten de zes organisaties van boeren en landarbeiders zich in een gezamenlijk manifest tot de bedrijfsgenoten waarin zij meedeelden dat gedurende de bezettingstijd 'enkele vertegenwoordigers' van de zes organisaties sinds 1941 regelmatig contact hadden gehad 'over de opbouw van ons organisatiewezen na de oorlog. Vooral gedurende de laatste tijd heeft het contact zich ook uitgestrekt tot het bestuderen en voorbereiden van maatregelen, welke terstond na de bevrijding zullen moeten worden genomen. Tengevolge van de tijdsomstandigheden kon dit overleg tijdens de laatste maanden slechts worden gepleegd door diegenen...die in Den Haag en omstreken woonachtig waren, zodat over de laatste voorbereidingsplannen geen ruggespraak kon worden gehouden. Desalniettemin hebben deze vertegenwoordigers gemeend goed te doen in Den Haag een centraal punt te stichten van waaruit enerzijds het directe contact met de Overheid kon worden gelegd, terwijl anderzijds van daaruit het overleg met de oude organisaties kon worden gepleegd.'

Het centrale punt was een bureau dat werkte onder de naam Organisatie-Bureau voor de Landbouw en voorlopig onder leiding stond van drie secretarissen van landbouworganisaties: ir. G.J. Heymeyer (KNBTB), mr. W. Rip (CBTB) en ir. J. Vet (Hollandse Maatschappij van Landbouw). Het genoemde bureau was op 7 mei 1945 met zijn werkzaamheden begonnen.³⁵

Herman Derk trad op als voorzitter van de vergaderingen van de 'Dagelijksche Besturen der drie Landbouworganisaties en der drie Centrale Landarbeidersorganisaties,' ter voorbereiding van de oprichting van de Stichting voor de Landbouw. Aangezien de notulen van de eerste vergadering, die op 6 juni 1945 werd gehouden, in het archief ontbreken lijkt het waarschijnlijk dat hij in die vergadering tot voorzitter werd benoemd. Bij de tweede vergadering, op 27 juni, waren van ieder van de zes organisaties twee vertegenwoordigers aanwezig. Vooraf deelde Herman Derk mee dat de pasbenoemde minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (LVV), de sociaal-democraat S.L. Mansholt, 's morgens in een gesprek met ir. J. Vet te kennen had gegeven dat hij 'dezen middag te 2 uur' een delegatie uit deze vergadering wenste te ontvangen, te weten van iedere organisatie één vertegenwoordiger en de secretaris. De aanwezigen gingen hiermee akkoord.³⁶

Mansholt hechtte veel belang aan samenwerking met de op te richten Stichting voor de Landbouw omdat hij zich realiseerde dat hij zonder voorafgaand overleg met het hecht georganiseerde landbouwbedrijfsleven - dat sterk was

vertegenwoordigd in het parlement - moeilijk in staat zou zijn tot het nemen van politieke beslissingen en het uitvoeren ervan.³⁷

Bij de bespreking van de ontwerp-statuten van de Stichting voor de Landbouw kwamen in het HB van de Stichting op 27 juni geen overwegende bezwaren naar voren. Het voorstel van de KNBTB, dat iedere boerenorganisatie een gelijk bedrag zou bijdragen in de kosten van de Stichting en de landarbeidersbonden ieder de helft daarvan, wezen de landarbeidersbonden af. Hiermee gaven de landarbeidersbonden concreet gestalte aan hun wil, behandeld te worden als gelijkwaardige partners. De vergadering besloot dat iedere organisatie een gelijk bedrag zou betalen.

De voorzitter van de protestants-christelijke landarbeidersbond NCLB, M. Ruppert, was het niet eens met het voorstel van secretaris Vet om een startkapitaal te lenen, eventueel met borgstelling door het Rijk. Ruppert achtte het niet gewenst 'zich reeds zoo spoedig met zilveren koorden aan den Staat te binden al zou deze nog zoo welwillend zijn.' Besloten werd dat iedere organisatie zou trachten, twintigduizend gulden per jaar bij te dragen.³⁸ Met enkele kleine wijzigingen werd de stichtingsakte vastgesteld. Tot secretaris werd, zonder hoofdelijke stemming, benoemd ir. J. Vet, tot dan toe secretaris van de Hollandse Maatschappij van Landbouw.

In het eerste gesprek met landbouwminister Mansholt gaf deze te kennen dat hij de Stichting zou beschouwen als representatief orgaan van de Nederlandse Land- en Tuinbouw. Hij zou een nauw contact en voortdurend overleg met de Stichting op prijs stellen. Voorts wilde hij dat de verschillende land- en tuinbouworganisaties hun wensen via de Stichting aan hem kenbaar zouden maken.³⁹ Afgesproken werd dat het HB van de Stichting op elke eerste donderdag van de maand een onderhoud met de minister of met een van diens hoofdambtenaren zou hebben.⁴⁰

Zoals we eerder zagen had Herman Derk als doel het gezamenlijk optrekken van boeren- en landarbeidersorganisaties in één verband, met één standpunt via één spreekbuis, teneinde de belangen van de agrarische sector zo goed mogelijk te kunnen behartigen. Mansholts erkenning sloot hier naadloos op aan zodat gesteld kan worden dat de inzichten van de overheid en van de voorzitter van de Stichting voor de Landbouw in deze in hoge mate samenvielen.

Op 2 juli 1945 werd de Stichting voor de Landbouw officieel opgericht. Daarmee hield het Organisatie-Bureau voor de Landbouw op te bestaan.⁴¹

VERANTWOORDING AAN DE ACHTERBAN

Uit het manifest van 10 mei 1945 bleek dat per organisatie slechts één of twee afgevaardigden betrokken waren geweest bij het ondergrondse overleg. Zij hadden bovendien geen mandaat van hun achterban. Dit betekende dat de

gemaakte afspraken nog moesten worden goedgekeurd door de besturen van de deelnemende organisaties.

De archieven van de drie landarbeidersbonden zijn dermate onvolledig, dat zij geen inzicht geven in de wijze waarop de betrokken bestuursleden zich verantwoordden bij hun achterban.⁴² De latere voorzitter van de sociaal-democratische landarbeidersbond NBAL, Sake van der Ploeg, gaf aan dat de gemaakte afspraken bij de landarbeidersbonden in goede aarde vielen. Hiervoor had hij een duidelijk motief: 'Wij, arbeiders, hadden eigenlijk niets en wij hadden dus niets prijs te geven.'⁴³

De CBTB agendeerde het toch niet onbelangrijke punt van de oprichting van de Stichting voor de Landbouw merkwaardig genoeg onder het punt 'Mededeelingen' voor het HB van 29 juni 1945. Voorzitter Van den Heuvel beperkte zich in deze vergadering tot het uitbrengen van verslag van de ontwikkelingen tot dan toe: de voorgenomen nauwere samenwerking tussen de boeren- en landarbeidersorganisaties in de Stichting en het gesprek met landbouwminister S.L. Mansholt op 27 juni. Hij gaf niet aan wat dit zou betekenen voor de CBTB. Er volgde geen discussie of formele besluitvorming.⁴⁴

Voorzitter Fleskens van de KNBTB had het minder gemakkelijk. In het DB van 11 juni 1945, waarbij de afgevaardigden van de noordelijke streken niet aanwezig konden zijn, waren de statuten van de Stichting behandeld. Het DB had ir. G.J. Heymeyer toen gemachtigd om namens de KNBTB de Stichting mede op te richten. In het daarop volgende DB van 25 juni 1945, waar de noordelijke vertegenwoordigers wel aanwezig waren, werd naar voren gebracht dat de Stichting overbodig was. Bovendien: 'Wanneer wij de zaken zouden overlaten aan de Stichting, beteekent dit feitelijk, dat het landbouwbeleid aan 9 mannen wordt overgelaten. De vraag is of wij als Katholieken aan een dergelijke opzet kunnen medewerken.' Ondanks deze en andere kritische opmerkingen onderschreef het DB, na een uitvoerige gedachtewisseling, de oprichting van de Stichting voor de Landbouw.⁴⁵

Voor Herman Derk verliep de verantwoording in het KNLC niet zo eenvoudig als hij wellicht had gehoopt. Ter verduidelijking van de positie van Herman Derk ten opzichte van het HB van het KNLC is het van belang te vermelden dat hij geen deel uitmaakte van het HB. Dit werd gevormd door de afgevaardigden van de gewestelijke/provinciale landbouwmaatschappijen. Wel had hij als voorzitter van het DB een belangrijke stem in het samenstellen van de agenda van het HB. Volgens de geschiedschrijver van het KNLC, D.A. Piers, waren de voorzitter en de secretaris 'de leidinggevende figuren, die ieder op hun plaats een eigen verantwoordelijkheid droegen.'⁴⁶

In het HB van het KNLC op 27 juni 1945 bracht Herman Derk verslag uit van de ontwikkelingen tijdens en vlak na de oorlog. In de besprekingen in het ondergrondse overleg hadden J. Vet en hij zich 'als gemachtigden

beschouwd. Er zijn afspraken gemaakt, welke niet als bindend kunnen worden beschouwd, doch moeilijk ongedaan zijn te maken.' Volgens Herman Derk gaf de 'hedenmorgen in het leven geroepen Stichting voor den Landbouw' gestalte aan de samenwerking tussen boeren- en landarbeidersorganisaties. De bestuurssamenstelling van de Stichting betekende dat de boerenorganisaties in bestuurlijk opzicht de macht in handen hadden.

De voorgestelde taakverschuiving van de afzonderlijke landbouworganisaties naar een centraal lichaam riep in het HB de vraag op naar het bestaansrecht van het KNLC en de daarbij aangesloten landbouwmaatschappijen. Volgens Herman Derk resteerden voor de algemene landbouworganisaties twee taken. In de eerste plaats het bespreken van het landbouwbeleid, het formuleren en kenbaar maken van de wensen van de leden bij de regering en bij de pbo, en het wekken van belangstelling van de boeren. 'Hierin ligt een scholing voor onze boeren.' In de tweede plaats noemde Herman Derk 'de groote taak van de cultureele vorming ten plattelande, het jeugdwerk, het volkshoogeschoolwerk en het sociale werk door maatschappelijke werkers.'

De gedachtewisseling in het HB verliep niet gladjes. Sommige bestuursleden voelden zich voor het blok gezet, anderen waren teleurgesteld dat de confessionele splitsing bleef bestaan en in de Stichting de oude 'driepoot' van de drie CLO's terugkwam, nu in de vorm van een 'zespoot.' Weer anderen verzetten zich tegen de nieuwe taken van de landbouwmaatschappijen: culturele activiteiten behoorden toch niet specifiek tot de taken van een landbouworganisatie?

Herman Derk verdedigde de nieuw ingeslagen weg met kracht. Hij bezwoer de aanwezigen 'geen struisvogelpolitiek te voeren en te doen wat de regering ons voorlegt. Laat men niet vergeten, dat de prijzen en de hoeveelheid der landbouwproducten door de regeering worden bepaald. Aan de vrije economie zit onvermijdelijk prijsbederf vast. De minister heeft ons gezegd, dat er een groot orgaan zal komen voor het regelen van de in- en uitvoer. Dan ligt reeds vast hoeveel kippen en biggen er gehouden zullen mogen worden, wat nodig is om de prijzen in de hand te houden. Als wij de regeeringsmaatregelen niet overnemen, dan hebben we niets te zeggen. Een arm land als het onze kan niet zonder een geleide economie.'⁴⁷ Zijn voorkeur voor de geleide economie illustreert dat hij de belangen van de landbouw veiliger achtte bij de overheid dan bij de vrije markt. In die periode aarzelde hij of hij zou overstappen van de liberale naar de sociaal-democratische partij. Hij zag hiervan af, mede omdat hij, zoals hij zei, zich 'steeds bij grote beslissingen tracht te laten leiden door de raad: "Bij twijfel, onthoudt U."⁴⁸

Herman Derk slaagde er niet in de vergadering te overtuigen van wat hij zag als een vernieuwing die nu moest worden aangegrepen om als gezamenlijke boeren- en landarbeidersorganisaties structurele invloed te krijgen op het landbouwbeleid. Het HB kwam er niet uit en besloot een maand later

hierover opnieuw van gedachten te wisselen.⁴⁹ Voor het daaropvolgende HB bracht het DB een notitie uit over de grondslag, de doelstelling en toekomstige taak van het KNLC. Als doelstelling werd aangegeven 'de maatschappelijke en culturele verheffing van het platteland in den ruimsten zin van het woord' en de taak was hiervan afgeleid.⁵⁰ Aan de bespreking van dit punt namen slechts enkele HB-leden deel en het onderwerp lokte amper discussie uit. Men had zich kennelijk neergelegd bij wat als onvermijdelijk werd gezien.

Aanmerkelijk meer aandacht werd besteed aan de vraag hoe aan de benodigde twintigduizend gulden te komen voor de Stichting voor de Landbouw, en daarenboven aan voldoende financiële middelen voor de eigen organisatie. Het HB nam het voorstel van Herman Derk over, aan iedere provinciale landbouwmaatschappij een rentedragend bedrag van tweeduizend gulden te vragen ten gunste van de Stichting en een kwartje per lid af te dragen aan het KNLC.

Na nog wat achterhoedegevechten ging de vergadering formeel akkoord met de Stichting, waarmee bevestigd werd wat in de praktijk reeds was besloten.⁵¹

Kort samengevat hadden de deelnemers in het ondergrondse overleg besloten dat de op te richten Stichting voor de Landbouw gebaseerd zou worden op de zes deelnemende organisaties, waarbij de besturen van de landelijke organisaties de samenstelling van het bestuur van de Stichting bepaalden. Deze standpuntbepaling, die uiteindelijk door de betrokken organisaties werd goedgekeurd, had ingrijpende gevolgen. Allereerst werden ongeorganiseerde boeren en landarbeiders uitgesloten van iedere vorm van inspraak. Van landarbeiders is het percentage ongeorganiseerden onbekend, voor de boeren lag dit op ruim veertig procent.⁵² Maar ook degenen die wel waren aangesloten bij een organisatie kregen geen rechtstreekse invloed op de samenstelling van het bestuur van de Stichting.

5.4 STICHTING VOOR DE LANDBOUW

HOOFDBESTUUR

Krachtens haar doelstelling had de op 2 juli 1945 officieel opgerichte Stichting voor de Landbouw - naast het voorbereiden van het publiekrechtelijke orgaan voor de landbouw - tot taak de belangenbehartiging van de landbouw, het verbeteren van de samenwerking tussen de deelnemende organisaties en het naar buiten optreden als één organisatie. De noodzaak tot samenwerking stond echter op gespannen voet met het privaatrechtelijke karakter van de Stichting waarin iedere organisatie autonoom bleef. Voor CBTB, KNBTB en KNLC was er nog het bijkomende probleem dat iedere bond een federatief samenwerkingsverband was van autonome gewestelijke

organisaties. Dit vergemakkelijkte de posities van bestuurders van de centrale organisaties niet.

Voor de slagvaardigheid van de Stichting betekende de autonomie van de organisaties dat de Stichting slechts besluiten kon nemen in de mate dat alle organisaties zich daarmee akkoord verklaarden. Immers, een voorliggend meerderheidsstandpunt kon worden getroffen door het veto van één van de zes. De spanning tussen de taken van de eigen organisaties en die van de Stichting voor de Landbouw zou nog veel discussies oproepen tussen en met name binnen de drie CLO's.

Het Hoofdbestuur (HB) van de Stichting bestond op 2 juli 1945 uit H.D. Louwes (KNLC, voorzitter) en F. den Hartog (KNLC), C. van den Heuvel en J. Haverkamp (CBTB), A.N. Fleskens en dr. ir. W. Drogen (KNBTB), C.J. van der Ploeg (St. Deusededit, vice-voorzitter) J. Lageveen (NBAL) en M. Ruppert (NCLB).⁵³ Het HB vergaderde één- of tweemaal per maand. Aanvankelijk werden de dagelijkse aangelegenheden behandeld door de voorzitter en de vice-voorzitter.⁵⁴

Met betrekking tot de keuze van de voorzitter van de Stichting voor de Landbouw besloot het HB, deze te kiezen uit de vertegenwoordigers van de boerenorganisaties en telkens te benoemen voor één jaar. De vice-voorzitter zou worden gekozen uit de vertegenwoordigers van de landarbeidersbonden.

In januari 1946 bleek dat de drie CLO's het niet eens konden worden over de naar voren te schuiven voorzitterskandidaat: iedere organisatie wilde een eigen kandidaat voordragen. Op voorstel van Herman Derk stelde het HB een commissie van drie personen in die een voordracht zou doen.⁵⁵ Haar advies om Herman Derk ook voor 1946 tot voorzitter te benoemen nam het HB over.⁵⁶

De landarbeidersbonden spraken voor de functie van vice-voorzitter onderling een roulatiesysteem af. Na Van der Ploeg (St. Deusededit), die in 1945 het vice-voorzitterschap had bekleed, fungeerde M. Ruppert (NCLB) in het volgende jaar als vice-voorzitter en J. Lageveen (NBAL) volgde hem op. Daarna begon de ronde weer van voren af aan.

INSTELLING COMMISSIES

Omdat de Stichting ervan uit ging dat het Landbouwschap binnen korte tijd zou kunnen worden opgericht, stelde het bestuur in 1945 een Wetgevingscommissie in ter voorbereiding van het LBS. Het zou echter bijna tien jaar duren voordat dit daadwerkelijk tot stand kwam. Het kort na de oorlog in brede kringen, ook buiten de landbouw, bestaande optimisme over maatschappelijke en politieke vernieuwingen verloor al snel terrein.

Naast de Wetgevingscommissie riep de Stichting een groot aantal commissies, hoofdafdelingen en afdelingen in het leven. Om een indicatie te geven van de belangrijkste aandachtsvelden noemen we er drie. De hoofdafdeling

Sociale Zaken (opvolgster van de voor en tijdens de oorlog werkzame Sociale Sectie) boog zich onder andere over loonpolitiek, loonvorming, sociale verzekering en arbeidsvoorwaarden. Bij de hoofdafdeling Akkerbouw kwamen onderwerpen aan de orde als graanregeling, aardappelteeltregeling, kunstmestvoorziening en maatregelen ten behoeve van de voedselvoorziening. De hoofdafdeling Veehouderij behandelde uiteenlopende thema's zoals rundveehouderij, melkprijs, paarden, varkens en pluimvee.

De hoofdafdelingen waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de zes in de Stichting samenwerkende organisaties die op hun beurt weer soortgelijke commissies hadden. Over het algemeen waren de hoofdafdelingen disparitair samengesteld en stonden twee boeren tegenover één landarbeider. Alleen in de hoofdafdeling Sociale Zaken waren de landarbeiders even sterk vertegenwoordigd als de boeren. De belangrijkste achtergrond voor deze gelijke vertegenwoordiging was dat het bestuur van oordeel was dat bij Sociale Zaken de landarbeiders rechtstreeks belang hadden. Bij de overige commissies lag de nadruk op de bedrijven en de bedrijfsvoering; hierin kenden de boerenorganisaties geen gelijkwaardige plaats toe aan de landarbeidersbonden.

DAGELIJKS BESTUUR

In 1946 riep het HB een Dagelijks Bestuur (DB) in het leven, bestaande uit voorzitter H.D. Louwes, vice-voorzitter M. Ruppert en F.J.M. Smits van Oijen (voorzitter KNBTB, opvolger van A.N. Fleskens). Het voornemen van het HB in mei 1947 om het DB uit te breiden tot zes personen zodat iedere organisatie vertegenwoordigd zou zijn,⁵⁷ wees de KNBTB in eerste instantie af,⁵⁸ maar enkele maanden later ging deze bond alsnog akkoord.⁵⁹ De CBTB en het KNLC stelden zich eveneens achter de paritaire samenstelling van het DB van de Stichting, zij het dat dit bij het KNLC niet van harte ging: het Comité achtte deze uitbreiding niet bezwaarlijk 'aangezien dit bestuur niet krijgt te beslissen over principiële en belangrijke kwesties.'⁶⁰ Voor de landarbeidersbonden betekende de paritaire samenstelling van het DB een belangrijke stap vooruit op de weg naar erkenning als volwaardige beroepsgroep. Ook het HB werd uitgebreid in die zin dat het aantal bestuursleden werd verdubbeld, waarbij de ongelijke samenstelling gehandhaafd bleef: de landbouworganisaties vaardigden elk vier bestuursleden af en de landarbeidersbonden elk twee.⁶¹

De door Herman Derk sterk bepleite paritaire vertegenwoordiging van boeren en landarbeiders in het HB van de Stichting voor de Landbouw kwam er dus niet.

Het DB vergaderde eenmaal per week en zijn invloed was groot. Het bereidde de HB-vergaderingen voor en had de leiding over het snel groeiende secretariaat. Was dit in september 1945 nog beperkt tot drie perso-

nen,⁶² in 1953 was het aantal medewerkers van de Stichting uitgebreid tot ruim zeventig.⁶³ Helaas zijn de in het archief aanwezige verslagen van de DB-vergaderingen beperkt tot besluitenlijsten.⁶⁴ Hierin worden geen namen genoemd van personen of van organisaties zodat niet valt na te gaan wie of welke organisatie welke invloed had. Aangenomen mag worden dat het DB een belangrijke rol speelde binnen de Stichting, temeer omdat vanaf 1947 alle organisaties waren vertegenwoordigd in het DB. Hierdoor waren deze in het HB in een bepaalde mate gebonden aan de voorstellen van het DB.

In verband met de veelheid van punten waarover de Stichting besluiten moest nemen, brachten de medewerkers van de Stichting rapporten en nota's uit over een groot aantal punten. Herman Derk besprak deze stukken vooraf met de betrokken medewerkers ter voorbereiding van de HB-vergaderingen.⁶⁵ Teneinde de besprekingen in het HB zo efficiënt mogelijk te laten verlopen voorzag het DB de te bespreken onderwerpen meestal van een advies en zond dit, mét de betreffende nota's, toe aan de HB-leden.

Door deze werkwijze verwierf het DB zich ten opzichte van het HB een informatievoorsprong. Dit gold speciaal voor Herman Derk als voorzitter die de onderwerpen al vooraf had besproken met de medewerkers. Bovendien had hij, volgens informanten, het vermogen nota's snel op hoofd- en bijzaken te kunnen beoordelen en beheerste hij de landbouwproblemen tot in de toppen van zijn vingers.⁶⁶

Door de nauwe samenwerking tussen de leden van het DB raakte met name Herman Derk, maar ook andere bestuurders, overtuigd van de kwaliteit van de landarbeidersvertegenwoordigers. Mr. C.Th.E. Graaf van Lynden van Sandenburg, vice-voorzitter van het KNLC van 1945 tot en met 1948, liet zich naderhand waarderend uit over met name de voorzitters van de landarbeidersbonden, respectievelijk J. Lageveen (NBAL), M. Ruppert (NCLB) en C. van der Ploeg (St. Deusdedit). "Ik praatte nogal eens met Louwes over die contacten [tijdens de oorlog]. In onze organisaties hadden we niet zoveel mensen, die beter waren dan dit driemanschap. We moesten er volgens mij voor oppassen dat we niet onder de voet werden gelopen. Die landarbeidersvertegenwoordigers wisten verrekt goed waar ze over praatten."⁶⁷

Het gezamenlijke optrekken van boeren en landarbeiders had ook politieke gevolgen, zowel op plaatselijk, provinciaal als landelijk gebied. Een oud-medewerker van het LBS maakte de samenwerking op provinciaal terrein van dichtbij mee: 'Laten we er niet omheen draaien dat vanaf het begin de samenwerking met de landarbeidersbonden goud waard is geweest. Je kon dingen klaar krijgen bij de politiek, bij de provincie op het gebied van de ruimtelijke ordening, die anders nooit gelukt waren. Dat kwam vooral omdat er overal socialisten zaten en het was vooral het NVV dat die invloed uitoefende. Ik herinner me dat een gedeputeerde in Zuid-Holland van stomme

verbazing bijna van haar stoel viel toen wij met een man of wat binnenkwamen onder aanvoering van een partijgenoot van haar. Dat maakte indruk.⁶⁸

PROVINCIALE STICHTINGEN

De Stichting voor de Landbouw riep provinciale commissies in het leven. Deze hadden tot taak het oprichten van provinciale Stichtingen voor de Landbouw (inclusief één voor de Noordoostpolder), eveneens samengesteld uit vertegenwoordigers van de in de landelijke stichting samenwerkende organisaties.

De provincie Groningen beet het spits af. Onder leiding van Herman Derk kwam met ingang van 1 januari 1946 de provinciale Stichting voor de Landbouw tot stand. Naast commissies voor sociaal overleg, akkerbouw en veehouderij werd een commissie voor landbouwwerktuigen gevormd die tot doel had, de na de oorlog sterk naar voren komende behoefte aan mechanisatie en rationalisatie van de landbouw in goede banen te leiden.

Herman Derk bleef niet lang voorzitter van de Groninger Stichting voor de Landbouw. In verband met drukke werkzaamheden trad hij af op 26 april 1946. Hij werd opgevolgd door A.W. Biewenga, voorzitter van de Groninger CBTB.⁶⁹

Ruim anderhalf jaar later legde Herman Derk ook het voorzitterschap neer van de GML, eveneens wegens te drukke werkzaamheden.⁷⁰ Bij die gelegenheid bood de GML hem op 31 december 1947 het boek aan dat hem bij zijn noodgedwongen aftreden tijdens de bezetting was toegezegd. In dit boek *Redevoeringen H.D. Louwes 1930-1941* zijn de meest markante door Herman Derk gehouden redevoeringen, inleidingen en voordrachten opgenomen.

OVERLEGCIRCUIT

De oprichting van de landelijke en provinciale commissies voor diverse aspecten van het landbouwwezen werd vergemakkelijkt doordat elk van de drie CLO's commissies voor sociale zaken, akkerbouw, veeteelt, enzovoort, in het leven had geroepen. Zowel de landelijke als de provinciale commissies van de Stichting werden samengesteld uit afgevaardigden van de commissies van de zes samenwerkende organisaties. Praktisch betekende dit dat er een uitgebreid overlegcircuit tot stand kwam.

Voor de oprichting van de provinciale Stichtingen lijkt een gouden greep te zijn geweest. Door vertakkingen tot diep in de provincie raakte een groot aantal personen, die tot dan toe veelal onbekenden waren voor elkaar, betrokken bij problemen die hen zelf aangingen. Oud-secretaris van de CBTB, drs. A. Stokkers, kenschetste het overlegnetwerk in de landbouw als 'een breed gedragen democratisch besluitvormingsproces' gekenmerkt door een getrappt bestel waarin heel veel boeren meepraatten en hun zegje deden.

'Het landbouwbeleid ging bepaald niet buiten de boeren om. Ook al waren ze het met een bepaald standpunt niet eens, ze hadden er wel van gehoord, wisten er van en legden er zich dan bij neer.⁷¹

Daarnaast vaardigde de Stichting vertegenwoordigers af in een groot aantal externe organen van zeer verschillende aard, die direct of indirect verband hielden met de agrarische sector. Zo somt het jaarverslag van 1950 er ruim honderd op, uiteenlopend van productschappen tot de Natuurbeschermingsraad bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.⁷²

Tengevolge van de uitbreiding van de werkzaamheden van de Stichting - ook de secretariaatsfuncties van de interne commissies werden verricht door medewerkers van de Stichting - zag het bestuur zich genoodzaakt vrij veel nieuwe functionarissen aan te stellen. In hun benoemingen is de hand van Herman Derk te herkennen die al eerder zijn opvattingen hierover had kenbaar gemaakt: '...een van de mooiste maar ook een van de moeilijkste opgave van elk bestuur [is], om door bekwame jonge krachten den staf van daadwerkelijke medewerkers op peil te houden en uit te breiden.'⁷³ Bij de Stichting benoemde hij in hoofdzaak jonge, enthousiaste en deskundige krachten. Daarbij richtte hij zich bij voorkeur op afgestudeerde academici van diverse disciplines: landbouwingenieurs, economen, juristen. Desgevraagd zei één van hen, mr. B.W. Biesheuvel, die als jong jurist in 1948 solliciteerde naar de functie van secretaris buitenland, dat Herman Derk een voorkeur had voor jongeren omdat hij vertrouwen had in de jeugd. Op de vraag van Biesheuvel of hij niet te jong was voor die functie had Herman Derk geantwoord: 'Dat wordt elke dag beter.'⁷⁴

De Stichting en later het LBS fungeerden als kweekvijvers voor jong talent. Meerdere van de bij die organisaties werkzame medewerkers bekleedden later belangrijke functies in de agrarische sector, in de wetenschap en in de politiek. Om er enkelen te noemen: mr. B.W. Biesheuvel (voorzitter CBTB, minister van Landbouw en Visserij, minister-president), mr. F.F.X. Cerutti (hoogleraar), dr. G. Heida (hoogleraar), dr. J. de Hoogh (hoogleraar), dr. F.W.J. Kriellaars (hoogleraar) en mr. V.A.M. Marijnen (minister van Landbouw en Visserij).

Volgens M. van Bottenburg, die onderzoek verrichtte naar de Stichting van de Arbeid van 1945 tot 1995, komen de pretenties van een bestuur het meest duidelijk tot uiting in de vergaderfrequentie.⁷⁵ Gemeten naar deze maatstaf koesterde het bestuur van de Stichting voor de Landbouw hoge pretenties. Van 1947-1954 vergaderde het DB van de Stichting iedere week een hele dag en het HB een- of tweemaal per maand.⁷⁶ Ook kunnen bestuurspretenties worden afgeleid uit omvang en inhoud van de jaarverslagen. Was het jaarverslag van 1945-1946 nog beperkt tot ruim honderd dertig pagina's, geleidelijk breidden de jaarverslagen zich uit tot boekwerken van meer dan zeshonderd pagina's. Daarin werd uitvoerig verantwoording afgelegd van het

gevoerde beleid door zowel de landelijke als de provinciale samenwerkingsverbanden.⁷⁷

Als graadmeter voor het belang dat de zes organisaties hechtten aan de samenwerking kan de aanwezigheid in de HB-vergaderingen worden gehanteerd. Uit de presentielijsten blijkt dan dat de landarbeidersbonden een iets groter belang toekenden aan de samenwerking in de Stichting dan de landbouworganisaties: zij kenden een aanwezigheid van gemiddeld vierentachtig procent, de landbouworganisaties van tachtig procent. Gemeten naar de afzonderlijke organisaties scoorden de landarbeidersbonden NBAL en NCLB even hoog, namelijk zesentachtig procent, St. Deusdedit bleef steken op tachtig procent. Van de drie CLO's voerde het KNLC de ranglijst aan met zesentachtig procent, gevolgd door de KNBTB met drieëntachtig en de CBTB met tweeënzeventig procent.⁷⁸ De lage score van de CBTB is opmerkelijk, maar de beschikbare archieven geven geen aanknopingspunten voor een verklaring hiervan.

BETEKENIS HERMAN DERK

De totstandkoming van de Stichting was in hoofdzaak te danken aan Herman Derk. Dit kan worden geïllustreerd met de meningen van vier personen die hem tijdens zijn voorzitterschap vanaf de jaren rond 1945 tot 1960 van dichtbij meemaakten.

H.Th.M. Grevers, hoofd bibliotheek en documentatie van het secretariaat vanaf 1945, omschreef hem als 'de grootste persoonlijkheid in de Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog. H.D. Louwes heeft meer voor het bijhouden van de boeren en hun ontwikkeling na de oorlog gedaan dan welke ingenieur, professor of doctor dan ook.'⁷⁹ Mr. B.W. Biesheuvel, secretaris commissie Buitenland van 1947 tot 1952, van 1952-1959 secretaris van de CBTB en van 1959 tot 1963 voorzitter van die bond, zag als de grote verdienste van Herman Derk 'dat hij de landbouw organisatorisch een heel sterke, invloedrijke positie heeft gegeven. Hij was *de* grote voorvechter van de samenwerking.'⁸⁰ W.M. Broeders, secretaris commissie Landbouwherstel vanaf 1948, was ervan overtuigd dat Herman Derk de Stichting voor de Landbouw voor elkaar had gekregen door 'iedereen met iedereen te laten praten: zet mensen bij elkaar, confronteer ze met de zaken die er zijn en probeer één lijn uit te stippelen en die had H.D. Louwes altijd voortreffelijk in zijn kop. Hij kwam er altijd uit. Hij had goed in zijn kop wat hij wilde, liet iedereen praten en hij luisterde goed. Hij kon goed luisteren, niet doen alsof maar echt luisteren. Hij was vriendelijk, hoffelijk, niet amicaal, welwillend. Hij was gewoon een maat groter qua intellect - qua lengte ook want hij was een lange - en qua doorzicht. Hij had altijd goed gevoel voor hoofd- en bijzaken.'⁸¹ C.G.A. Mertens, lid van het HB van de Stichting vanaf 1948 en van het DB vanaf 1950, was van oordeel dat

Herman Derk een 'wezenlijk aandeel' had gehad in de oprichting van de Stichting. 'De ideeën waren van hem, niet de uitwerking. Maar de ideeën van de samenwerking tussen de landarbeiders en de boeren, die ook wel bij anderen leefden, heeft hij tot realiteit kunnen brengen.'⁸²

Naast deze positieve kanten kende Herman Derk zijn minder aangename trekken. Eén daarvan was dat hij altijd zichzelf bleef, ongeacht in welke omgeving hij verkeerde. Dit mag op het eerste oog sympathiek lijken, voor Herman Derk betekende het dat hij zich niet aanpaste aan de in diverse kringen heersende zeden en gewoonten. Hij bleef de Groninger herenboer die ook buiten het formele overleg afstand bewaarde en amper deelnam aan informeel overleg. Zo min als hij 'een gezellige dorpsbewoner' was, zo min was hij een man die zich gemakkelijk bewoog in het informele circuit. Of, zoals mr. B.W. Biesheuvel het uitdrukte: 'Hij was geen soepele man. Weinig flexibel.' Volgens hem stond Herman Derk weinig open voor andere denkbeelden over de vraag hoe de Nederlandse landbouw georganiseerd moest worden.⁸³

Als voorzitter had Herman Derk een stimulerende invloed op de medewerkers en ook in dat opzicht droeg hij bij aan de voorspoedige start van de Stichting voor de Landbouw.

Oud-medewerker dr. J. de Hoogh karakteriseerde Herman Derk als 'een man van allure die alles wilde weten,' die trachtte in te spelen op toekomstige ontwikkelingen. Herhaaldelijk liep hij de kamer binnen van De Hoogh met vragen die 'hij tegenkwam in zijn denkwerk.' Zo had Herman Derk aan hem en zijn collega-econoom gevraagd 'om eens uit te rekenen wat het de staat zou kosten als de grond genationaliseerd zou worden.' Volgens De Hoogh was Herman Derk helemaal geen voorstander van gronationalisatie, maar 'hij was er gewoon erg mee bezig, ook met opvattingen die de zijne niet waren.'⁸⁴

Dat Herman Derk oog had voor de afnemers van landbouwproducten bleek bijvoorbeeld in 1948 toen het HB van de Stichting voor de Landbouw de aardappelteelt behandelde. Hij stelde toen voor, de consumenten via een opinieonderzoek te vragen welke eisen zij stelden aan de aardappel. 'Dan kan de teler daarmee rekening houden.' Van de overige bestuursleden kreeg hij geen bijval en zijn voorstel verdween van tafel.⁸⁵

5.5 ONDERHUIDSE SPANNINGEN

De voortvarende start van de Stichting voor de Landbouw zou kunnen doen vermoeden dat de vroegere scheidslijnen tussen de participerende organisaties tot het verleden behoorden. Dit bleek niet het geval te zijn. Ter illustratie van de onderliggende tegenstellingen tussen en binnen de organisaties twee krachtmetingen: de uitgave van een eigen orgaan door de Stichting voor de Landbouw en de keuze van de voorzitter.

UITGAVE EIGEN ORGAAN STICHTING VOOR DE LANDBOUW

De zeer dynamische en enthousiaste secretaris ir J. Vet hechtte veel waarde aan een goede voorlichting en was een groot voorstander van een eigen blad van de Stichting. Hij werd daarin krachtig gesteund door Herman Derk. In het HB van 25 juli 1945 was de heer Heutz, vertegenwoordiger van de *Boerenkrant*, aanwezig om na te gaan of de Stichting voor de Landbouw de *Boerenkrant* zou kunnen accepteren als officieel orgaan. Herman Derk wees Heutz er op 'dat een eventuele toezegging van de Stichting nog niets inhoudt van hetgeen het Publiekrechtelijk orgaan straks wil.'⁸⁶ Hij ging er klaarblijkelijk vanuit dat het bestuur akkoord zou gaan met een eigen blad. Hij had echter buiten de waard gerekend, in dit geval de CBTB en de KNBTB. Het hoofdbestuur van de CBTB had namelijk op 29 juni al besloten dat de bond een weekblad zou gaan uitgeven. De CBTB gaf dan ook aan dat deze bond besloten had, 'evenals vóór de bezetting, als C.B.T.B. weer een weekblad uit te geven en dit blad in het vervolg gratis toe te zenden aan alle leden der provinciale Organisaties...Tot hoofdredacteur werd benoemd de heer Chr. van den Heuvel...Het eerste nummer is reeds verzonden.'⁸⁷ In de betreffende notulen worden geen argumenten genoemd waarop dit besluit was gebaseerd. Aangenomen mag worden dat voorzitter C. van den Heuvel, die we eerder leerden kennen als een overtuigd voorstander van een eigen protestants-christelijke landbouworganisatie die niet was gecharmeerd van een sterke Stichting voor de Landbouw, de drijvende kracht was achter dit besluit. Ook de KNBTB was tegen een eigen orgaan van de Stichting, zoals uit de notulen van het DB van 16 juli 1945 kan worden afgeleid: 'De meerderheid van het bestuur van den KNBTB is van oordeel, dat zulks vooralsnog niet gewenscht is. De gewestelijke Bondsbladen kunnen in deze taak voorzien. De Stichting voor den Landbouw kan volstaan met het verstrekken van pers-mededeelingen, welke de gewestelijke bladen kunnen opnemen.'⁸⁸

Zoals we eerder zagen kende de KNBTB na de bevrijding een moeizame start in verband met onderlinge verdeeldheid over de te volgen koers. Een van de strijdpunten had betrekking op een al dan niet sterke Stichting voor de Landbouw. Klaarblijkelijk oordeelde de meerderheid van het DB dat vooralsnog een sterke Stichting niet gewenst was. Anders dan de CBTB was de KNBTB nog niet klaar voor het opnieuw uitgeven van een eigen blad. Het zou nog tot 1947 duren voordat het nieuwe blad *Boer en Tuinder* verscheen.⁸⁹

Ondanks de afwijzende opstelling van de confessionele boerenorganisaties drong Herman Derk er op aan spoed te betrachten met de uitgave van een eigen orgaan: als de diverse landbouwbladen één voor één zouden verschijnen kwam het blad van de Stichting achteraan en dat wilde hij niet. CBTB en KNBTB hielden echter voet bij stuk en het HB kwam niet tot een besluit. Op voorstel van Herman Derk werd een perscommissie ingesteld die een voor-

stel zou formuleren over de vraag hoe de agrarische pers in Nederland er uit zou moeten zien. Tot leden van de commissie werden benoemd ir. G.J. Heymeyer, mr. W. Rip, M. Ruppert en een nog te benoemen vertegenwoordiger van een van de landarbeidersbonden.⁹⁰ De drie eerstgenoemden vertegenwoordigden respectievelijk de KNBTB, de CBTB en de NCLB, alledrie sterk geporteerd voor het behoud van de eigen identiteit en daarmee voor het voortzetten van de uitgave van hun eigen blad. Het lag dan ook voor de hand dat Herman Derk en Vet het onderspit moesten delven. De Stichting kreeg niet de beschikking over een eigen blad. Wel besloot het bestuur maandelijks een *Mededeelingenblad* uit te brengen, waarin informatie werd verstrekt over de werkzaamheden van de Stichting. Het geven van achtergrondinformatie was echter niet toegestaan. Het *Mededeelingenblad* was alleen bestemd voor de secretariaten van de provinciale Stichtingen, vanaf eind 1946 uitgebreid tot de besturen van de zes deelnemende organisaties.⁹¹

Tegen de bedoeling in van Herman Derk en Vet bleven alle boeren en landarbeiders verstoken van rechtstreekse informatie door de Stichting. Georganiseerden kregen een door de eigen organisatie min of meer gekleurde berichtgeving, terwijl ongeorganiseerden helemaal in het ongewisse bleven over de verrichtingen van de Stichting.

Met dit besluit distantieerden met name de confessionele landbouworganisaties zich enigszins van hun eigen geesteskind. Het zou verstrekkende gevolgen hebben, aangezien deze organisaties veelal de verleiding niet konden weerstaan om de positieve gevolgen van het gevoerde beleid toe te schrijven aan de eigen organisatie en negatieve beslissingen op het bord te leggen van de Stichting, later van het LBS. Oud-voorzitter van het KNLC en van het LBS, ir. C.S. Knottnerus, verwoordde het aldus: 'Als er eens iets niet naar wens ging of iets helemaal de mist inging, was het altijd het Landbouwschap dat het gedaan had. En als iets goed uitpakte dan had niet het Landbouwschap maar de organisatie daarvoor gezorgd.'⁹² Bij de andere organisaties was het niet anders.

De landarbeidersbonden waren ontevreden over de gang van zaken, in hoofdzaak omdat zij het te omslachtig vonden dat hun bestuursleden de informatie van de Stichting moesten overbrengen aan hun leden. Zij gaven de voorkeur aan een eigen blad van de Stichting dat rechtstreeks aan hun leden zou worden toegezonden.⁹³

De afwijzing van een eigen blad van de Stichting was niet alleen een teleurstelling voor Herman Derk en Vet, ook voor de medewerkers van de Stichting. Voor de afdeling Voorlichting was het 'niet altijd even gemakkelijk aanvaardbaar.'⁹⁴ Mr. J.S. Biesheuvel, die in juli 1945 als adjunct-secretaris in dienst trad, formuleerde het later zo: 'Wij misten een blad. Wij moesten via de bladen van de organisaties bij de boeren komen. Het nadeel was, dat je dan alleen bij de georganiseerde boeren kwam. De ongeorganiseerden moesten over ons werk, standpunten en werkwijze lezen in de *Boe-*

rderij, een blad dat tégen ons schreef.' Hij stak niet onder stoelen of banken dat die gang van zaken hem destijds bijzonder had gehinderd in zijn werk.⁹⁵ Ook medewerkers van de provinciale Stichtingen moesten zich beperken in het uitdragen van de werkzaamheden en resultaten van het werk van de Stichting of van het Landbouwschap.⁹⁶ Zag Herman Derk zijn plannen voor een eigen blad van de landelijke Stichting voor de Landbouw afgewezen, in Groningen boekte hij meer resultaat. Hij slaagde er als voorzitter van de provinciale Stichting voor de Landbouw in, zijn medebestuurders te overtuigen van de waarde van een eigen orgaan. Dit betekende dat de provinciale Stichting in Groningen, als enige, wel een eigen blad *Landbouwberichten* uitgaf. Zij handhaafde dit tot aan de overgang naar het provinciale LBS. Toen kwam hieraan een einde.⁹⁷

VOORZITTERSCHAP STICHTING VOOR DE LANDBOUW

De verkiezing van Herman Derk tot voorzitter van de Stichting voor de Landbouw verliep, zoals eerder vermeld, niet altijd even soepel. Hierbij speelde zijn voorzitterschap van het KNLC een rol. Herman Derk was niet gelukkig met deze combinatie waarbij hij als voorzitter van de Stichting fungeerde als spreekbuis van de gezamenlijke organisaties, terwijl hij tevens als afgevaardigde van het KNLC werd geacht de standpunten van het KNLC uit te dragen. Ook in den lande werd zijn functie als voorzitter van het KNLC gemakkelijk verward met die van voorzitter van de Stichting. Herman Derk zocht naar mogelijkheden om uit deze impasse te komen. Hij zag zijn kans schoon nadat het HB van de Stichting in 1947 had besloten dat de voorzitter van de hoofdafdeling Sociale Zaken - A.W. Biewenga - voortaan zou fungeren als onafhankelijk voorzitter van die hoofdafdeling, terwijl de CBTB een nieuwe vertegenwoordiger aanwees als stemgerechtigd lid. Herman Derk achtte een dergelijke figuur ook wenselijk voor het voorzitterschap van de Stichting en hij legde dit voor aan het KNLC. Dit steunde hem hierin,⁹⁸ maar het DB van de Stichting stond er niet achter.⁹⁹ Naar alle waarschijnlijkheid sprak de CBTB hierover zijn veto uit, aangezien deze organisatie gekant was tegen een onpartijdig voorzitterschap van de Stichting.¹⁰⁰ De protestants-christelijke landarbeidersbond had hiertegen geen bezwaar.¹⁰¹ Hoewel het DB van de Stichting het verzoek van het KNLC met een negatief advies voorlegde aan het HB, verdedigde Herman Derk het voorstel van het KNLC in het HB van de Stichting op 15 oktober 1947. Hij gaf daarbij aan dat het idee uit zijn koker kwam omdat hij het bezwaarlijk achtte tegelijk vertegenwoordiger te zijn van de Stichting *en* van het KNLC. Zoals te verwachten viel nam het HB van de Stichting het negatieve advies van het DB over. Het was van mening 'dat het bezwaar van het KNLC in de praktijk wel mee zal vallen.'¹⁰² De standpuntbepaling van het HB, die een gevolg was van de autonomie van de aangesloten organisaties, sloot voor Herman Derk de mogelijkheid af zich vrij op te stellen in zijn optreden naar buiten.

De voortdurende strijd om het voorzitterschap, die telkens uitliep op een hernieuwde keuze van Herman Derk, gaf aan dat de gezamenlijke organisaties in feite geen alternatief zagen voor Herman Derk. Niet alleen stak hij, volgens informanten, met kop en schouders uit boven zijn medebestuurdersleden,¹⁰³ door zijn optreden had hij het vertrouwen gewonnen van de landarbeidersbonden terwijl het KNLC zijn voorkeur bleef uitspreken voor Herman Derk. Ook de KNBTB steunde, ondanks interne verdeeldheid, zijn kandidatuur terwijl de CBTB, gezien de weinig bindende figuur van zijn voorzitter C. van den Heuvel, amper in aanmerking kwam om een voorzitter te leveren. Volgens ingewijden was het jaarlijkse gevecht om de voorzittersstoel in feite niet meer dan een rituele dans: KNBTB en CBTB speelden dit spel om aan hun achterban te laten blijken dat zij hun best hadden gedaan, maar dat hun kandidaat het niet had gehaald.¹⁰⁴

5.6 DUBBEL VOORZITTERSCHAP ONDER DRUK BIJ HET KNLC

Het dubbele voorzitterschap knelde niet alleen in de Stichting, ook binnen het KNLC liepen de spanningen hierover op. Zij kwamen voor het eerst scherp naar voren in het HB van januari 1948 tijdens een uitgebreide discussie over de verhouding tussen de Stichting voor de Landbouw en de standsorganisaties. In het HB bestond een duidelijk wantrouwen jegens de Stichting tengevolge waarvan Herman Derk min of meer in de verdediging werd gedrongen. Het bestuur kwam er niet uit en besloot een commissie in te stellen die met een nader voorstel zou komen.¹⁰⁵

Naar aanleiding van deze vergadering schreef Herman Derk enkele dagen later een uitvoerige brief aan de leden van het HB, waarin hij de verschillen van inzicht belichtte en van een eigen oordeel voorzag. Met betrekking tot de houding van het KNLC ten opzichte van de in de Stichting bedoelde bedrijfsgemeenschap - de samenwerking tussen boeren en landarbeiders - schreef hij dat deze binnen het KNLC 'niet meer welbewust wordt nagestreefd...men wordt niet meer gedragen - of werd het misschien ook nooit - door een klaar besef wat het streven naar een bedrijfsgemeenschap met zich medebrengt...Ik blijf het onze plicht achten als leiders onzer organisaties om ons door teleurstelling, hier ondervonden, niet te laten afdringen van de weg, welke wij welbewust hebben gekozen. Voor mij persoonlijk betekent deze ontwikkeling, dat ik in een moreel uitermate moeilijke situatie geraak. Wanneer ik als voorzitter van de Stichting naar buiten optreed, op persconferenties, tegenover de Volksvertegenwoordiging, in besprekingen met de Minister, dan voel ik mij daar inderdaad de voorman ener bedrijfsgemeenschap en meen ik, dat ik ook daartoe door U ben uitgezonden. Ik doe dan een beroep, ook naar buiten, op de betekenis en hechtheid dezer bedrijfsgemeenschap en wij moeten vaststellen, dat zij in den lande indruk heeft gemaakt...Men zal op grond van deze uiteenzetting nu wel kunnen aanvoelen, hoe onoprecht ik het in wezen gevoel, wanneer ik

naar buiten optredende in naam van een hechte bedrijfsgemeenschap, naar binnen steeds weer aanvoel, dat zij niet of maar in zeer bescheiden mate aanwezig is en sommigen onder ons haar principieel zelfs niet meer willen. Dit alles brengt mij in een innerlijk conflict en in een mijns inziens niet meer geheel oprechte houding tegenover de landarbeidersorganisaties.' Hij hoopte op een rustige gedachtewisseling en gaf aan 'allerminst vervuld [te zijn] van defaitisme ten aanzien van de taak van de algemene landbouworganisaties en hun vermogen zich te handhaven en te ontplooien. Wel bekruipt mij de vraag dat wij daartoe niet een politiek in grote stijl hebben kunnen ontwerpen en onze kracht verdoen op ondergeschikte fronten. Juist omdat deze dingen mij zo buitengewoon ter harte gaan en ik vóór alles hoop, dat ook onder de tegenwoordige buitengewoon moeilijke omstandigheden, onze Maatschappijen en het KNLC hun traditie van leidinggevende organisatie te zijn onverzwakt kunnen handhaven, wint in onze vergaderingen mijn bewogenheid het wel eens van de plicht tot rustige, zakelijke leiding.' Hij sprak de hoop uit dat zijn schrijven zou bijdragen aan wederzijds begrip.¹⁰⁶ Herman Derks brief had niet het beoogde resultaat.

KEUZE HERMAN DERK: VOORZITTER KNLC OF STICHTING VOOR DE LANDBOUW?

De toenemende verwijdering tussen Herman Derk en het HB van het KNLC kwam enkele maanden later scherp naar voren in het HB op 26 mei 1948. Hoewel de kwestie van het voorzitterschap niet was geagendeerd en Herman Derk afwezig was wegens verblijf in het buitenland, stelde een bestuurslid het dubbele voorzitterschap aan de orde. Na een korte discussie concludeerde het HB dat de bestaande situatie, waarbij Herman Derk als voorzitter van het KNLC tevens als afgevaardigde van het KNLC het voorzitterschap van de Stichting bekleedde, 'niet gewenst' was. Het HB besloot dit punt uit te stellen tot de volgende vergadering waarin 'de voorzitter zelf aanwezig zal zijn en een vruchtbare discussie mogelijk wordt geacht.'¹⁰⁷ Deze gang van zaken tekent de sfeer tussen Herman Derk en het HB van het KNLC. Het HB had impliciet de wens te kennen gegeven dat Herman Derk zich zou terugtrekken als voorzitter van het KNLC.

In het daarop volgende HB nam Herman Derk niet deel aan de discussie over dit, nu wel geagendeerde, onderwerp. Hij beperkte zich tot het bevestigen van een opmerking van een bestuurslid dat de bestaande tegenstellingen ook voor de voorzitter persoonlijk niet gemakkelijk zou zijn.¹⁰⁸ Voorlopig trok Herman Derk geen consequenties uit deze actie, maar de kwestie baarde hem wel zorgen. Dit bleek in zijn vertrouwelijke brief aan de leden van het HB van het KNLC van 7 maart 1949 waarin hij de hand in eigen boezem stak. Hij vroeg zich af of hij wel goed leiding gaf aan de bestuursvergaderingen van het KNLC. 'Mijn nadenken heeft mij tot de overtuiging gebracht, dat deze vraag niet bevestigend moet worden beantwoord, doch dat ik - zij het

om verklaarbare redenen - teveel trachtte bepaalde leiding te geven en bepaalde inzichten op te leggen en daardoor te kort schiet in het geven van objectieve leiding en het juist beoordelen van wat er in het K.N.L.C. wordt gedacht en gedaan. Wanneer ik mijzelf dan afvraag: hoe komt dit, dan kom ik tot de volgende verklaring. Na de opheffing der landbouworganisaties in 1941 is een tijd gevolgd, waarin ik - zij het met enige overdrijving - kon zeggen: "l'Etat c'est moi". Ik bedoel daarmee, dat ik voor een belangrijk deel de verantwoordelijkheid in mijzelf moest vinden en dat ik weinig gelegenheid had om met anderen over de verschillende problemen te spreken. Na de bevrijding moest in snel tempo en met een zeker autoritair gezag verwerkelijk worden wat in de bezettingstijd op organisatorisch gebied was besloten. Ook dit bracht uiteraard een zekere autoritaire instelling met zich mede.' Volgens Herman Derk was de situatie binnen het KNLC na de bezettingstijd, mede als gevolg van vele bestuurswisselingen, 'zeer chaotisch en het nemen van spoedige beslissingen [was] dikwijls onvermijdelijk, [en hierdoor] vond de uit de bezettingstijd stammende autoritaire instelling versterking...Ik ben er mij heden echter van bewust, dat dit voor mijn positie als voorzitter van het K.N.L.C. een kwestie is van zijn of niet zijn...Samenvattend komt het erop neer, dat ik mij helder bewust geworden ben van het feit, dat ik mij bij het leiden van de vergaderingen en het vervullen van het voorzitterschap dus inderdaad zal moeten beperken tot het leiden der bespreking en het kanaliseren van meningen en niet moet trachten een bepaald inzicht doorgevoerd te krijgen, hetzij dat dit komt uit mijzelf of voortvloeit uit de noodwendigheid van het Stichtingswerk. Het voorgaande is uit de aard der zaak nog veel moeilijker geworden door de combinatie van twee functies, - het voorzitterschap van het K.N.L.C. en dat der Stichting voor de Landbouw - ik zal dan ook welbewuster dan tot nog toe moeten trachten de eerste functie niet te laten overschaduwen en beïnvloeden door de tweede. De ervaring heeft geleerd dat dit een bijna bovenmenselijke taak is, doch ik heb mij vast voorgenomen dit duidelijk voor ogen te houden. Op deze wijze en in deze geest wil ik dan trachten mijn functie als Uw voorzitter zo goed mogelijk te vervullen en te zien of een harmonische volbrenging van beide opgaven mogelijk is. Mocht zulks niet mogelijk blijken, dan zullen wij moeten trachten om in gezamenlijk overleg de beste oplossing te vinden.¹⁰⁹

Herman Derk slaagde er niet in, beide functies zodanig met elkaar te verenigen dat de bestaande onvrede binnen het KNLC luwde. Zijn positie was intussen allerminst benijdenswaardig terwijl zijn invloed aanmerkelijk verminderde. Zo moest hij met lede ogen aanzien dat het HB van het KNLC meerdere malen besloot afkeurende brieven te richten tot de Stichting, dus tot Herman Derk, over de handelwijze van de Stichting.¹¹⁰ In januari 1950 bracht Herman Derk in het HB van het KNLC zijn positie als voorzitter van de Stichting en van het KNLC ter sprake. Hij achtte deze zeer moeilijk en, hoewel hij op dat moment geen oplossing zag, wilde hij wel trachten deze te vinden.¹¹¹ Helaas ontbreken in het archief van het KNLC de notulen van de

HB-vergaderingen van maart en april 1950. Aangenomen mag worden dat Herman Derk, in de geest van zijn vertrouwelijke brief van maart 1949 na overleg met het bestuur, in die periode zijn ontslagname als voorzitter van het KNLC kenbaar maakte. Dit valt af te leiden uit de notulen van het HB van mei 1950, waar de vraag naar geschikte kandidaten voor het voorzitterschap van het KNLC werd besproken.¹¹²

Ondanks de stroever wordende verhoudingen zette Herman Derk zijn werkzaamheden als voorzitter van het KNLC voort. Op verzoek van het HB van 26 juli 1950 schreef hij een nota over de toekomstige taak van de Stichting naast het LBS. Hierin maakte hij zich onder andere sterk voor de samenwerking tussen boeren en landarbeiders. Als 'ethische beweegredenen' voerde hij aan 'de betekenis van de arbeid als levensopdracht in den mens die arbeider is en de ontplooiing van zijn verantwoordelijkheid en medeleven'.¹¹³ Met betrekking tot het overnemen van taken door het LBS was hij van mening dat het LBS slechts een beperkt aantal taken kon overnemen van de Stichting voor de Landbouw en uit dien hoofde achtte hij het handhaven van de samenwerking in een soort Stichting naast het LBS dringend gewenst. Het HB volgde hem hierin niet. Het was van oordeel dat een vrijwillig samenwerkingsorgaan, naast het LBS, weinig bestaansrecht en invloed zou hebben. Bovendien was, volgens mr. C.Th.E. Graaf van Lynden van Sandenburg, die tevens secretaris was van de Wetgevingscommissie, gebleken dat geen van de zes organisaties bereid was na de totstandkoming van het LBS jaarlijks nog een fors bedrag te verstrekken voor een orgaan van samenwerking.¹¹⁴ Een en ander manifesteert duidelijk dat de invloed van Herman Derk in het KNLC tanende was.

In zijn afscheidsrede op de algemene vergadering van het KNLC op 24 november 1950 gaf Herman Derk aan dat na vijf jaar het dubbele voorzitterschap niet meer mogelijk bleek. Wel liet hij doorschemeren dat het neerleggen van het voorzitterschap van het KNLC niet alleen zijn eigen keuze was geweest: 'Deze oplossing [is] de beste voor alle betrokkenen en zij kan in volle vrede en overtuiging ook door mij worden aanvaard'.¹¹⁵

Uit deze formulering kan de ontstane verwijdering tussen Herman Derk en het KNLC worden afgeleid. Naar alle waarschijnlijkheid nam het KNLC hem vooral zijn voortdurende inzet ten gunste van samenwerking met de landarbeiders niet in dank af. De meest concrete aanwijzing hiervoor is het in januari 1951, ruim een maand na zijn aftreden als voorzitter van het KNLC, voor het eerst sinds juli 1941 opnieuw in het leven roepen van het reguliere maandelijkse overleg tussen de drie CLO's. Deze besprekingen dienden veelal als voorbereiding van de bestuursvergaderingen van de Stichting. Er werd veel aandacht besteed aan onderwerpen die betrekking hadden op de samenwerking met de landarbeidersbonden. Wegens het ontbreken van notulen van de eerste bijeenkomst kan niet worden nagegaan van welke organisatie het initiatief uitging.¹¹⁶ Aangenomen mag worden dat

binnen de drie CLO's hierover vooraf onderling beraad had plaats gevonden en het moet niet uitgesloten worden geacht dat deze stap voor Herman Derk de druppel was die de emmer had doen overlopen. Het lijkt weinig aannemelijk dat hij hieraan zijn medewerking zou hebben verleend.

De algemene vergadering van het KNLC benoemde Herman Derk tot erelid en tevens tot adviserend lid.¹¹⁷ Daarnaast bleef hij, ondanks zijn aftreden als voorzitter, lid van het HB van de Stichting voor de Landbouw als vertegenwoordiger van het KNLC.¹¹⁸

Tot zijn opvolger als voorzitter van het KNLC werd benoemd de achtendertigjarige ir. C.S. Knottnerus, tot dan toe werkzaam als landbouwleraar en als ambtenaar bij het ministerie van Landbouw en Visserij.¹¹⁹ Oud-medewerker van het LBS en latere hoogleraar aan de Landbouwuniversiteit Wageningen dr. J. de Hoogh, die zowel Herman Derk als Knottnerus van nabij meemaakte, zei over hen: 'H.D. Louwes had iets profetisch in zijn houding en misschien ook wel een zekere naïviteit. Knottnerus was meer een realist, die kon terug meppen. Dat was niets voor H.D. Louwes. Die bleef een heer.'¹²⁰

Tengevolge van zijn aftreden als voorzitter van het KNLC *en* het in het leven roepen van het reguliere overleg tussen de drie CLO's werd Herman Derk in feite een voorzitter zonder achterban. Door de hervatting van het reguliere overleg tussen de drie CLO's was hij niet meer betrokken bij het rechtstreekse overleg tussen de besturen van de boerenorganisaties. Hun standpunten in de Stichting waren immers voorbereid in onderling overleg. Wel bezocht hij, evenals voorheen, regelmatig de ledenvergaderingen van de afdeling Leens van de GML.¹²¹

Herman Derk had ook afstand kunnen doen van het voorzitterschap van de Stichting voor de Landbouw, maar daarvoor koos hij niet: 'Zoals men wel zegt, dat iemand niet ongestraft onder de palmen wandelt, zo kan men ook zeggen, dat de traditie van vijf jaren voorzitter van de Stichting te zijn geweest niet ongemerkt aan mijn vorming, inzichten en onbevangenheid is voorbijgegaan.'¹²² Wilde Herman Derk nog zoveel mogelijk van zijn doelstellingen bereiken, dan was zijn keuze voor het voorzitterschap van de Stichting de meest voor de hand liggende.

5.7 VERHOUDING DRIE CLO'S TOT DE STICHTING VOOR DE LANDBOUW

Zoals eerder vermeld lag het oorspronkelijk in de bedoeling dat de in de Stichting voor de Landbouw samenwerkende organisaties zich na de oprichting van dit samenwerkingsorgaan zouden beperken tot sociaal-culturele activiteiten, terwijl de Stichting de belangenbehartiging in ruime zin op zich zou nemen.

Voor de CBTB en de KNBTB was deze beperking van werkzaamheden al snel onbevredigend. Het strookte niet met de uitgangspunten van beide organisaties. De CBTB ging uit van het principe 'soevereiniteit in eigen kring' waarbij iedere levenskring een zekere zelfstandigheid had. De staat mocht slechts ingrijpen ten behoeve van het algemeen belang. De KNBTB baseerde zich op het subsidiariteitsbeginsel wat inhield dat een hoger orgaan alleen die taken van een lager orgaan mocht overnemen die dit niet aankon.

In november 1945 kwam het HB van de CBTB tot de conclusie dat de bond ook een taak had op het terrein van de materiële belangenbehartiging. Volgens secretaris Rip waren dat de onderwerpen die de leden bezighielden. In de vergaderingen ging het 'bijna uitsluitend over melk, tarwe, vee, belastingen, enzovoort.' Het HB besloot op plaatselijk, provinciaal en landelijk gebied commissies in te stellen voor onder andere akkerbouw, veehouderij en sociale zaken ter voorbereiding van de besluitvorming in de overeenkomstige commissies van de Stichting.¹²³

Ook de KNBTB had geen vrede met de beperkte doelstelling en het DB stelde in januari 1946 vast dat volgens het subsidiariteitsbeginsel datgene wat de KNBTB zelf kon doen, niet behoorde tot de taken van de Stichting.¹²⁴ Als gevolg hiervan pakte ook de KNBTB zijn vroegere werkzaamheden in grote lijnen weer op.

Door deze ontwikkelingen binnen de CBTB en de KNBTB voelde het KNLC zich onder druk gezet. Herman Derk zag zich al in december 1945 genoodzaakt ook het KNLC weer een ruimere taak toe te kennen dan oorspronkelijk in zijn bedoeling had gelegen. Hij constateerde dat de Stichting beter werkte 'dan de samenwerkende CLO's ooit hebben gekund. Bovendien is zij ingeburgerd. Op den duur zal zij zeker komen op de plaats waar zij behoort. Intussen moeten wij het KNLC weer sterk maken...Wij zijn met te groot enthousiasme gestart en moeten nu inbinden omdat er in Nederland blijkbaar een restauratie op politiek gebied op handen is.'¹²⁵ De voorgestelde herleving van het KNLC viel in goede aarde bij de bestuurders van de aangesloten landbouwmaatschappijen. Zij liepen toch al niet warm voor de in eerste instantie door Herman Derk aan hen toegeschreven sociaal-culturele taken.

De vraag was echter hoe het KNLC weer op gang kon worden gebracht: 'De Landstand ging er met al de bezittingen van het KNLC vandoor..., onze secretaris dr. H. Molhuysen is op pensioengerechtigde leeftijd gekomen en onze adjunct-secretaris ir. H. Smit ging naar de Directie van den Landbouw. Wij hebben geen middelen en geen functionarissen...en toch moeten wij vooruit.'¹²⁶ Dit zou nog de nodige problemen opleveren.

Contributieverhoging lag niet goed bij de achterban: 'Boeren willen eerst wat zien voordat ze betalen.'¹²⁷ Herman Derk was van mening 'dat het toch wel zeer droevig is, dat de boeren er niet toe kunnen worden gebracht hun organisaties financieel behoorlijk te steunen. De landarbeiders betalen een contributie van f 30,00 per jaar. De boeren zullen toch moeilijk kunnen

volhouden dat een contributie hen financieel moeilijk zal vallen. De Maatschappijen moeten hun leden bijbrengen dat een goede organisatie in hun eigen belang is en haar geld zeker zal opbrengen.' Hij vreesde 'dat de boeren anders achterop zullen raken bij de landarbeiders.'¹²⁸

FINANCIERING ALS MAATSTAF VAN BETROKKENHEID

Uit de mate van bereidheid van de organisaties hun financiële verplichtingen ten aanzien van de Stichting voor de Landbouw na te komen, kan worden afgeleid in welke mate de organisaties zich achter de doelstellingen van de Stichting stelden.

Vooropgesteld moet worden dat geen van de landarbeidersbonden ooit bezwaren maakte tegen de bij te dragen contributie. Zij hadden er dan ook een groot belang bij, aangezien de participatie in de Stichting voor de Landbouw een grote stap vooruit was op de weg naar officiële erkenning. Bovendien waren zij, in tegenstelling tot de boeren, vertrouwd met het betalen van hoge contributies. Op kritieke momenten in het bestaan van de Stichting lanceerden de landarbeidersbonden zelfs voorstellen tot verhoging van de voorgestelde bedragen. Hiervoor voelden de boerenorganisaties echter niets.

Herman Derk stelde de houding van de landarbeidersbonden meerdere malen ten voorbeeld aan de boerenorganisaties. Hij 'zou de organisatiebesturen wel willen toeroepen de leden steeds maar weer zo openhartig mogelijk in te lichten over het belang van de Stichting en hen bij tegenwerking onomwonden de waarheid te zeggen. Men moet niet bang zijn voor zijn leden.'¹²⁹

Behalve de landarbeidersbonden had de CBTB, als enige boerenorganisatie, geen problemen met het bij elkaar krijgen van de benodigde gelden voor de Stichting. Werden voor 1945 en 1946 nog leningen afgesloten, voor de daarop volgende jaren bood het bestuur alle leden een kwitantie aan van aanvankelijk vijf en later zes gulden, te betalen op vrijwillige basis. Met de opbrengst daarvan kon de CBTB ruimschoots aan zijn verplichtingen voldoen.¹³⁰ Hierbij dient in aanmerking te worden genomen dat de CBTB, met slechts zeventien procent van de bij de drie CLO's aangesloten leden veruit de kleinste boerenorganisatie,¹³¹ ook het meeste belang had bij de Stichting aangezien alle organisaties - ongeacht ledenaantallen - een gelijke invloed hadden in de Stichting.

De financiering van de Stichting leverde in 1945 geen grote problemen op. De periode besloeg slechts een half jaar en iedere organisatie zei toe, twintigduizend gulden bij te dragen.¹³² Deze vrij soepele toezeggingen waren mede gebaseerd op de verwachting van de meerderheid van het HB dat het LBS binnen afzienbare tijd zou worden opgericht. Het zou echter nog negen jaar duren voordat het zover was.

CBTB-voorzitter Van den Heuvel hield er rekening mee dat de pbo er niet zou komen. Herman Derk wees er in zijn reactie op 'dat wij niet meer terug

kunnen; voor dat geval moet de Stichting blijven doorwerken. Doet de boerenstand dit niet dan is zij ook nooit meer waard om één organisatie te hebben daar er nu hiervoor de kans bestaat. Men zal dan ook bijvoorbeeld nooit meer moeten spreken over achterstelling der boeren bij andere bedrijfs-genoten, etc.' Niemand reageerde op de stellingname van de voorzitter.¹³³ Het zou niet de laatste keer zijn dat Herman Derk dwars voor het HB ging liggen als bleek dat een of meer organisaties ter wille van financiële of andere bezwaren de taak van de Stichting wilden beperken of, in het ergste geval, beëindigen.

FINANCIERING UIT HEFFINGSGELDEN

Vanaf 1946 kwamen de financieringsproblemen scherper naar voren. Was de begroting van 1945 nog beperkt tot vijftigduizend gulden, voor 1946 was die verdrievoudigd en werd de jaarlijkse bijdrage per organisatie vastgesteld op zestigduizend gulden. Hiermee was het probleem echter niet opgelost want voor 1947 liep de begroting verder op tot een half miljoen. Dit was het gevolg van de sterke groei van de Stichting die mede ten koste ging van de taken van de afzonderlijke landbouworganisaties. Deze laatste zagen het toenemende belang van de Stichting met gefronste wenkbrauwen aan en zochten naar mogelijkheden de eigen organisatie te versterken.

Had de Stichting voor 1946 de financiële touwtjes nog met hangen en wurgen aan elkaar kunnen knopen, voor 1947 achtte Herman Derk het noodzakelijk dat het bestuur een principiële besluit nam over de financiering. Hij was van mening dat men, 'de mogelijkheid om het apparaat dat thans is opgebouwd weer af te breken verwerpend,' de beschikking zou moeten krijgen over de nodige financiële middelen: per organisatie tachtigduizend gulden. Daartoe waren de organisaties volgens hem niet in staat en hij stelde dan ook voor de regering te verzoeken dat deze, via het opleggen van heffingen op enkele producten, als incasseerder zou optreden en de hierdoor verkregen gelden zou overmaken aan de Stichting. Hij was van oordeel dat de organisaties, die tijdens de oorlog veel van hun vermogen hadden verloren, een moreel recht van spreken hadden. Het HB steunde Herman Derk in zijn voorstel dit met de minister te bespreken.¹³⁴

Al daags erna, op 22 augustus 1946, stelde de Stichting dit onderwerp aan de orde in de reguliere bespreking met minister Mansholt, die er positief tegenover stond.¹³⁵ Wel moest hij nog een vorm vinden die voor het ministerie van Financiën acceptabel was. Hierin slaagde hij: beide ministers verklaarden zich akkoord met heffingen op melk, suikerbieten, fabrieks- en poot-aardappelen, groenten en fruit. Door dit besluit kreeg de Stichting vanaf 17 augustus 1947 voor het lopende jaar de beschikking over bijna een miljoen gulden aan heffingsgelden.¹³⁶ Ook voor de volgende jaren werd de eigen bijdrage per organisatie vastgesteld op zestigduizend gulden en ontving de Stichting heffingsgelden, variërend van bijna één miljoen tot ruim twee

miljoen gulden naargelang de kosten van de Stichting.¹³⁷

AANHOUDENDE DISCUSSIES BINNEN KNBTB EN KNLC

De toekenning van heffingsgelden betekende allerm minst dat de discussies over de eigen bijdragen aan de Stichting tot het verleden behoorden. Vooral bij de KNBTB en het KNLC waren de problemen aanzienlijk. Beide organisaties hadden een vergelijkbaar probleem: een voorzitter die een krachtige Stichting voor de Landbouw voorstond terwijl het HB daarover sterk was verdeeld.

Bij de KNBTB was voorzitter Smits van Oijen voorstander van een sterke Stichting voor de Landbouw. In juli 1947 uitte hij in het DB van de KNBTB zijn zorgen over de opstelling van zijn eigen organisatie. 'In stichtingskringen [heeft men] het gevoel, dat de KNBTB wel eens wat terughoudend is. Het is een punt van grote zorg, dat de grootste organisatie in de verdere uitbouw van de Stichting terughoudendheid betoont.'¹³⁸ De bond achtte zich echter niet in staat om de voor 1948 gevraagde zestigduizend gulden op te brengen omdat contributieverhoging 'onmogelijk' was. Enkele bestuursleden tekenden ook bezwaar aan tegen financiering via heffingsgelden die zij zagen als een beïnvloedingsmogelijkheid door de overheid. Secretaris Roborgh wees fijntjes op de spagaat waarin de KNBTB zich bevond: hij vond het 'inconsequent dat - wanneer wij er enerzijds bezwaar tegen maken dat de Stichting met gelden van de Overheid wordt gefinancierd - wij anderzijds niet de plicht op ons nemen de benodigde gelden op te brengen.' Desondanks besloot het DB aan de Stichting mee te delen dat de KNBTB niet in staat was het gevraagde bedrag voor het jaar 1948 over te maken.¹³⁹ De soep zou niet zo heet gegeten worden als ze werd opgediend; uiteindelijk werd het verschuldigde bedrag overgemaakt.

Smits van Oijen nam begin 1949 ontslag als voorzitter van de KNBTB en werd opgevolgd door G.W. Kampschöer, tot dan toe voorzitter van de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (ABTB). Met betrekking tot de bijdragen aan de Stichting voor de Landbouw bleef de KNBTB verdeeld. In januari 1949 besloot het HB aan de Stichting mee te delen dat voor 1950 en volgende jaren de gebruikelijke materiële steun niet meer kon worden verleend. Men wilde de leden niet nog zwaarder belasten en anderzijds de ontwikkeling van het eigen organisatie-werk niet afremmen.¹⁴⁰ Geleidelijk verschoven de opvattingen waarbij het bestuurslid C.G.A. Mertens, die zich sterk maakte voor een bundeling van krachten in de land- en tuinbouw,¹⁴¹ zich meer en meer ontpopte als een voorstander van de Stichting die hij van groot belang achtte, ook voor de KNBTB. 'Deze instelling is ons meer waard dan de gevraagde bijdrage.'¹⁴² Het DB volgde hem met als gevolg dat de KNBTB zich in principe bereid verklaarde de contributie voor 1950 aan de Stichting te voldoen. Daarmee kwam een einde aan de periode dat de KNBTB aanvankelijk met dreigementen de Stichting onder druk zette,

terwijl de bond uiteindelijk toch aan de afgesproken verplichtingen voldeed.¹⁴³

In het KNLC werden de degens gekruist in het HB waar Herman Derk lijnrecht stond tegenover de Friese Maatschappij van Landbouw, in de persoon van haar secretaris dr. ir. J.B. van der Meulen. Deze benadrukte de taken van de landbouwmaatschappijen en zag voor de Stichting geen andere taak weggelegd dan de voorbereiding van de pbo. Van der Meulen. beschikte over een scherpe pen. Hij schrok er niet voor terug in het openbaar personen te beledigen op een zodanige wijze dat een van de HB-leden zich in het bestuur afvroeg of het nog wel mogelijk was met deze man samen te werken. Van der Meulen trok er zich weinig van aan. Desondanks was zijn invloed, mede door zijn grote kennis van zaken en zijn lidmaatschap van vele door het KNLC ingestelde commissies, groot. Vice-voorzitter van het KNLC ten tijde van Herman Derk, ir. M.A. Geuze, noemde Van der Meulen 'een heel lastige, moeilijke man,' sterk geporteerd voor de opbouw van de Stichting op bedrijfsgenoten. Van der Meulen had er zich nooit bij neergelegd dat Herman Derk op dat terrein concessies had gedaan. 'Hij heeft zich vaak heel beroerd tegen H.D. Louwes opgesteld in vergaderingen.'¹⁴⁴

Om de aangegane verplichtingen ten opzichte van de Stichting te kunnen voldoen verhoogde het HB van het KNLC het voor 1946 vastgestelde kwartje per lid voor de volgende jaren tot één gulden, plus zevenenhalve cent per hectare.¹⁴⁵ Voor een boer met een bedrijf van zestig hectare, zoals Herman Derk, betekende dit een verhoging van vijf gulden en vijftig cent per jaar. Zelfs dat ging niet altijd van een leien dakje. Zo deelde de afgevaardigde van de HML in het HB van het KNLC in september 1949 mee dat zijn organisatie niet in staat was om voor 1950 de volle contributie aan het KNLC af te dragen. 'Dit grieft spreker zeer, doch de boeren in de Hollanden blijken niet bereid te zijn zich grotere financiële offers te getroosten.'¹⁴⁶ Een door een commissie van het KNLC in 1947 uitgebracht rapport over de verhouding tussen de standsorganisaties en de Stichting, waarin ook Van der Meulen zitting had, beperkte de bewegingsruimte van de KNLC-vertegenwoordigers in de Stichting aanmerkelijk: zij dienden zich in de Stichting bij belangrijke algemene kwesties meer dan tot dusver te vergewissen van het standpunt van hun achterban; daarnaast werd het vetorecht van iedere organisatie benadrukt. Randvoorwaarde was dat de Stichting aan het KNLC niet meer dan zestigduizend gulden per jaar mocht kosten.¹⁴⁷ Met betrekking tot de financiën had het KNLC de grenzen getrokken; sindsdien maakte het de gevraagde zestigduizend gulden per jaar over aan de Stichting.

Op verzoek van het HB van de Stichting besloot de minister van LVV vanaf 1 oktober 1952 de kosten van de Stichting volledig te financieren uit heffingsgelden.¹⁴⁸ Zijn doel hierbij was de organisaties financieel te

ontlasten. De hiermee gemoeide bedragen - voor 1953 bijna drie miljoen gulden - waren praktisch niet meer op te brengen door de organisaties.¹⁴⁹ Hieruit kan tevens worden afgeleid dat de overheid veel waarde toekende aan het voortbestaan van de Stichting voor de Landbouw, in afwachting van de totstandkoming van het LBS. Met dit besluit behoorden de discussies over de bijdragen van de organisaties tot het verleden.

Een vergelijking met de Stichting van de Arbeid wijst uit dat ook die Stichting al in 1948 kampte met te hoog geachte kosten. De begroting voor dat jaar bedroeg ruim honderdzes- en zeventigduizend gulden, aanmerkelijk lager dan de vijfhonderdduizend gulden die de Stichting voor de Landbouw al voor 1947 had begroot. Beide Stichtingen kozen, om principiële redenen, voor een andere oplossing. Binnen de Stichting van de Arbeid waren de opvattingen over het definitieve karakter van de Stichting, en meer nog over een op te richten publiekrechtelijk bedrijfsorgaan, verdeeld. In hoofdzaak om die reden werd het voortbestaan in 1950 ter discussie gesteld.¹⁵⁰ De te hoog geachte bijdragen van werkgevers- en werknemersorganisaties hingen hiermee samen, maar waren niet doorslaggevend. Binnen de Stichting voor de Landbouw bestonden ook verschillen van opvatting over het belang van de Stichting, maar de voorstanders van het voortbestaan van de Stichting als voorbereidingsorgaan van het Landbouwschap trokken uiteindelijk aan het langste eind. Zoals wij eerder zagen speelde Herman Derk hierin een belangrijke rol.

5.8 LANDBOUWBELEID

Na de bevrijding voerde de regering met betrekking tot de landbouw een tweesporenbeleid. Op de korte termijn stonden het herstelbeleid en de zorg voor de voedselvoorziening centraal, voor de langere termijn richtte de overheid zich op structurele maatregelen ter verbetering van de positie van de landbouw. Mede in het belang van de export moest de kwaliteit van de producten worden verhoogd, onder meer door een verbetering van het land- en tuinbouwonderwijs en door een verlaging van de productiekosten met handhaving van het kleinbedrijf.¹⁵¹

PERIODE VAN SCHAARSTE

Het kortetermijnbeleid na de oorlog legde de nadruk op het herstel van de oorlogsschade en op een voldoende voedselvoorziening. In het kader van de wederopbouw dienden de kosten voor levensonderhoud zo laag mogelijk te blijven. Met dat doel voor ogen bepaalde de overheid goeddeels de producentenprijzen van de belangrijkste landbouwproducten en voedingsmiddelen. In deze periode gingen de meeste subsidies naar de consument in de vorm van subsidies op de voedselprijzen.¹⁵² Het voor de vaststelling van de producentenprijzen benodigde onderzoek werd, op advies van de land-

bouwminister S.L. Mansholt en met instemming van de Stichting voor de Landbouw, verricht door het Landbouw-Economisch Instituut.¹⁵³ Na overleg met de Stichting voor de Landbouw stelde Mansholt de prijzen voor de producenten vast, volgens de Stichting meerdere malen op een te laag peil. Op 22 juli 1946 richtte de Stichting een schrijven tot de 'Raad van Ministers' waarin zij pleitte voor toeslagen voor de lichte gronden, verhoging van de prijzen van de akkerbouwproducten en van de melk.¹⁵⁴ In 1947 verslechterde de situatie voor de boeren en had de Stichting geen overeenstemming met de minister van Landbouw kunnen bereiken over de vast te stellen prijzen. Bovendien waren de prijzen voor kunstmest en veevoeders sterk gestegen terwijl de droge zomer van 1947 veel boeren schade had berokkend. Dit alles vergrootte de onvrede bij de boeren, mede gevoed door de zeer hoge prijzen op de wereldmarkt waarvan de boeren niet konden profiteren. Met de door de overheid voor 1947 vastgestelde prijzen viel geen droog brood te verdienen.¹⁵⁵

Vooraf de kleine boeren, in hoofdzaak vertegenwoordigd door de KNBTB, waren de dupe van de ontstane situatie. De KNBTB drong dan ook aan op een toeslag voor de lichte gronden, een minimumprijs voor tuinbouwproducten en een verhoging van de melkprijs.¹⁵⁶ De Stichting nam de voorstellen van de KNBTB in grote lijnen over en wendde zich op 20 augustus 1947 tot de Volksvertegenwoordiging met het verzoek 'de Minister van Landbouw tot een andere politiek ten opzichte van de landbouw te brengen.'¹⁵⁷

In haar schrijven beriep de Stichting zich er op dat na de bevrijding 'onze boerenbevolking individueel en georganiseerd van ganser harte [heeft] willen meewerken aan een beleid, dat, uitgaande van de werkelijkheid onzer nationale armoede, de lasten evenredig zou verdelen...hier voelt onze agrarische bevolking zich ten zeerste teleurgesteld, om niet te zeggen ontgoocheld. Mede door de medewerking van de georganiseerde landbouw is het zeer zuinige agrarische prijsbeleid van de regering geslaagd, kunnen de diep ingrijpende maatregelen van graaninname en veelevering worden doorgevoerd en slaagt de Regering er in, vele landbouw- en veeteeltproducten belangrijk beneden de wereldmarktprijs in handen te krijgen, zulks bijv. in schrille tegenstelling met Frankrijk, waar een verplichte veelevering niet doorvoerbaar is en de Regering voor een prijs van ca. f40,00 per 100 kg. tarwe - dat is ongeveer een 100% hogere prijs dan in Nederland geldt - deze de boeren uit handen moet wringen. Wat in de landbouw mogelijk bleek, mislukte in handel en industrie. Daar werd de door ons getoonde medewerking niet gevonden, daar bleek òf de macht òf de wil der regering òf beide te kort te schieten.'¹⁵⁸

De KNBTB-vertegenwoordiger in de Stichting, J. Groen die tevens lid was van de Tweede Kamer, vertaalde de wensen van de Stichting in een naar hem genoemde motie-Groen die met algemene stemmen werd aangenomen.¹⁵⁹ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de georganiseerde

landbouw rijkelijk was vertegenwoordigd in de Tweede Kamer. Alleen al de KNBTB telde zeven Tweede-Kamerleden.¹⁶⁰ De motie-Groen noodzaakte de minister een bedrag ter waarde van zesentachtig miljoen gulden ter beschikking te stellen als tegemoetkoming aan de boeren.¹⁶¹

Ondanks de schaarste besteedde Mansholt, naast zijn taken op het terrein van de voedselvoorziening, al tijdens zijn eerste landbouwbegroting van 1946 aandacht aan de te voeren landbouwpolitiek in de toekomst. Daarbij legde hij de nadruk op verhoging van de productiviteit en op verlaging van de productiekosten, waarbij de inkomens in de landbouw op een redelijk niveau gehandhaafd moesten worden.¹⁶² Daarnaast moest de Nederlandse landbouw, wilde die in de toekomst blijven meedoen, hoge prioriteit toekennen aan kwaliteitsverbetering en aan bedrijfsrationalisatie. Ook bepleitte hij een omschakeling van het extensieve naar het intensieve landbouwbedrijf. In het parlementaire landbouwdebat waren de discussies met name gericht op de vraag of de Nederlandse landbouw zich in de toekomst nog kon meten met het buitenland. Verder kwam, in het kader van de noodzakelijk geachte verlaging van de productiekosten en verhoging van de productie, de rationalisatie aan de orde. Met betrekking tot de rationalisatie - die onder meer betere scholing en mechanisatie inhield - kwam vooral de positie van de kleine bedrijven ter sprake.¹⁶³

Naderhand scherpte Mansholt zijn voorgenomen beleid aan. Voor de noodzakelijk geachte concurrentie met het buitenland achtte hij mechanisatie onvermijdelijk, die bij de bestaande perceelsindeling niet mogelijk was. Hij vond het daarom nodig dat er op grote schaal herverkavelingswerkzaamheden zouden worden uitgevoerd.¹⁶⁴ Met dit doel verruimde hij in 1954 de bestaande Ruilverkavelingswet. Hierdoor werden grootschalige ruilverkavelingen mogelijk die in de volgende decennia een hoge vlucht zouden nemen.¹⁶⁵

Het gevoerde landbouwbeleid had onder andere tot gevolg dat het productiepeil rond 1950 lag op het vooroorlogse niveau: als economische sector had de landbouw zich hersteld.¹⁶⁶

KLEINE BOEREN

Al vóór de Tweede Wereldoorlog waren er rapporten verschenen over het kleine-boerenvraagstuk. Onder kleine boeren verstond men aanvankelijk boeren met bedrijven tot vijf hectare, naderhand lag de grens bij tien hectare. Ze waren voor het merendeel gevestigd op de arme zandgronden in het zuiden en oosten van het land, voor een kleiner deel in de noordelijke provincies. De bedrijven waren meestal gezinsbedrijven, waar naast de boer ook de overige gezinsleden in de arbeid voor het bedrijf waren betrokken. Deze boeren werkten zonder arbeiders in loondienst. In 1950 maakten zowel de bedrijven tot vijf hectare als die van vijf tot tien hectare ruim dertig procent uit van het totaal aantal bedrijven. In totaal ging het dus om bijna

twee derde van de boerenbedrijven in Nederland.¹⁶⁷ Van deze kleine boeren was minder dan de helft aangesloten bij een van de drie CLO's.¹⁶⁸

Ook de landbouworganisaties, met name de KNBTB en het KNLC, hadden zich in de jaren dertig gebogen over de problematiek van de kleine boeren. In het verlengde daarvan richtte de Stichting voor de Landbouw in 1946 een 'Kleine-boerencommissie' op die tot taak had plannen te maken 'tot de economische en sociale verheffing van het kleine boerenbedrijf'.¹⁶⁹ Voorzitter was dr. ir. W.J. Drogen, in de jaren dertig actief in de landelijke Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven en tijdens en na de oorlog in de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, terwijl drs. F.W.J. Kriellaars, medewerker van de Stichting, het secretariaat voerde.¹⁷⁰ Rapporten van deze commissie kwamen meerdere malen aan de orde in het HB van de Stichting, maar die besprekingen riepen een beeld op van machteloosheid.¹⁷¹ Geconstateerd moet worden dat de Stichting geen oplossing zag voor het kleine-boerenvraagstuk. Overigens worstelde niet alleen Nederland met deze kwestie, het was het centrale probleem van de landbouw in heel West-Europa.¹⁷²

Mansholt toonde zich voorstander van een geleidelijke - zonder dwang uit te voeren - sanering van landbouwbedrijven ten gunste van het economisch rendabele bedrijf.¹⁷³ Zijn visie sloot aan bij die van Herman Derk die al in de jaren dertig te kennen had gegeven geen toekomst te zien voor de kleine bedrijven, maar tegelijkertijd pleitte voor een menswaardig bestaan via gerichte steun aan de kleine boeren door het ministerie van Sociale Zaken. Vanaf begin jaren vijftig verrichtte het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) onderzoek naar de moeilijkheden van de kleine boeren op de zandgronden. In 1951 bracht het een rapport uit waarin het kleine-boerenvraagstuk werd gedefinieerd als een algemeen landbouwvraagstuk. De onderzoekers constateerden dat de kern van het probleem lag in de wanverhouding tussen het aantal mensen en de beschikbare cultuurgrond. Het rechtstreekse gevolg van dit arbeidsoverschot leidde tot een te lage arbeidsproductiviteit, met name op de te kleine bedrijven.¹⁷⁴ Een vervolgonderzoek toonde aan dat het kleine-boerenvraagstuk in 1953 slechts weinig van zijn scherpte had verloren.¹⁷⁵

Een groot aantal agrarische jongeren was, naarmate de bestaanszekerheid voor het kleine bedrijf wegviel, aangewezen op een beroep buiten de landbouw. Daarvoor was een omschakeling noodzakelijk die traag verliep, in hoofdzaak veroorzaakt door de hechte, traditionele gemeenschap waar de agrarische bevolking in een zeker isolement voortleefde en boerenzoons bijna vanzelfsprekend kozen voor een bestaan in de landbouw. Wel zetten boerenzoons op de kleine bedrijven als eersten de stap naar beroepen in andere sectoren, terwijl de jonge boeren op de grotere bedrijven de keuze langer uitstelden. Eind jaren vijftig was er voor een groot aantal kleine

bedrijven geen opvolger meer beschikbaar, terwijl op de grotere bedrijven nog een overschot was aan boerenzoons, werkzaam op het ouderlijk bedrijf.¹⁷⁶

Bedrijfsvergroting, intensivering van de productie, emigratie en overschakeling naar een ander beroep werden door zowel overheid als georganiseerde landbouw aangedragen als mogelijke oplossingen van het kleine-boerenvraagstuk. Vermindering van het aantal bedrijven, waar het LEI al in 1951 op aandrong, was voor de georganiseerde landbouw en de overheid klaarblijkelijk nog geen haalbare optie. Het zou tot de jaren zestig duren voordat dit onderdeel zou gaan uitmaken van het landbouwbeleid.¹⁷⁷

VRIJWILLIGE SANERING

Zoals reeds eerder vermeld gaf Mansholt de voorkeur aan vrijwillige sanering. Aanvankelijk was zijn beleid gericht op intensivering van de productie en op vergroting van bedrijven. In nauw overleg met het bedrijfsleven voerde Mansholt een doeltreffende kleine-boerenpolitiek door het stimuleren van de intensivering. Zo nam van 1949 tot 1953 de melkveebezetting op kleine bedrijven toe met elf procent, de varkensstapel met bijna tweehonderd procent en de pluimveestapel met vijfenzeventig procent. Het sluitstuk van deze politiek was de oprichting van het Borgstellingsfonds in 1951 dat de boeren in staat stelde gemakkelijker tot nieuwe investeringen over te gaan.¹⁷⁸ Op de gemengde bedrijven streefde men, naast intensivering van het bedrijf, naar schaalvergroting door specialisatie op een klein aantal productierichtingen.¹⁷⁹ Naar alle waarschijnlijkheid werd hier mede de basis gelegd voor de latere intensieve kippen- en varkenshouderij.

Voor de voor bedrijfsvergroting benodigde grond gingen de gedachten uit naar de pas drooggelegde Noordoostpolder. Deze bleek echter onvoldoende om het overschot aan jonge boeren op te vangen. Bovendien bestond bij een groot aantal van daarvoor in aanmerking komende jonge boeren in Zuid-Nederland, waar het kleine-boerenvraagstuk het meest pregnant naar voren kwam, weinig belangstelling.¹⁸⁰

Het lukte slechts mondjesmaat om het arbeidsoverschot in de landbouw op te lossen.¹⁸¹ Wel nam het aantal kleine bedrijven van een tot vijf hectare af, mede tengevolge van het gevoerde landbouwbeleid. Waren dit er in 1938 nog ruim zesenzestigduizend, daarna daalde het via zestigduizend in 1950 tot zesendertigduizend in 1959 in twintig jaar was het aantal kleine bedrijven bijna gehalveerd. Ging de vermindering van het aantal bedrijven tot vijf hectare tot 1959 nog ten gunste van de bedrijven tot tien hectare, in de daarop volgende tien jaar liep ook het aantal bedrijven tot tien hectare terug met bijna eenderde.¹⁸²

Gezien de bevolkingsdruk op het platteland zochten de overheid en de

Stichting voor de Landbouw naar mogelijkheden van emigratie van boeren en landarbeiders. In de eerste naoorlogse jaren verliep de emigratie moeizaam wegens het ontbreken van deviezen, vanaf eind jaren veertig kwam er meer vaart in met een duidelijke top in het begin van de jaren vijftig. Daarna nam de animo voor emigratie weer af. Van 1949 tot en met 1957 emigreerden in totaal bijna vijfentwintigduizend agrariërs, van wie vijftien procent boeren en vijfentachtig procent landarbeiders. Canada was veruit het meest favoriete emigratieland.¹⁸³

VAN SCHAARSTE NAAR OVERVLOED

Binnen enkele jaren na de oorlog was de schaarste overwonnen en 1948 werd, volgens het *Jaarverslag van de Stichting voor de Landbouw 1948*, gekenmerkt door de overgang van schaarste naar overvloed. Voedselvoorzieningspolitiek ging over in landbouwpolitiek. Hierin kreeg de boer meer vrijheid, gekoppeld aan meer verantwoordelijkheid voor zijn eigen bedrijf. De overheid bepaalde nog slechts de prijzen van enkele hoofdproducten en verwachtte daarmee indirect ook voor de overige producten een redelijk marktprijspeil te kunnen bewerkstelligen.¹⁸⁴

In de boeren- en landarbeidersorganisaties groeide de onrust over de toekomst van de landbouw. In dat kader besteedde het HB van de Stichting op 20 oktober 1948 uitvoerig aandacht aan dit onderwerp. Het verklaarde zich in principe akkoord met de door de regering voorgestelde politiek en stelde een studiecmissie 'Landbouwpolitiek' in, bestaande uit landbouwdeskundigen onder voorzitterschap van dr. ir. G. Minderhoud, de vroegere secretaris van de GML en inmiddels hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.¹⁸⁵

In de opdracht aan de commissie-Minderhoud gaf de Stichting aan dat het landbouwbeleid moest voorzien in een redelijke beloning voor 'alle behoorlijk rationeel verrichte arbeid in de landbouw.' Ook was het HB van oordeel dat 'de realisering van een redelijke beloning voor de in de landbouw verrichte arbeid diende te geschieden niet door middel van een subsidiestelsel, maar door middel van de prijzen voor de voortbrengselen van de landbouw.'¹⁸⁶ De commissie-Minderhoud bleef binnen de opdracht van de Stichting en sprak in haar rapport van juni 1950 haar voorkeur uit voor het handhaven van minimumprijzen voor de belangrijkste producten van akkerbouw, veehouderij en tuinbouw. Een subsidiestelsel zou 'een odium van "steun" op de maatregelen [leggen], dat licht aanleiding kan geven tot onverkwikkelijk politiek getwist.'¹⁸⁷

De standpunten van het HB van de Stichting en van de commissie-Minderhoud met betrekking tot de ondersteuningsvorm lagen in het verlengde van de parlementaire besluitvorming over het Suikerwetje in 1929. Onder invloed van de landbouwspecialisten koos het parlement destijds om dezelfde reden voor productgerichte ondersteuning waarbij de nadruk sterk

lag op de prijspolitiek, terwijl bedrijfsgeoriënteerde ondersteuning met het accent op inkomenstoelagen werd afgewezen.

In oktober 1950 was het rapport-Minderhoud onderwerp van een uitvoerige maar vrijblijvende discussie in het HB van de Stichting. Het lag niet in de bedoeling dat de bespreking zou uitmonden in een besluit. Aan de discussie namen vertegenwoordigers van alle organisaties deel, met uitzondering van de KNBTB-vertegenwoordigers A.J. de Goeij, C.G.A. Mertens en dr. ir. A. Roebroek.¹⁸⁸ Hun zwijgzaamheid hing waarschijnlijk samen met het feit dat de KNBTB het rapport-Minderhoud intern niet aan de orde had gesteld. Enkele weken later, in november 1950, ging de bond hier wel toe over en stelde een commissie in onder leiding van Roebroek 'ter bestudering van het rapport over de landbouwpolitiek.'¹⁸⁹ Het DB van de KNBTB stelde het in mei 1951 door de commissie-Roebroek uitgebrachte rapport niet aan de orde, maar nam het voor kennisgeving aan. Verder besloot het DB het rapport intern te houden en 'niet door te zenden naar de Stichting.'¹⁹⁰ Uit de notulen blijkt niet op grond waarvan de KNBTB tot dit besluit kwam.

LANDARBEIDERS

In de landelijke Stichting werd het overleg tussen boeren en landarbeiders gevoerd in de hoofdafdeling Sociale Zaken, op provinciaal niveau door de provinciale Stichtingen. Een loonadvies werd landelijk vastgesteld, maar er waren enkele bepalingen waarvan provinciaal mocht worden afgeweken. Daarnaast was er een vrij gedeelte in de cao's. De overgang van de Stichting voor de Landbouw naar het LBS met de gewestelijke raden bracht hierin geen wijziging. De partijen, concreet de boeren- en landarbeidersorganisaties, sloten uiteindelijk de cao's af. Door deze gang van zaken kon na de oorlog een evenwichtig loongebouw worden opgetrokken. Voor de landarbeiders betekende dit dat door alle betrokken partijen werd geaccepteerd, dat hun loon gelijk moest zijn aan dat van werknemers die vergelijkbare arbeid op het platteland verrichtten.¹⁹¹ Hadden de landarbeiderslonen tijdens de bezetting al een behoorlijke stijging te zien gegeven, mede door de samenwerking in de Stichting werd deze lijn voortgezet. In vergelijking met 1939 waren de reële lonen voor landarbeiders in 1950 gestegen met ruim dertig procent terwijl de stijging van de lonen in de nijverheid beduidend geringer was.¹⁹²

Na de oorlog kozen steeds minder zonen van landarbeiders het beroep van hun vader.¹⁹³ De daling van het aantal landarbeiders was enerzijds een gevolg van de verminderde behoefte aan landarbeiders, anderzijds was de animo voor het landarbeidersberoep gedaald.¹⁹⁴ De belangstelling daalde niet alleen tengevolge van de verhouding tussen boeren en landarbeiders, de gehele positie van de landarbeider was in het geding. Factoren als algemene

vorming en vakonderwijs, huisvesting, promotiekansen, lonen, werktijden en andere arbeidsvoorwaarden, erkenning door de samenleving van landarbeid als geschoolde arbeid en als een volwaardig beroep speelden een grote rol. Als belangrijke oorzaak van de daling werd de geringe waardering voor het landarbeidersberoep gezien, zowel door de samenleving als door landarbeiders zelf. Een landarbeider oordeelde, pratend over de toekomst van zijn kinderen: "'Landarbeider kunnen ze altijd nog worden.'"¹⁹⁵ Vanaf eind jaren veertig, begin jaren vijftig nam het aantal landarbeiders versneld af. Dit hing deels samen met de voornoemde lage maatschappelijke waardering voor het beroep, maar de hoofdoorzaak lag in de toenemende mechanisatie en motorisering. Mede tengevolge van de gestegen landarbeiderslonen gingen de boeren er steeds meer toe over, paarden te vervangen door trekkers. Een bijkomend voordeel was dat de boer door vermindering van het aantal paarden minder veevoer hoefde te verbouwen en het vrijgekomen land voor andere gewassen kon bestemmen.¹⁹⁶ Was de komst van de trekker een belangrijke reden voor de afvloeiing van landarbeiders op de akkerbouwbedrijven, bij de melkveehouderij zorgde vanaf halverwege de jaren vijftig de melkmachine voor eenzelfde effect.¹⁹⁷

5.9 BOERENPENSIOEN IN DISCUSSIE

AANLOOP

Het door Herman Derk vanaf 1938 bepleite ouderdomspensioen voor boeren werd na de Tweede Wereldoorlog onderwerp van heftige discussies binnen de confessionele landbouworganisaties en daardoor ook binnen de Stichting voor de Landbouw.

Herman Derk had al meerdere malen aangegeven dat de sociale nood onder de kleine boeren groter was dan bij de landarbeiders. Daarop was zijn inzet gebaseerd voor de totstandkoming van een pensioenregeling voor boeren. Mede onder zijn invloed nam het KNLC dit standpunt over. Toen dan ook in de Stichting voor de Landbouw op 6 november 1946 het pensioenfonds voor landarbeiders aan de orde kwam, verbond het KNLC daaraan de voorwaarde dat ook kleine zelfstandigen verzekerd zouden worden.¹⁹⁸

Begin 1947 bracht de regering de oprichting van een eigen pensioenfonds voor de landbouw aanmerkelijk dichterbij. Naar aanleiding van de aanvraag van de Stichting, een bedrijfspensioenfonds voor landarbeiders in het leven te roepen, stelde de minister van Sociale Zaken, dr. W. Drees, de eis dat dit fonds ook zou gelden voor kleine zelfstandige boeren.¹⁹⁹ Hiermee verklaarden de zes binnen de Stichting voor de Landbouw samenwerkende organisaties zich op 16 april 1947 in principe akkoord.²⁰⁰ Deze principiële bereidverklaring suggereerde meer eensgezindheid bij de landbouworganisaties dan er in de praktijk zou blijken te zijn. De problemen kwamen vooral naar voren bij de confessionele boerenorganisaties.

De CBTB, die het boerenpensioen in eerste instantie niet had afgewezen vanwege de koppeling aan het pensioen van de arbeider, verzette zich naderhand tegen een pensioen voor boeren. In een hoofdartikel stelde *Ons Platteland* op 23 april 1947: 'Wij zijn tegenstanders van een dwangverzekering voor boeren en tuinders zelf. Men vermijdt dit woord angstvallig in de verschillende publicaties. Hier of daar is misschien wel een boer of tuinder die meent, dat hier wat schoons voor hem bereikt is. Zoodra de camouflage van het Landbouwcrisisfonds [waaruit gedurende den eersten tijd de benodigde bedragen genomen worden] verdwenen is en deze verzekering voor de boeren en tuinders, naakt-werkelijk voor onze plattelandsbevolking komt te staan, dan zal men ontwaren wat er gebeurd is. Dan zal men zien dat er een verplichte verzekering is, welke men zelf moet betalen. Dan zegt elke verstandige boer en tuinder (en deze zijn er gelukkig nog heel wat) daar heb ik de Overheid toch niet voor nodig.'²⁰¹ Dit artikel riep in de CBTB grote onvrede op. A.W. Biewenga, voorzitter van de Hoofdafdeling Sociale Zaken van de Stichting voor de Landbouw en tevens voorzitter van de Groninger CBTB, deelde op 28 april aan het HB van de CBTB schriftelijk mee dat hij zich genoodzaakt zag te bedanken als vertegenwoordiger van de CBTB in de Hoofdafdeling Sociale Zaken van de Stichting. Naast de ernstige meningsverschillen welke de afgelopen tijd binnen de organisatie naar voren kwamen ten aanzien van het te voeren sociaal beleid, was de directe aanleiding voor zijn brief de publicatie in *Ons Platteland* van 23 april 1947 over het landbouwbedrijfspensioen, 'blijkbaar van de hand van den hoofdredacteur, tevens voorzitter van den Bond.'²⁰² Vicevoorzitter W.P. Cnossen verklaarde zich solidair met Biewenga. Hij vroeg zich af 'waarom wel een werknemer gedwongen verzekerd mag worden en een werker op het eigen bedrijfje niet. Moet deze laatste dan maar overgegeven worden aan de Staatsarmenzorg?'²⁰³ Zij kregen onvoldoende steun aangezien het bestuur van de CBTB - lees: voorzitter C. v.d. Heuvel - zich op principiële gronden verzette tegen de verplichte opname van zelfstandigen in het pensioenfonds. De bond stelde dat iedereen verantwoordelijk was voor zijn eigen handelen. In dat kader achtte de CBTB het wel gerechtvaardigd dat landarbeiders beschermd werden tegen eventueel onrechtmatig handelen door anderen. Het tegen zichzelf beschermd worden druiste in tegen het principe van de eigen verantwoordelijkheid. Of, zoals in het *Gedenkboek CBTB* werd gesteld: '...waar zou men belanden, indien de overheid zich ook ging bemoeien met wat ieder voor zichzelf zou moeten doen?'²⁰⁴

De KNBTB liet zich in zijn bondsorgaan *Boer en Tuinder* van 19 april 1947 lovend uit over het voorstel om zowel kleine boeren als landarbeiders op te nemen in een verplichte verzekering: 'Voor het gehele landbouwbedrijf is thans [de] grondslag gelegd voor de totstandkoming van een sociale voorziening die verstrekkende gevolgen kan hebben voor de toekomst.'²⁰⁵ Ook sociaal gezien zou het een oplossing kunnen betekenen voor kleine boeren die eigenlijk te oud waren om hun bedrijfje nog te exploiteren, maar

dit wel moesten blijven doen omdat zij anders ten laste zouden komen van hun kinderen die het toch al zwaar genoeg hadden. Bovendien wachtten deze laatsten niet zelden op overname van het ouderlijk bedrijfje om eindelijk zelfstandig boer te kunnen zijn.²⁰⁶

TWEEDE FASE

In oktober 1947 kwam de zaak opnieuw in discussie omdat minister Drees de garantie vroeg dat de Stichting voor de Landbouw te zijner tijd een verzoek tot verbindendverklaring zou indienen.²⁰⁷ Om dit te bereiken was een eensgezind standpunt vereist van de zes organisaties in de Stichting. Met uitzondering van de CBTB handhaafden de organisaties in principe hun oorspronkelijk standpunt.²⁰⁸ De door Drees gestelde voorwaarde noodzaakte het HB, de zes organisaties een hernieuwde standpuntbepaling te vragen. Het KNLC en de daarbij aangesloten landbouwmaatschappijen beraadden zich uitvoerig over de vraag wie tot de groep kleine zelfstandigen gerekend moest worden. Ondanks vele discussies slaagden zij er niet in tot een bevredigende omschrijving hiervan te komen. Uiteindelijk nam het KNLC in de Stichting het standpunt in dat naar zijn oordeel alle agrarische zelfstandigen in het bedrijfspensioenfonds dienden te worden opgenomen.²⁰⁹

Bij de CBTB kreeg voorzitter Van den Heuvel, tegenstander van een boerenpensioen, het bestuur mee. Het HB van 14 mei 1948 handhaafde, ondanks een vurig pleidooi van Biewenga vóór opname, de overwegende bezwaren tegen het verplicht opnemen van zelfstandigen in het bedrijfspensioenfonds voor de landbouw.²¹⁰ Hoewel in het HB van 12 november de opvattingen enigszins waren verschoven ten gunste van verplichte verzekering, wees het HB het voorstel in meerderheid af. Als hoofdbezwaar voerde de bond aan dat binnen de CBTB voor een dergelijke verzekering bij een groot deel van de leden óf geen belangstelling bestond óf daartegen ernstige bezwaren rezen.²¹¹ De CBTB deelde dit op 16 november 1948 schriftelijk mee aan de Stichting.²¹²

Had de KNBTB zich in eerste instantie positief uitgelaten over het bedrijfspensioenfonds waarin ook kleine zelfstandige boeren werden opgenomen, langzaam maar zeker nam het verzet vanuit de gewestelijke organisaties, en met name vanuit de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), toe. De voorzitter van deze bond en latere voorzitter van de KNBTB, C.G.A. Mertens, merkte in het DB van 15 december 1947 op dat in Limburg grote bezwaren rezen tegen dit fonds. Het grootste probleem was dat de op te brengen premies vooral voor kleine boeren te hoog werden geacht. 'Wij halen ons een grote antipathie op de hals door hieraan mede te werken,' aldus Mertens. Volgens hem kon alleen de invoering van een kinderbijslagregeling voor zelfstandigen uitkomst bieden. Mertens stelde voor, het destijds door de KNBTB ingenomen positieve standpunt ten aanzien van het bedrijfspensioenfonds te herzien. Uiteindelijk besloot het

DB het oorspronkelijke standpunt te handhaven, mits de kinderbijslagwet spoedig tot stand zou komen.²¹³ Toen het onderwerp in september 1948 opnieuw aan de orde kwam handhaafde Mertens zijn eerder ingenomen standpunt. Ook de afgevaardigde van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB), J. Zegers, liet zich inmiddels negatief uit over een bedrijfspensioen voor de boeren. De Goeij, afgevaardigde van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB) liet weten dat zijn bond akkoord ging met de opname van zelfstandigen onder voorwaarde van het totstandkomen van een kinderbijslagregeling voor zelfstandigen. Een geheel tegengestelde opvatting bracht de afgevaardigde van de katholieke Land- en Tuinbouwbond (LTB) naar voren: in zijn gebied (West-Nederland) 'hunkerde' men naar de totstandkoming van deze regeling.²¹⁴

BESLISSING

Veel tijd hadden de organisaties niet meer om te komen tot een definitief standpunt. Nadat de Tweede Kamer het wetsontwerp inzake verplichte deelneming in een bedrijfspensioenfonds had aanvaard moest de Stichting, wilde het bedrijfspensioenfonds voor de landbouw per 1 mei 1949 in werking treden, vóór 1 april 1949 een verzoek daartoe indienen bij de minister van Sociale Zaken. In verband hiermee achtte de Stichting het van belang, nogmaals aan de zes organisaties de vraag voor te leggen of de verplichte deelneming zowel gold voor werknemers als voor zelfstandigen, of alleen voor de eersten. Concreet betekende dit dat vóór de vergadering van het HB van de Stichting op 16 maart 1949 de organisaties hun oordeel gevormd moesten hebben.

De drie landarbeidersbonden en het KNLC reageerden positief op de verplichte deelname van zowel boeren als landarbeiders.

Bij de CBTB schetste secretaris W. Rip de ontwikkelingen met betrekking tot dit onderwerp vanaf 1947 in een artikel 'Bedrijfspensioenfonds voor boeren?' Hij gaf aan 'dat er geen principiële bedenkingen tegen de hierboven geschetste wettelijke bevoegdheden zijn aan te voeren.' Voorts was hij van mening dat in de strijd om een rechtvaardig deel van het nationaal inkomen voor boeren, tuinders en hun arbeiders een sociale voorziening 'voor den oudendag geheel past.'²¹⁵ Ondanks deze openbare standpuntbepaling van zijn secretaris nam het HB van de CBTB het punt niet opnieuw in behandeling. Het besloot op 12 maart 1949 zijn standpunt van 12 november 1948 te handhaven.²¹⁶ Dit kwam er op neer dat de CBTB wel het pensioenfonds voor de landarbeiders steunde en het boerenpensioen afwees.

Het DB van de KNBTB belegde een extra vergadering voor 11 maart 1949. Daarin stelde voorzitter Kampschöer dat het ogenblik gekomen was dat elk van de vier gewestelijke organisaties zich moest uitspreken over de opname van zelfstandigen in het bedrijfspensioenfonds. Volgens Mertens durfde de

LLTB het om praktische redenen niet aan. Weliswaar achtte hij de opname van kleine boeren een groot sociaal goed, maar hij zag de lage gezinsinkomens als een te grote hinderpaal. Daar kwam bij dat ook bij de kleine boeren zelf de behoefte eraan nagenoeg niet leefde. Volgens de vertegenwoordiger van de NCB hadden in Noord-Brabant degenen die er een jaar eerder nog voor voelden, zich nu teruggetrokken. Ook hij was te huiverig voor de premiebetaling. Hetzelfde gold voor de ABTB. Zijn afgevaardigde gaf te kennen dat de ABTB zich zag weerhouden door de economische onuitvoerbaarheid. Evenals in oktober 1948 nam ook nu de afgevaardigde van de LTB een eenzame positie in: deze bond verklaarde zich uitdrukkelijk vóór het boerenpensioen. 'Waarom moeten arbeiders dit wel krijgen en onze mensen niet?' De vergadering concludeerde dat drie gewesten zich hadden verklaard tegen opname van zelfstandigen en één ervoor.²¹⁷ Daarmee was het pleit beslecht.

In het HB van de Stichting op 16 maart 1949 kwam het bedrijfspensioenfonds voor de landbouw uitvoerig aan de orde. Het HB stond unaniem op het standpunt dat door de Stichting een aanvraag zou worden ingediend voor de landarbeiders waartoe reeds eerder was besloten. Wat betreft de opname van zelfstandigen waren, zoals hierboven bleek, de standpunten verdeeld. De CBTB was tegen opname, evenals de meerderheid van de KNBTB, terwijl de landarbeidersbonden en het KNLC zich uitspraken vóór opname van zelfstandigen. Herman Derk stak zijn teleurstelling over de uiteindelijke beslissing niet onder stoelen of banken. Hij stond 'bepaaldelijk op het standpunt dat de Stichting hier een verkeerde politiek heeft gevoerd.' Hij constateerde dat de Stichting geen aanvraag voor zelfstandigen kon indienen wegens gebrek aan overeenstemming.²¹⁸ Het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw, uitsluitend voor landarbeiders, trad op 1 mei 1949 in werking met terugwerkende kracht tot 1 mei 1947.²¹⁹

Na het mislukken van de gezamenlijke aanvraag door de Stichting besloot het HB van het KNLC op 23 maart 1949 afzonderlijk bij de minister van Sociale Zaken aan te dringen op het verplicht opnemen van zelfstandigen in het Bedrijfspensioenfonds.²²⁰ In het HB van de Stichting voor de Landbouw op 20 april 1949 verweet de KNBTB het KNLC zijn zelfstandig optreden omdat dit niet bevorderlijk zou zijn voor de binding in de Stichting. Herman Derk erkende 'dat het zeer gewenst is dat de organisaties zich grote zelfbeperking opleggen. Wanneer echter de dingen in de principiële sfeer liggen is iedere organisatie vrij zich afzonderlijk tot de regering te wenden. Bovendien is dit ten aanzien van dit punt uitdrukkelijk vastgelegd.'²²¹ Het verzoek van het KNLC aan de regering was niet meer dan een doekje voor het bloeden. Wellicht wilde het KNLC op deze wijze publiekelijk uiting geven aan het belang dat deze organisatie hechtte aan een pensioen voor alle boeren. Herman Derk zag het boerenpensioen, waarvoor hij zich ruim tien jaar had ingezet, stranden in het zicht van de haven. Het boerenpensioen zou er niet meer komen.

5.10 LANDBOUWVOORLICHTING: ILLUSTRATIE TAAKAFBAKENINGS-PROBLEEM

Over de taakafbakening tussen de Stichting voor de Landbouw en de organisaties waren in 1945 slechts vage afspraken gemaakt. Naarmate de tijd voortschreed wilden met name de drie CLO's, tegen de zin van Herman Derk, taken terughalen die inmiddels werden uitgevoerd door de Stichting. Herman Derk merkte in juli 1949 op 'dat meermalen blijkt dat men de grote vraagstukken van landbouwpolitiek niet zo belangrijk vindt als de kwestie van de verhouding tussen Stichting en organisaties.'²²²

De vertegenwoordigers van de CBTB en de KNBTB wezen er echter in het HB van 17 mei 1950 op dat de Stichting niet verder diende te gaan met haar werkzaamheden dan de opdrachten die haar door de samenwerkende organisaties waren verstrekt. Herman Derk was het hiermee niet eens: 'In 1945 werd bij de oprichting gesteld dat de Stichting voor de Landbouw een eigen werkterrein zou hebben en in zekere mate zelfstandig een beleid zou voeren. Langzamerhand hernemen de standsorganisaties hun rechten...Het komt hier heel erg aan op wijsheid en zelfbeperking van Stichting zowel als van organisaties opdat de weg gevonden wordt, waarop de beginselen vrijheid wordt gelaten.'²²³ Tot duidelijke afspraken kwam het niet en de spanning tussen de opvattingen van de drie CLO's en Herman Derk over de taakafbakening duurde voort. Deze kan worden geïllustreerd aan de gang van zaken rond de vraag hoe het agrarische bedrijfsleven een aandeel zou krijgen in de landbouwvoorlichtingsdienst: via de in de Stichting georganiseerde landbouw of via de particuliere organisaties. Hier volgt eerst in het kort de geschiedenis van de landbouwvoorlichting.

LANDBOUWVOORLICHTING

De eerste landbouwvoorlichting werd gegeven door de 'wandelleraren' die door de landbouwmaatschappijen in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw waren aangesteld. Geleidelijk vormden de wandelleraren een te grote financiële belasting voor de landbouwmaatschappijen en dit beïnvloedde de positie van de wandelleraren ongunstig. De Staatscommissie voor de Landbouw van 1886 gaf de stoot tot het aanstellen van rijkslandbouweraren. Van daaruit ontwikkelde zich vanaf het begin van de twintigste eeuw de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. Voor de overheid was de landbouwvoorlichting een belangrijk instrument om het door haar voorgestane beleid te realiseren. Zo stond de voorlichting in de jaren dertig in het teken van de steun- en crisismaatregelen en tijdens de Tweede Wereldoorlog was zij sterk gekoppeld aan het voedselvoorzieningsbeleid. In de naoorlogse periode was de rationalisatie van de landbouw, tuinbouw en veeteelt het uitgangspunt van de voorlichting.²²⁴

Na de bevrijding zocht het ministerie van LVV naar een vorm van samenwerking met de georganiseerde landbouw met betrekking tot de voorlichting. Het nodigde de Stichting uit tot het houden van radiovoordrachten over agrarische vraagstukken. De Stichting honoreerde dit verzoek en startte hiermee al in 1945.²²⁵ Ook de Stichting was overtuigd van het nut van een goede voorlichting en stelde in 1949 een studiec commissie Landbouwvoorlichting in, die als opdracht kreeg na te gaan of de landbouwvoorlichting een taak behoorde te zijn van de georganiseerde landbouw. De naar haar voorzitter genoemde commissie- Dewez rapporteerde in 1951. Zij was tot de conclusie gekomen dat de voorlichting in beginsel thuishoorde bij het georganiseerde bedrijfsleven, maar zij achtte de tijd daarvoor nog niet rijp. De commissie was er 'absoluut' op tegen dat de voorlichting zou worden overgedragen aan de standsorganisaties die zij daartoe, gescheiden als zij nog waren, niet in staat achtte. Volgens de commissie lag de voorlichting meer op het terrein van het toekomstige Landbouwschap. Wel was zij van mening dat er een landelijke voorlichtingsraad en tevens provinciale landbouwvoorlichtingsraden opgezet moesten worden om de invloed van de praktijk in de voorlichting meer gestalte te geven.²²⁶

In de vergadering van 17 oktober 1951 besprak het HB van de Stichting het rapport-Dewez uitvoerig. Algemeen ontmoette het rapport waardering, maar de drie CLO's wezen de stelling af dat de voorlichting niet zou mogen worden overgedragen aan de standsorganisaties. Nadat Knottnerus had meegedeeld dat volgens het KNLC - ter herinnering: Herman Derk was inmiddels voorzitter-af - de landbouwvoorlichting in principe thuishoorde bij de landbouworganisaties, sloten CBTB en KNBTB zich daarbij aan. Wel erkennen de drie CLO's dat het nog te vroeg was voor een overdracht.²²⁷

De afgevaardigden van de landarbeidersbonden namen amper deel aan de discussie terwijl ook de KNBTB veelal afzijdig bleef. Of dit verband hield met het feit dat de commissievoorzitter ir. Dewez - die een ander standpunt innam dan de drie CLO's en actief deelnam aan de bespreking - meerdere functies vervulde in KNBTB-verband²²⁸ valt uit de stukken niet af te leiden, maar uitgesloten lijkt het niet.

Overigens was de overheid geenszins van plan de voorlichting uit handen te geven. Zij bleef de spil van de landbouwvoorlichting.²²⁹ Wel nam zij het voorstel over van de commissie-Dewez tot het instellen van voorlichtingsraden, met een adviserende functie, waarin de georganiseerde landbouw een plaats zou krijgen.²³⁰

ONENIGHEID OVER SAMENSTELLING AFVAARDIGING LANDBOUWVOORLICHTINGSRAAD

In het overleg van de drie CLO's op 2 september 1952 besloten de landbouworganisaties dat de negen afgevaardigden voor de landbouwvoorlichtingsraad rechtstreeks gekozen zouden worden door de

organisaties. Deze negen personen zouden zich laten bijstaan door een secretaris, te benoemen door de Stichting, en deze zou fungeren als niet-stemhebbend lid.²³¹ Door deze handelwijze zetten de drie CLO's, die een meerderheid hadden in het HB van de Stichting, Herman Derk en de landarbeidersbonden in feite buitenspel.

Het KNLC verwoordde het standpunt van de drie CLO's in een voorstel aan de Stichting dat aan de orde kwam in het HB van de Stichting op 15 oktober 1952. Herman Derk liet zijn teleurstelling duidelijk merken. Deze gang van zaken lag niet 'in de historische lijn.' Het streven om te komen tot een Centrale Raad voor de Landbouwvoorlichting was uitgegaan van de Stichting voor de Landbouw, 'doch nu drijft deze taak weer van de Stichting weg en wordt door de organisaties verder ter hand genomen.' Het HB had echter deze beslissing genomen en hij wilde 'hieraan niet meer tornen, doch het is voor de Stichting voor de Landbouw geen bevredigende oplossing, dat zij slechts door één, niet-stemhebbend, lid vertegenwoordigd zal zijn in de Centrale Raad en dat deze vertegenwoordiger slechts de taak van coördinator mag vervullen.' Herman Derk was beducht voor het gevaar dat de organisaties aan de Stichting geen eigen rechten meer toekenden en deze als een machine gingen beschouwen. 'Nu krijgt men de figuur, dat de Stichting voor de Landbouw wel de vlag moet opsteken, maar inhoud geeft men er niet aan.' Hij achtte het nodig 'dat men in de Centrale Raad Landbouwvoorlichting ook vertegenwoordigers heeft, die tijd en alle krachten aan het werk kunnen besteden, niet alleen wat betreft hun persoon, doch ook door de apparatuur, die zij achter zich hebben.'²³²

In de beslissende vergadering van het HB van de Stichting op 19 november 1952 stelde Haverkamp (CBTB) dat deze zaak geen aangelegenheid was van de Stichting, maar van de organisaties zelf. Volgens Van der Ploeg (St. Deusdedit) was 'men in een verkeerd vaarwater' terechtgekomen. 'Men moet toch erkennen dat de Stichting voor de Landbouw iets wezenlijks is, waar men elkaar treft en gemeenschappelijk de belangen van de landbouw behartigt. Dit moet ook tot uitdrukking komen in een vertegenwoordiging!' Zijn oproep vond geen gehoor, de standpunten lagen vast. Tenslotte lagen er drie voorstellen op tafel: één van Herman Derk die een Stichtingsdelegatie voorstelde van twaalf personen, waarvan negen aan te wijzen door de organisaties en drie door de Stichting; een tweede voorstel van secretaris mr. T. Brouwer van de KNBTB, aan de negen leden tellende afvaardiging een volwaardig lid van de Stichting toe te voegen; en een derde voorstel - als resultaat van deze bespreking - aan de organisatievertegenwoordiging van negen personen één lid toe te voegen, te kiezen uit de Stichting, als adviseur-secretaris.

Bij stemming werden de voorstellen van Herman Derk en van Brouwer verworpen; het derde voorstel werd met negen tegen vier stemmen aangenomen.²³³ Daarmee was het pleit beslecht ten gunste van met name de

drie CLO's. Aan de Stichting voor de Landbouw als samenwerkingsorgaan was een te verwaarlozen invloed toegekend.

Op 7 maart 1953 riep de minister van LVV S.L. Mansholt de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting en de daarbij horende Provinciale Raden in het leven, samengesteld uit vertegenwoordigers van de overheid en van de boeren- en landarbeidersorganisaties. De Landelijke Raad stond onder voorzitterschap van de directeur-generaal van de landbouw terwijl de Provinciale Raden vertegenwoordigers uit de georganiseerde landbouw als voorzitter hadden.²³⁴ Enkele maanden later besloten de drie CLO's dat de landbouwvoorlichting niet zou overgaan naar het op te richten LBS.²³⁵ Hiermee wezen zij de voorkeur van de commissie-Dewez definitief af.

Deze voor de zes samenwerkende organisaties bescheiden taak op het terrein van de voorlichting legde mede de basis voor het oprichten van de Sociaal-Economische Voorlichting door de drie CLO's in latere jaren. In de loop van de tweede helft van de jaren vijftig maakte met name de KNBTB zich zorgen over het vermogen van de agrarische bevolking, zich aan te passen aan de snelle veranderingen tengevolge van de ingezette ruilverkavelingen en streekverbeteringen. De bond achtte de oprichting van de hierop betrekking hebbende agrarisch-sociale voorlichting een taak van de particuliere organisaties. Meerdere rapporten verschenen over deze materie en die gaven de minister van Landbouw in 1957 mede aanleiding, aan de particuliere organisaties subsidies beschikbaar te stellen voor sociale begeleiding in gebieden van met name grotere ruilverkavelingen en streekverbeteringen.²³⁶ In de jaren zestig kregen de drie CLO's ook aandacht voor de economisch-sociale voorlichting en zij stelden voorlichters aan die voor negentig procent werden gefinancierd door de overheid. In de jaren zeventig werden de bestaande diensten samengevoegd, waarbij de subsidie voor de agrarisch-sociale voorlichting werd afgebouwd terwijl de sociaal-economische voorlichting meer financiële middelen ter beschikking kreeg.²³⁷ Voor de drie CLO's was een belangrijk doel bereikt nu zij zich, naast het LBS, uitdrukkelijk konden manifesteren als belangenbehartiger voor hun achterban, terwijl de overheid het leeuwendeel van de kosten voor haar rekening nam.

5.11 BETEKENIS STICHTING VOOR DE LANDBOUW VOOR BOEREN EN LANDARBEIDERS

De totstandkoming van de Stichting voor de Landbouw versterkte de maatschappelijke positie van boeren en landarbeiders. Boeren behielden de waardering die hun tijdens de Tweede Wereldoorlog ten deel was gevallen als leverancier van belangrijke voedselproducten, landarbeiders kregen erkenning als gelijkwaardige beroepsgroep in de Stichting waarin zij een

belangrijke stem hadden in het te ontwikkelen landbouwbeleid. Dit gaf mede vaart aan hun emancipatieproces.

De Stichting ontwikkelde zich tot een organisatie met vertakkingen in gewesten, gemeenten en dorpen. Boeren en landarbeiders die zich in dat kader presenteerden konden ervaren dat zij een maatschappelijk gewaardeerde instantie vertegenwoordigden. Bovendien was de Stichting betrokken bij een groot aantal instellingen en organisaties die op enigerlei wijze te maken hadden met de landbouw.

Dat de Stichting als samenwerkingsorgaan van boeren en landarbeiders een grote invloed had op het door de overheid gevoerde landbouwbeleid, werd door landbouwminister Mansholt bij de openingsplechtigheden ter gelegenheid van de instelling van het Landbouwschap op 17 maart 1954 erkend. Daar bracht hij zijn 'dankbaarheid' tot uiting aan de Stichting voor de Landbouw 'voor de wijze waarop U het mogelijk hebt gemaakt, dat ook de Regering, de Overheid, een stuk landbouwbeleid kon verwezenlijken. Het is n.l. wel buitengewoon moeilijk om nu nog na te gaan, waar eigenlijk het zwaartepunt van het beleid heeft gelegen, in een orgaan als de Stichting voor de Landbouw of bij de Overheid. Vanzelfsprekend: voor het beleid als zodanig is de Regering en in casu de Minister van Landbouw verantwoordelijk. Maar ik geloof te mogen vaststellen, dat het beleid in de afgelopen jaren er een is geweest van intense samenwerking, ook in de tegenstellingen, en dat ook vanuit die tegenstellingen een stuk beleid is opgebouwd...Ik wil U wel eerlijk bekennen bij dit afscheid van de Stichting voor de Landbouw, dat er momenten zijn geweest, dat ik met een beetje tegenzin dien dag van de maandelijks vergaderingen naderen zag. Dat er dan ernstige moeilijkheden waren, kan ik niet direct zeggen, doch wel, dat er dan bepaalde moeilijkheden waren, die toch een oplossing moesten krijgen.¹²³⁸

Herman Derk schetste bij die gelegenheid de opdracht voor de georganiseerde boeren en landarbeiders in het nieuwe publiekrechtelijke bedrijfsorgaan: 'Ik geloof dat die opdracht precies dezelfde kan zijn, waarnaar de Stichting voor de Landbouw zich altijd heeft gericht, n.l. ervoor zorgen, dat in het geheel van ons nationale leven de landbouwbevolking haar plicht weet te doen en daarvoor een redelijk deel van het volksinkomen ontvangt. Aan die opdracht willen wij ook als Landbouwschap getrouw blijven. Dat houdt dus in, dat niet een zeker Overheidstoezicht ons binnen de perken van het betamelijke zal behoeven te houden, maar dat wij uit onszelf de grenzen van wat kan en niet kan, van wat mag en niet mag, heel duidelijk zien en ons ook steeds bewust zullen zijn, dat wij deel zijn van het volk als geheel en dat het ons slechts goed kan gaan, als agrarische bedrijfsgenoten, in een volk dat het als geheel goed gaat.¹²³⁹

5.12 LANDBOUWSCHAP

VOORBEREIDING

Zoals in het ondergrondse overleg was besloten zag de na de oorlog opgerichte Stichting voor de Landbouw als haar eerste taak het voorbereiden van een publiekrechtelijk orgaan voor de landbouw, het Landbouwschap (LBS). Kort vóór de instelling van de Stichting voor de Landbouw was, op 7 mei 1945, de oprichting aangekondigd van de Stichting van de Arbeid, een samenwerkingsverband tussen werkgevers en werknemers en evenals de Stichting voor de Landbouw voorbereid tijdens de Tweede Wereldoorlog.²⁴⁰ De oprichting van beide stichtingen maakte deel uit van een brede maatschappelijke beweging na de oorlog toen de vernieuwingsgedachte hoogtij vierde en bij velen de verwachting leefde dat de vernieuwing zich onder andere zou manifesteren in de ordening van het bedrijfsleven via publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties.²⁴¹

De Stichting van de Arbeid had tot doel de periode te overbruggen totdat meer duidelijkheid zou bestaan over de wenselijkheid van een publiekrechtelijk orgaan. Geleidelijk taande echter het optimisme ten aanzien van de pbo. Rond 1950 kondigde zich een nieuwe periode van versnelde industrialisatie aan van de in de negentiende eeuw ingezette modernisering.²⁴² De weerslag hiervan was zichtbaar in de besluitvorming binnen de Stichting van de Arbeid. De participanten stelden in 1950 het voortbestaan van de Stichting ter discussie. De vruchtbare samenwerking tussen werkgevers en werknemers, die vanaf 1945 deze Stichting had gekenmerkt, behoorde reeds in 1950 tot het verleden.²⁴³ Nadat in 1950 de Sociaal-Economische Raad (SER) was opgericht als overkoepelend orgaan van het bedrijfsleven en als adviesorgaan van de regering, bleef de taak van de Stichting van de Arbeid beperkt tot het uitbrengen van adviezen, onder andere aan de SER.²⁴⁴

Anders dan de Stichting van de Arbeid had de Stichting voor de Landbouw als eerste opdracht het voorbereiden van een toekomstig publiekrechtelijk orgaan voor de landbouw, het LBS. Dat aan die oorspronkelijke opdracht inhoud werd gegeven hing enerzijds samen met de vastberadenheid en de doortastendheid van Herman Derk, anderzijds met de in brede kringen van de landbouw heersende opvatting dat in deze sector de mogelijkheden om te komen tot een publiekrechtelijk orgaan groter waren dan in de rest van het bedrijfsleven. Men achtte de tijd aangebroken om de ideeën dienaangaande tot uitdrukking te brengen.²⁴⁵ Zoals al eerder werd vermeld besloot het HB van de Stichting op 5 juli 1945 een Wetgevingscommissie in het leven te roepen die tot taak had het LBS voor te bereiden. In augustus 1946 had de wetgevingscommissie haar eerste voorstel gereed. Dit was in hoofdzaak te

danken aan de vloeiende samenwerking tussen de voorzitter mr. C.Th.E. Graaf van Lynden van Sandenburg (KNLC) en de secretaris mr. F.F.X. Cerutti, medewerker van de Stichting. Van Lynden van Sandenburg noemde Cerutti 'een buitengewoon jurist.'²⁴⁶ Herman Derk schetste de verdiensten van Cerutti als volgt: 'Gelovend in de nieuwe maatschappelijke ontwikkeling, onbuigzaam in het vasthouden aan de beginselen er van, soepel in de bijzaken, bekwaam als geen en een gezag opbouwende, dat in onze sfeer dat der onfeilbaarheid nadert. Als ik althans het nog eens waagde het met hem over iets oneens te zijn, bleek ik altijd feilbaar, en de anderen in onze kring zal het wel niet anders gegaan zijn.'²⁴⁷

De boven aangegeven omslag in het denken kwam ook tot uiting in de - later dan verwacht - totstandkoming van de Wet op de Bedrijfsorganisatie (WBO) van 27 januari 1950. Voorstanders van de WBO veronderstelden een positieve uitwerking hiervan: publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties zouden de overheidsbemoeienis met het bedrijfsleven terugdringen, de tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers overbruggen alsook de zelfwerkzaamheid en het verantwoordelijkheidsgevoel van de bedrijfsgenoten positief beïnvloeden.²⁴⁸ Deze verwachtingen bleken te hoog gespannen; de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie kwam, behalve in de landbouw, in andere sectoren nauwelijks van de grond.²⁴⁹

De WBO maakt onderscheid tussen verticale en horizontale organisaties. Tot een verticale organisatie - productschap - behoren alle bedrijven welke een product moet doorlopen van grondstof tot eindproduct, van producent tot consument. Horizontale organisaties - bedrijfsschappen - zijn openbare lichamen, ingesteld voor ondernemingen die in een bepaalde bedrijfstak werken en die bepaalde verordenende bevoegdheden uitoefenen. Het LBS is dus een bedrijfsschap. Productschappen worden ingesteld bij afzonderlijke wet, bedrijfsschappen bij afzonderlijke wet of bij algemene maatregel van bestuur. De wet schrijft, behoudens uitzonderingen, een paritaire bestuursamenstelling voor van organisaties van werknemers en van ondernemers.²⁵⁰ Met de totstandkoming van de WBO vervielen de tijdens de bezetting genomen besluiten op het terrein van de voedselvoorziening.²⁵¹

Op 1 augustus 1951 diende de Stichting voor de Landbouw een ontwerp-Algemene Maatregel van Bestuur in bij de SER - het aangewezen orgaan als medium tussen overheid en bedrijfsleven²⁵² - tot instelling van een Bedrijfsschap voor de Landbouw. Met betrekking tot de samenstelling van het bestuur waren de organisaties in de Stichting voor de Landbouw overeengekomen dat dit zou bestaan uit vierentwintig leden, waarbij ieder van de zes participerende organisaties vier leden zou aanwijzen.²⁵³ Dit was een bestuurlijke doorbraak, min of meer afgedwongen door de WBO. Hiermee kwam een einde aan de ondervertegenwoordiging van de landarbeidersbonden in het HB.

OPRICHTING LANDBOUWSCHAP

De overgang van de Stichting voor de Landbouw naar het LBS, dat werd ingesteld bij Koninklijk Besluit van 16 februari 1954 en op 24 april in werking trad,²⁵⁴ was meer dan een formaliteit. Het bestuur, bestaande uit vier vertegenwoordigers van elk van de zes deelnemende organisaties, koos in zijn eerste vergadering op 7 mei voor de eerste periode van twee jaar - van 1 mei 1954 tot 1 mei 1956 - met algemene stemmen Herman Derk tot voorzitter. Aangezien hij als onafhankelijk voorzitter geen stemrecht had, besloot het bestuur twee plaatsvervangende voorzitters te benoemen: één uit de kring van de boerenorganisaties en één uit de kring van de landarbeidersbonden. Met op één na algemene stemmen werden als zodanig gekozen C. van den Heuvel (CBTB) en C.J. van der Ploeg (St. Deusdedit).²⁵⁵ De benoeming van Herman Derk tot voorzitter werd goedgekeurd bij beschikking van de minister voor de PBO van 13 mei 1954.²⁵⁶

In zijn openingswoord ter gelegenheid van de eerste openbare vergadering van het bestuur van het LBS op 18 mei 1954 legde Herman Derk er als voorzitter de nadruk op dat de inspraak van de organisaties aanmerkelijk minder zou zijn dan in de Stichting voor de Landbouw gebruikelijk was. Het bestuur van het LBS 'zal in zijn arbeid voor omstandigheden komen te staan, die het nopen beslissingen te moeten nemen krachtens zijn eigen recht en het eigen inzicht van het ogenblik, waarbij een diepgaand en zelfstandig overleg in de organisaties niet mogelijk is. Uitdrukkelijk immers is ook bepaald, dat de leden van de bestuurscolleges van het Landbouwschap werken zonder last of ruggespraak.'²⁵⁷

Het grootste verschil met de Stichting betrof de heffingsbevoegdheid. Lag voorheen de verantwoordelijkheid voor de heffingen ten gunste van de Stichting bij de overheid, het LBS had zelf verordenende bevoegdheden. Uit dien hoofde legde het LBS, ter bestrijding van de kosten die samenhangen met het apparaat van het LBS, heffingen op aan alle boeren naargelang de oppervlakte van hun bedrijf. Aangezien het wettelijk niet mogelijk was ook heffingen op te leggen aan landarbeiders betekende dit dat het LBS in feite betaald werd door de boeren. Als compensatie kregen de georganiseerde boeren een behoorlijke korting op hun bijdrage aan de eigen organisatie. Ongeorganiseerde boeren kregen uiteraard geen enkele compensatie. Het LBS maakte van zijn verordenende bevoegdheden weinig gebruik omdat, zoals oud-voorzitter van de sociaal-democratische landarbeidersbond S. van der Ploeg naderhand verklaarde, de boerenorganisaties hun achterban daarvoor niet meekregen.²⁵⁸ De nadruk lag meer op de onderlinge samenwerking en op de belangenbehartigende taken.²⁵⁹ Het LBS nam de adviserende en belangenbehartigende taken, zoals die voorheen werden vervuld door de Stichting, over.²⁶⁰

Aangezien de overgang van de Stichting naar het LBS stapsgewijs diende te verlopen zette de Stichting haar werkzaamheden voort totdat en voorzover het LBS bepaalde taakonderdelen kon overnemen.²⁶¹ Op 15 december 1954 hield de Stichting haar laatste maandelijkse HB-vergadering, volgens de notulen de honderd zesenvestigste.

Het publiekrechtelijke karakter betekende voor de deelnemende organisaties dat zij hun beslissingsbevoegdheid als organisatie moesten opgeven. Het uitspreken van een veto behoorde tot het verleden en, aangezien besluiten werden genomen bij meerderheid van stemmen, was het voor een tegenstribbelende organisatie van belang hun medebestuurders via argumenten te overtuigen. Slaagde zij daarin niet, dan restte slechts een stemming en was het meerderheidsbesluit bindend. Ook was het nieuw dat het LBS twee soorten overleg kende: openbaar en niet-openbaar. Aanvankelijk hadden de openbare vergaderingen weinig inhoud omdat ze meestal werden voorbereid in de niet-openbare vergaderingen. Hierover ontstond eind 1955 onvrede bij enkele bestuursleden,²⁶² die leidde tot een wijziging van vergaderen. Vanaf januari 1956 verschoof het zwaartepunt van te bespreken onderwerpen naar de openbare vergaderingen.

Anders dan bij de Stichting voor de Landbouw had de overheid nu (een beperkte) invloed op het LBS. Onder andere moest de voordracht van het bestuur betreffende de kandidaat voor het voorzitterschap door de overheid worden goedgekeurd. Verder konden ambtenaren van diverse ministeries - Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening; Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie; Economische Zaken; Sociale Zaken en Volksgezondheid - deelnemen aan de bestuursvergaderingen van het LBS, zowel aan de openbare als aan de niet-openbare. Een enkele maal waarschuwden ambtenaren het HB om een voorgenomen besluit niet uit te voeren. In meer dan een kwart van de gevallen maakten zij echter geen gebruik van de mogelijkheid de vergaderingen van het LBS bij te wonen, terwijl zij voor de keren dat zij wel aanwezig waren in meer dan de helft van de vergaderingen er het zwijgen toe deden.²⁶³ De invloed van hun aanwezigheid is niet na te gaan.

Hoeveel betekenis Herman Derk toekende aan de samenwerking van boeren en landarbeiders binnen één verband kan worden afgeleid uit zijn openingstoespraak ter gelegenheid van zijn herbenoeming tot voorzitter van het LBS in 1956. Daarin zei hij onder meer: 'Tussen een toestand van achterblijvende welvaart en misschien zelfs verkwijning van onze landbouw en onze agrarische bedrijfsgenoten en die van een redelijke welvaart en de hoop op een betere toekomst staat...slechts de dunne wand van een goede organisatie en dat is voor hier en nu het Landbouwschap.' Hoe fragiel hij deze wand achtte blijkt uit zijn opmerking dat 'moet worden vastgesteld dat door teveel bedrijfsgenoten het LBS niet wordt gezien als een eigen orgaan,

doch teveel als een wezensvreemd stukje overheid...Waar het op aan komt is, dat de moed er is lastige koeien bij de horens te pakken, daarbij de grote problemen te stellen en er een antwoord op te geven. Dit is een grootse opgave...maar boeren en arbeiders, organisaties en LBS moeten worstelen om oplossingen te vinden, moeten durven. Wie onder moeilijkheden meent, dat de organisatievorm veranderd moet worden, zoekt vaak de weg van de minste weerstand en is - zonder het soms te beseffen - op de vlucht voor die moeilijkheden en verantwoordelijkheden.²⁶⁴

PROVINCIALE RADEN: PARITAIRE SAMENSTELLING?

Een van de belangrijkste taken van het LBS was het in het leven roepen van provinciale of gewestelijke raden van het LBS, zodat de regionale doorwerking van de landelijke beleidslijnen was verzekerd.

Voor de deelnemende organisaties betekende de oprichting van provinciale raden een bezinning op de bestuurlijke samenstelling: ging de voorkeur uit naar een paritaire samenstelling, zowel wat betreft de landbouworganisaties als wat betreft de verhouding boeren - landarbeiders, of kozen de organisaties voor vertegenwoordiging naar ledenaantallen? Er was een algemene richtlijn die pariteit op beide terreinen voorstelde waarvan de uitwerking aan de provinciale Stichtingen werd overgelaten.²⁶⁵

Binnen en tussen de organisaties liepen de opvattingen uiteen. Als enige boerenorganisatie koos de CBTB in principe voor een paritaire samenstelling op beide punten, maar liet de uitvoering over aan de provinciale participanten. De landarbeidersbonden waren overtuigde voorstanders van een paritaire samenstelling van zowel de boerenorganisaties als van boeren en landarbeiders. Het was niet toevallig dat de zwakste partijen - de CBTB als kleinste landbouworganisatie en de landarbeidersbonden die van oudsher een minderheidspositie innamen - zich uitspraken voor paritaire samenstelling op beide fronten. Waarschijnlijk gingen zij er daarbij vanuit dat zij door deze strategie de eigen invloed aanmerkelijk zouden vergroten.

Er was het DB van het LBS, en met name Herman Derk, veel aan gelegen dat de provinciale raden paritair zouden worden samengesteld. Onder zijn leiding belegde het DB afzonderlijke besprekingen per provincie om de geesten in die zin te beïnvloeden. Voor deze besprekingen werden alle daar samenwerkende organisaties uitgenodigd. Binnen een tijdsbestek van twee weken bezocht het voltallige DB van het LBS alle provinciale Stichtingen. Deze oriëntatie stemde niet vrolijk: alleen in de nieuwe Noordoostpolder hadden de organisaties besloten tot een volledig paritaire samenstelling. Herman Derk betreurde het dat met name de verhouding tussen boeren en landarbeiders zo scherp werd gespeeld. Hij was van mening dat negen jaar ervaring bij de Stichting hadden geleerd dat door een gelijke samenstelling zeer veel tot stand kon worden gebracht in het belang van zowel boeren als van werknemers. Hij sprak de hoop uit dat deze besprekingen er toe zouden

leiden dat de organisaties alsnog zouden trachten te komen tot een paritaire samenstelling in de provinciale raden.²⁶⁶

Of, en zo ja in hoeverre, het aan deze door het DB belegde besprekingen te danken was kan uit de archieven niet worden afgeleid, maar toen het er op aan kwam kozen alle provinciale Stichtingen op twee na - Noord-Brabant en Limburg - voor een paritaire samenstelling van boeren en landarbeiders.²⁶⁷ Mertens, voorzitter van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond en inmiddels ook voorzitter van de KNBTB, was van mening dat 'de kwestie van pariteit een gevoelskwestie is aan beide zijden.' Persoonlijk vond hij 'deze kwestie niet belangrijk.'²⁶⁸

Naast de paritaire samenstelling tussen boeren en landarbeiders speelde ook de verhouding tussen de organisaties een rol. Van de twaalf provinciale Stichtingen stelden er acht de afvaardigingen samen in overeenstemming met het aantal leden van de betreffende organisaties; de overige vier kozen voor een gelijke vertegenwoordiging van de zes deelnemende organisaties, ongeacht de ledentallen: Overijssel, Noordoostpolder, Utrecht en Zuid-Holland.²⁶⁹

Van de landbouworganisaties bereikte het KNLC het beste resultaat met negenendertig vertegenwoordigers in het totaal van alle provinciale Landbouwschapsbesturen, op de voet gevolgd door de KNBTB - toch de grootste landbouworganisatie - met achtendertig afgevaardigden, terwijl de CBTB met zevenentwintig vertegenwoordigers relatief hoog scoorde. Bij de landarbeidersbonden kwamen de verhoudingen praktisch overeen met hun ledenaantallen: zesendertig zetels voor de NBAL, eenendertig voor de NCLB en achtentwintig voor St. Deusededit.²⁷⁰ (Voor een overzicht van de ledenaantallen van de boeren- en landarbeidersorganisaties van 1945 tot 1960 zie Bijlage 5.1)

Na de oprichting van het LBS daalde, in vergelijking met de Stichting voor de Landbouw, het aantal DB-vergaderingen van gemiddeld vijftig tot vierendertig per jaar terwijl de vergaderfrequentie van het HB steeg van gemiddeld dertien naar negentien.²⁷¹ Opvallend is dat de aanwezigheid van de boerenorganisaties in de HB-vergaderingen tijdens de periode van het LBS met gemiddeld eenennegentig procent aanmerkelijk hoger lag dan in de voorafgaande periode van de Stichting voor de Landbouw. Toen was hun presentie gemiddeld niet hoger dan tachtig procent.²⁷² De meest waarschijnlijke verklaring voor deze discrepantie is dat bij verschil van mening de uitslag, in tegenstelling tot die bij de Stichting voor de Landbouw, beslist werd via stemmingen waarbij de aanwezigheid van stemgerechtigde leden essentieel was. Voor de landarbeidersbonden maakte de overgang van de Stichting voor de Landbouw naar het LBS wat betreft hun aanwezigheid amper verschil: respectievelijk vierentachtig en drientachtig procent.²⁷³

5.13 HERZIENING GARANTIEBELEID

Als gevolg van een in 1956 door diverse factoren ontstane overbesteding achtte het laatste kabinet-Drees (1956-1958) een bestedingsbeperking noodzakelijk. De overheidsuitgaven moesten worden beperkt.²⁷⁴ Landbouwminister Mansholt drong aan op bezuinigingen op zijn terrein, meer concreet via een herziening van het landbouwgarantiebeleid. De meest duidelijke aanwijzing dat het kabinet ernst maakte met de bestedingsbeperking was de bespreking tussen de overheid en het LBS op 13 juni 1957. Was voorheen de overheid alleen vertegenwoordigd door Mansholt en een aantal medewerkers van zijn departement, in juni namen van overheidszijde ook deel de ministers van Financiën H.J. Hofstra, van Sociale Zaken J.G. Suurhoff en van Economische Zaken dr. J. Zijlstra. De diverse ministers gaven aan dat in het kader van de bestedingsbeperking ook de landbouw, die een groot beslag legde op de rijksbegroting, niet buiten schot kon blijven. Dientengevolge zouden de uitgangspunten van het tot dan toe gehanteerde garantiebeleid ter discussie worden gesteld. Herman Derk antwoordde 'dat, wanneer de regering verklaart geen geld...beschikbaar te hebben, het Landbouwschap dit zal moeten aanvaarden en de consequenties daarvan nader zal moeten overwegen.'²⁷⁵

Deze opstelling karakteriseert Herman Derk wat betreft zijn visie over de gescheiden verantwoordelijkheden tussen overheid en Stichting voor de Landbouw/LBS: de georganiseerde landbouw had tot taak 'de grote problemen te stellen en er een antwoord op te geven,²⁷⁶ als agrarische bevolkingsgroep invloed uit te oefenen op de overheid,²⁷⁷ maar zal 'tot het uiterste de Overheid gehoorzamen.'²⁷⁸ In zijn praktisch handelen concretiseerde hij deze zienswijze door, voor zover ingewijden van destijds konden waarnemen, geen ander overleg te voeren met landbouwminister Mansholt dan als vertegenwoordiger van de georganiseerde landbouw.²⁷⁹

Voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog kwamen in het gesprek van 13 juni 1957 duidelijke verschillen van mening naar voren tussen de overheid en de georganiseerde landbouw. Nadat S.L. Mansholt per 1 januari 1958 werd benoemd tot Landbouwcommissaris van de Europese Commissie²⁸⁰ volgde ir. A. Vondeling, evenals Mansholt lid van de Partij van de Arbeid, hem op als minister van LVV. In zijn tweede vergadering met het LBS, in februari 1958, stelde hij een groot aantal vragen over het tot dan toe gevoerde landbouwbeleid. Hij vroeg zich onder meer af of het niet wenselijk was, bij de kostprijsberekening uit te gaan van grotere bedrijven dan tot dan toe gebruikelijk was. Zijn opstelling ontlokte bij het LBS de verzuchting: 'Het Landbouwschap acht het bevreedend dat, waar in het verleden een grote mate van vertrouwen is gegroeid, thans voor het lopende jaar door de nieuwe bewindsman allerlei vraagstukken aan de orde worden gesteld. Daardoor ontstaat een gevoel van onzekerheid. In ieder geval ware

onderscheid te maken tussen punten, welke op korte dan wel op lange termijn waren te bezien.²⁸¹ Uit deze laatste toevoeging kan worden afgeleid dat het LBS zich realiseerde dat het tijdperk van de praktisch onbeperkte landbouwsubsidies ten einde liep.

Toch maakte het LBS weinig haast. Toen Vondeling tien maanden later informeerde of binnen het LBS het nader beraad had geleid tot nieuwe inzichten, was de reactie dat het LBS niet kon ingaan op het voorstel van de minister om de kostprijsberekening te baseren op de grotere bedrijven, dit tot teleurstelling van Vondeling.²⁸²

Na de val van het vierde kabinet-Drees in december 1958 werd het rooms-rode kabinet opgevolgd door het tweede kabinet-Beel dat zich beperkte tot het uitschrijven van nieuwe verkiezingen.²⁸³ In dit overbruggingskabinet trad ir. C. Staf op als landbouwminister. Hij zette de besprekingen met het LBS voort met die beperking dat er tijdens de overgangperiode geen principiële beleidswijzigingen aan de orde kwamen.²⁸⁴

Over het in de toekomst te voeren markt- en prijsbeleid bracht de SER tijdens deze interim-periode een verdeeld advies uit. Een deel adviseerde de redelijke bestaansmogelijkheid te realiseren door inkomenstoelagen per bedrijf, een ander deel sprak zijn voorkeur uit voor een garantiebeleid per product door middel van prijshandhaving. Het LBS stelde zich achter de tweede variant en wees de eerste af als 'een vorm van sociale steun met het karakter van een noodzakelijk kwaad'.²⁸⁵

Na de verkiezingen van 1959 kwam er een einde aan de rooms-rode coalitie van KVP en PvdA. De totstandkoming van het nieuwe confessioneel-liberale kabinet-De Quay betekende een breuk met het tot dan toe gevoerde beleid: de overheid zou minder regulerend gaan optreden ten gunste van meer liberalisatie.²⁸⁶ Als nieuwe landbouwminister werd benoemd mr. V.A.M. Marijnen (KVP), de vroegere secretaris van de afdeling Tuinbouw van de Stichting voor de Landbouw, dus geen onbekende in Landbouwschapskringen.²⁸⁷

Het kabinet-De Quay achtte voor de landbouw een verlaging van de overheidsuitgaven noodzakelijk. In dat kader lag het voor de hand dat Marijnen al in augustus een bezinning aankondigde op het gangbare garantiebeleid. Voor het LBS was het belangrijk dat Marijnen zich aansloot bij het standpunt dat het LBS eerder had ingenomen met betrekking tot het SER-advies. Tot opluchting van het LBS koos ook Marijnen voor een garantiesysteem per product. Wel was hij van mening dat het niveau van de garantieprijsen in de toekomst minder dan tot dusver het geval was gekoppeld diende te zijn aan de berekende kostprijzen. Praktisch betekende dit een zekere ontkoppeling van garantieprijsen en kostprijzen. Hiertegen had het LBS grote bezwaren. Het maakte zijn tegenwerpingen kenbaar in een schrijven aan de Tweede Kamer, die ze in grote lijnen deelde.²⁸⁸ Onder druk van de georganiseerde landbouw en van het parlement zei de regering toe, samen met het LBS na te gaan welke landbouwbedrijven in aanmerking

zouden komen voor de kostprijsberekeningen door het LEI. De ontkoppeling van de kost- en garantieprijsen was daarmee van de baan.²⁸⁹

Met het vertrek van Mansholt naar Brussel verschoof het landbouwgarantiebeleid naar Brussel en de Nederlandse landbouw werd onderdeel van Europees markt- en prijsbeleid. Mansholt zou in grote lijnen het door hem in Nederland gevoerde beleid, gericht op prijsgaranties, kostprijsverlaging en productieverhoging, voortzetten. Het Nederlandse landbouwbeleid werd ingewisseld voor een Europees beleid.²⁹⁰

5.14 POSITIEWISSELING

DOMINANTIE VAN AKKERBOUW NAAR VEEHOUDERIJ

Vanaf het midden van de jaren vijftig tot begin jaren zestig voltrok zich een bestuurlijke positiewisseling bij de overheid en bij de landbouworganisaties. Tot die tijd waren vooral vertegenwoordigers van de (noordelijke) akkerbouw dominant bij de beleidsbepaling: S.L. Mansholt, H.D. Louwes en S.L. Louwes (overleden in 1953). Na het vertrek van Mansholt naar Brussel in 1958 en het zich niet meer herkiesbaar stellen als voorzitter van het LBS door Herman Derk per 1 mei 1960 (waarover later meer), voltrok zich een bestuurlijke positiewisseling. De (noordelijke) akkerbouw verloor zijn dominante positie ten gunste van de (zuidelijke) veehouderij. Deze positiewisseling was in hoofdzaak het gevolg van de, met elkaar samenhangende, machtsverschuivingen in de landbouworganisaties en in de politiek. Op beide fronten namen de katholieken de macht over: de KNBTB in de georganiseerde landbouw, de KVP in de politiek.

Tot voorzitter van het LBS werd benoemd de CBTB-er A.W. Biewenga.²⁹¹

Na het vertrek van Herman Derk had het voor de hand gelegen dat de voorzitter van de KNBTB als grootste CLO, C.G.A. Mertens, het voorzitterschap van het LBS op zich zou nemen, maar daarvoor koos hij niet. Volgens zijn eigen verklaring had hij het voorzitterschap van het LBS niet geambieerd en ook naderhand had hij verzoeken in die richting zoveel mogelijk van zich afgehouden.²⁹²

Inmiddels was hij er in geslaagd de vier diocesane boerenbonden tot meer eenheid te brengen en geleidelijk nam hij het heft duidelijk in handen. Mertens werd de belangrijkste figuur in agrarisch Nederland. Hij wordt gekenschetst als een overtuigd katholiek, die zich zowel inzette voor katholieke standsorganisaties als voor politiek op katholieke basis. Hij vervulde op beide terreinen een groot aantal functies: hij was, behalve voorzitter van de KNBTB, onder meer bestuurslid van de KVP en lid van de Eerste Kamer.²⁹³

Bovengenoemde positiewisseling betekende niet alleen een verschuiving in de machtsverhoudingen, zij had tevens een breuk in de bestuurscultuur tot

gevolg. De tot dan toe gebruikelijke formele scheiding van verantwoordelijkheden tussen het LBS en de minister van LVV maakte plaats voor informeel overleg, waarbij niet meer het LBS de belangrijkste spreekbuis was van de georganiseerde landbouw, maar Mertens. In tegenstelling tot Herman Derk, die informeel geen contacten onderhield met de minister van LVV, had Mertens volgens zijn eigen verklaring 'bijna dagelijks' contact met de landbouwminister 'en wij wisten van elkaar bijna wat we gingen zeggen.' De landbouwministers Marijnen, Biesheuvel en Lardinois 'zouden geen nieuwe dingen gaan zeggen die ik niet geweten had.'²⁹⁴ Door deze handelwijze herstelde Mertens de positie van de KNBTB vóór de totstandkoming van de Stichting voor de Landbouw - toen bestuurders van de autonome bonden afzonderlijke gesprekken voerden met de landbouwministers - met die beperking dat niet de afzonderlijke bonden, maar hijzelf de contacten met de ministers onderhield. Mertens kon zich die invloedrijke positie mede verwerven als gevolg van de zeer zwak ontwikkelde democratische verhoudingen in de KNBTB. Oud-voorzitter van de KNBTB, drs. J.J. Schouten, gaf de betrekkingen binnen de KNBTB tussen respectievelijk de leden en het bestuur kernachtig weer: 'Zij wisten niets en wij zeiden niets.'²⁹⁵

Mertens, die meerdere malen om advies werd gevraagd over de keuze van een nieuwe minister van landbouw, ambieerde die functie zelf niet,²⁹⁶ maar hij had een belangrijke zo niet beslissende stem in de benoeming van de opeenvolgende landbouwministers. De vraag waar vanaf 1960 de feitelijke macht berustte met betrekking tot het landbouwbeleid vraagt nader onderzoek.

Genoemde ontwikkelingen hadden een wezenlijke invloed op de beleidsbepalingen in de daaropvolgende jaren. Er kwam meer aandacht voor de kleine (gemengde) bedrijven waarbij de niet-grondgebonden productie, meer concreet de intensieve veehouderij op deze bedrijven, centraal stond.²⁹⁷ Een andere niet te verwaarlozen factor was de toenemende betekenis van de veehouderij. In het totaal van de landbouwproductiewaarde was het aandeel van de veehouderij in 1960 gestegen tot vierenzestig procent, terwijl de akkerbouw niet hoger kwam dan twintig procent.²⁹⁸ Dit werd mede veroorzaakt doordat de akkerbouw in de voorheen toonaangevende provincies in Noord-Nederland en Zeeland stagneerde.²⁹⁹ Het inkomen van de akkerbouwers daalde, zowel relatief als absoluut. Bedroeg het gemiddelde agrarische bedrijfsinkomen in 1960 bijna twaalfduizend gulden,³⁰⁰ het LEI voorzag voor de Noord-Groningse akkerbouwers met een gemiddelde bedrijfs grootte van ruim veertig hectare voor 1959 een bedrijfsinkomen van nog geen zesduizend gulden.³⁰¹ Herman Derk, die deze cijfers gebruikte in een toespraak over de toekomst van de Groninger landbouw, was van oordeel dat 'belangrijke delen van onze Groninger boerenstand met de rug tegen de muur [staan].' Daarbij had hij het oog op 'het grotere akkerbouwbe-

drijf dat met betaalde arbeidskrachten moet werken en waar het directe arbeidsinkomen van de boer niet doorslaggevend is voor het gezinsinkomen.' Als oorzaken hiervan zag hij onder meer de lage prijzen voor producten die niet waren opgenomen in het landbouwprijsbeleid, maar die ter wille van de vruchtwisseling niet gemist konden worden in het bouwplan: vlas, peulvruchten, koolzaad, klaver en lucerne. Verder waren de arbeidslonen sterk gestegen, waarvan de boeren met gezinsbedrijven profiteerden omdat zij geen arbeidslonen hoefden te betalen. Daarentegen waren de boeren met de grotere bedrijven aangewezen op een bedrijfsleider en meerdere landarbeiders; zij ondervonden wel de negatieve gevolgen van de gestegen lonen. Aan de hand van deze gegevens voorzag Herman Derk een moeilijke periode voor de Groninger boerenstand. Hij sprak het vertrouwen uit dat deze overwonnen zou kunnen worden, gezien de wijze waarop de Groninger boeren in het verre verleden grotere tegenslagen hadden overwonnen.³⁰² Concrete aanwijzingen gaf hij niet.

MECHANISATIE: DECLASSERING HERENBOER, OPKOMST KLEINERE BOER

In de periode dat Herman Derk actief was als boer en als bestuurder, van 1920 tot 1960, voltrok zich een geleidelijke declassering van de Groninger herenboer. Toen hij als jonge boer het bedrijf overnam van zijn vader begon hij als herenboer die de werkzaamheden regelde voor zijn landarbeiders en bouwplannen maakte, maar daarnaast voldoende tijd had voor maatschappelijke functies. In die periode had hij drie of vier span paarden in het land zodat hij, evenals de andere herenboeren, 'met de duimen achter zijn vestje de ronde over zijn bedrijf kon doen.'³⁰³ Van het oude begrip 'herenboer' bleef steeds minder over. Om de kostprijs te verlagen en het toenemende tekort aan landarbeiders op te vangen - beide factoren hingen samen en beïnvloedden elkaar - waren sinds de bevrijding de mechanisatie en motorisering sterk toegenomen. Landarbeiders die geschikt waren voor een zorgvuldig en efficiënt gebruik van de machines waren schaars omdat, naarmate de mogelijkheden elders werk te vinden toenamen, de meest geschikten onder hen de landbouw als eersten de rug toekeerden.³⁰⁴ Door deze uittocht van de best gekwalificeerde landarbeiders achtte de boer de overblijvende landarbeiders veelal onvoldoende vakbekwaam om aan hen de dure machines toe te vertrouwen. Hij zag zich derhalve genoodzaakt zelf actief deel te nemen aan de bedrijfswerkzaamheden. Daarnaast vroegen de toenemende administratieve werkzaamheden steeds meer zijn aandacht, waarvoor hij niet zelden slechts op de zondagen tijd kon vrijmaken. Tengevolge van deze ontwikkelingen resteerde de boer op de grotere akkerbouwbedrijven, ook in Groningen, weinig tijd voor bestuursfuncties in de landbouworganisaties, om nog maar te zwijgen van overige maatschappelijke en sociaal-culturele activiteiten. De organiserende en toezicht-

houdende herenboer was als het ware gedegradeerd tot een boer die zelf letterlijk de handen uit de mouwen moest steken. Onderzoeker Saal kenschetst deze wat hij noemt 'bijkans revolutionaire overgang' aldus: 'Van meer hereboer tot meer werkboer, van de duimen achter z'n vestje tot de poetslappen uit z'n werkkleding, van een grote mate van vrijheid tot een vrij sterke gebondenheid.'³⁰⁵

Pakte de mechanisatie in maatschappelijk opzicht ongunstig uit voor de herenboer, dit lag anders bij de kleinere bedrijven op de zandgronden en in de weidestrecken, veelal gezinsbedrijven. Het gebruik van onder andere trekkers en melkmachines verminderde de gebondenheid van de boer aan zijn bedrijf, waardoor hij de beschikking kreeg over meer vrije tijd en doorgaans een grotere voldoening had in het boer-zijn als zodanig.³⁰⁶ Het maatschappelijk onderscheid tussen herenboeren en andere boeren vervaagde langzaam maar zeker.

5.15 NADEREND AFSCHEID HERMAN DERK

AFSCHEID VAN DE BOERDERIJ

Herman Derk combineerde geruime tijd zijn talrijke activiteiten in het kader van het landbouwwezen met zijn werkzaamheden als boer. In een interview in mei 1954 gaf hij aan dat hijzelf nog ieder jaar het bouwplan maakte, hoewel vanaf de jaren dertig het bedrijf in hoofdzaak werd geleid door bedrijfsleiders. Hij tilde zwaarder aan het eigen bedrijf dan aan zijn andere werkzaamheden. Hij vond het 'waardevol dat je op dat bedrijf kunt blijven steunen. Het geeft je een gevoel van onafhankelijkheid. Je weet dan beter dat je niet aan die taken op organisatiegebied getrouwd bent.'³⁰⁷ In het betreffende interview repte Herman Derk er met geen woord over dat de fysieke belasting tengevolge van de gecombineerde verantwoordelijkheid voor hem te zwaar werd. Naar alle waarschijnlijkheid had ook het overlijden van zijn broer S.L. Louwes in 1953 invloed op zijn gezondheid. Hij was zeer aan hem gehecht; het verwijt dat S.L. Louwes in de Tweede Wereldoorlog te lang was aangebleven had hem zeer beroerd. Oud-medewerker H.Th.M. Grevers verklaarde dat Herman Derk met name geraakt was door het verwijt uit sommige kringen in de agrarische sector, dat S.L. Louwes tijdens de oorlog op zijn post was gebleven. Herman Derk had tegenover Grevers verklaard dat zijn broer destijds 'in een onmogelijke positie verkeerde. Als hij niet op landbouw had gezeten was er een NSB-er of een Duitse zaakwaarnemer neergezet, met alle gevolgen vandien.' Herman Derk was de mening toegedaan dat zijn broer in ieder geval had getracht de opgelegde vorderingen zoveel mogelijk te beperken.³⁰⁸ Trienekens constateert in zijn onderzoek dat S.L. Louwes 'op grote schaal steun [verleende] aan de illegaliteit.'³⁰⁹ Dit werd bevestigd door G.J. Iemhoff, tijdens de oorlog actief in het ondergrondse verzet. Iemhoff verklaarde dat er vanuit het verzet,

gebaseerd op ervaringen met de voedseldistributie, steeds tegen S.L. Louwes was gezegd: 'Blijf zo lang mogelijk zitten.'³¹⁰ Herman Derk had, volgens informanten, zwaar geleden onder diens overlijden.³¹¹

Hoewel Herman Derk in mei 1954 in het boven aangehaalde interview niet sprak over zijn voornemen de boerderij over te dragen aan zijn oudste zoon, moet worden aangenomen dat zijn plannen dienaangaande in een vergevorderd stadium verkeerden. Naar alle waarschijnlijkheid zag hij dit als een privézaak waarover hij geen publieke verantwoording hoefde af te leggen. Dit, gevoegd bij zijn grote terughoudendheid in het zich publiekelijk uiten van zaken die zijn persoonlijk leven raakten, kan verklaren waarom hij zweeg over zijn aanstaande vertrek van de boerderij.

Nog in hetzelfde jaar gaf Herman Derk aan zijn drie zonen te kennen dat hij en zijn vrouw de tijd gekomen achtten 'om onze boerderij te verlaten en plaats te maken voor onze opvolgers. Dit valt ons zwaar, want beiden zijn wij aan de woonplaats en het bedrijf zeer gehecht, aan woning en inrichting. Wij moeten echter met dankbaarheid terugzien op de straks 35 jaar, dat wij daar gewoond hebben en een veelszins gelukkig en gezegend leven hebben geleid en dit voorrecht niet laten versomberen door weemoed over wat nog zou kunnen volgen.'³¹² Per 1 maart 1955 droeg hij de boerderij Nieuw Midhuizen over aan zijn oudste zoon, ir. H.J. Louwes.³¹³ Samen met zijn echtgenote nam Herman Derk zijn intrek in een door hem gekocht 'herenhuis met erf en open grond' te Zuidhorn.³¹⁴

Ondanks zijn minder goede gezondheid zette Herman Derk zijn werkzaamheden in het landbouworganisatiewezen onverkort voort. Dit valt onder meer af te leiden uit door hem gehouden spreekbeurten en inleidingen. Zowel naar inhoud als naar frequentie bleven die tot en met 1959 onveranderd in vergelijking met de periode vóór het overlijden van zijn broer. Hetzelfde geldt voor zijn presentie bij vergaderingen; deze bleef hoog.³¹⁵

AFSCHEID VAN HET LANDBOUWSCHAP

Herman Derk besloot in 1959, hoogstwaarschijnlijk mede onder invloed van zijn gezondheid, zich per 1 mei 1960 niet meer herkiesbaar te stellen als voorzitter van het LBS. Hij was inmiddels zesenzestig jaar. In verband met zijn voorgenomen afscheid kan zijn openingstoespraak voor een buitengewone vergadering van het LBS op 24 juni 1959 min of meer gezien worden als zijn testament.

Kenmerkend was zijn terugblik op het verleden en het daarin plaatsen van de positie van de landbouw in 1959. 'Een mensenleven is maar kort, maar toch heb ik in de ongeveer vijftig jaar dat ik zeer intensief met het boerenleven in aanraking ben gekomen, een groot gedeelte daarvan zelf boer ben geweest en er nu nog zeer dicht bij sta, reeds zeer veel veranderingen van klimaat over het boerenleven zich zien voltrekken. In de jaren dertig zette de

overheid haar beleid van onthouding opzij en behoedde de landbouw via haar crisisbeleid voor verdrinking. Voor het eerst werd het landarbeidersloon in het beleid betrokken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou zonder de gehele voorgeschiedenis van landbouwonderwijs, voorlichting, organisatie en actief prijsbeleid...onze landbouw bij lange na niet het voedsel hebben kunnen produceren wat hij nu wel kon en deed en waardoor slechts duizenden en niet tienduizenden of honderdduizenden de hongerdood zijn gestorven...Na de tweede wereldoorlog heeft onze landbouwbevolking krachtadig medegewerkt aan het herstel van het beroofde vaderland. Dit was de tijd van de prijsbeheersing...Aan de ene kant werd gevraagd dat onze landbouwbevolking ter wille van de wederopbouw met veel lagere prijzen genoegen zou nemen dan op de wereldmarkt golden en aan de andere kant werd hij ten sterkste aangespoord zoveel mogelijk produkten per ha te produceren. Na een achttal jaren ongeveer werd deze periode weer afgelost door een andere, onze huidige; de wereldmarkt was weer ruim voorzien van agrarische produkten, landbouwbeleid was niet meer voornamelijk prijsbeheersing en stimulering van de productie, maar er moesten weer prijzen gesteund worden en er kwam moeite met de afzet van onze produkten. Wij willen zeker niet zeggen, dat de regering zich de afgelegde beloften uit de jaren na de tweede wereldoorlog, uit de tijd van de prijsbeheersing niet meer herinnerde, maar mensen zijn maar mensen, ook regeringen en regeerders, en het is veel gemakkelijker een bevredigend landbouwbeleid te voeren en doorgevoerd te krijgen in tijden van schaarste dan in tijden van overvloed.' Hij was van mening dat de 'huidige gedachte...van zo groot mogelijke produktie, ook in de landbouw, per arbeidskracht...in het licht van eigen levenservaring... maar tijdelijk zijn en spoedig weer door andere zullen worden afgelost. Waar het landbouwbedrijf uit de aard der zaak sterk statische elementen in zich bergt alsook gebondenheid aan grond, klimaat en eeuwenoude ervaring, daar is het zaak voor ons om nuchter te blijven en in het zich telkens aandoende nieuwe, het wispelturige mode-achtige, en het solide blijvende goed te onderscheiden. Ik zeg dit met des te meer nadruk, omdat te midden van al die geleerdheid, scherpzinnigheid en soms wijsheid waarbij raden en deskundigen zich buigen over onze landbouwpolitiek, enkele elementen naar mijn mening toch over het hoofd worden gezien, en dat is in de eerste plaats het ontstellend perspectief van de voeding van onze wereldbevolking in verband met oversnelle toename...Ik bedoel hier dus mede, dat de vanzelfsprekende tijd van overvloed van landbouwprodukten in deze wereld wel eens zeer snel voorbij kan zijn en de wereld als geheel en ook ons volk geconfronteerd wordt met een wereldvoedseltekort. Naast het feit dat de toenemende landbouwproduktie van de wereld amper de bevolkingstoename kan bijhouden, moeten wij goed aandacht besteden aan twee omstandigheden: de eerste is, dat de voeding van honderden miljoenen mensen op deze wereld op een zo ellendig peil staat, niet alleen naar hoeveelheid, maar ook naar

kwaliteit, dat een veel sterkere toename van de landbouwproductie dan van de bevolking het wereldvoedselprobleem nog lang niet zal oplossen. Het tweede feit is dat deze honderden miljoenen, wij zullen welhaast kunnen spreken van de miljarden, zich hun ellende steeds meer bewust worden en dat hun onwil groeit die ellende nog langer gelaten te aanvaarden.

Uit deze impasse kan ik geen uitweg zien en ik weet niet of er menselijke wijsheid is, die het wel kan; nu kunnen wij wel, ook als Nederlands volk, de ogen ervoor sluiten en er maar op vertrouwen dat de Voorzienigheid wel een uitweg zal vinden, maar dan blijven wij toch beneden onze menselijke verantwoordelijkheid.' Met betrekking tot 'de wordende E.E.G.-landbouwpolitiek' merkte Herman Derk op 'dat wij als vanzelfsprekend schijnen aan te nemen, dat onze industriële ontwikkeling geen felle tegenslag kan treffen noch onze export niet in staat zal blijven om de nodige deviezen te verschaffen om de grote voedselimporten te betalen....Als ik tenslotte nog een conclusie uit dit betoog mag trekken, een conclusie, die feitelijk ook een conclusie is van een stuk levenservaring, dan zal het deze zijn: geef onze agrarische bevolking de mogelijkheden om zinvol te werken en zij zullen het doen ook!'³¹⁶

ZIEKTE EN OVERLIJDEN HERMAN DERK

Voor Herman Derk zou de vergadering van het HB van het LBS op 13 april 1960 zijn laatste vergadering zijn als voorzitter. Inmiddels was zijn gezondheid, volgens zijn naaste familieleden, vanaf begin 1960 verslechterd tengevolge van een zeer snel voortschrijdende aderverkalking.³¹⁷ Had hij in maart nog deelgenomen aan de reguliere besprekingen, in april was zijn toestand dermate achteruitgegaan dat hij hiertoe niet meer in staat was. Volgens de notulen van het HB van het LBS op 13 april zag het er naar uit dat hij geruime tijd rust moest nemen. In verband daarmee kon het voorgenomen afscheid van het LBS niet doorgaan.³¹⁸ Zijn ziekte verergerde dermate dat hij in de loop van het jaar in het ziekenhuis moest worden opgenomen, waarna hij terugkeerde naar zijn woning te Zuidhorn. Daar overleed hij op 8 oktober 1960 op zevenenzestigjarige leeftijd.

5.16 TOT BESLUIT

Herman Derks belangrijkste wapenfeit was de totstandkoming van de Stichting voor de Landbouw in 1945. Zonder zijn langetermijnvisie, zijn vermogen om tegenstrijdige opvattingen te verbinden ten behoeve van het hogere belang van samenwerking, zijn doortastendheid en volharding was de Stichting voor de Landbouw - en haar opvolger het Landbouwschap - naar alle waarschijnlijkheid niet totstandgekomen. Een aantal factoren is daarbij van groot belang geweest. Allereerst was hij de enige bestuurder van de drie centrale landbouworganisaties die had deelgenomen aan het ondergrondse

overleg tijdens de oorlog. Daar werd de basis gelegd voor structurele samenwerking tussen boeren- en landarbeidersorganisaties in één orgaan na de oorlog. Een tweede factor was de continuïteit in zijn functioneren. Terwijl de CBTB en de KNBTB na de bevrijding interne problemen kenden die zich onder meer uitten in voorzitterswisselingen, nam Herman Derk het voorzitterschap van het KNLC meteen na de bevrijding weer op zich. Als derde element geldt dat hij tijdens het ondergrondse overleg het vertrouwen had gewonnen van de landarbeidersbonden. Hoewel deze bonden onderling sterk uiteenlopende uitgangspunten kenden, waren zij alledrie erg gebrand op structurele samenwerking met de boeren. Gezien hun zwakke economische en maatschappelijke positie mochten de bonden echter niet in staat worden geacht deze samenwerking daadwerkelijk te realiseren.

Door de samenwerking van de agrarische sector in de Stichting voor de Landbouw behield de landbouw de maatschappelijke erkenning die hij tijdens de Tweede Wereldoorlog had verkregen als leverancier van belangrijke voedingsmiddelen. Herman Derk slaagde er in de organisaties op één lijn te krijgen. Hiermee kwam een einde aan het voordien gescheiden en dus zwakke optreden van de landbouworganisaties. De door Herman Derk zo vurig gewenste erkenning van de landbouw kreeg concreet gestalte in het maandelijkse overleg met de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening vanaf de dag van de informele oprichting van de Stichting voor de Landbouw.

De Stichting voor de Landbouw was niet het samenwerkingsverband dat Herman Derk zich had voorgesteld. Zijn ideaal van één boerenorganisatie, ongeacht politieke of religieuze overtuiging, vond geen gehoor bij de andere organisaties. Hetzelfde geldt voor zijn opvatting dat de georganiseerde boeren en landarbeiders het recht zouden moeten krijgen, hun stem uit te brengen bij de keuze van bestuursleden van de Stichting voor de Landbouw. Teneinde een gezamenlijk optreden te bereiken in de Stichting had hij concessies gedaan, die ook in zijn eigen kring omstreden waren. Dit typeert zijn realiteitsbesef: het vasthouden aan eigen principes, hoezeer ook overtuigd van de juistheid ervan, sluit compromissen en daarmee samenwerking uit. Opmerkelijk was zijn inzet voor de samenwerking tussen boeren en landarbeiders. Deze was in landbouwkringen, maar ook daarbuiten, bepaald geen vanzelfsprekendheid. Als Groninger herenboer was Herman Derk opgegroeid in de standenmaatschappij, gekenmerkt door een scherp onderscheid tussen herenboeren en landarbeiders. Zijn niet aflatende inspanningen voor een gelijkwaardige plaats van de landarbeidersbonden in de Stichting voor de Landbouw en het Landbouwschap moet in hoofdzaak verklaard worden uit zijn mens- en maatschappijopvatting. Daarin had ieder mens recht op een menswaardig bestaan en dan ging het niet aan, de landarbeider af te schepen met een loon waarvan hij amper kon rondkomen. Daarnaast speelden naar alle waarschijnlijkheid ook strategische argumenten

een rol. De georganiseerde landbouw kon zich immers sterker manifesteren mét dan zonder de landarbeidersbonden.

In de periode van 1945 tot 1960 moest Herman Derk diverse teleurstellingen incasseren. Voorbeelden hiervan zijn het niet doorgaan van het boerenpensioen, de geleidelijke ontfutseling van taken aan de Stichting voor de Landbouw door de landbouworganisaties, en zijn min of meer gedwongen vertrek als voorzitter van het KNLC. Hij liet zich hierdoor echter niet ontmoedigen. Met onverdroten ijver voerde hij de taken uit die hij voor zichzelf zag weggelegd ten behoeve van een betere maatschappelijke en politieke positie van de landbouw en van het platteland.

Herman Derk volgde als bestuurder zijn eigen weg die hem een groot gezag en veel invloed opleverde. Zijn richtsnoer: 'Neem de ander op zijn best', stelde hem in staat het vertrouwen te winnen van zowel de protestants-christelijke, de katholieke als de sociaal-democratische organisaties. Herman Derk had geen vijanden maar ook weinig vrienden. Hij was een eenzame figuur aangezien hij voor zijn integrale langetermijnvisie over de plaats van de agrarische bevolking in de samenleving - het kan deze pas goed gaan als het de gehele samenleving goed gaat - bij zijn medebestuurders weinig of geen gehoor vond. Zo riepen zijn opvattingen over de bedrijfsgemeenschap van boeren en landarbeiders verzet op bij zijn eigen KNLC. Zijn religieuze vrijzinnig-protestantse overtuiging botste met die van de orthodox-protestantse CBTB-ers. Voor zijn diepgewortelde democratische instelling, met het daaruit voortvloeiende dragen en afleggen van verantwoordelijkheid, vond hij geen weerklank bij de KNBTB-bestuurders. Zijn eenzame positie bleef niet beperkt tot het landbouworganisatiewezen. C.G.A. Mertens, die niet alleen in de Stichting voor de Landbouw en het Landbouwschap samenwerkte met Herman Derk maar in de jaren vijftig tegelijk met hem lid was van de Eerste Kamer, herkende deze veronderstelde eenzaamheid van Herman Derk. Desgevraagd gaf hij als zijn mening dat deze hier echter niet onder had geleden, want 'hij was ook iemand die altijd met zijn eigen gedachten bezig was. Hij was niet spontaan, hij kon niet uitgelaten of wat ook zijn. Hij was altijd serieus, altijd denkend, filosoferend en met zijn eigen gedachten bezig. Hij zag ook soms niets. Als hij een gesprek voorbereidde in de Eerste Kamer, dan liep hij de gang door en zag niemand die hem tegenkwam.'³¹⁹

De werkwijze van Herman Derk kan worden gekenschetst als overtuigen waar mogelijk, compromissen sluiten indien nodig, eigen standpunt opgeven als dit noodzakelijk bleek. In zijn veelvuldig gehouden redevoeringen en toespraken zijn telkens terugkerende kernbegrippen: samenwerking, verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid en plichtsbesef. Zijn drijfveer was de gelijkberechtiging van de landbouw met de overige bedrijfssectoren. Daarop was zijn inzet gericht in de vele functies die hij in en buiten het

landbouworganisatie waren vervulde. In zijn visie viel het landbouwbelang samen met het algemeen belang. Als democraat maakte hij de landbouwbelangen ondergeschikt aan het algemeen belang, concreet aan het overheidsbeleid. Dat is misschien wel de belangrijkste reden voor zowel zijn succes als voor zijn falen.

H.D. Louwes (zonder datum). Ir. A.J. Louwes Lelystad

SAMENVATTING

In 1996 konden werkgevers en werknemers in de landbouw het niet eens worden over een af te sluiten collectieve arbeidsovereenkomst. Dit was voor hen aanleiding om het Landbouwschap, de parel van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties, op te heffen. Hiermee kwam een einde aan een ruim vijftig jaar bestaand samenwerkingsverband tussen de georganiseerde boeren en landarbeiders. Dit proefschrift beschrijft de voorgeschiedenis en het ontstaan van het samenwerkingsverband.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog legden vertegenwoordigers van de boeren- en landarbeidersorganisaties de basis voor de oprichting van het Landbouwschap, een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan voor de landbouw. Hun achterliggende belangen waren groot. De verzuilde landbouworganisaties, intern en onderling sterk verdeeld, wonnen aan kracht als zij zich manifesteerden als een eenheid. Voor de, eveneens verzuilde en onderling verdeelde, landarbeidersbonden waren stakingen in de versnipperde landbouwproductiestructuur geen reëel machtsmiddel voor het bereiken van hun vakbondsdoelen. Rechtstreeks en gestructureerd overleg met de landbouworganisaties bood aanmerkelijk meer perspectief. Samenwerking in één orgaan zou zowel de positie van de landbouw- als van de landarbeidersorganisaties materieel, maatschappelijk en politiek versterken. Met dit doel richtten de drie Centrale Landbouworganisaties en de drie Landarbeidersbonden kort na de bevrijding de Stichting voor de Landbouw op, in 1954 opgevolgd door het Landbouwschap.

De totstandkoming van de Stichting voor de Landbouw paste in de Nederlandse verwachtingen na de bevrijding. Er heerste een (kortdurende) sfeer van vernieuwingsdrang, waarbij oude verzuilde structuren zouden worden doorbroken en tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers worden vervangen door samenwerking in publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties. Dat de boeren- en landarbeidersorganisaties erin slaagden een duurzaam samenwerkingsverband te vormen hing met meerdere factoren samen. Zowel de boeren- als de landarbeidersorganisaties wensten een vruchtbare samenwerking met de overheid. Dat had hun in de crisisjaren geen windeieren gelegd. Omgekeerd had de overheid in de Stichting voor de Landbouw een aantrekkelijke gesprekspartner voor het bereiken van haar beleidsdoelen.

Toch verklaren de gezamenlijke belangen van boeren, landarbeiders en overheid de totstandkoming van de Stichting voor de Landbouw onvoldoende. Waarom zouden deze motieven minder hebben gegolden voor andere bedrijfssectoren? Daar kwamen echter amper publiekrechtelijke bedrijfsorganen tot stand. Een onmisbare schakel moet worden gezocht in de

persoon die met visie, inzet en doorzettingsvermogen optrad als gangmaker van de Stichting voor de Landbouw: H.D. Louwes, een Groninger herenboer die zich gedurende de voorafgaande decennia een groot gezag had verworven als voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité. Hij had vooral bekendheid gekregen door zijn aanhoudende inzet voor de gelijkberechtiging van de landbouw met andere bedrijfssectoren. Als voorwaarde om dit doel te bereiken gold voor hem een zo groot mogelijke eenheid in de agrarische sector.

H.D. Louwes was Vrijzinnig-Hervormd en kende grote waarde toe aan de religie. Vrijzinnigheid betekende voor hem het frank en vrij uiten van eigen denkbeelden, ook als deze niet overeenkwamen met opvattingen binnen zijn eigen kring of daarbuiten. Hij droeg zijn visie uit via een groot aantal redevoeringen die worden gekenschetst als 'vooruitziend' en 'van zeer hoog niveau.'¹ Hij bleek, mede door zijn respectvolle benadering van personen en organisaties die zijn visie niet deelden, de figuur te zijn die door zijn pacificerende optreden de rol vervulde van 'burgemeester van de Nederlandse landbouw.' Hij stond als het ware boven de partijen en was hierdoor in staat de zo verdeelde organisaties op één lijn te krijgen. Dit verhinderde echter niet dat de onderlinge tegenstellingen tussen de boerenorganisaties en tussen de boeren- en landarbeidersorganisaties voortduurden.

Steunden de landarbeidersbonden het gezamenlijk optrekken van harte, de landbouworganisaties stelden zich vanaf de oprichting van de Stichting voor de Landbouw tweeslachtig op: enerzijds steunden zij het samengaan van de zes organisaties, anderzijds streefden zij naar een zo sterk mogelijke positie van de eigen organisatie. Hierdoor stond de continuïteit van het samenwerkingsverband regelmatig onder druk.

Een tweede heikel punt was de relatie tussen boeren en landarbeiders. Hoewel de boerenorganisaties in theorie betere verhoudingen met de landarbeidersbonden in hun vaandel voerden, was de praktijk aanmerkelijk weerbarstiger. H.D. Louwes, die al vanaf de jaren dertig had gepleit voor een betere samenwerking tussen boeren en landarbeiders, was de grote voorvechter van het samenbrengen van boeren- en landarbeidersorganisaties in één verband. Hij besepte als geen ander dat dit de enige manier was waarop de landbouw zich als een machtsfactor kon laten gelden. De structuur van het samenwerkingsverband, met zijn vele overlegorganen tussen boeren- en landarbeiders op lokaal, regionaal en landelijk niveau, maakte het mogelijk de scherpste kantjes van de onderlinge verschillen af te slijpen. Naar buiten traden de boeren- en landarbeidersbonden gezamenlijk op. Voor de landarbeidersbonden had dit een belangrijk neveneffect: voor het eerst zagen zij zich erkend als gewaardeerde gesprekspartners.

De ambivalente opstelling van de landbouworganisaties ten aanzien van de Stichting voor de Landbouw, en de latente spanningen tussen boeren- en landarbeidersorganisaties hadden tot gevolg dat de verhoudingen tussen de

samenwerkende organisaties enerzijds en H.D. Louwes anderzijds werden gekenmerkt door een wederzijdse afhankelijkheid. De organisaties hadden H.D. Louwes nodig om de gezamenlijkheid in stand te houden, H.D. Louwes kon niet zonder medewerking van de organisaties gekozen worden tot voorzitter van de Stichting voor de Landbouw (1945-1954) en van het Landbouwschap (1954-1960), wellicht de enige positie van waaruit hij zijn meest wezenlijke doel - de verdediging van de landbouw ten opzichte van de industrie en van de Randstad - optimaal kon beïnvloeden.

Tegelijkertijd bestond er een wederzijdse afhankelijkheid tussen de overheid en de Stichting voor de Landbouw. Niet alleen vertegenwoordigde de Stichting voor de Landbouw de landbouw in zijn grote verscheidenheid, tevens was een groot aantal vertegenwoordigers van de landbouworganisaties lid van het parlement. Alleen door mee te werken met de Stichting voor de Landbouw kon de overheid parlementaire goedkeuring verkrijgen voor de uitvoering van haar voorgenomen landbouwbeleid. Omgekeerd was de Stichting voor de Landbouw aangewezen op de overheid voor de verwerking van erkenning van de landbouw met de daaruit voortvloeiende maatschappelijke en, niet onbelangrijk, materiële waardering.

De verzuiling, die vanaf het einde van de negentiende eeuw tot de jaren zestig van de twintigste eeuw haar stempel drukte op de Nederlandse samenleving, trok ook diepe sporen in het landbouworganisatiewezen. De liberale landbouwmaatschappijen, opgericht vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw, zagen zich rond en na de eeuwwisseling overvleugeld door de katholieke boerenbonden. De protestants-christelijke boerenbond, opgericht op het einde van de Eerste Wereldoorlog, kwam pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw tot wasdom. Opmerkelijk is dat het verzuilingsproces, dat in de geschiedschrijving in de jaren twintig als afgerond wordt beschouwd, zich in de landbouworganisaties voortzette tot in de jaren dertig. Eveneens weken de landbouworganisaties af van het algemene Nederlandse patroon wat betreft de inzet van de ontzuiling. Sloeg deze bij de politieke partijen toe in de jaren zestig, de landbouworganisaties handhaafden de confessionele verdeeldheid tot midden jaren negentig toen zij samengingen in de Land- en Tuinbouworganisatie-Nederland (LTO-Nederland).

In het kader van dit onderzoek kan voor de late inzet van de ontzuiling slechts een aanzet tot verklaring worden gegeven. Een niet te verwaarlozen factor is de mentaliteit van boeren die in het algemeen kan worden gekenschetst als: vooruitstrevend in bedrijfsvoering, behoudend in maatschappijopvatting. Van oudsher hechten boeren veel waarde aan zelfstandigheid en aan vrijheid. Deze aspecten houden nauw verband met de bedrijfsstructuur in de landbouw. Boeren zijn persoonlijk verantwoordelijk voor hun bedrijfsvoering en voor de te behalen resultaten. Daarbij zijn zij niet alleen afhankelijk van de prijzen voor hun producten, waar zij overigens

weinig of geen invloed op hebben, maar ook van niet te beïnvloeden factoren zoals het weer, de stand van het bodemwater, het uitbreken van ziekte bij plant en dier. Hun individuele wijze van beroepsuitoefening en hun afhankelijkheid van niet door hen beïnvloedbare factoren kunnen gemakkelijk leiden tot een individualistische instelling, waarbij boeren er aan hechten in maatschappelijk opzicht zo lang mogelijk bestaande verhoudingen en structuren te behouden.

Voor de landarbeidersbonden werd het beleid over het al of niet samengaan met andere bonden vastgesteld door de centrale organisaties waarbij de landarbeidersbonden waren aangesloten, respectievelijk het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Het CNV bleek niet gevoelig voor het ontzuilingsproces en handhaafde zijn christelijke identiteit. De KAB daarentegen gaf zijn katholieke identiteit eind jaren zeventig op, toen de bond fuseerde met het NVV en beide bonden samen de Federatie Nederlandse Vakverenigingen (FNV) vormden.

Overigens ontstonden vanaf eind jaren zestig ook fusiebewegingen bij de werkgeversorganisaties, uitmondend in de Vereniging Verbond van Nederlandse Ondernemingen - Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (VNO-NCW).²

Achteraf gezien mag het een klein wonder heten dat de Stichting voor de Landbouw tot stand kwam, gezien de grote verscheidenheid van belangen in de landbouw met zijn veelheid van organisaties en gezien de belangentegengstellingen tussen boeren en landarbeiders. Was de totstandkoming van het Landbouwschap als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan in Nederland vrij uitzonderlijk, in Europees verband was het een unicum. Geen enkel ander land binnen de Europese Gemeenschap kende een samenwerkingsverband tussen boeren- en landarbeidersorganisaties.³

Een gedeeltelijke verklaring ligt naar alle waarschijnlijkheid in de nauwe relaties tussen drie Noord-Groningse 'boerenzonen' die vanaf de Tweede Wereldoorlog tot het einde van de jaren vijftig goeddeels het landbouwbeleid in Nederland bepaalden: de landbouwminister S.L. Mansholt, de directeur-generaal voor de voedselvoorziening S.L. Louwes, en de voorzitter van de Stichting voor de Landbouw/het Landbouwschap H.D. Louwes. Niet alleen waren zij familie van elkaar, zij deelden ook de gemeenschappelijke ervaringen van het opgroeien in de Groningse Westpolder en van hun daar ontwikkelde visie op de plaats van de landbouw in de Nederlandse samenleving.

SUMMARY of a biography of Herman Derk Louwes (1893-1960), the organizer of dutch agrarian interests in a pillarized country

In 1996 employers and employees in agriculture could not agree on the forming of a collective employment agreement. Consequently the *Landbouwschap* (Industry Board for Agriculture), the showpiece of regulatory industrial organisations, was abolished. This ended the cooperative arrangement between organised farmers and agricultural workers that had lasted more than fifty years. This dissertation describes the previous history and the formation of the cooperative arrangement.

During the Second World War representatives of the farmers' and agricultural workers' organisations laid the basis for the setting up of the *Landbouwschap*, a regulatory industrial organisation for agriculture. The interests behind this were great. The compartmentalised agricultural organisations, strongly divided internally and among themselves, became more powerful when they put themselves forward as one body. For the agricultural workers' unions that were also compartmentalised and split within themselves strikes in the fragmented agricultural production structure were not an effective means to achieve their trades union objectives. Direct and structured consultation with the agricultural organisations offered considerably more possibilities. Cooperation within one body would strengthen the position of the agricultural' and agricultural workers' organisations materially, socially and politically. It was with this aim in mind that the three Central Agricultural Organisations and the three Agricultural Workers Unions set up the *Stichting voor de Landbouw* (Foundation for Agriculture) after the Liberation, followed in 1954 by the *Landbouwschap*.

The foundation of the *Stichting voor de Landbouw* was in line with Dutch expectations after the Liberation. There was a (short-lived) urge for innovation where old compartmentalised structures were to be broken down and differences between employers and employees replaced by cooperation in regulatory industrial organisations. The fact that the farmers' and agricultural workers' organisations succeeded in forming a lasting cooperative arrangement was due to a number of factors. Both the farmers' and the agricultural workers' organisations wanted fruitful cooperation with the government. This had not done them any harm in the depression. Conversely the government had an attractive discussion partner in the *Stichting voor de Landbouw* to achieve its policy objectives. However, the associations of farmers, agricultural workers and government find the formation of the *Stichting voor de Landbouw* to be inadequate. Why

should these motives have counted less for other industrial sectors? Hardly any regulatory industrial organisations were formed there. A vital link here is the person who acted with vision, dedication and perseverance as the activist of the *Stichting voor de Landbouw*: H.D. Louwes, a gentleman farmer from Groningen, who over the previous decades had gained considerable power as chairman of the *Groninger Maatschappij van Landbouw* (Groningen Agricultural Society) and the *Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité*, (Royal Dutch Agricultural Committee). He had become renowned mainly for his continuous dedication to the equal rights of agriculture with other industrial sectors. In his opinion the precondition to achieve this goal was as much unity as possible in the agricultural sector.

H.D. Louwes was Liberal-Reformed and placed great value on religion. For him Liberalism meant the frank and free expression of one's own ideas, even if they did not correspond with beliefs within one's own circle or outside of it. He spread his ideas in many speeches that were characterised as 'forward-looking' and 'of a very high level.'¹

Because of his respectful approach to persons and organisations that did not share his ideas, he was the figure who with his pacifying actions fulfilled the role of 'mayor of Dutch agriculture'. He stood, as it were, above the parties and therefore was able to bring the divided organisations into line. However, this did not remove the underlying differences between the farmers' organisations and between the farmers' and agricultural workers' organisations.

Although the agricultural workers' unions fervently supported joint action, the agricultural organisations held an ambiguous position from the setting up of the *Stichting voor de Landbouw*: on the one hand they supported the joint action of the six organisations, while on the other hand they aimed for as strong a position as possible for their own organisation. Consequently the continuity of the cooperative arrangement was regularly put under pressure. A second difficult point was the relationship between farmers and agricultural workers. Although in theory the farmer organisations supported better relationships with the agricultural workers' unions, in practice the situation was considerably more difficult. H.D. Louwes, who as early as the thirties had argued the case for more cooperation between farmers and agricultural workers, was the great advocate for the coming together of farmers' and agricultural workers' organisations in one body. He realised, like no one else, that this was the only way agriculture could make itself felt as a powerful factor. The structure of the cooperative arrangement, with its many consultation bodies between farmers and agricultural workers at local, regional and national level, made it possible to smooth away the sharpest edges of their differences. To the outside world the farmers' and agricultural workers' unions presented a unified front. For the agricultural workers' unions this had an important side effect: for the first time they were recognised as valued discussion partners.

The ambivalent position of the agricultural organisations towards the Stichting voor de Landbouw, and the latent tensions between farmers' and agricultural workers' organisations meant that the relations between the cooperating organisations on the one hand and H.D. Louwes on the other hand were characterised by a mutual dependency. The organisations needed H.D. Louwes to maintain the cooperation and without the cooperation of the organisations H.D. Louwes could not be elected as chairman of the Stichting voor de Landbouw (1945-1954) and of the Landbouwschap (1954-1960), probably the only position from which he could exert optimum influence on his most vital aim: the defence of agriculture in the face of industry and the Randstad.

At the same time there was a mutual dependency between the government and the Stichting voor de Landbouw. Not only did the Stichting voor de Landbouw represent agriculture in its great diversity, but many representatives of the agricultural organisations were also members of parliament. Only by working together with the Stichting voor de Landbouw could the government obtain parliamentary approval for the implementation of its agricultural policy. Conversely the Stichting voor de Landbouw looked to the government for recognition of agriculture with the accompanying social and, not unimportant, material recognition.

The compartmentalisation that had characterised Dutch society from the end of the nineteenth century until the sixties in the twentieth century was also deeply embedded in the life of agricultural organisations. The liberal agricultural societies, set up from the first half of the nineteenth century, were, after the turn of the century, eclipsed by the catholic farmers' unions. The Protestant-Christian farmers' union, set up at the end of the First World War, only started to grow in the thirties of the twentieth century. It should be noted that the compartmentalisation process that in historiography was considered to be completed in the twenties continued in the agricultural organisations until the thirties. Likewise the agricultural organisations differed from the general Dutch pattern with regard to the extent of the compartmentalisation. This hit the political parties in the sixties, the agricultural organisations maintained the confessional division until the mid-nineties when they merged in the Land- en Tuinbouworganisatie-Nederland (LTO-Nederland = Agricultural and Horticultural Organisation in the Netherlands).

Within the framework of this study only one reason can be given for the continuation of compartmentalisation until the thirties. A factor not to be neglected is the mentality of farmers that in general can be characterised as: progressive in management, conservative in social attitudes. Traditionally farmers have placed a lot of value on independence and freedom. These aspects are closely linked with the management structure in agriculture. Farmers are personally responsible for their own management and for the

results they achieve. Here they are not only dependent on the prices for their products, on which they have little or no influence, but also on factors that cannot be influenced such as the weather, the state of the ground water, the breaking out of sickness among animals and disease among plants. The individual nature of their profession and their dependence on factors they cannot influence can easily lead to an individualistic attitude, where from the social point of view farmers put value on maintaining existing relationships and structures for as long as possible.

For the agricultural workers' unions the policy of joining or not joining with other unions was determined by the central organisations to which the agricultural farmers' unions were affiliated, the Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV = National Federation of Christian Trade Unions in the Netherlands), the Katholieke Arbeidersbeweging (KAB = Catholic Workers' Movement) and the Nederlands Verbond van Vakverenigen (NVV = Dutch Trade Unions Congress). The CNV was found not to be susceptible to the breaking down of traditional barriers and maintained its Christian identity. The KAB, however, lost its Catholic identity at the end of the seventies, when the union merged with the NVV and both unions together formed the Federatie Nederlandse Vakverenigen (FNV = Federation of Netherlands Trade Unions).

Moreover, from the end of the sixties there were also merger movements within the employer organisations, resulting in the Vereniging Verbond van Nederlandse Ondernemingen - Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (VNO-NCW)= Confederation of Netherlands Industry and Employers).² Looking back, it may be regarded as a small miracle that the Stichting voor de Landbouw was formed, taking into account the great diversity of interests in agriculture with its numerous organisations and taking into account the different interests of farmers and agricultural workers. If the formation of the Landbouwschap as a regulatory industrial body in the Netherlands was quite exceptional, on a European level it was a unique event. No other country within the European Community had a cooperative arrangement between farmers' and agricultural workers' organisations.³

In all probability a partial explanation for this can be found in the close relationships between three 'farmer's sons' from North-Groningen who from the Second World War until the end of the fifties largely determined agricultural policy in the Netherlands: the agricultural minister S.L. Mansholt, the director-general for food supply S.L. Louwes, and the chairman of the Stichting voor de Landbouw/the Landbouwschap H.D. Louwes. These three were not only related, they also shared the common experience of growing up in the Groningen Westpolder and the ideas developed there on the position of agriculture in Dutch society.

BIJLAGEN

Bijlage 1.1 Voorouders Herman Derk Louwes

Overgrootouders Herman Derk Louwes:

L. Louwes x G. Alingh Winsingh H.J. Zijlma x H. Hopma H. Tonkes x W. Sierts W.L. Dijkhuis x H. Beukema
(1796-1827) (1797-1836) (1799-1862) (1800-1878) (1786-1858) (1792-1835) (1804-1893) (1810-1876)

Grootouders Herman Derk Louwes:

Stephanus Louwes x Henriëtte Zijlma. H. Franssens Tonkes x Aaltje Dijkhuis (1869 x met D.R. Mansholt)
(1824-1902) 1852 (1828-1913) (1825-1864) 1855 (1834-1915)

Ouders Herman Derk Louwes:

Hendrik Jan Louwes x Wiepke Tonkes
(1861-1939) 1888 (1862-1939)

Stephan Louwe Louwes Herman Derk Louwes
(1889-1953) (1893-1960)

Gegevens ontleend aan de gemeente De Marne; Van Weerden, *De Westpolder*, 271, 278, 283, 295; Tonkes, *Het nageslacht van Tonko Ayolts en Eetje Eenjes*, 49-50, 156.

Bijlage 1.2 Families Louwes en Mansholt

W.L. Dijkhuis (1804-1893) x H. Beukema (1810-1876)

1.1855: H. Franssens Tonkes (1825-1864) x AALTJE DIJKHUIS (1834-1915) x 2. 1869: Derk Roelfs Mansholt (1842-1921)

o.a. W. Tonkes (1862-1939)

o.a. L.H. Mansholt (1875-1945) en **Th. W.S. Mansholt (1879-1956)**

x 1888

x 1906

H.J. Louwes (1861-1930)

W. Andreae (1874-1966)

S.L.Louwes (1889-1953) **H.D. Louwes (1893-1960)**

o.a. **S.L. Mansholt (1908-1996)**

x 1914

x 1920

x 1938

Z.A. Westerhuis (geb. 1891) K.S. Spiets (geb. 1893) H.J. Postel (geb. 1913)

Uit bovenstaande blijkt dat S.L. Louwes, H.D. Louwes en Sicco L. Mansholt dezelfde grootmoeder hebben: Aaltje Dijkhuis

De vetgedrukte namen betreffen personen die een belangrijke rol speelden in het landbouwhuishoudonderwijs (Th. Mansholt), de landbouwcrisisorganisaties en de voedselvoorziening (S.L. Louwes), het landbouworganisatiewezen (H.D. Louwes), de landbouwpolitiek in Nederland en in Europa (S.L. Mansholt)

Naar J.S. van Weerden, *De Westpolder*, 261, 262, 278, 295, *Gedenkboek Nijverheid 1991 Deel II Boerderijen in de Marne en hun bewoners* 299 en *Agrarisch Dagblad*, 4 juli 1996

Bijlage 2.1 Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties¹

	1905		1919		1920	
Landbouw- Maatschap- Pijen	32.301	(32%)	68.002	(34%)	70.045	(36%)
Nederlandse Boerenbond	42.865	(43%)	83.849	(42%)	81.364	(42%)
CBTB	-	-	-	-	4.201	(2%)
zelfst. dorpsver.	25.162	(25%)	45.769	(23%)	39.893	(20%)
Totaal	100.328	(100%)	197.620	(99%)	195.503	(100%)

1. *Verlagen en Mededeelingen 1905, 1919, 1920, 'Lijst van officiële Personen, Instellingen en Vereenigingen op Land- en Tuinbouwgebied.'*

Bijlage 2.2. Gespecificeerd overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties per provincie¹

		Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Ge.	Ut.	N.H.	Z.H.	Ze.	N.Br.	Li.	Totaal
1905	LBM	3.324	4.140	2.476	1.979	4.115	1.489	3.871	5.971	2.566	2.370	-	32.301
	NBB	-	-	-	2.087	5.471	312	2.000	600	1.150	18,523	12.922	43.065
1919	LBM	8.575	6.828	9.339	9.831	8.157	2.110	5.477	7.615	8.056	2.014	-	68.002
	NBB	-	405	37	3.054	12.075	3.571	4.938	3.657	874	35.730	19.508	83.849
	LBM	7.752	7.128	11.259	9.911	8.426	2.345	5.440	7.858	8.097	1.829	-	70.045
1920	NBB	62	560	62	4.100	11.276	3.620	4.492	3.634	1.118	34.894	17.546	81.364
	CBTB	536	397	126	375	549	96	997	650	116	-	-	3.842

Aantal leden van de zelfstandige dorpsverenigingen

	Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Ge.	Ut.	N.H.	Z.H.	Ze.	N.B.	Li.	Totaal
1905	3.527	629	4.846	3.188	3.702	180	2.068	1.223	3.479	2.108	212	25.162
1919	2.363	8.492	7.682	5.741	6.248	2.576	2.740	3.352	4.560	1.983	29	45.769
1920	2.597	5.245	5.365	5.525	5.994	2.164	2.569	3.451	4.926	1.941	116	39.893

1. *Verslagen en Mededeelingen 1905, 1919, 1920* 'Lijst van officiële personen, instellingen en Verenigingen op Land- en Tuinbouwgebied'.

Bijlage 2.3 Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersorganisaties van 1896-1920

1896	800				
1899	950				
1900	1.375				
1905	4.622				
1914	10.371				
1918	20.120				
1919	27.201				
1920	40.322	arbeiders werkzaam in de landbouw:	424.550	Percentage georganiseerd:	8.9
		arbeiders werkzaam in de industrie:	804.150	Percentage georganiseerd:	41.1

LANDARBEIDERS, GEORGANISEERD NAAR DE DIVERSE STROMINGEN IN 1914 EN 1920

	1914		1920	
Modern (socialistisch)	4.327	(42%)	16.975	(42%)
Christelijk-Protestant	504	(5%)	8.252	(21%)
Rooms-Katholiek	2.035	(20%)	11.530	(29%)
Diverse	3.505	(34%)	3.565	(9%)
Totaal	10.371	(101%)	40.322	(101%)

Bron: Hilgenga, *40 Jaren Nederlandse landarbeidersbond*, 135-136.

Bijlage 3.1 Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties¹

	1921	1928	1932	1933	1936	1940
LBM'en	68.886 (37%)	57.379 (34%)	54.429 (30%)	53.983 (28%)	54.149 (27%)	53.136 (26%)
KNBTB	76.839 (41%)	72.969 (44%)	77.130 (43%)	77.667 (40%)	72.275 (37%)	74.377 (36%)
CBTB	4.842 (3%)	2.939 (2%)	8.091 (4%)	9.286 (5%)	14.961 (8%)	18.855 (9%)
L en M	-	-	-	15.374 (8%)	19.003 (10%)	20.624 (10%)
Zelfst.ver.	36.742 (20%)	33.035 (20%)	40.206 (22%)	38.788 (20%)	37.348 (19%)	39.577 (19%)
Totaal	187.309 (101%)	166.322 (100%)	179.856 (99%)	195.098 (101%)	197.736 (101%)	206.569 (100%)

LBM'en: Landbouwmaatschappijen
 Zelfst.ver.: zelfstandige dorpsverenigingen

1. *Verslagen en Mededeelingen 1921, 1928, 1932, 1933, 1936, 1940*: 'Lijst van officiële personen'

Bijlage 3.2 Overzicht van het aantal leden van de landbouworganisaties in de provincie Groningen¹

	1921		1928		1932		1933		1936		1940	
GLM	3.773	(35%)	3.580	(38%)	3938	(40%)	3.824	(29%)	3.475	(25%)	3.462	(23%)
VBB	2.766	(26%)	2.230	(24%)	2.094	(21%)	2.058	(16%)	1.952	(14%)	1.954	(13%)
FZW	1.105	(10%)	805	(9%)	460	(5%)	612	(5%)	612	(4%)	792	(5%)
MLNW	276	(3%)	198	(2%)	175	(2%)	175	(1%)	150	(1%)	470	(3%)
GBB	-	-	-	-	-	-	3.142	(24%)	3.785	(27%)	4.023	(27%)
CBTB	595	(5%)	181	(2%)	544	(5%)	481	(4%)	1.031	(7%)	1.572	(11%)
ABTB	63	(1%)	-	-	117	(1%)	186	(1%)	203	(1%)	170	(1%)
zelfst. dorpsver.	2.201	(20%)	2.353	(25%)	2.641	(26%)	2.505	(19%)	2.616	(19%)	2.438	(16%)
totaal	10.779	(100%)	9.347	(100%)	9.969	(100%)	12.983	(99%)	13.824	(98%)	14.881	(99%)

1. *Verlagen en Mededeelingen 1921, 1928, 1932, 1933, 1936, 1940: 'Lijst van officiële personen'*

Bijlage 3.3 Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersbonden 1920-1940¹

	NBAL	NCLB	St. Deusdedit	totaal
1921	13.698 (39%)	10.000 (29%)	11.160 (32%)	34.858 (100%)
1924	5.073 (31%)	4.572 (28%)	6.467 (40%)	16.112 (99%)
1927	6.828 (34%)	5.700 (28%)	7.666 (38%)	20.194 (100%)
1930	15.125 (44%)	8.672 (25%)	10.246 (30%)	34.043 (99%)
1932	23.304 (42%)	16.870 (30%)	15.387 (28%)	55.561 (100%)
1934	34.122 (42%)	27.170 (33%)	20.193 (25%)	81.485 (100%)
1936	32.235 (42%)	26.898 (35%)	17.833 (23%)	76.966 (100%)
1938	28.943 (40%)	25.610 (36%)	17.182 (24%)	71.735 (100%)
1940	29.960 (41%)	24.743 (34%)	17.961 (25%)	72.664 (100%)

1. *Verslagen en Mededeelingen 1921, 1924, 1927, 1930, 1932, 1934, 1936, 1938, 1940: 'Lijst van officiële personen'*

Bijlage 3.4 Overzicht van het aantal leden van de landarbeidersbonden 1920-1940 in de provincie Groningen¹

	NBAL	NCLB	St. Deusdedit	totaal
1921	4.333	??	134	??
1924	1.279	??	103	??
1927	1.812 (60%)	1.033 (34%)	168 (6%)	3.013 (100%)
1930	5.049 (71%)	1.894 (27%)	167 (2%)	7.110 (100%)
1932	6.164 (60%)	3.868 (38%)	241 (2%)	10.273 (100%)
1934	7.114 (58%)	4.990 (40%)	223 (2%)	12.327 (100%)
1936	6.714 (57%)	4.847 (41%)	223 (2%)	11.784 (100%)
1938	5.899 (56%)	4.385 (42%)	186 (2%)	10.470 (100%)
1940	6.629 (60%)	4.143 (38%)	236 (2%)	11.008 (100%)

1. *Verslagen en Mededeelingen 1921, 1924, 1927, 1930, 1932, 1934, 1936, 1938, 1940*: 'Lijst van officiële personen'

Bijlage 3.5 Overzicht van afgesloten cao's in 1938¹

Landarbeidersorganisaties		NBAL	NCLB	St. Deusdedit			
Wergeversorganisaties					subtotalen		totaal
Groningen:	algemeen	24	30	1	55		
	prot.-chr.	8	11	-		19	74
	kath.	-	-	-		-	
Friesland:	algemeen	-	36	-	36		
	prot.chr.	-	21	-		21	62
	kath.	-	5	-		5	
Drenthe	algemeen	8	38	2	48		
	prot.-chr.	-	14	-		14	64
	kath.	-	2	-		2	
Overijs.	algemeen	3	5	-	8		
	prot.-chr.	-	6	-		6	24
	kath.	-	4	6		10	
Gelderl.	algemeen	-	12	-	12		
	prot.-chr.	-	10	-		10	38
	kath.	-	13	3		16	
							304

		Landarbeidersorganisaties				St. Deusdedit	subtotalen	totaal
		NBAL		NCLB				
Werkgeversorganisaties								
Utrecht	algemeen	-	2	-		2		
	prot.-chr.	-		4	1		5	13
	kath.	-	4	2			6	
N-Holland	algemeen	-	14	3		17		
	prot.-chr.	-	8	5			13	73
	kath.	-	14	29			43	
Z.-Holland	algemeen	7	18	2		27		
	prot.-chr.	-	5	5			10	72
	kath.	-	5	30			35	
Zeeland	algemeen	8	26	1		35		
	prot.-chr.	-	8	-			8	48
	kath.	-	2	3			5	
N.-Brabant	algemeen	6	7	2		15		
	prot.-chr.	-	2	-			2	25
	kath.	-	4	4			8	
								305

		Landarbeidersorganisaties					
		NBAL	NCLB	St. Deusdedit			
Werkgeversorganisaties						subtotalen	totaal
Limburg	prot.-chr.	-	-	-	-		-
	kath.	-	-	-	-		
	-					subtotalen	totaal
						255	108
						130	493
subtotalen		64	330	99	totaal 493	(52%)	(22%) (26%)(100%) (100%)
		(13%)	(67%)	(20%)	(100%)		

1. *Verslagen en Mededeelingen 1938, 'Lijst van officiële personen'*

Bijlage 3.6 Overzicht van de in 1938 afgesloten landbouw-cao's, in verhouding tot de ledentallen drie CLO's (1936)¹

Leden Landbouworganisaties		Werkgeversorganisaties		CAO's	
Landbouwmaatschappijen	54.149 (38%)	algemeen	255	(52%)	
CBTB	14.961 (11%)	protestants-christelijk	108	(22%)	
KNBTB	72.275 (51%)	katholiek	130	(26%)	
			totaal	493	100%)
Totaal	141.385	(100%)			

1. *Verlagen en Mededeelingen 1936 en 1938, 'Lijst van officiële personen'*

Bijlage 5.1 Overzicht van het aantal leden van de boeren- en landarbeidersorganisaties van 1945-1960¹

Jaar	boerenorganisaties			totaal
	CBTB	KNBTB	KNLC	
1946/1947	24.519 (16%)	76.300 (52%)	45.244 (31%)	146.063
1950	31.555 (20%)	73.300 (45%)	56.829 (35%)	161.684
1953	32.437 (20%)	71.669 (44%)	58.000 (36%)	162.106
1956	28.313 (17%)	76.138 (46%)	61.400 (37%)	165.851
1959	28.904 (17%)	75.950 (46%)	61.400 (37%)	166.254

Jaar	landarbeidersorganisaties			totaal
	NBAL	NCLB	St. Deusdedit	
1946/1947	24.098 (40%)	21.640 (36%)	14.466 (24%)	60.204
1950	31.586 (39%)	27.212 (33%)	22.525 (28%)	81.323
1953	38.109 (43%)	28.534 (32%)	22.489 (25%)	89.132
1956	42.193 (44%)	29.257 (30%)	25.327 (26%)	96.777
1959	40.081 (42%)	29.003 (31%)	25.491 (27%)	94.575

¹: *Verslagen over de landbouw in Nederland, 1945-1960*

NOTEN

PROLOOG

1. Geciteerd bij *Groninger Landbouwblad*, 14 oktober 1960. Herdenkingsartikel Mr. J.A. Buurma, secretaris van de Groninger Maatschappij van Landbouw.

INLEIDING

1. Geurts, H.M.L., *Boeren de dupe van het Groene Front? Onderzoek naar de totstandkoming van het besluit tot vrije verhandelbaarheid van melkquota in 1986* (niet-gepubliceerde doctoraal scriptie Universiteit van Amsterdam, 1994).
2. Blom en Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*; cf. De Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', in: *BMGN*, 116 (2001), 45-57.
3. Van Weerden, *De Westpolder*, 204-205.
4. Gesprek met drs. S.L. Louwes 7 december 1995.
5. H.D. Louwes, 'De Afscheiding in Ulrum 14 oktober 1834 - 14 oktober 1934,' in: *De Vrijheid*, 9 oktober 1934.
6. Archief Groninger Maatschappij van Landbouw (RAG) en, wat betreft de ordening, archief Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) (1896-1995) (1996). Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen 1999.

HOOFDSTUK 1

1. Typering H.D. Louwes door ir. M.A. Geuze. Documentatie ir. A.J. Louwes.
2. H.J. Frietema, 'In memoriam H.D. Louwes', in: *Co-operatie*, oktober 1960.
3. Documentatie ir. A.J. Louwes.
4. Van Sas, 'Nederland: een historisch fenomeen', 56-65. Schuyt, 'Tolerantie en

democratie', 115-133.

5. Broekema, 'Cultuur van isolement naar emancipatie', 553-556.
6. Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 408.
7. De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 188-201.
8. Snethlage, *Het leesgezelschap van Leens*, 20.
9. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 84-87. Van Zuthem, 'Heelen en halven', 14-15.
10. De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 534-539.
11. Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst', 18.
12. De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 534-539.
13. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 84-87.
14. Snethlage, *Het leesgezelschap van Leens*, 20.
15. Aerts, *De Letterheren*, 38.
16. Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, 100.
17. Snethlage, *Het leesgezelschap van Leens*, 6-12.
18. Broekema, 'Cultuur van isolement naar emancipatie', 555-556.
19. Snethlage, *Het leesgezelschap van Leens*, 30, 95-97.
20. Idem, 30.
21. H.D. Louwes, 'Het platteland en het boek', 76-77.
22. Idem, 77.
23. Snethlage, *Het leesgezelschap van Leens*, 20-33.
24. *De Rederijkerskamer 'Tollens' Hoogezand-Sappemeer 1853-1953*. Archief Louwes doos 28.
25. *De Hogelandster*, 18 juli 1959.
26. Schijve, 'De Kamer', 173.
27. Idem, 173-175.
28. Zaagman, 'Het Groninger platteland van 1800 tot 1900', 26-35.

29. Aerts, *De letterheren*, 104.
30. Idem, 379.
31. Van den Berg, 'Rederijderskamers, een nationale ramp?', 18-19.
32. Romein, *Erflaters van onze beschaving*, 700.
33. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 20.
34. De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 537-541.
35. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 80-109.
36. Mönnich, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis, kerk en samenleving', 20-22.
37. Idem, 110-116.
38. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 116.
39. Broekema, 'Cultuur van isolement naar emancipatie', 556-557.
40. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 90-103. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 129-134.
41. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)', 95.
42. Schutte, 'Arbeid die geen brood heeft; en de ziel verstikt in smook', 16-17.
43. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren*, 143.
44. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 90.
45. Aerts, *De Letterheren*, 126-147.
46. *Multatuli en Groningen*, 78.
47. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme', 442-459.
48. *Multatuli en Groningen*, 16 en 79.
49. Stuurman, *Wacht op onze daden*, 128-130.
50. Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, 2-3.
51. Idem, 10.
52. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme', 455.
53. De Haan en Duyvendak, 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', 18-19.
54. Paping, *Voor een handvol stuivers*, 291-293. Van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', 145.
55. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme', 455.
56. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme, 1848-1940', 457.
57. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme', 455.
58. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme', 457-459.
59. Schroor, 'De wortels van het liberalisme in Groningen', 14-16.
60. Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, 90.
61. *Multatuli en Groningen*, 23.
62. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme', 460.
63. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 36-37.
64. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme', 457-463.
65. Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 42-43.
66. Schroor, 'De wortels van het liberalisme in Groningen', 16-20.
67. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme', 464.
68. Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, 15.
69. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 506-507.
70. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (verder te noemen: BWSN), deel 8, 10.
71. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 115.
72. Schroor, 'De wortels van het liberalisme in Groningen', 20-22.
73. Voerman, 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', 27.
74. Schroor, 'De wortels van het liberalisme in Groningen', 22.
75. Voerman, 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', 48.
76. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme, 1795-1848', 452.
77. Keuning, 'Economische ontwikkelingen', 480-502.
78. Van der Poel, 'De landbouw na 1800', 507-508.
79. Formsma, 'Van patriotisme naar liberalisme, 1795-1848', 452.
80. Addens, *Gedenkboek Groninger*

- Maatschappij van Landbouw 1837-1937* (verder te noemen *GML 1837-1937*), 7-23.
81. Bouman, *Komen en gaan. Vijf generaties in de Groningse Landbouw 1837-1962*, 5-7.
82. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 237.
83. Addens, *GML 1837-1937*, 14-26.
84. *Gedenkboek Leens 1841-1941*, 156-157.
85. Bruins, 'Waarom "Nieverhaid"', 15-18.
86. *Gedenkboek Leens 1841-1941*, 153-160.
87. Beukema en anderen, *Gedenkboek Nijverheid 1991*, deel 1, 14.
88. Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 99.
89. Addens, *GML 1837-1937*, 14-21.
90. Addens, *De "Vraagpunten"*, 4-5.
91. Addens, *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 8. Zie ook Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 100-103.
92. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 100-102.
93. Bouman, *Bedreigd bestaan*, 17-18.
94. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 248.
95. Paping, *Voor een handvol stuivers*, 170-180.
96. Bouman, *Bedreigd bestaan*, 17-18. Paping, *Voor een handvol stuivers*, 171.
97. Sleebe, *In termen van fatsoen*, 33-34.
98. Sneller, 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht 1880-1940', 90-92.
99. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij*, 305.
100. Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 153.
101. Van Weerden, *De Westpolder*, 44.
102. Idem, 80.
103. Idem, 177-178.
104. Idem, 101.
105. Idem, 92-107 en 202.
106. Th. Mansholt over haar vader, z.p. z.j. Archief Louwes doos 60.
107. Krips-van der Laan, *Woord en daad*, 7-12.
- 108.109. Krips-van der Laan, *Woord en daad*, 7. Tonkes, *Het nageslacht van Tonko Ayolts en Eetje Eenjes*, 49.
109. Addens, *GML 1837-1937*, 544 en 550.
- 110.111. Smit, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 16-17.
111. Van der Burg, 'Een half miljoen boerinnen in de klas', 13.
112. Th. Mansholt over haar jeugd op Torum, archief Louwes, doos 60.
113. Addens, *GML 1837-1937*, 375-377.
114. Smit, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 65-70.
115. *25 jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 84.
116. Stuiveling, *Multatuli Volledige werken*, deel 16, 377-379.
117. Van den Bergh, *Multatuli Volledige werken*, deel 20, 385.
118. Mellink, 'Een poging tot democratische coalitievorming', 174-177.
119. Brief D.R. Mansholt aan F.D. Nieuwenhuis 27 november 1880. Archief F.D. Nieuwenhuis.
120. Brief D.R. Mansholt aan F.D. Nieuwenhuis 15 november 1882. Archief F.D. Nieuwenhuis.
121. Brieven D.R. Mansholt aan F.D. Nieuwenhuis van 10 juni 1879 tot 9 september 1891. Archief F.D. Nieuwenhuis.
122. Brief D.R. Mansholt aan F.D. Nieuwenhuis 9 september 1891. Archief F.D. Nieuwenhuis.
123. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, 22 en 73.
124. Mellink, 'Van liberalisme naar radicalisme', 464.
125. Krips-van der Laan, *Woord en daad*, 73.
126. Idem, 141.
127. Mellink, 'Een poging tot democratische besluitvorming', 188-189.

128. Th. Mansholt over haar vader, z.p. z.j. Archief Louwes, doos 60.
129. Mellink, 'Een poging tot democratische besluitvorming', 184-192.
130. Krips-van der Laan, *Woord en daad*, 189-191.
131. Addens, *GML 1837-1937*, 539-556.
132. Tonkes, *Het nageslacht van Tonko Ayolts en Eetje Eenjes*, 49.
133. Van Weerden, *De Westpolder*, 271.
134. Kadaster Groningen, deel 411, nr. 35.
135. Kadaster Groningen, deel 451, nr. 55.
136. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, 106-117. Gesprek met G.R. Meijer 9 april 2001.
137. Gesprek met ir. H.J. Louwes en ir. A.J. Louwes 26 oktober 1994.
138. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 110.
139. Archief Louwes, doos 16.
140. Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 35.
141. Archief Louwes, doos 16.
142. Kadaster Groningen, deel 617, nr. 58.
143. Archief Louwes, doos 16.
144. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 16-17.
145. Addens, *GML 1837-1937*, 560.
146. Van Weerden, *De Westpolder*, 296-297.
147. Archief Rederijkerskamer Asinga Ulrum.
148. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 179-181.
149. Mellink, 'Een poging tot democratische besluitvorming', 177-178.
150. Brief H.J. Louwes aan F.D. Nieuwenhuis, 27 september 1891. Archief F.D. Nieuwenhuis.
151. Brief H.J. Louwes aan F.D. Nieuwenhuis, 27 aug. 1891. Archief F.D. Nieuwenhuis.
152. Brief H.J. Louwes aan F.D. Nieuwenhuis, 27 september 1891. Archief F.D. Nieuwenhuis.
153. Idem.
154. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, 68-72.
155. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 10.
156. Van Weerden, *De Westpolder*, 297.
157. Archief Louwes, doos 1.
158. Krips-Van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 17.
159. Coster, *Overijssel op het land*, 77.
160. Wiersma, *Herman Derk Louwes, een voorman van de Nederlandse landbouw* (verder te noemen: *Herman Derk Louwes*), 16-24.
161. Archief Louwes, doos 28.
162. De Génestet, *Complete gedichten*, 176, 289 en 273.
163. Blom, "'Het geloof van de radio op Vrijdagavond", Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968', 14-27.
164. Heering, 'Het vrijzinnig-protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)', 95.
165. 'Waar Mejuffrouw Mansholt Tante Theda was', in: *Gedenkschrift Theda Mansholt, 28 april 1897 - 7 december 1956*, 3. Archief Louwes doos 18.
166. *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 23 augustus 1940.
167. *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 januari 1947.
168. Idem.
169. Van Weerden, *De Westpolder*, 7.
170. Beukema, *Gedenkboek Nijverheid 1991*, deel 1, 9.
171. Ledenvergadering afd. Leens 28 december 1917. Archief GML 21.7.
172. Aanvulling Van Weerden, *De Westpolder 1960-1976*, 8.
173. Wiersma, *Herman Derk Louwes*, 12-13.
174. Archief Louwes, doos 2.
175. Inleiding H.D. Louwes 14 juli 1954, 'Verheerlijk het verleden niet, sta voor

- het heden', 4-5. Documentatie ir. A.J. Louwes.
176. H.D. Louwes: Feestrede, gehouden bij de herdenking van het 60-jarig bestaan van de school met uitgebreid lager onderwijs te Ulrum. Augustus 1937. Archief Louwes doos 26.
177. Wiersma, *Herman Derk Louwes*, 16.
178. Gesprek met H. Hospers 4 april 1995. Gesprek met drs. S.L. Louwes 28 juni 1996.
179. Addens, *Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen*, 10-12.
180. Gesprekken met dr. J. de Hoogh (18 januari 1995); C. Egas (21 maart 1995); C.G.A. Mertens (23 maart 1995); IJ. de Boer (13 april 1995); ir. M.A. Geuze (5 juli 1995); W. Jas (29 november 1995); mr. B.W. Biesheuvel (30 mei 1996).
181. Geciteerd bij: De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 163.
182. Wiersma, *Herman Derk Louwes*, 21-22.
183. Gesprek met drs. S.L. Louwes 7 december 1995.
184. Inleiding H.D. Louwes, 'Onze Rijks HBS voor 50 jaar,' april 1957. Archief Louwes, doos 6.
185. H.D. Louwes, *Reisverhaal New York-Rotterdam, 1-9 juli 1949*, Archief Louwes, doos 18.
186. H.J. Frietema, 'In memoriam H.D. Louwes', in: *Co-operatie*, oktober 1960.
187. Archief Louwes, doos 28.
188. Inleiding H.D. Louwes op de landbouwjongerendag: 'De boer en de boerin van morgen', 21 februari 1938 te Fijnaart, in: *Redevoeringen*, 509.
189. Toespraak H.D. Louwes voor de A.V.R.O., z.j. Documentatie ir. A.J. Louwes.
190. Piers, *Wisselend getij*, 16.
191. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 260.
192. H.D. Louwes, 'Het beginsel der Boerenbonden', *De Veldbode* 30 april 1932.
193. Trienekens, 'Tussen ons volk en de honger', 15.
194. Idem.
195. Presentielijsten ledenvergaderingen afdeling Leens 1914-1960. Archief GML 21.12 tot en met 21.16
196. *Gedenkboek Leens 1841-1941*, 172-173.
197. Verslag ledenvergadering afd. Leens 26 februari 1915. Archief GML 21.7.
198. Presentielijst ledenvergadering afd. Leens 26 februari 1915. Archief GML 21.12.
199. Verslag ledenvergadering afd. Leens, 14 april 1916. Archief GML 21.7.
200. Addens, *De "Vraagpunten"*, 110-111.
201. Verslag ledenvergadering afd. Leens, 22 februari 1918. Archief GML 21.7.
202. *Handelingen GML 1917-1918*, 103-111.
203. *Handelingen GML 1918/1919*, 138-149.
204. Verslag ledenvergadering afd. Leens 3 oktober 1919. Archief GML 21.7.
205. *PGRV 1867-1967*, 11-12.
206. Archief Rederijkerskamer Asinga Ulrum.
207. Idem.
208. Toespraak door H.D. Louwes te Ulrum voor de A.V.R.O. in de rubriek 'Voor ons Platteland'; z.j. Documentatie ir. A.J. Louwes.
209. *PGRV 1867-1967*, 13-41.
210. Van den Berg, 'Rederijkerskamers, een nationale ramp?' 11-12.
211. Archief Rederijkerskamer Asinga Ulrum.
212. Archief PGRV.
213. Archief Rederijkerskamer Asinga Ulrum.
214. Archief PGRV.
215. Archief Rederijkerskamer Asinga

Ulrum.
 216. Gesprek met de heer en mevrouw K.P. Wouda te Ulrum 13 november 1996.
 217. *PGRV 1867-1967*, 12-13.
 218. Verslag van het Concours van het Provinciaal Groninger Rederijkersverbond te Winsum op 20 en 21 november 1924. Archief PGRV.
 219. Archief PGRV.
 220. Archief PGRV.
 221. Archief PGRV.
 222. Archief PRGV.
 223. Archief Burgerlijke Stand gemeente Ulrum.
 224. Boerma, Kruizinga en Van der Turk, *Boerderijen in het Halfambt*, 448-449.
 225. Archief Louwes doos 60.
 226. Archief Louwes doos 30.
 227. Gesprek met de dames M. Hamming en D. Kramer-Hamming 14 september 1995.
 228. CBS, *Statistiek van de bedrijfs-grootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948*, 14-19.

HOOFDSTUK 2

1. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 7.
 2. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 7. Van der Poel, *Heren en boeren*, 158-159.
 3. Roessingh en Schaars, 'De statistieke beschrijving van Gelderland in historisch perspectief', 68-73.
 4. Brugmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', 35.
 5. Van der Poel, 'De landbouw in de Bataafse tijd: illusie en werkelijkheid', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 35 (1972), 65.
 6. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 25.
 7. Bieleman, *Geschiedenis van de land-*

bouw 1500-1950, 24.
 8. Vries, 'Sociaal-economische structuren en veranderingen van de vijftiende tot het einde van de achttiende eeuw', 88.
 9. Roessingh en Schaars, 'De statistieke beschrijving van Gelderland in historisch perspectief', 66.
 10. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 250-251.
 11. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 7.
 12. Van der Poel, *Heren en boeren*, 39-57.
 13. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910*, 3-5.
 14. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 193. Paping, *Voor een handvol stuivers*, 102. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, 163-168, 206.
 15. Frieswijk, *Om een beter leven*, 41-42.
 16. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, 159-162.
 17. Sneller, 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht 1880-1940', 108-109.
 18. Van Zanden, 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande', 4-21.
 19. Van der Poel, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*, 215-217.
 20. Idem, 140-178.
 21. Idem, 190.
 22. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910*, 3-5.
 23. Roessingh en Schaars, *De Gelderse landbouw*, 14.
 24. Van der Poel, *Heren en boeren*, 61-71.
 25. Van der Poel, 'De landbouw in de Bataafse tijd: illusie en werkelijkheid', 73.
 26. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, 231. Van der Poel, 'De landbouw in de Bataafse tijd: Illusie en werkelijkheid', 73.

27. Van der Poel, *Heren en boeren*, 175.
28. Idem, 86.
29. Roessingh en Schaars, *De Gelderse landbouw*, 21-22.
30. Van der Poel, *Heren en boeren*, 158-159. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de Landbouw-voorlichtingsdienst*, 25.
31. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, 231.
32. Van der Poel, *Heren en boeren*, 129-141.
33. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 154-155.
34. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, 96.
35. Idem, 81.
36. *Multatuli en Groningen*, 78.
37. Addens, *GML 1837-1937*, 14.
38. Idem, 14-21.
39. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 8-10.
40. Bieleman, *Boerenlandschap in beweging*, 71.
41. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, 232.
42. Addens, *GML 1837-1937*, 83.
43. Van Genderen Stort, 'Het verenigingsleven in den landbouw', 204-207.
44. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw*, 303.
45. Van Genderen Stort, 'Het verenigingsleven in den landbouw', 172.
46. Idem, 172-182.
47. Croesen, *De geschiedenis van het KNLC (1884 tot 1934)*, 108.
48. Idem, 32.
49. Croesen, *De geschiedenis van het KNLC (1884 tot 1934)*, 108. Piers, *Wisselend getij*, 14.
50. Bouman, 'Landbouworganisaties', 258.
51. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst(en) van Vereenigingen op Land- en Tuinbouwgebied.'
52. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 362.
53. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 248.
54. De Vries en Lindblad, 'De economische ontwikkeling van West-Europa van 1750 tot heden', 267-268.
55. Taal, *Liberale en Radicalen*, 435-436.
56. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 35.
57. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 8-10.
58. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, 216-217.
59. Van der Haar, *Van school naar Hogeschool*, 81.
60. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 246.
61. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 56-57. Rip, *Landbouw en publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie*, 12-13. Zwemer, "'Mijn bedoeling is niet u op te hitsen, o neen...!'", 82.
62. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 20.
63. Heida, *De collectieve arbeidsovereenkomst in de landbouw* (verder te noemen *De cao in de landbouw*), 19-20.
64. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 28-37.
65. Bouman, 'Landbouworganisaties', 260-261.
66. Frieswijk, *Om een beter leven*, 63-65.
67. Addens, *GML 1837-1937*, 580-590.
68. *Handelingen GNG 1882-1883*, 90-104.
69. Hilgenga, *40 Jaren Nederlandse Landarbeidersbond* (verder te noemen: *40 Jaren*), 42-43.
70. Hilgenga, *40 Jaren*, 42-43.
71. Frieswijk, *Om een beter leven*, 150-156.
72. Heida, *De cao in de landbouw*, 39-40.
73. Frieswijk, *Om een beter leven*, 150-161.

74. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950*, 15-16. Stokkers, 'Convent en NCBTB', 139.
75. Frietema, 'Coöperatie en de economische wetenschappen', 16. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 494-495.
76. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 120-121.
77. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 273.
78. Minderhoud, *Landbouw-coöperatie in Nederland*, 100-102.
79. Idem, 3-4.
80. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 273-274.
81. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 114.
82. Smits, *Boeren met beleid*, 25. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, 276.
83. Sluyterman en anderen, *Het coöperatieve alternatief*, 19-22.
84. Minderhoud, *Landbouw-coöperatie in Nederland*, 25-27.
85. Idem, 171.
86. Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 20-31.
87. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 70-120.
88. *Spil*, 1984, nrs. 33-36, 31.
89. Langeveld, 'Protestantse Christenen van Nederland, vereenigt u - althans wat de sociale nooden betreft', 106-141.
90. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Geschiedenis CBTB 1918-1948*, 7-9. Van der Woude, 'Voor "de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven"', 140-141.
91. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Geschiedenis CBTB 1918-1948*, 8-26.
92. Van Eck, 'Van stands- naar belangenorganisatie. De confessionele bonden en de wereldcrisis van de jaren dertig', 164.
93. Van Eck, 'Van stands- naar belangenorganisatie. De confessionele bonden en de wereldcrisis van de jaren dertig', 164-165. Smits, *Boeren met beleid*, 23-29.
94. Smits, *Boeren met beleid*, 29-31.
95. Sluyterman en anderen, *Het coöperatieve alternatief*, 22-26.
96. Smits, *Boeren met beleid*, 36.
97. Van Eck, 'Van stands- naar belangenorganisatie. De confessionele bonden en de wereldcrisis van de jaren dertig', 165.
98. Smits, *Boeren met beleid*, 29.
99. Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 36-37.
100. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen*, 101-102.
101. Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 48. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 53.
102. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 53-63. Smits, *Boeren met beleid*, 309.
103. Van Bijsterveldt en Van Vroonhoven, *Een tijdsbeeld uit Brabant: 1960-2000*, 44.
104. Smits, *Boeren met beleid* (deze bepaling zou in 1979 worden geschrapt), 186.
105. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 39-40.
106. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen*, 73-74.
107. Smits, *Boeren met beleid*, 309.
108. Idem, 58.
109. Bouman, 'Landbouworganisaties', 259-260.
110. Idem, 262-263.
111. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen*, 67.
112. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 120-128.
113. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 68.
114. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980, band 2. Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, 50.
115. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bu-*

- reau, 119-120.
116. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg 1892-1950*, 83.
117. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen*, 69-71.
118. Bouman, *Bedreigd bestaan*, 18.
119. Frieswijk, *Om een beter leven*, 152-161.
120. Hilgenga, *40 Jaren*, 54-56.
121. Bouman, 'Landbouworganisaties', 260-261.
122. Frieswijk, *Om een beter leven*, 164-169.
123. Idem, 173-176.
124. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 28-29. Marinus, 'Johan Huizinga (1867-1946). Patrimoniumman, eerste voorzitter van de eerste Nederlandse christelijke vakcentrale, burgemeester', 11. Werkman, "'Eisch van Christelijk beginsel'?", 40.
125. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 119.
126. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 119. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 87.
127. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 23-27.
128. BWSN, deel 4, 128-131.
129. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 27.
130. Idem, 20-42.
131. Heida, *De cao in de landbouw*, 39-40.
132. Idem, 27.
133. Idem.
134. Frieswijk, *Om een beter leven*, 200.
135. Heida, *De cao in de landbouw*, 21-22.
136. Hilgenga, *40 Jaren*, 53.
137. Hilgenga, *40 Jaren*, 235-251. De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, 13-14. Loerakker, *Ontstaan en Geschiedenis St. Deusdedit*, 145-151.
138. Verbeek, *Cees Schelling*, 26.
139. Hilgenga, *40 Jaren*, 235-251. De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, 13-14. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 145-151.
140. *Historia Agriculturae*, VII (Bericht uit de Landbouw-Courant 1885), 93.
141. Addens, *De "Vraagpunten"*, 150.
142. *Spil*, 1984, nrs. 33-36, 43.
143. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 149.
144. Geciteerd bij Smits, *Boeren met beleid*, 66.
145. Smits, *Boeren met beleid*, 66-67.
146. Loerakker, *Ontstaan en Geschiedenis St. Deusdedit*, 149-150.
147. Frieswijk, *Om een beter leven*, 202. Hilgenga, *40 Jaren*, 87.
148. Frieswijk, *Om een beter leven*, 205-206.
149. Gesprek met K.A. Zuideveld te Usquert 14 januari 1997.
150. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 119. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 87.
151. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 119.
152. Zwemer, "'Mijn bedoeling is niet u op te hitsen, o neen...'", 82-89.
153. Geciteerd bij: K. Slager, *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden*, 15.
154. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 37-42.
155. Idem, 59.
156. Hilgenga, *40 Jaren*, 54 en 135.
157. Addens, *GML 1837-1937*, 38-39.
158. Idem, 40-41.
159. Idem, 29-34.
160. Idem, 34-37.
161. Van Genderen Stort, 'Het verenigingsleven in den landbouw', 193-204.
162. Addens, *GML 1837-1937*, 53.
163. Idem, 60-64.
164. Kok, *Veenkoloniale Boerenbond*, 8-17.
165. Addens, *GML 1837-1937*, 84-85.
166. Kok, *Veenkoloniale Boerenbond*, 32-43.
167. Addens, *GML 1837-1937*, 98.
168. Idem, 84-86.

169. Idem, 116.
170. *Handelingen GMLN 1901-1902*, 185.
171. Addens, *GML 1837-1937*, 102.
172. *Handelingen GMLN 1907-1908*, 149-150.
173. Addens, *GML 1837-1937*, 249.
174. Idem, 102-104. Kok, *Veenkoloniale Boerenbond*, 77.
175. Addens, *GML 1837-1937*, 112-114, 253.
176. Kok, *Veenkoloniale Boerenbond*, 77-78.
177. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd', 116-117. Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 619-620.
178. Addens, *GML 1837-1937*, 125-126. Van Loon, *Honderd jaren*, 63.
179. Addens, *GML 1837-1937*, 126.
180. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 34-35.
181. Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, 214.
182. *Verslagen en Mededeelingen 1918*, VII-VIII.
183. Coster, *Overijssel op het land*, 68-72.
184. Addens, *GML 1837-1937*, 127.
185. Addens, *GML 1837-1937*, 127. Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 35-37.
186. Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 35.
187. *Verslagen en Mededeelingen 1915*, LXXIII.
188. Van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant*, 63.
189. Bouman, 'Landbouworganisaties', 263.
190. Coster, *Overijssel op het land*, 69-72.
191. *Verslagen en Mededeelingen 1916*, LXII.
192. Bouman, 'Landbouworganisaties', 264.
193. *Verslagen en Mededeelingen 1916*, XVI. *Idem 1918*, XIII
194. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 119-128.
195. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 158 en 179.
196. Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, 247, 270-289.
197. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 9-10.
198. Van der Woude, 'Voor "de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven"', 148-149.
199. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 41.
200. Van der Woude, 'Voor "de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven"', 149-150.
201. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 53.
202. Idem, 13-14.
203. Leemhuis, 'De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)', 57-63.
204. Vermaat, *Grote en kleine euvelen*, 16-17.
205. Maas, *Het kabinet-Drees-Van Schaik, Band A*, 842.
206. Impressie van dr. R. van der Woude, 15 juni 2001.
207. Vermaat, *Grote en kleine euvelen*, 40-41.
208. Zijlstra, *Per slot van rekening*, 14-17.
209. Leemhuis, 'De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)', 57-63.
210. *Ons Platteland*, 30 november 1933.
211. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 64.
212. Addens, *GML 1837-1937*, 129-132.
213. Kok, *Veenkoloniale Boerenbond*, 79-82.
214. Addens, *GML 1837-1937*, 160-162.
215. Idem, 138-159.
216. *Handelingen GML 1919-1920*, 26.
217. Addens, *GML 1837-1937*, 335-341. Van Stuijvenberg, *Het Bureau*, 128.
218. Diepenhorst en Van den Heuvel,

Gedenkboek CBTB 1918-1948, 151.
 219. *Handelingen KNLC 1919*, 11.
 220. *Handelingen KNLC 1920*, 108.
 221. Coster, *Overijssel op het land*, 49.
 Croesen, *Geschiedenis KNLC*, 37-46.
 Piers, *Wisselend getij*, 14. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 28.
 222. *Handelingen KNLC 1920*, 114.
 223. Addens, *GML 1837-1937*, 167.
 224. *Verslagen en Mededeelingen 1920*, 'Lijst van Officiële personen, Instellingen en Vereenigingen op Land- en Tuinbouwgebied' (verder te noemen: 'Lijst van officiële personen'), 155-157.
 225. *Verslagen en Mededeelingen 1920*, 'Lijst van officiële personen', 157-159.
 226. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 129-131.
 227. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 94 en 102.
 228. Hilgenga, *40 Jaren*, 92-93.
 229. Idem, 87-88.
 230. Frieswijk, *Om een beter leven*, 206. Hilgenga, *40 Jaren*, 135.
 231. *Verslagen en Mededeelingen 1920*, 'Lijst van officiële personen', 143-147.
 232. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 94 en 102.
 233. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 125-127.
 234. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 125-128. Hilgenga, *40 Jaren*, 208-212.
 235. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 106.
 236. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 79-84.
 237. Geciteerd bij Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 89-90.
 238. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 91.
 239. Idem, 95.
 240. *Verslagen en Mededeelingen 1920*, 'Lijst van officiële personen', 143-147.
 241. Heerma van Voss, 'De rode dreiging...en het verzuilde antwoord', 131.
 242. Heerma van Voss, 'Om waarheid en

recht. Waarom waren de arbeidsvoorwaarden in het Zuiden van Nederland slechter dan in het Noorden?', 340-341
 243. Hilgenga, *40 Jaren*, 136.
 244. Idem, 181-182.

HOOFDSTUK 3

1. Archief Louwes doos 17.
2. Gesprek met J. Bruins 15 maart 1995; H. Hospers 4 april 1995 en zijn broer J. Hospers 20 april 1995.
3. Gesprek met R. Mennes 9 mei 1995.
4. Gesprek met J. Bruins 15 maart 1995.
5. Gesprek met H. Hospers 4 april 1995.
6. H.D. Louwes, 'Eenige beschouwingen over de verhouding van stad en platteland', *Provinciale Groninger Courant*, 24 januari 1922.
7. H.L. Louwes, 'Wees Uzelf', *Algemeen Nederlandsch Landbouwblad*, 23 september 1922.
8. Archief Louwes dozen 1 en 17.
9. Archief gemeente Ulrum.
10. Archief Louwes doos 17.
11. *Verslagen en Mededeelingen 1926*, 'Verslag over den landbouw in Nederland over 1925', VI.
12. Brieven E.H. Ebels aan H.D. Louwes van 30 november 1929 en 11 juni 1932. Archief Louwes doos 53.
13. Gesprek met ir. H.J. Louwes en ir. A.J. Louwes 26 oktober 1994.
14. Van Zanden, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', 120.
15. Addens, *GML 1837-1937*, 410.
16. Idem, 411-415.
17. H.D. Louwes, 'Eenige beschouwingen over de verhouding van stad en platteland', *Provinciale Groninger Courant*, 24 januari 1922.
18. *Handelingen GML 1919/1920*, 22-23.
19. In een schrijven van 15 januari 1946 aan de leden van het hoofdbestuur van het KNLC gaven voorzitter H.D. Louwes en secretaris H. Molhuysen aan: 'De

Landstand ging er met al de bezittingen van ons KNLC, op het kantoor aan den Z.O. Buitensingel na, vandoor.' Archief KNLC Abbink. Hieronder valt, naar mag worden aangenomen, ook het archief. Wel is een gedeelte van het archief over de jaren 1938 tot en met 1941 ondergebracht bij het Algemeen Rijksarchief (ARA); dit is gedeeltelijk geïnventariseerd. Volgens medewerker P.C. Kuiper van het KNLC d.d. 25 april 1995 is ook een deel in bewaring gegeven bij Abbink Verhuisbedrijf te Rijswijk (Abbink). Dit 'archief' is ongeordend en onvolledig.

20. Algemene vergadering KNLC 20 oktober 1939, in: *Redevoeringen*, 284-285.

21. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, 6-10.

22. *Emmer Courant*, 26 februari 1935.

23. H.D. Louwes, 'De boer en de boerin van morgen,' Landbouwjongerendag Fijnaart 21 februari 1938, in: *Redevoeringen*, 517.

24. Fockema Andreae, 'Rechtsverhoudingen', 224.

25. H.D. Louwes, 'De boer en de boerin van morgen,' Landbouwjongerendag Fijnaart 21 februari 1938, in: *Redevoeringen*, 517.

26. CBS, *Statistiek van de bedrijfs-grootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw*, 17-18.

27. Jaspers, 'De socialist Sicco Mansholt (geb. 1908)', 130.

28. Mansholt en Visser, *De crisis*, 11.

29. HB KNLC 15 en 16 maart 1939. Archief KNLC ARA 2024.

30. Minderhoud, *De Nederlandse landbouw*, 35.

31. HB GML 9 december 1935, *Groninger Landbouwblad*, 28 december 1935. HB KNLC 21 en 22 september 1938, archief KNLC ARA 2001.

32. H.D. Louwes, 'De positie van den landbouw in onze maatschappij', algemene vergadering OLM 31 juli 1935, in: *Redevoeringen*, 350-351.

33. H.D. Louwes, 'Ons jonge boerenfolk in dezen tijd', Vereniging van oud-leerlingen der RLWS 5 november 1940, in: *Redevoeringen*, 505.

34. Gesprek met drs. S.L. Louwes 5 oktober 1994.

35. Gesprekken met C.G.A. Mertens 23 maart 1995; H.Th.M. Grevers 27 april 1995; mr. B.W. Biesheuvel 30 mei 1996.

36. HB KNLC 17 november 1938. Archief KNLC ARA 2001.

37. HB KNLC 17 en 18 januari 1940; 20 en 21 maart 1940; 10 juli 1940. Archief KNLC ARA 2044.

38. Van Zanden, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', 120-121.

39. Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw', IX.7 - IX.11.

40. *Verslagen en Mededeelingen 1926*, 'Verslag over den landbouw in Nederland over 1925', V-IX.

41. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 154-155.

42. Addens, *GML 1837-1937*, 425.

43. Idem, 415-416.

44. Algemene vergadering GML 9 december 1930, in: *Redevoeringen*, 42-43.

45. DB GML 23 januari 1924. Archief GML 5.12. *Handelingen KNLC 1923*, 22.

46. DB GML 23 januari 1924. Archief GML 5.12.

47. Van Zanden, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', 120.

48. *Handelingen KNLC 1923*, 22.

49. DB GML 20 augustus 1924. Archief GML 5.12.

50. Addens, *GML 1837-1937*, 416-417.

51. Jitta, 'Prae-advies over eventueel te nemen beschermende maatregelen', 79-80.

52. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 28.

53. Voerman, 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', 32-40.

54. Van Zanden, 'Modernisering en de

- toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', 121.
55. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 41.
56. DB GML 13 november 1929. Archief GML 5.13.
57. Brief van E.H. Ebels aan H.D. Louwes 15 november 1929. Archief Louwes, doos 53.
58. *Groninger Landbouwblad*, 4 januari 1930.
59. DB GML 13 november 1929. Archief GML 5.13.
60. *Groninger Landbouwblad*, 1 maart 1930.
61. Archief Centrale Commissie van het vrijzinnig protestantisme 1931-1993 (RAU), Archief Hervormde gemeente Eenrum (RAG), Archief gemeente Ulrum, Archief van de Provinciale Synode van Stad en Lande, sinds 1816 het Provinciaal Kerkbestuur Groningen (RAG), Archief Vereniging van Vrijzinnige Hervormden te Groningen (Stadsarchief Groningen) en Archief Classis Winsum (RAG).
62. Archief Vereniging van Vrijzinnige Hervormden te Groningen (Stadsarchief Groningen).
63. Gesprekken met J. Bruins 15 maart 1995, ir. A.J. Louwes 20 januari 1999 en drs. S.L. Louwes 21 februari 1995.
64. *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 28 oktober 1938.
65. Piers, *Wisselend getij*, 76-77.
66. *Handelingen KNLC 1923*, 59.
67. Verslag Algemeene Vergadering KNLC 21 oktober 1938. Archief KNLC Abbink.
68. *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 28 oktober 1938.
69. DB KNLC 15 juni 1938. Archief KNLC ARA 620.
70. DB KNLC 2 maart 1939. Archief KNLC ARA 620.
71. Algemene vergadering GML 22 november 1938, in: *Redevoeringen*, 167.
72. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Ge-*
denkboek CBTB 1918-1948, 97.
73. Smits, *Boeren met beleid*, 121.
74. *Handelingen KNLC 1920*, 111-112.
- Piers, *Wisselend getij*, 14-15.
75. Piers, *Wisselend getij*, 37.
76. Smits, *Boeren met beleid*, 84-85.
77. Bouman, 'Landbouworganisaties', 261-264.
78. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Ge-*
denkboek CBTB 1918-1948, 42-43.
79. *Handelingen KNLC 1920*, 72-73.
80. Smits, *Boeren met beleid*, 84.
81. *Handelingen KNLC 1920*, 76.
82. *Handelingen KNLC 1921*, 76.
83. Idem, 41-42.
84. Smits, *Boeren met beleid*, 84.
85. Minderhoud, 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940', 500-504.
86. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 121.
87. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 27.
88. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 121.
89. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 17. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 392.
90. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 17-18.
91. Idem, 94-95.
92. Idem, 103.
93. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 17-18. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 120-125; 390-393.
94. *Handelingen KNLC 1919*, 8.
95. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 100-128
96. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 122.
97. Knegtman, *Socialisme en Democratie*, 68. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid*, 58-60.
98. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid*, 60.
99. Nieuwenhuize en Voortman, 'Negen-tig jaar sociaal-democratische landbouw-politiek (1894-1984)', 53.
100. Wijne, *Tussen dogma en werkelijk-*

- heid, 60.
101. BWSN, deel 3, 72.
102. Klein, 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig', 296.
103. Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde*, 221. Klein, 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig', 300. Van Zanden, 'Nederland in het interbellum', 173-186.
104. Minderhoud, 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940', 507.
105. Frijda, 'De landbouwcrisis en de algemeene depressie', 49.
106. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 520-530.
107. Addens, *GML 1837-1937*, 434.
108. Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw,' IX-20.
109. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 66-68.
110. C. van den Heuvel, 'De land- en tuinbouwcrisis en de Regeeringsmaatregelen', in: *A.R. Staatskunde*, nov./dec. 1932, 465.
111. *Groninger Landbouwblad*, 19 september 1936.
112. Beukema en Meijer, 'Landbouwpolitiek en prijsbeleid', 71.
113. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 2, 12.
114. Beukema en Meijer, 'Landbouwpolitiek en prijsbeleid', 71.
115. Klemann, *Tussen Reich en Empire*, 104.
116. Addens, *GML 1837-1937*, 421-422. HB GML 23 april 1930, *Groninger Landbouwblad*, 10 en 17 mei 1930.
117. HB GML 23 april 1930, *Groninger Landbouwblad*, 10 en 17 mei 1930.
118. HB GML 23 april 1930. *Groninger Landbouwblad*, 10 en 17 mei 1930. *Handelingen KNLC 1930*, 16-17.
119. HB GML 3 december 1930, *Groninger Landbouwblad*, 10 januari 1931.
120. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 645-651.
121. Oud, *Het jongste verleden*, deel 4, 125.
122. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 2, 62.
123. Idem, 134-135.
124. Idem, 63.
125. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945*, 10.
126. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 14.
127. H.D. Louwes, 'Waarom vraagt den landbouw steun, in welken vorm vraagt hij dien, en hoe zal hij hem verkrijgen?', algemene vergadering N-BML 7 juli 1931, in: *Redevoeringen*, 335.
128. Idem.
129. Algemene vergadering GML 9 december 1930, in: *Redevoeringen*, 34-41.
130. Rede H. D. Louwes bij de Algemene Vergadering Vereeniging voor Staatshuishoudkunde en de Statistiek 31 oktober 1931. Archief Louwes, doos 24.
131. DB GML 4 november 1931. Archief GML 5.14.
132. HB KNLC 17 en 18 november 1931. Archief KNLC.
133. Piers, *Wisselend getij*, 82.
134. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 355.
135. *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 december 1931.
136. Minderhoud, *De Nederlandse landbouw*, 32-33.
137. Minderhoud, 'De crisis in den Nederlandschen landbouw', 47.
138. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 1, 552.
139. HB GML 10 juni 1931, *Groninger Landbouwblad*, 4 juli 1931.
140. HB GML 10 juni 1931, *Groninger Landbouwblad*, 4 juli 1931.
141. Krips-Van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 54-55. Oud, *Het jongste verleden*, deel 5, 56-59.
142. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 3, 27-28.
143. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 69.
144. Crijs, *Van overgang naar omwen-*

- teling, 8. Minderhoud, 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940,' 512-516.
- Krips-Van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 65-66.
145. Crijns, *Van overgang naar omwenteling*, 8-9.
146. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 521-522.
147. HB GML 3 mei 1935. *Groninger Landbouwblad*, 11 mei 1935.
148. *Handelingen GML 1934-1935*, 21.
149. HB GML 14 oktober 1835. *Groninger Landbouwblad*, 2 november 1935.
150. Van Zanden, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950,' 118.
151. Krips-Van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 84.
152. Algemene vergadering GML 23 november 1934, in: *Redevoeringen*, 97.
153. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 2, 64-65.
154. Van Zanden, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950,' 122-123.
155. Minderhoud, 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940,' 521.
156. Algemene vergadering GML 14 november 1933, in: *Redevoeringen*, 80.
157. HB GML 3 mei 1935, *Groninger Landbouwblad*, 11 mei 1935.
158. *Groninger Landbouwblad*, 19 september 1936.
159. Oud, *Het jongste verleden*, deel 5, 203.
160. *Groninger Landbouwblad*, 18 mei 1935.
161. *Handelingen GML 1931-1932*, 12.
162. *Handelingen GML 1932-1933*, 12-13.
163. *Handelingen GML 1933-1934*, 31-32.
164. HB GML 19 maart 1933, *Groninger Landbouwblad*, 7 april 1934. *Verslagen en Mededeelingen 1933*, 'Lijst van officiële personen'.
165. HB GML 18 februari 1931, *Groninger Landbouwblad*, 28 februari 1931.
166. DB GML 6 december 1937. Archief GML, 5.16.
167. DB GML 27 december 1937. Archief GML 5.16.
168. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst van officiële personen', 1922 en 1928.
169. Van der Woude, *Op goede gronden*, 156.
170. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 176-177.
171. De Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', in: *BMGN* 116 (2001) 45-57.
172. Leemhuis, 'De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)', 57-61.
173. *Ons Platteland*, 17 augustus 1933.
174. *Ons Platteland*, 16 november 1933.
175. *Ons Platteland*, 30 november 1933.
176. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst van officiële personen', 1922 en 1928.
177. *Ons Platteland*, 12 Januari 1933.
178. Niemeijer, *Boerenbont. Vijftig jaren Groninger CBTB*, 7-16.
179. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 17-23.
180. Het archief van de landelijke CBTB ging in het laatste oorlogsjaar door oorlogshandelingen (grotendeels) verloren. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 7.
181. 'Rapport Commissie inzake verhouding tot de z.g. Neutrale Organisaties', februari 1934. Archief Groninger CBTB, verder te noemen GCBTB.
182. Bestuursvergadering GCBTB 2 mei 1933. Archief GCBTB, notulenboek.
183. DB GML 16 oktober 1933, archief GML 5.14; HB GML 19 maart 1934, *Groninger Landbouwblad*, 7 april 1934. Bestuursvergadering GCBTB 10 oktober 1933. Archief GCBTB notulenboek.
184. 'Christelijke boeren- en tuindersbond en de Groninger Maatschappij van Landbouw', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 25 juni 1934 (datum is onzeker: zie noot 207).
185. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst van officiële personen', 1933.
186. DB GML 16 oktober 1933. Archief

- GML 5.14.
187. Het archief van de GCBTB beperkt zich tot de notulen van de bestuursvergaderingen, die vier maal per jaar werden gehouden. Van de vergaderingen van het Dagelijks bestuur, dat twintig maal per jaar bijeenkwam (jaarverslag GCBTB 1938), zijn geen notulen beschikbaar. Verder bevat het archief krantenknipsels en enkele losse stukken. Archief GCBTB.
188. DB GML 16 oktober 1933. Archief GML 5.14.
189. DB GML 6 november 1933. Archief GML 5.14.
190. *Ons Platteland*, 15 april 1936.
191. Bestuursvergadering GCBTB 5 december 1933. Archief GCBTB, notulenboek.
192. HB GML 19 maart 1934. *Groninger Landbouwblad*, 7 april 1934.
193. DB GML 29 januari 1934. Archief GML 5.14.
194. Vergadering DB GCBTB met GCBTB-leden, tevens bestuursleden GML, 30 januari 1934. Archief GCBTB notulenboek.
195. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 103.
196. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 44. Hoogerwerf, *Christelijke denkers over politiek. Een oogst van 20 eeuwen*, 130-132.
197. Schuursma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*, 117.
198. Gesprek met drs. A. Stokkers 17 december 1999.
199. Brochure *Algemene of confessionele organisatie?* Met bijdragen van H.D. Louwes, ir. M.A. Geuze, ds A.A. Koolhaas en G. van der Ley, 1948. Bibliotheek LTO Nederland.
200. H.D. Louwes, 'De nationale Roeping der Vrijheid', in: *Algemeen Brabantsch Dagblad*, 27 mei 1938.
201. Vergadering DB GCBTB met GCBTB-leden, tevens bestuursleden GML, 30 januari 1934. Archief GCBTB notulenboek.
202. Bestuursvergadering GCBTB 6 februari 1934. Archief GCBTB notulenboek.
203. HB GML 19 maart 1934. *Groninger Landbouwblad*, 7 april 1934.
204. DB GML 5 maart 1934. Archief GML 5.14. Toelichting bij de agenda HB 19 maart 1934. *Groninger Landbouwblad* 7 april 1934.
205. HB GML 19 maart 1934. *Groninger Landbouwblad*, 14 april 1934.
206. Bestuursvergadering GCBTB 5 mei 1934. Archief GCBTB notulenboek.
207. Deze datum staat in de notulen van de bestuursvergadering van de GCBTB van 18 september 1934, terwijl het verslag ervan werd gepubliceerd in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van, volgens met de hand naderhand geschreven datum, 25 juni 1934. Het meest waarschijnlijk is dat de in de bestuursvergadering genoemde datum de juiste is.
208. Bestuursvergadering GCBTB 25 juni 1934. Archief GCBTB notulenboek.
209. Bestuursvergadering GCBTB 18 september 1934. Archief GCBTB notulenboek.
210. DB GML 12 en 26 november en 17 december 1934. Archief GML 5.15. HB GML 11 februari 1935, *Groninger Landbouwblad*, 23 februari 1935.
211. *Ons Platteland*, 25 januari 1934. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 198-199.
212. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 198-199.
213. DB GML 19 augustus 1935. Archief GML 5.15.
214. HB GML 10 februari 1936, *Groninger Landbouwblad*, 22 februari 1936.
215. DB GML 20 september 1937. Archief GML 5.15. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 198-199.
216. Bestuursvergadering GCBTB 24 september 1934. Archief GCBTB notulenboek. HB GML 10 februari 1936, *Groninger Landbouwblad*, 22 februari 1936.
217. DB GML 2 december 1935. Archief GML 5.15.

218. HB GML 10 februari 1936. *Groninger Landbouwblad*, 22 februari 1936.
219. Bestuursvergadering GCBTB 17 maart 1936. Archief GCBTB notulenboek.
220. DB GML 20 en 27 april 1936. Archief GML 5.16.
221. DB GML 27 april 1936, *Groninger Landbouwblad*, 2 mei 1936.
222. HB GML 27 april 1936, *Groninger Landbouwblad*, 16 mei 1936.
223. Bestuursvergaderingen GCBTB 27 oktober 1936; 19 januari, 16 februari en 28 september 1937. Archief GCBTB notulenboek.
224. *Jaarverslag over 1938*. Archief GCBTB.
225. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst van officiële personen', 1932 en 1936.
226. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 86-88.
227. Algemene vergadering GML 9 december 1930, in: *Redevoeringen*, 41-47.
228. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 86-90.
229. Smid, 'Het beginsel der Drentsche en Groninger Boerenbonden,' in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 april 1932.
230. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 93-108.
231. *De R.K. Boerenstand*, 4 augustus 1927.
232. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 315-316.
233. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 117-118.
234. *Ons Platteland*, 27 april 1933.
235. Van der Woude, *Op goede gronden*, 157.
236. *Verslagen en Mededeelingen 1933*, 'Lijst van officiële personen'.
237. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 105.
238. Idem, 96.
239. *BWSN*, deel 1, 549-551. Van der Zeijden, 'Inleiding', archief Drentse Boerenbonden, 8-9.
240. *Handelingen KNLC 1918*, 16-28.
241. Smid, *De landbouwcrisis, onze sociale politiek en het vrijhandelsbegin- sel*, 3.
242. HB GML 18 februari 1931, *Groninger Landbouwblad* 28 maart 1931.
243. *Ons Platteland*, 5 februari 1931.
244. J.R. van der Zeijden, in 'Inleiding'. Archief Drentse Boerenbonden.
245. Brief H.D. Louwes aan J. Smid 2 maart 1932. Archief GML 5.218.
246. H.D. Louwes, 'Richtlijnen voor de houding van onzen boerenstand op economisch, maatschappelijk en politiek gebied', afdeling Nieuwolda - Nieuw-Scheemda van de GML, 8 april 1932, in: *Redevoeringen*, 247-249.
247. Idem, in: *Redevoeringen*, 249.
248. J. Smid, 'Het beginsel der Drentsche en Groninger Boerenbonden', in: *De Veldbode*, 20 april 1932.
249. H.D. Louwes, 'Het beginsel der Boerenbonden. (Een antwoord aan den heer J. Smid)', in: *De Veldbode*, 30 april 1932.
250. H.D. Louwes, "'Indien het zout smakeloos wordt waarmede zal het gezouten worden'", in: *Provinciale Groninger Courant*, 26 mei 1932.
251. H.D. Louwes, 'Richtlijnen voor de houding van onzen boerenstand op economisch, maatschappelijk en politiek gebied', afdeling Nieuwolda - Nieuw-Scheemda van de GML, 8 april 1932, in: *Redevoeringen*, 245.
252. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 105.
253. *Groninger Landbouwblad*, 3 september 1932.
254. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 107.
255. DB GML 14 en 28 september 1932. Archief GML 5.14.
256. DB GML 17 februari 1933. Archief GML 5.14.
257. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 112.
258. Addens, GML 1837-1937, 565.

259. Voerman, 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', 36.
260. DB GML 8 maart 1933. Archief GML 5.14.
261. DB GML 22 maart 1933. Archief GML 5.14.
262. Idem.
263. DB GML 5 april 1933. Archief GML 5.14.
264. HB GML 12 april 1933, *Groninger Landbouwblad*, 13 mei 1933.
265. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 113.
266. H.D. Louwes, 'De huidige positie van den boerenstand in het volksgeheel', algemene vergadering KNLC 23 oktober 1937, in: *Redevoeringen*, 271.
267. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 117.
268. Schermerhorn, *De boeren in onze volksgemeenschap*, 94-97.
269. Archief GML 5.162, 1934.
270. DB GML 13 augustus 1934. Archief GML 5.14.
271. Verslag bespreking vertegenwoordigers van L en M en de drie CLO's, 16 mei 1935. Archief GML 5.163.
272. 'De heer H.D. Louwes over het beleid van het Dagelijksch- en Hoofdbestuur der Gron. Mij. van Landbouw', in: *Nieuwe Winschoter Courant*, 11 juni 1938.
273. DB GML 21 maart 1938. Archief GML 5.17.
274. HB GML 11 april 1938. *Groninger Landbouwblad* 23 april 1938.
275. DB GML 16 mei 1938. Archief GML 5.17.
276. 'De heer H.D. Louwes over het beleid van het Dagelijksch- en Hoofdbestuur der Gron. Mij. van Landbouw', in: *Nieuwe Winschoter Courant*, 11 juni 1938.
277. DB GML 27 december 1937. Archief GML 5.16; 21 juni en 14 november 1938; 16 februari, 6 maart en 21 april 1939 Archief GML 5.17.
278. DB GML 29 januari, 16 februari, 11 maart, 29 maart, 15 april en 7 mei 1940. Archief GML 5.18.
279. DB GML 7 mei 1940. Archief GML 5.18.
280. H.D. Louwes, 'Eenige gedachten over de verdere ontwikkeling van de positie van den landbouw in ons volksbestaan', vergadering afdeling Beerta van de GML, 14 januari 1937. In: *Redevoeringen*, 250-251.
281. H.D. Louwes, 'De huidige positie van den boerenstand in het volksgeheel'; algemene vergadering KNLC 23 oktober 1937, in: *Redevoeringen*, 267-281. H.D. Louwes bij de opening van de algemene vergadering van de GML 30 november 1937, in: *Redevoeringen*, 149-162.
282. DB GML 16 mei 1938. Archief GML 5.17.
283. H.D. Louwes, 'De huidige positie van den boerenstand in het volksgeheel', algemene vergadering KNLC 23 oktober 1937, in: *Redevoeringen*, 270-271.
284. H.D. Louwes, 'Wij zijn er nog niet'. Archief GML 5.218, ongedateerd, waarschijnlijk november 1937.
285. H.D. Louwes, 'De huidige positie van den boerenstand in het volksgeheel', algemene vergadering KNLC, 23 oktober 1937, in: *Redevoeringen*, 271.
286. Het archief van de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond ging in de Tweede Wereldoorlog verloren. G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, 5. De archieven van Landbouw en Maatschappij en het Nederlandsch Agrarisch Front zijn bij lange na niet compleet. Het archief van Jan Smid bevat in hoofdzaak aantekeningen, verhandelingen, boeken en artikelen van Smid over de periode 1910-1943. Er is weinig correspondentie overgebleven, terwijl privépapieren en stukken die een duidelijk beeld zouden kunnen geven over de rol die Smid in de Boerenbonden en in L en M vervulde,

- geheel ontbreken. J.R. van der Zeijden, 'Inleiding' bij het archief van de Drentse Boerenbonden (RAA toegangsnummer 0678 10). Het door De Ru genoemde 'archief Smid/ Louwes' is na zijn onderzoek overgedragen aan het Rijksarchief te Assen (De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 289) Dit heeft de stukken, die betrekking hebben op H.D. Louwes en de Groningse Maatschappij van Landbouw overgedragen aan het Rijksarchief te Groningen. Van der Zeijden, 'Inleiding' 10. In het archief van de GML heb ik een brief aangetroffen van Herman Derk aan J. Smid, gedateerd 2 maart 1932 en twee brieven van H.D. Louwes aan de secretaris van L en M, J. ter Haar, gedateerd 24 mei 1937 en 2 november 1937. Archief GML 5.218.
287. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 94-97.
288. Vermeulen, *De Maasbode*, 173-174.
289. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 96-99. Vermeulen, *De Maasbode*, 174.
290. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 97.
291. Langeveld, *Protestants en progressief*, 295.
292. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 309.
293. Algemene vergadering GML, 14 november 1933, in: *Redevoeringen*, 92-93.
294. H.D. Louwes, 'Langs welke wegen moeten de goede vruchten van het nationaal-socialisme gaan om ons volk tot heil te zijn?', in: *Vrijzinnig Weekblad*, 26 mei 1934.
295. H.D. Louwes, 'Liberalisme of Fascisme voor den Nederlandschen landbouw?' in: *Nieuwe Hoornsche Courant*, 18 februari 1936.
296. Wolf, *Vrijheid onder druk*, 83.
297. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 62.
298. H.D. Louwes, 'Boerenstand en Democratie', in: *Op de bres!*, november 1936, 7.
299. H.D. Louwes, 'Om geheel het volk', in: *Op ten strijde!*, 27 april 1937, 23-24.
300. BWSN, deel 1, 550.
301. Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 321-324. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 144-147.
302. Kooy, *Het echech van een 'volkse' beweging*, 293-294.
303. Piers, *Wisselend getij*, 54-55.
304. 'Bespreking tusschen vertegenwoordigers van den Nat. Bond "Landbouw en Maatschappij" en van de drie Centrale Landbouworganisaties op 16 mei 1935 des namiddags half twee te 's-Gravenhage', archief GML 5.163.
305. Piers, *Wisselend getij*, 54-55.
306. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 150-151.
307. H.D. Louwes tijdens een protestvergadering tegen de N.S.B. te Franeker, in: *Leeuwarder Courant*, 9 januari 1936.
308. H.D. Louwes, 'De huidige positie van den boerenstand in het volksgeheel', algemene vergadering KNLC 23 oktober 1937, in: *Redevoeringen*, 270.
309. *Verslagen en Mededeelingen*, 'Lijst van officiële personen', 1933 tot en met 1940.
310. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 12.
311. CBS, *Statistiek van de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948*, 13. *Verslagen en Mededeelingen 1940*, 'Lijst van officiële personen', 317-319. Bouman, 'De landbouw op de zeekei', 281. Keuning, 'De landbouw in de veenkoloniën', 372-373. Korteweg, 'De landbouwgebieden', 270-272. Korteweg, 'De landbouw op den zandgrond', 343. Van Velden, 'Het weidebedrijf', 334-335.
312. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 3, 79.
313. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 141.
314. Geciteerd bij De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 153.
315. Diepenhorst, *Onze landbouw*, 88.
316. Duffhues, *Voor een betere toekomst*,

- 19.
317. H.D. Louwes, 'De positie van den landbouw in onze maatschappij', algemene vergadering OLM 31 juli 1935, in: *Redevoeringen*, 347.
318. Idem, 346-347.
319. Brief H.D. Louwes aan de secretaris van L en M, J. ter Haar, 24 mei 1937. Archief GML 5.218.
320. HB-vergaderingen NCLB van 16 februari tot en met 14 november 1932. Archief NCLB doos 33.
321. H.D. Louwes, 'De critiek der landarbeidersbonden op den landbouw', in: *Provinciale Groninger Courant*, 7 januari 1933.
322. J. Hilgenga, 'De heer Louwes en het adres der landarbeidersbonden', in: *Provinciale Groninger Courant*, 14 januari 1933.
323. H.D. Louwes, 'De critiek der landarbeidersbonden op de landbouwwerkgevers', in: *Provinciale Groninger Courant*, 26 januari 1933.
324. Algemene vergadering GML, 14 november 1933; in: *Redevoeringen*, 89-90.
325. Ruppert, 'Het Landbouwschap als publiekrechtelijk orgaan', 8.
326. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning, deel 1*, 65-67. *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 10 november 1939. Ruppert, 'Het Landbouwschap als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan', 8.
327. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning, deel 1*, 67.
328. Smits, *Boeren met beleid*, 87-91.
329. Heida, *De cao in de landbouw*, 37-38.
330. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 23-26.
331. Hilgenga, *40 Jaren*, 181.
332. *Verslagen en Mededeelingen 1938*, 'Lijst van officiële personen', 272-283.
333. Verslag vergadering drie CLO's met vertegenwoordigers van de drie landarbeidersorganisaties op 3 januari 1940. Archief KNLC ARA 2046.
334. HB KNLC 17 en 18 januari 1940. Archief KNLC ARA 212.
335. 'Sociaal overleg in het land- en tuinbouwbedrijf 1940', in: *Jaarverslag van de Sociale Sectie uit het Centraal Secretariaat voor land- en tuinbouw, gevormd uit de drie centrale landbouworganisaties en de landarbeidersbonden*, 7. Archief KNLC ARA 211B. Notulen Sociale Sectie, 29 april 1941. Archief KNLC ARA 216. 'Naar een betere werkgeversorganisatie' (ongedateerd). Archief KNLC ARA 2050.
336. H.D. Louwes, 'Ziet toe, dat gij niet één van deze kleinen veracht.' Rede op het congres voor Staatspensionneering te 's-Gravenhage, 7 april 1937, 40. Archief Louwes doos 4.
337. DB GML 30 mei 1938. Archief GML 5.17.
338. Geciteerd bij: Addens, *De "Vraagpunten" der Groninger Maatschappij van Landbouw 1852-1941*, 151.
339. Idem.
340. Idem.
341. Addens, *De "Vraagpunten"*, 462-463.
342. HB KNLC 21 en 22 december 1938. Archief KNLC ARA 2001.
343. HB KNLC 19 en 20 juli 1939. Archief KNLC ARA 2024.
344. 'Landbouwprogramma'. Archief KNLC ARA 2057.
345. Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!', 165-191. De Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949,' 202-203.
346. Langeveld, 'Het NVV en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', 1940-1950', 170-171.
347. Algemene vergadering GML 25 oktober 1932, in: *Redevoeringen*, 64.
348. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 29-31.
349. Bespreking minister Economische Zaken en vertegenwoordigers van de

- drie CLO's 13 april 1938. Archief KNLC ARA, 2021. *Rapport betreffende de overneming der landbouw-crisismaatregelen door de bedrijfsgeenooten*, 2. Archief KNLC ARA 2038.
350. *Rapport betreffende de overneming der landbouw-crisismaatregelen door de bedrijfsgeenooten*, passim. Archief KNLC ARA 2038.
351. Rapport KNLC 1938 'De bescherming van loon- en prijspeil in den landbouw en de ordeningsgedachte', 88-94. Archief KNLC ARA 1469.
352. Schrijven DB GML aan het KNLC over het voorontwerp-Landbouworde-ningswet 1937. Archief Louwes doos 27.
353. Algemene vergadering GML, 22 no-vember 1938, in: *Redevoeringen*, 172-173.
354. Idem.
355. DB KNLC 20 december 1938. Archief KNLC ARA 620.
356. HB KNLC 21 en 22 december 1938. Archief KNLC ARA 2038.
357. HB KNLC 15 en 16 maart 1939. Archief KNLC ARA 2024.
358. Nota CBTB inzake overname der landbouwcrisismaatregelen (bijlage a-genda drie CLO's 28 juni 1939). Archief KNLC ARA 2038.
359. Nota KNBTB inzake overname land-bouwcrisismaatregelen (bijlage agenda drie CLO's 28 juni 1939). Archief KNLC ARA 2038.
360. Nota van de drie CLO 's inzake over-name der landbouwcrisismaatregelen. Augustus 1939. Archief KNLC ARA 677.
361. Rip, *Landbouw en publiekrechtelij-ke bedrijfsorganisatie*, 29-34.
362. *De Landbouw-crisiswetgeving*, deel 3, 79-80.
363. Algemene vergadering GML 25 ok-tober 1932, in: *Redevoeringen*, 70.
364. HB KNLC 17 en 18 januari 1940. Ar-chief KNLC ARA 212.
365. Geciteerd bij Horring, 'Rapport inzake het onderzoek naar de kostprijzen van de voornaamste akkerbouwproduc-ten voor den oogst 1940', augustus 1940. Archief KNLC ARA 2057.
366. Van Nieuwenhuyzen, 'De econoom Jan Horring (1907-1972)', 97.
367. *Jaarverslag 1941 LEI*, 4.
368. Agenda Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd voor de bespreking met de voorzitters en secretarissen van de drie CLO's op 28 augustus 1939. Archief KNLC ARA 2041.
369. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945*, 11.
370. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 20-23. Persbericht Ministerie van E.Z. 'Benoeming provinciale Voedselcommissarissen.' Archief KNLC ARA 2041.
371. Verslagen besprekingen tussen het RBVVO en vertegenwoordigers van de drie CLO's 5 en 11 september; 3 en 10 oktober; 21 november; 5 en 21 december 1939 (de verslagen van 19 september en 7 november 1939 ontbreken in het archief). Archief KNLC ARA 2041.
372. Archief KNLC ARA 2041 en 2046.
373. Buitengewone vergadering HB KNLC 8 september en HB 28 september 1939. Archief KNLC ARA 2024.
374. HB KNLC 19 en 20 oktober 1939. Archief KNLC ARA 2024.
375. HB KNLC 28 september 1939. Ar-chief KNLC ARA 2024. Verslag bespre-king A. van Rhijn, S.L. Louwes en de drie CLO 's op 5 september 1939. Archief KNLC ARA 2041.
376. HB KNLC 28 september 1939. Archief KNLC ARA 2024.
377. HB KNLC 15 en 16 november 1939. Archief KNLC ARA 2024.
378. HB KNLC 15 en 16 november 1939. Archief KNLC ARA 2024. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945*, 12.
379. HB KNLC 20 oktober; 15 en 16 no-vember, 20 en 21 december 1939. Ar-chief KNLC ARA 2024.
380. HB KNLC 17 en 18 januari; 21 en 22 februari; 20 en 21 maart; 17 en 18 april

1940. Archief KNLC ARA 2044.
381. Notulen bespreking drie CLO's 3 januari 1940. Archief KNLC ARA 214.

HOOFDSTUK 4

1. Hilbrink, *'In het belang van het Nederlandse volk...'*, 41.
2. Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 58.
3. Vermeulen, *De Maasbode*, 239-240.
4. Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 5.
5. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning*, 66.
6. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', 61-67.
7. Hilbrink, *'In het belang van het Nederlandse volk...'*, 41-44.
8. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, deel 2, 5-6.
9. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 154.
10. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 65-67.
11. Brief secretaris Molhuysen aan de leden HB KNLC 22 mei 1940. Archief KNLC ARA 2058.
12. Verslagen besprekingen drie CLO's met S.L. Louwes 20 en 22 mei 1940. Archief KNLC ARA 2058.
13. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 62.
14. Van Bekkum, *Tussen vraag en aanbod*, 431-445.
15. Kossmann, *De Lage Landen*, deel 2, 152-153.
16. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 66.
17. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 17.
18. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 44 en 67.
19. Van Dijk en Werkman, *Door geweld gedwongen*, 13-14.
20. Stapelkamp en Schipper, *De banier opnieuw geheven*, 19-20.
21. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding (mei 1940-mei 1942)*, 9.
22. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 1, 135-136.
23. Idem, 113.
24. *Ons Platteland*, 29 mei 1940.
25. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 100.
26. *Ons Platteland*, 29 mei 1940.
27. *De R.K. Boeren- en Tuindersstand*, 6 juni 1940.
28. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 221-223.
29. Openingsrede H.D. Louwes vergadering DB GML 27 mei 1940, in: *Redevoeringen*, 236.
30. DB GML 27 mei 1940. Archief GML 5.18.
31. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 43.
32. 'Kort overzicht van de besprekingen tussen de Dag. Besturen der drie Centrale Landbouworganisaties op woensdag 29 mei 1940.' Archief KNLC ARA 2046.
33. Openingsrede H.D. Louwes HB KNLC 5 juni 1940, in: *Redevoeringen*, 330.
34. HB KNLC 5 juni 1940. Archief KNLC ARA 2044.
35. HB KNLC 19 en 20 juni 1940. Archief KNLC ARA 2044.
36. Drie CLO 's 26 juni 1940. Archief KNLC ARA 214.
37. Drie CLO 's 11 juli 1940. Archief KNLC ARA 214. H.D. Louwes, 'Ook nu: eerst denken, dan doen!', in: *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 19 juli 1940.
38. Drie CLO 's 11 juli 1940. Archief KNLC ARA 214.
39. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 218.
40. Drie CLO's 11 juli 1940. Archief KNLC ARA 214.
41. 'Schema van den opbouw van het Centraal Secretariaat van Land- en Tuinbouw'. Archief KNLC ARA 2058.

42. Verslagen vergadering van het Centraal Secretariaat van 12 juli 1940 tot en met 18 juli 1941. Archief KNLC ARA 2050 (1940), 216 en 211B (1941).
43. DB GML 17 juni 1940. Archief GML 5.18.
44. HB KNLC 19 en 20 juni 1940. Archief KNLC ARA 212.
45. Buitengewone vergadering HB KNLC 10 juli 1940. Archief KNLC ARA 212.
46. 'Naar een betere werkgeversorganisatie' (ongedateerd). Archief KNLC ARA 2050. Buitengewone vergadering vertegenwoordigers HB KNLC, deskundig op werkgeversterrein, 27 mei 1941. Archief KNLC ARA 2060.
47. Arbitrage-regeling 1940 inzake de arbeidsvoorwaarden in het landbouw,- tuinbouw,- zuivel- en sierteeltbedrijf, 25 januari 1941. Archief KNLC ARA 2050.
48. Van Bekkum, *Tussen Vraag en Aanbod*, 431 en 445.
49. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 157.
50. Brief van S.L. Louwes aan het KNLC 13 juni 1940. Archief KNLC ARA 2058.
51. Verslag bespreking tussen F.F. Grote, aangesteld door de Rijkscommissaris Seyss-Inquart, en het DB van het KNLC 26 juni 1940. Archief KNLC ARA 2058.
52. HB KNBTB 17 juni 1940. Archief KNBTB 344.
53. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 227-228.
54. Brief voorzitter E.Z. Oldenbanning en secretaris J. ter Haar van L en M aan het DB van het KNLC 1 juli 1940. Archief KNLC ARA 2047.
55. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 229.
56. Brief van E.J. Roskam aan de HML, 17 juli 1940. Archief KNLC ARA 2058.
57. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 226. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 10-11. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis R.K. Landarbeidersbond St. Deusdedit*, 173. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 21.
58. *BWSN*, deel 7, 5-7.
59. *BWSN*, deel 8, 136-137.
60. *BWSN*, deel 2, 59-60.
61. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 16-17.
62. *BWSN*, deel 2, 59-60.
63. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 226. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 12. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 173. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 20-21.
64. Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 117-118.
65. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 226. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 12. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 173. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 20-21.
66. HB KNLC 17 en 18 juli 1940. Archief KNLC ARA 212. H.D. Louwes, 'Ook nu: eerst denken, dan doen', in: *Nederlandsch Landbouwweekblad*, 19 juli 1940.
67. Drie CLO 's 31 juli 1940. Archief KNLC ARA 214.
68. DB KNBTB 19 augustus 1940. Archief KNBTB 344.
69. 'Voorloopig resultaat van de commissie uit de 3 CLO betreffende nauwere samenwerking', 17 augustus 1940. Archief KNLC ARA 215.
70. HB KNLC 21 augustus 1940. Archief KNLC ARA 212.
71. H.D. Louwes, 'Eenheid in het landbouworganisatieleven', algemene vergadering HML, 6 november 1940, in: *Redevoeringen*, 376-384.
72. 'De KNBTB gedurende de bezetting (1940-1945)', in: *Verslag van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond over de jaren 1940-1950*, 36-39.
73. Van der Woude, *Op goede gronden*, 184.
74. Brief CBTB aan leden HB en de provinciale afdelingen 6 augustus 1940.

- Archief CBTB doos 1 fiche 2.
75. HB KNLC 18 en 19 september 1940. Archief KNLC ARA 2044.
76. HB KNLC 17 en 18 oktober 1940. Archief KNLC ARA 2044.
77. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 238.
78. HB GML 14 oktober 1940, *Groninger Landbouwblad*, 19 oktober 1940.
79. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 221-222.
80. Posthuma, *Een agrarisch front als landbouworganisatie*, 4-8. Archief Louwes doos 29.
81. De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 235-239.
82. Openingsrede H.D. Louwes algemene vergadering GML 3 december 1940, in: *Redevoeringen*, 211.
83. HB KNLC 15 en 16 januari 1941. Archief KNLC ARA 213.
84. DB KNBTB 20 januari 1941. Archief KNBTB 344.
85. *Ons Platteland*, 29 januari 1941.
86. 'Schema van nauwere samenwerking tussen de drie landbouworganisaties'. Bijlage HB KNLC 19 en 20 maart 1941. Archief KNLC ARA 2060.
87. Drie CLO 's 25 en 26 februari 1941. Archief KNLC ARA 214.
88. HB KNLC 19 maart 1941. Archief KNLC ARA 213.
89. Drie CLO 's 25 maart en 27 mei 1941. Archief KNLC ARA 214.
90. Drie CLO 's 25 maart, 29 april, 27 mei, 24 en 25 juni, 30 juli 1941. Archief KNLC ARA 214.
91. Notulen drie CLO 's van 29 mei 1940 tot en met 30 juli 1941. Archief KNLC ARA 214 en 2046.
92. In verband met de zeer schaarse gegevens - het archiefmateriaal heeft betrekking op 1941 en is beperkt tot zeven verslagen van besprekingen met S.L. Louwes, vijf met A.L.H. Roebroek en drie met G.J. Ruiter - is het niet mogelijk een beeld te schetsen van de inhoud van deze besprekingen die plaats vonden van mei 1940 tot en met november 1941. Gemeenschappelijke vergaderingen College voor de Voedselvoorziening (S.L. Louwes) en de dagelijkse besturen drie CLO's 29 januari, 26 februari, 26 maart, 30 april, 28 mei, 25 juni en 30 juli 1941. Korte verslagen vergaderingen dagelijkse besturen drie CLO's en de directeur-generaal van Landbouw 29 januari, 26 maart, 10 april, 28 mei en 25 juni (A.L.H. Roebroek), 3 september, 29 oktober en 26 november 1941 (G.J. Ruiter). Archief KNLC ARA 2062.
93. Brief van M. Ruppert aan G.J. Heymeyer 16 december 1940. Archief KNLC ARA 2050.
94. Sociale Sectie 20 december 1940. Archief KNLC ARA 2050.
95. Drie CLO 's 27 november 1940. Archief KNLC ARA 214.
96. Drie CLO 's 18 december 1940. Archief KNLC ARA 214.
97. Drie CLO 's 29 januari 1941. Archief KNLC ARA 214.
98. Openingsrede H.D. Louwes Nederlandsch Landbouw-secretariaat 25 februari 1941, in: *Redevoeringen*, 401-402.
99. 'Nadere regeling van de samenwerking tussen de 3 Centrale Landbouworganisaties en de 3 Landarbeidersbonden'. Archief KNLC ARA 2066.
100. Drie CLO 's 25 maart 1941. Archief KNLC ARA 214.
101. Notulen vergadering drie CLO's en drie Landarbeidersbonden 25 februari 1941. Archief KNLC ARA 211A.
102. Notulen vergadering drie CLO 's en drie Landarbeidersbonden 25 maart 1941. Archief KNLC ARA 211A.
103. Notulen vergadering drie CLO 's en drie Landarbeidersbonden 29 april 1941. Archief KNLC ARA 211A.
104. Notulen vergaderingen drie CLO 's en drie Landarbeidersbonden 25 februari, 25 maart, 29 april, 27 mei en 24 juni 1941. Archief KNLC ARA 211A.

105. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Deel 1*, 24.
106. Idem, 163.
107. Leemhuis, 'De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)', 68.
108. Van der Woude, *Op goede gronden*, 197.
109. Brief 22 maart 1941 secretaris KNLC aan leden KNLC. Archief KNLC ARA 2068.
110. Overleg drie CLO's en vertegenwoordigers FNZ en NPF 26 maart 1941. Archief KNLC ARA 2062.
111. 'Kort verslag van de eerste vergadering van de commissie ter ondersteuning van de maatregelen, getroffen voor de regeling van de landbouwproductie, ingesteld bij besluit van den Regeeringscommissaris van 19 maart 1941, gehouden op woensdag, 26 maart 1941' (verder te noemen: verslag Commissie-Posthuma). Archief KNLC Archief KNLC ARA 2068.
112. H.D. Louwes, 'In 1941 een zoo groot mogelijke productie!' 12 april 1941. In: *Groninger Landbouwblad*, 26 april 1941.
113. Brief H.D. Louwes aan Posthuma 28 maart 1941. Archief CBTB, doos 1 fiche 1.2.
114. Verslag commissie-Posthuma 8 april 1941. Archief KNLC ARA 2068.
115. Van der Woude, *Op goede gronden*, 193.
116. Archief CBTB doos 1 fiche 1.2: 26 maart, 19 mei, 11 juni, 14 juli, 14 augustus en 24 september 1941. Archief KNLC ARA 2068: 26 maart en 8 april 1941. Het archief-Posthuma bevat geen verslagen van de gevoerde besprekingen in de commissie-Posthuma. ARA Den Haag.
117. Verslag commissie-Posthuma 19 mei 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 1.2.
118. Brief H.D. Louwes aan 'De voorzitter der Commissie ter ondersteuning van de maatregelen, getroffen voor de regeling van de landbouwproductie', 4 september 1941. Archief KNLC ARA 215.
119. Verslag commissie-Posthuma 24 september 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 1.2.
120. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 325.
121. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 152.
122. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 50-52. Van der Woude, *Op goede gronden*, 194-195.
123. Van der Woude, *Op goede gronden*, 195.
124. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 115-116.
125. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*, 1-4.
126. Idem, 17-18.
127. Idem, 250.
128. Verslag Sociale Sectie 6 december 1940. Archief KNLC ARA 2050.
129. 'Bezoekenbriefje aangaande bespreking op het Dept. van Sociale Zaken op 20 december 1940, betreffende plaatsing van landarbeiders, zowel hier te lande als in Duitschland in het komende voorjaar'. 'Moeilijkheden met den landarbeid in Nederland'. Archief KNLC ARA 2050.
130. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 248-268. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 56-63.
131. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 248-270.
132. Idem, 249.
133. HB KNLC 11 juli 1941. Archief KNLC ARA 2060.
134. Verslag commissie-Posthuma 14 juli 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 1.2.
135. Brief secretaris KNLC aan HB-leden 26 juli 1941. Archief KNLC ARA 214.
136. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 249-250.
137. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 229-237. Van Dijk en Werkman, *Door geweld gedwongen*, 58-66.
138. Bornebroek, *De strijd voor*

- harmonie, 235. Van der Woude, *Op goede gronden*, 196.
139. De aantallen hierover lopen uiteen: Hilgenga vermeldt ruim negenduizend van het CNV overgeschreven leden (Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 60); Van Dijk en Werkman spreken van een kleine zesduizend overschrijvingen (Van Dijk en Werkman, *Door geweld gedwongen*, 65).
140. *BWSN*, deel 6, 189-190.
141. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning, deel 1*, 144.
142. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 176-180. Peet, Altena en Wiedijk, *Honderd jaar sociaal*, 436-440. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 144.
143. Peet, Altena en Wiedijk, *Honderd jaar sociaal*, 436-440.
144. Van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd*, 50-52.
145. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis St. Deusdedit*, 179-185.
146. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 60.
147. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd*, 130-133 en 145.
148. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, 39. Peet, Altena en Wiedijk, *Honderd jaar sociaal*, 436.
149. *De R.K. Boeren- en Tuindersstand*, 14 augustus. 1941.
150. Smits, *Boeren met beleid*, 127.
151. 'De KNBTB gedurende de bezetting (1940-1945)', in: *Verslag van de katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond over de jaren 1940-1950*, 57.
152. *De R.K. Boeren- en Tuindersstand*, 14 augustus 1941.
153. Smits, *Boeren met beleid*, 127-129.
154. 'De KNBTB gedurende de bezetting (1940-1945)', in: *Verslag van de katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond over de jaren 1940-1950*, 60.
155. Smits, *Boeren met beleid*, 129.
156. 'De KNBTB gedurende de bezetting (1940-1945)', in: *Verslag van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond over de jaren 1940-1950*, 60.
157. Idem, 66.
158. Brief KNLC aan de vijf betreffende organisaties 22 augustus 1941. Archief KNLC ARA 683. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
159. Algemene vergadering KNLC 17 oktober 1941, in: *Redevoeringen*, 327.
160. HB KNLC 20 augustus 1941. Archief KNLC ARA 213.
161. HB KNLC 20 augustus 1941. Archief KNLC ARA 213. Brief KNLC aan E.J. Roskam, 21 augustus 1941. Archief KNLC ARA 215.
162. 'Verslag van de bespreking van het bureau (lees: Dagelijks Bestuur, RG) van het KNLC met de heren E.J. Roskam, Leider van het Nederlandsch Agrarisch Front, en De Wiljes, vertegenwoordiger van de afdeling Agraripolitiek van het Bureau van Dr. Schmidt, op woensdag 10 september 1941, v.m. 11 uur in het gebouw Z.O. Buitensingel, 234a te 's-Gravenhage, betreffende den eventueelen opbouw van een Rijksvoedingsstand.' Archief KNLC ARA 215.
163. HB KNLC 16 september 1941. Archief KNLC ARA 213.
164. HB KNLC 16 september 1941. Archief KNLC ARA 2060.
165. *Friesch Landbouwblad*, 6 december 1941.
166. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw*, 563-565.
167. HB GML 13 oktober 1941, *Groninger Landbouwblad*, 25 oktober 1941.
168. *Groninger Landbouwblad*, 1 november 1941.
169. Piers, *Wisselend getij*, 151.
170. DB GML 27 oktober 1941, *Groninger Landbouwblad*, 1 november 1941.
171. *Ons Platteland*, 19 november 1941.
172. 'Beschikking... dat de Vereeniging

- met ingang van heden is aangesloten bij den Nederlandschen Landstand,' 25 november 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2. *Groninger Landbouwblad*, 6 december 1941.
173. Verslag commissie-Posthuma 14 augustus 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 1.2.
174. 'Strikt vertrouwelijk'. Briefje van secretaris Rip van de CBTB. Niet-geadresseerd. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
175. Van der Woude, *Op goede gronden*, 205.
176. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 87.
177. Brief van E.J. Roskam aan P.A. Diepenhorst 20 augustus 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2. Notulen van bestuursvergaderingen van de CBTB in die periode ontbreken, op een enkele uitzondering na, in het archief van de CBTB. Wel kan uit een summiere weergave van de gang van zaken met betrekking tot de aansluiting van de CBTB bij de Nederlandse Landstand in grote lijnen worden afgeleid hoe de ontwikkeling zich voltrok.
178. Van der Woude, *Op goede gronden*, 196-197.
179. Beschikking van de Commissaris voor niet-commerciele verenigingen en stichtingen Müller Lehning 25 november 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
180. Van der Woude, *Op goede gronden*, 201.
181. Notulen HB CBTB 1 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
182. 'Gang van zaken', 2 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
183. Openingsrede H.D. Louwes algemene vergadering GML 2 december 1941 (niet uitgesproken) in: *Redevoeringen*, 213-228
184. Algemene vergadering GML 2 december 1941, *Groninger Landbouwblad*, 6 december 1941.
185. *Groninger Landbouwblad*, 6 december 1941.
186. 'Gang van zaken', 5 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
187. Brief J. Verkuyl 10 december 1941 aan het HB van de CBTB. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
188. Van der Woude, *Op goede gronden*, 203.
189. 'Gang van zaken', 12 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
190. Brief van P.A. Diepenhorst en W. Rip namens het HB van de CBTB aan 'het Hoofd van den Nederlandschen Landstand', 15 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
191. Persbericht CBTB 16 december 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
192. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 88.
193. Van der Woude, *Op goede gronden*, 206.
194. Piers, *Wisselend getij*, 152.
195. 'Installatie van de Nederlandse Landstand in de provincie Groningen', in: *Ommelanden*, februari 1942.
196. Brief van E.H. Ebels en H.R. Starke, ten tijde van de opheffing van de GML respectievelijk vice-voorzitter en bestuurslid GML, aan het Militair Commissariaat voor het Rechtsherstel te 's-Gravenhage, 4 juli 1945. Archief GML 5.982.
197. Notulen oprichtingsvergadering Groninger Aankoop Centrale 24 maart 1942. Archief GML 5.981.
198. Waarnemend DB GML 19 januari 1942. Archief GML 5.19.
199. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 56.
200. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, 606-607.
201. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, Bijlage 'Schema van de organisatie van de Voedselvoorziening na uitvoering Org. Besl. vv 1941 (ongenummerd).
202. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 5.

203. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 120.
204. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Deel 1*, 143.
205. *Londense dagboeken van Jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940-mei 1945. Band 2 januari 1943-mei 1945*, 1390.
206. Rüter, *Rijden en staken*, 394-407. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 375-409.
207. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 375-409.
208. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning, deel 1*, 167-168.
209. 'Beknopt verslag van de vergadering van vertegenwoordigers der drie landarbeidersorganisaties op woensdag 2 februari 1944 des namiddags 1 uur ten huize van Ruppert te Utrecht.' Archief Ruppert doos 81.
210. Uitgebrachte nota's waren meestal niet ondertekend of gedateerd terwijl soms een gefingeerde datum (van vóór de opheffing van de organisaties) werd vermeld. Klaarblijkelijk werd niet meer dan het hoogst noodzakelijke aan het papier toevertrouwd uit vrees voor ontdekking door ongewenste personen. Bovendien gingen de archieven van de drie CLO 's door oorlogshandelingen (CBTB), door overname door de Landstand (KNBTB) of door liquidatie (KNLC) grotendeels verloren. Ook van de drie landarbeidersbonden NBAL, NCLB en St. Deusdedit is archiefmateriaal schaars.
211. Briefje M. Ruppert aan W. Rip 4 november 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
212. Afschriften uitnodigingen van (waarschijnlijk) Rip aan Ruppert, Heymeyer en Van der Ploeg voor bespreking op het kantoor van de CBTB op 18 november 1941. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
213. Briefkaart M. Ruppert aan W. Rip 7 januari 1942. Archief CBTB doos 1 fiche 2.
214. *25 jaar Landbouwschap*, 87-89.
215. 'Beknopt verslag van de vergadering van vertegenwoordigers der drie landarbeidersbonden op woensdag 2 februari 1944 des namiddags 1 uur ten huize van Ruppert te Utrecht.' Archief Ruppert doos 81.
216. De drie landarbeidersbonden vergaderden op 2 februari, 4 maart, 28 juli, 14 augustus en 4 september 1944. Archief Ruppert doos 81.
217. Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 128.
218. A.W. Visser, 'Het overleg van de boeren- en landarbeidersorganisaties tijdens de bezetting', januari 1949. Archief Louwes doos 5. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178-179.
219. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178. A.W. Visser, 'Het overleg van de boeren- en landarbeidersorganisaties tijdens de bezetting', januari 1949. Archief Louwes doos 5.
220. Archief Louwes doos 5.
221. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 38-42. A.W. Visser, 'Het overleg van de boeren- en landarbeidersorganisaties tijdens de bezetting', januari 1949. Archief Louwes doos 5. Voortman, *Strijd en overleg*, 15.
222. Geciteerd bij: *25 jaar Landbouwschap*, 87-89.
223. DB GML 26 april 1945. Archief GML 5.19.
224. HB KNLC 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
225. HB GML 26 april 1945. Archief GML 5.19. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 44.
226. DB GML 26 april 1945. Archief GML 5.19. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 50.
227. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*, 245-251. De Bruijn en Werkman, *Van tuindersknecht tot*

- onderkoning. Deel 1*, 171-172. Peet, Altena en Wiedijk, *Honderd jaar sociaal*, 459.
228. Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 51-52.
229. Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 179
230. Van Stuijvenberg, *Het Centraal Bureau*, 504.
231. IJ. de Boer en anderen, *Boer en markt. Ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw en de Cebecco-Handelsraad in de periode 1949-1974*, 255.
232. Gesprek met H. Hospers 18 juli 2000.
233. Gesprek met drs. S.L. Louwes 5 oktober 1994, ir. A.J. Louwes 19 juli 2000.
234. St.v.d.L., *Mededelingen*, 14 augustus 1960.
235. Gesprek met H. Hospers 4 april 1995.
236. Brief van mevr. K. Louwes-Spiets aan haar zoon ir. A.J. Louwes 10 september 1944. Documentatie ir. A.J. Louwes.
237. Wiersma, *Herman Derk Louwes*, 90.

HOOFDSTUK 5

1. Van Bottenburg, *'Aan den Arbeid!'*, 103-110.
2. Ten Have en anderen, *Het schap de maat genomen*, 4-5, 37-45.
3. Algemene vergadering GML 9 december 1930. *Redevoeringen*, 40-41.
4. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945*, 14-24.
5. HB GML 15 oktober 1935. *Groninger Landbouwblad*, 2 november 1935.
6. Gesprek met dr. F.W.J. Kriellaars 5 maart 1996.
7. H.D. Louwes, 'De doeleinden van de Nederlandse landbouwpolitiek, in: *Landbouwkundig Tijdschrift*, januari 1951 (63ste jaargang, nr.1) 9-11.
8. H.D. Louwes, 'Bezonnen vrijheidsstreven', in: *Mededeelingen Stichting voor den Landbouw*, januari 1946. Archief LBS.
9. Klemann, 'De Nederlandse industrie 1938-1948', 506-509.
10. Kossmann, *De Lage Landen (1780-1980)*, deel 2, 231. Van Merriënboer, 'Sicco Mansholt oogst lof', 701.
11. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, Band B*, 1535.
12. Bieleman, 'Dieren en gewassen in een veranderende landbouw. De legkippenhouderij', 166.
13. De Groot en Bauwens, 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland', 146.
14. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, Band B*, 1506.
15. Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 104.
16. Bauwens en De Veer, 'Vijftig jaar landbouw en LEI in een dynamische context', 13. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, Band B*, 1506.
17. Van der Woude, *Op goede gronden*, 223-226.
18. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 97.
19. Van der Woude, *Op goede gronden*, 225.
20. Smits, *Boeren met beleid*, 141-144.
21. HB-vergaderingen St.v.d.L. van 27 juni tot en met 19 december 1945. Archief Landbouwschap (verder te noemen: Archief LBS).
22. Rutten, 'Een van de tweehonderd C.G.A. Mertens (geb. 1918)', 157-163. Smits, *Boeren met beleid*, 142.
23. Smits, *Boeren met beleid*, 141-142.
24. *BWSN*, deel 6, 189.
25. HB St.v.d.L. 7 mei 1947. Archief LBS.
26. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis van de Ned. R.K. landarbeidersbond St. Deusdedit*, 175-176.
27. *25 jaar Landbouwschap*, 89.
28. DB GML 26 april 1945. Archief GML 5.19.
29. Openingsrede H.D. Louwes HB GML 28 mei 1945. Archief Louwes doos 5.
30. DB GML 26 april 1945. Archief GML

- 5.19.
31. Idem.
32. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band 2, Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, 161. Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, 323-326. Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 130.
33. DB GML 26 april 1945. Archief GML 5.19.
34. Openingsrede H.D. Louwes HB GML 28 mei 1945. Archief Louwes doos 5.
35. *Jaarverslag Stichting voor de Landbouw 2 juli 1945-31 december 1946*, (verder te noemen *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*), 6.
36. Dagelijkse besturen drie CLO's en drie landarbeidersbonden 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
37. Van Merriënboer, 'Sicco Mansholt oogst lof', 700.
38. Dagelijkse besturen drie CLO's en drie landarbeidersbonden 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
39. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 7.
40. HB KNLC 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
41. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 7.
42. Het archief van de Nederlandse Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf (NBAL) bestaat voornamelijk uit Collectieve Arbeids-overeenkomsten. IISG Amsterdam. De archieven van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) (IISG Amsterdam) en van de Nederlandse Katholieke Landarbeidersbond Sint Deusdedit (KDC Nijmegen) zijn zeer onvolledig.
43. *25 jaar Landbouwschap*, 81.
44. HB CBTB 29 juni 1945. Archief CBTB fiche 100 doos 50.
45. DB KNBTB 25 juni 1945. Archief KNBTB 1.
46. Piers, *Wisselend getij*, 31. Croesen, *De geschiedenis van het KNLC (1884-1934)*, 55.
47. HB KNLC 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
48. Opmerkingen H.D. Louwes bijeenkomst Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme te Utrecht, 17 april 1948. Documentatie ir. A.J. Louwes.
49. HB 27 juni 1945. Archief KNLC Abbink.
50. Bijlage HB KNLC 8 augustus 1945, 'Eenige opmerkingen over den grondslag van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité, de doelstelling en de taak voor de toekomst.' Archief KNLC Abbink.
51. HB 8 augustus 1945. Archief KNLC Abbink.
52. Uit onderzoek van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen was gebleken dat zesenvijftig procent van de boeren was aangesloten bij een van de drie CLO 's. Piers, *Wisselend getij*, 175. Dit bevestigt de schatting van Rip in 1952.
53. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 4.
54. HB en DB St.v.d.L. 1945. Archief LBS.
55. HB St.v.d.L. 23 januari 1946. Archief LBS.
56. HB St.v.d.L. 5 februari 1946. Archief LBS.
57. HB St.v.d.L. 17 mei 1947. Archief LBS.
58. DB KNBTB 19 mei 1947. Archief KNBTB 3.
59. HB St.v.d.L. 30 juli 1947. Archief LBS.
60. HB KNLC 25 en 26 juni 1947. Archief KNLC Abbink.
61. HB St.v.d.L. 30 juli 1947. Archief LBS.
62. *Mededeelingenblad Stichting voor den Landbouw*, 1 september 1945, 2.
63. *Jaarverslag 1953 St.v.d.L.*, 34-36.
64. Verklaring E.P. Bal, archivaris van het Landbouwschap, 5 juli 2000.
65. Gesprek met H.Th. M. Grevers, 27 april 1995.
66. Gesprek met W.M. Broeders 4 juli 1995; idem met H.Th.M. Grevers 27 april 1995.

67. Geciteerd bij: 25 jaar *Landbouwschap*, 70-71.
68. Gesprek met drs. D.H. Franssens 15 juni 1995.
69. *Jaarverslag St.v.d.L. 1947*, 243-246.
70. Openingsrede H.D. Louwes algemene vergadering GML 30 december 1947, in: *Handelingen Groninger Maatschappij van Landbouw 1946-1947*, 80-94.
71. Gesprek met drs. A. Stokkers 19 juli 2000.
72. *Jaarverslag St.v.d.L. 1950*, 17-29.
73. Openingsrede H.D. Louwes, algemene vergadering GML 25 oktober 1932, in: *Redevoeringen*, 61.
74. Gesprek met mr. B.W. Biesheuvel 30 mei 1996.
75. Bottenburg, *Aan den arbeid!*, 211.
76. DB en HB St.v.d.L. 1945-1954. Archief LBS.
77. DB en HB St.v.d.L. 1945-1954 en LBS 1954-april 1960. Archief LBS. *Jaarverslagen St.v.d.L. 1945-1954* en LBS 1954-1959.
78. HB St.v.d.L. 1945-1954. Archief LBS.
79. Gesprek met H.Th.M. Grevers 27 april 1995.
80. Gesprek met mr. B.W. Biesheuvel 30 mei 1996.
81. Gesprek met W.M. Broeders 4 juli 1995.
82. Gesprek met C.G.A. Mertens 23 maart 1995.
83. Gesprek met mr. B.W. Biesheuvel 30 mei 1996.
84. Gesprek met dr. J. de Hoogh 18 januari 1995.
85. HB St.v.d.L. 17 maart 1948. Archief LBS.
86. HB St.v.d.L. 25 juli 1945. Archief LBS.
87. HB CBTB 29 juni 1945. Archief CBTB doos 50 fiche 100. Van der Woude stelt daarentegen: 'In augustus 1945 verscheen, dankzij veel improvisatietalent, het eerste naoorlogse nummer van *Ons Platteland*.' Van der Woude, *Op goede gronden*, 227.
88. DB KNBTB 16 juli 1945. Archief KNBTB 1.
89. *Boer en Tuinder, Blad van den K.N.B.T.B.*, 4 januari 1947.
90. HB St.v.d.L. 25 juli 1945. Archief LBS.
91. HB St.v.d.L. 7 augustus 1946. Archief LBS.
92. *25 jaar Landbouwschap*, 58-59.
93. Archief NCLB doos 34.
94. *Jaarverslag St.v.d.L. 1954-1955*, 40-41.
95. *25 jaar Landbouwschap*, 48.
96. Gesprek met dr. G. Heida, oud-secretaris LBS Friesland, 18 mei 1999.
97. *Jaarverslag St.v.d.L. 1954-1955*, 40.
98. HB KNLC 20 en 21 augustus 1947. Archief KNLC Abbink.
99. DB St.v.d.L. 17 september 1947. Archief LBS.
100. *Ons Platteland*, 14 december 1950.
101. Archief NCLB doos 34.
102. HB St.v.d.L. 15 oktober 1947. Archief LBS.
103. Gesprek met H.Th.M. Grevers 27 april 1995, W.M. Broeders 4 juli 1995 en dr. F.W.J. Kriellaars 5 maart 1996.
104. Gesprek met H.Th.M. Grevers 27 april 1995 en met dr. F.W.J. Kriellaars 5 maart 1996.
105. HB KNLC 28 en 29 januari 1948. Archief KNLC Abbink.
106. Brief H.D. Louwes aan HB-leden KNLC 3 februari 1948. Archief KNLC Abbink.
107. HB KNLC 26 mei 1948. Archief KNLC Abbink.
108. HB KNLC 23 juni 1948. Archief KNLC Abbink.
109. Brief ('Vertrouwelijk') H.D. Louwes aan de Hoofdbestuursleden van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité 7 maart 1949. Archief KNLC Abbink.
110. HB KNLC 19 september en 26 oktober 1949. Archief KNLC Abbink.

111. HB KNLC 25 januari 1950. Archief KNLC Abbink.
112. HB KNLC 24 mei 1950. Archief KNLC Abbink.
113. Nota voorzitter KNLC 'over de toekomstige taak van de Stichting voor de Landbouw of een soortgelijk orgaan van samenwerking naast de P.B.O.'. Bijlage HB 24 augustus 1950 Archief KNLC Abbink.
114. HB KNLC 24 augustus 1950. Archief KNLC Abbink.
115. Openingsrede H.D. Louwes Algemene Vergadering KNLC 24 november 1950. Archief KNLC Abbink.
116. Drie CLO 's 1951 en volgende jaren. Archief KNBTB 11 tot en met 35.
117. *Jaarverslag KNLC 1950*, 11.
118. *Jaarverslagen Stichting voor de Landbouw 1951, 1952, 1953, 1954-1955*, respectievelijk pag. 7, 7, 7, 7.
119. De Heer, 'De onderhandelaar Cees Knottnerus (1912-1991)', 107.
120. Gesprek met dr. J. de Hoogh 18 januari 1995.
121. Archief GML 21.15 en 21.16.
122. Openingsrede H.D. Louwes Algemene Vergadering KNLC 24 november 1950. Archief KNLC Abbink.
123. HB CBTB 16 november 1945. Archief CBTB doos 50 fiche 100.
124. DB KNBTB 8 januari 1946. Archief KNBTB 2.
125. HB KNLC 11 december 1945. Archief KNLC Abbink.
126. HB KNLC 11 januari 1946. Archief KNLC Abbink.
127. HB KNLC 16 oktober 1945. Archief KNLC Abbink.
128. HB KNLC 18 december 1946. Archief KNLC Abbink.
129. HB St.v.d.L. 16 juli 1947. Archief LBS.
130. HB CBTB 29 juni 1945, 31 januari 1946, 5 en 6 november 1946, 10 januari 1947, 21 en 22 maart 1947, 30 en 31 januari 1948. Archief CBTB doos 50 fiche 100.
131. De KNBTB had in 1947 ruim zesenzeventigduizend leden, het KNLC ruim vijftienveertigduizend en de CBTB een kleine vijftientigduizend leden, respectievelijk tweeënvijftig, eenendertig en zeventien procent. *Verslag over de Landbouw in Nederland over 1947*, 226-227.
132. HB St.v.d.L. 27 juni 1945. Archief LBS.
133. HB St.v.d.L. 3 oktober 1945. Archief LBS.
134. HB St.v.d.L. 21 augustus 1946. Archief LBS.
135. Bespreking HB St.v.d.L. met de Minister van LVV, 22 augustus 1946. Archief F.F.X. Cerutti, KDC Nijmegen.
136. *Jaarverslag St.v.d.L. 1947*, 45-46.
137. *Jaarverslag St.v.d.L. 1951*, 51.
138. DB KNBTB 21 juli 1947. Archief KNBTB 4.
139. DB KNBTB 18 augustus 1947. Archief KNBTB 4.
140. Besluitenlijst KNBTB 25 januari 1949. Archief KNBTB 7. HB St.v.d.L. 16 februari 1949. Archief LBS.
141. Rutten, 'Een van de tweehonderd C.G.A. Mertens (geb. 1918)', 162.
142. DB KNBTB 16 mei 1949. Archief KNBTB 7.
143. *Jaarverslag St.v.d.L. 1950*, 37; *idem 1951*, 38; *idem 1952*, 39.
144. Gesprek met ir. M.A. Geuze 5 juli 1995.
145. Begroting KNLC-1950. Archief KNLC Abbink.
146. HB KNLC 19 september 1949. Archief KNLC Abbink.
147. HB KNLC 26 maart 1947. Archief KNLC Abbink.
148. *Jaarverslag St.v.d.L. 1952*, 30.
149. *Jaarverslag St.v.d.L. 1954-1955*, 49.
150. Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 100-107.
151. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 33-34
152. Idem, 38.
153. Bauwens en De Veer, 'Vijftig jaar landbouw en LEI in een dynamische con-

- text', 11-13.
154. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 10-12.
155. *Jaarverslag St.v.d.L. 1947*, 14. Van Merriënboer, 'Sicco Mansholt oogst lof', 703.
156. DB KNBTB 18 augustus 1947. Archief KNBTB 4.
157. *Jaarverslag St.v.d.L. 1947*, 18.
158. *Idem*, 14-16.
159. *Idem*, 14-19.
160. *Boer en Tuinder*, 4 oktober 1947.
161. *Jaarverslag St.v.d.L. 1948*, 14.
162. Strijker, 'De relatie met het buitenland in handel en beleid', 102-103.
163. Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 455-457.
164. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 37.
165. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 38. Van den Brink, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*, 75, 194, 202.
166. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 32.
167. Karel, 'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970', 73.
168. Piers, *Wisselend getij*, 275.
169. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 44-46.
170. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 122-127. Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 112. Smits, *Boeren met beleid*, 112.
171. HB St.v.d.L. 5 maart, 20 april, 19 mei 1947. Archief LBS.
172. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak*, 90-91.
173. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, Band B*, 1550.
174. Maris, Scheer en Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden*, 13-17.
175. Maris en Willering, *De ontwikkeling van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden in de periode van 1949 tot 1953*, 60.
176. Maris en Rijnveld, *Landbouw en platteland in een stroomversnelling*, 48-53.
177. De Groot en Bauwens, 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland', 152-153.
178. Van Merriënboer, 'Sicco Mansholt oogst lof', 777.
179. Bauwens en De Veer, 'Vijftig jaar landbouw en LEI in een dynamische context', 16-17.
180. Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 214.
181. Van der Giessen en Spierings, 'Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid', 195-196.
182. Karel, 'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970', 73.
183. *Verslag over de landbouw in Nederland over 1957*, 34-35.
184. *Jaarverslag St.v.d.L. 1948*, 11-12.
185. HB St.v.d.L. 20 oktober 1948. Archief LBS.
186. St.v.d.L., *De toekomstige Nederlandse landbouwpolitiek*. 7-8.
187. *Idem*, 22-25.
188. HB St.v.d.L. 18 oktober 1950. Archief LBS.
189. DB KNBTB 3 november 1950. Archief KNBTB 10.
190. DB KNBTB 21 mei 1951. Archief KNBTB 12.
191. Maris en Rijnveld, *De landarbeiders in Nederland. Een beroepsgroep in beweging*, 78-79.
192. Maris en Rijnveld, *Landbouw en platteland in een stroomversnelling*, 61-62.
193. Maris en Rijnveld, *De landarbeiders in Nederland. Een beroepsgroep in beweging*, 51.
194. *Idem*, 36.
195. Geciteerd bij: Maris en Rijnveld, *Landbouw en platteland in een stroomversnelling*, 61.
196. Priester, 'Boeren met machines. Paarden en trekkers', 78-80.

197. Bieleman en Priester, 'Boeren werd agri-business - een synthese', 229.
198. HB St.v.d.L. 6 november 1946. Archief LBS.
199. Vaandrager, *Overheid en sociale zekerheid voor boeren en tuinders*, 84.
200. HB St.v.d.L. 16 april 1947. Archief LBS.
201. 'Het landbouwbedrijfspensioen', in: *Ons Platteland*, 23 april 1947.
202. Brief A.W. Biewenga aan het HB van de CBTB 28 april 1947. Archief CBTB doos 2 fiche 3.
203. Brief W.P. Cnossen aan het Bureau van de CBTB, 30 april 1947. Archief CBTB doos 2 fiche 3.
204. Diepenhorst en Van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, 258.
205. *Boer en Tuinder*, 19 april 1947.
206. Vaandrager, *Overheid en sociale zekerheid voor boeren en tuinders*, 85.
207. HB St.v.d.L. 1 oktober 1947. Archief LBS.
208. HB St.v.d.L. 1 oktober 1947. Archief LBS.
209. Vaandrager, *Overheid en sociale zekerheid voor boeren en tuinders*, 87.
210. HB CBTB 14 mei 1948. Archief CBTB doos 50 fiche 101.
211. HB CBTB 12 november 1948. Archief CBTB doos 50 fiche 101.
212. Brief secretaris W. Rip aan de St.v.d.L. 16 november 1948. Archief CBTB doos 50 fiche 101.
213. DB KNBTB 15 december 1947. Archief KNBTB 5.
214. DB KNBTB 18 oktober 1948. Archief KNBTB 6.
215. Rip, 'Bedrijfspensioen voor boeren?', in: *De Rotterdammer*, 6 maart 1949.
216. HB CBTB 12 maart 1949. Archief CBTB doos 51 fiche 102.
217. DB KNBTB 11 maart 1949. Archief KNBTB 7.
218. HB St.v.d.L. 16 maart 1949. Archief LBS.
219. Vaandrager, *Overheid en sociale zekerheid voor boeren en tuinders*, 60.
- Voortman, *Strijd en overleg*, 39.
220. HB KNLC 23 maart 1949. Archief KNLC Abbink.
221. HB St.v.d.L. 20 april 1949. Archief LBS.
222. HB St.v.d.L. 20 juli 1949. Archief LBS.
223. HB St.v.d.L. 17 mei 1950. Archief LBS.
224. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 30-50.
225. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 20.
226. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 52. HB St.v.d.L. 17 oktober 1951. Archief LBS.
227. HB St.v.d.L. 17 oktober 1951. Archief LBS.
228. Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 85-87.
229. Karel, 'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970', 70.
230. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de Landbouwvoorlichtingsdienst*, 54.
231. Drie CLO 's 2 september 1952. Archief KNBTB 20.
232. HB St.v.d.L. 15 oktober 1952. Archief LBS.
233. HB St.v.d.L. 19 november 1952. Archief LBS.
234. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 54.
235. Drie CLO's 28 mei 1953. Archief KNBTB 22.
236. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 67.
237. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 67-68.
- Smits, *Boeren met beleid*, 194-195.
238. Inleiding Minister S.L. Mansholt ter gelegenheid van de instelling van het

- Landbouwschap bij Koninklijk Besluit van 16 februari 1954, 17 maart 1954. Archief LBS.
239. Openingswoord voorzitter H.D. Louwes bij de eerste openbare vergadering van het Bestuur van het LBS 18 mei 1954. Archief LBS.
240. Van Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 15-16.
241. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel 1946-1948, Band B*, 1259.
242. Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, 53-61.
243. Van Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 110-117.
244. Idem, 48, 100-101.
245. *Jaarverslag St.v.d.L. 1945-1946*, 25.
246. *25 jaar Landbouwschap*, 72.
247. Rede H.D. Louwes bij de herdenking van de instelling van een Landbouwschap bij KB van 16 februari 1954, 17 maart 1954. Archief LBS.
248. Van Griensven en Van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', 414-415.
249. Bos, Van Merriënboer en Pekelder, 'Het parlement', 112.
250. Douma, *Hoofdzaken en strijdpunten van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 6-10, 85.
251. Idem, 105.
252. Ten Have en anderen, *Het schap de maat genomen*, 44.
253. Brief St.v.d.L. aan de Sociaal-Economische Raad: 'Instelling van een Bedrijfschap voor de Landbouw,' 1 augustus 1951. Archief F.F.X. Cerutti. KDC.
254. *Jaarverslag LBS 1954-1955*, 13. Inleidingen H.D. Louwes, S.L. Mansholt en A.C. de Bruijn ter gelegenheid van de instelling van het Landbouwschap bij Koninklijk Besluit van 16 februari 1954, 17 maart 1954. Archief LBS.
255. Eerste vergadering bestuur LBS 7 mei 1954. Archief LBS.
256. *Jaarverslag LBS 1954-1955*, 15.
257. Openingswoord voorzitter H.D. Louwes bij de eerste openbare vergadering van het Bestuur van het LBS 18 mei 1954. Archief LBS.
258. *25 jaar Landbouwschap*, 85.
259. *Idem*, 27.
260. St.v.d.L., 'De instelling van het Landbouwschap en de organisatorische maatregelen, die kort daarop dienen te volgen', 13 november 1953. Archief KNBTB 24.
261. Wetgevingscommissie 13 november 1954, 'De instelling van het Landbouwschap en de organisatorische maatregelen, die kort daarop dienen te volgen'. Archief KNBTB 24.
262. HB LBS 28 september 1955. Archief LBS.
263. HB LBS 18 mei 1954 tot en met 13 april 1960. Archief LBS.
264. HB LBS 16 mei 1956. Archief LBS.
265. Drie CLO 's 11 augustus 1953. Archief KNBTB 23.
266. Besprekingen DB LBS met de gewestelijke organisaties in de gewesten, gehouden van 14 tot en met 29 oktober 1954. Archief CBTB doos 4 fiche 9.
267. *Jaarverslag LBS 1954-1955*, 30-36.
268. Bespreking DB LBS met de gewestelijke organisaties in Limburg, 28 oktober 1954. Archief CBTB doos 4 fiche 9.
269. *Jaarverslag Landbouwschap 1954-1955*, 30-36.
270. Leden landbouworganisaties: in 1954 had de KNBTB bijna eenenzeventigduizend leden (vijfenvoertig procent), het KNLC een kleine zestigduizend (negenendertig procent) en de CBTB ruim zesentwintigduizend (zesentwintig procent). Leden landarbeidersbonden: in 1954 telde de NBAL eenenveertigduizend leden (drieënveertig procent), de NCLB bijna dertigduizend (dertig procent) en St. Deusdedit bijna vijfentwintigduizend leden (zesentwintig procent). *Verslag over de landbouw 1955*, 442.
271. DB en HB LBS 1954-1960. Archief LBS.
272. HB St.v.d.L. 1945-1954; HB LBS

- 1954-1960. Archief LBS.
273. HB St.v.d.L. 1945-1954. HB LBS 1954-1960. Archief LBS.
274. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 63.
275. Conclusies vergadering van de Ministers Mansholt, Hofstra, Suurhoff en Zijlstra met het LBS, 13 juni 1957. Archief LBS.
276. HB LBS 16 mei 1956. Archief LBS.
277. HB St.v.d.L. 20 juli 1947. Archief LBS.
278. HB St.v.d.L. 5 juni 1946. Archief LBS.
279. Gesprek met C.G.A. Mertens 23 maart 1995.
280. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 63.
281. Conclusies bespreking Minister van LVV en LBS 19 februari 1958. Archief LBS.
282. Conclusies bespreking minister van LVV en LBS 2 oktober 1958. Archief LBS.
283. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 64-84.
284. Conclusies bespreking Minister van LVV en LBS 14 januari 1959. Archief LBS.
285. *Jaarverslag LBS 1959*, 15.
286. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 66-68.
287. Mr. V.A.M. Marijnen was secretaris Hoofdafdeling Tuinbouw St.v.d.L. van augustus 1949 tot 1 juni 1951. *Jaarverslagen St.v.d.L. 1949 en 1951*, respectievelijk 242 en 234.
288. *Jaarverslag LBS 1959*, 14-22.
289. *Jaarverslag LBS 1960*, 15-19.
290. Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, 90-91.
291. *Jaarverslag LBS 1960*, 40.
292. Gesprek met C.G.A. Mertens 17 april 2001.
293. Smits, *Boeren met beleid*, 186.
294. Gesprek met C.G.A. Mertens 23 maart 1995.
295. Spontane verklaring van drs. J.J. Schouten tijdens een pauze van het Congres van de Vereniging voor Landbouw- geschiedenis te Wageningen, 3 november 2000. (Schouten was voorzitter van de KNBTB van 1975-1989. Smits, *Boeren met beleid*, 303.)
296. Smits, *Boeren met beleid*, 186.
297. Van den Brink, *Structuur in beweging*, 120.
298. Van Schendelen, *De markt van politiek en bedrijfsleven*, 135.
299. Douw, 'Meer door minder. Ontwikkelingen in de agrarische structuur na 1950', 49.
300. Van Schendelen, *De markt van politiek en bedrijfsleven*, 135.
301. Inleiding H.D. Louwes voor de Commerciële club te Groningen 'De toekomst van onze Groninger Landbouw met zijn moeilijkheden en mogelijkheden', 13 februari 1959. Documentatie Ir. A.J. Louwes.
302. Idem.
303. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 248.
304. HB LBS 17 februari 1960. Archief LBS.
305. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 248-256.
306. Idem, 264-265.
307. M., 'Bij H.D. Louwes, topman van het landbouw-organisatieleven,' in: *De Landbode*, 22 mei 1954.
308. Gesprek met H.Th.M. Grevers, 27 april 1995.
309. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 70.
310. Gesprek met G.J. Iemhoff 10 september 1995.
311. Gesprek met H.Th.M. Grevers 27 april 1995; idem ir. A.J. Louwes 28 februari 1996.
312. Brief H.D. Louwes aan zijn kinderen, 1954. Documentatie ir. A.J. Louwes.
313. Documentatie ir. A.J. Louwes.
314. Kooopcontract pand de Gast 34 te Zuidhorn. Archief Louwes doos 9.
315. DB en HB LBS 1954-1960. Archief LBS.

316. Openingstoespraak H.D. Louwes, voorzitter LBS, voor de buitengewone bestuursvergadering van het LBS, 24 juni 1959. Archief Louwes doos 8.
317. Gesprek met de heer en mevrouw A.J. Louwes - R.M.Bruder 28 februari 1996.
318. HB LBS 13 april 1960. Archief LBS.
319. Gesprek met C.G.A.Mertens 23 maart 1995.

SAMENVATTING

1. Bos, Van Merriënburg en Pekelder, 'Het parlement', 111.
2. Van Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 177, 221.
3. Informatie verstrekt door drs. A. Stokkers, oud-secretaris CBTB, van 1993-1997 namens het Landbouwschap lid van het Economisch en Sociaal Comité van de Europese Gemeenschappen te Brussel. Hoewel hij in dienst was van het Landbouwschap, vertegenwoordigde hij

in dit Comité alleen de landbouworganisaties. De belangen van de landarbeidersbonden werden behartigd door vertegenwoordigers van de vakcentrales. 17 september 2001.

SUMMARY

1. Bos, Van Merriënburg and Pekelder, 'Het parlement', 111.
2. Van Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 177, 221.
3. Information provided by drs. A. Stokkers, former secretary CBTB, from 1993-1997 on behalf of the Agricultural member of the Economic and Social Committee of the European Communities in Brussels. Although he was in the service of the 'Landbouwschap', on this committee he only represented the agricultural organisations. The interests of the agricultural workers' unions were promoted by representatives of the trades union federations. 17 September 2001.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Algemeen Rijksarchief, Den Haag
 Archief Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (gedeeltelijk)
 Archief F.E. Posthuma

Rijksarchief Assen
 Archief Drentse Boerenbonden
 Archief J. Smid

Rijksarchief Utrecht
 Archief Centrale Commissie van het vrijzinnig protestantisme 1931-1933

Groninger Archieven (voorheen Rijksarchief Groningen en Stadsarchief Groningen), Groningen
 Archief Classis Winsum
 Archief Groninger Maatschappij van Landbouw en haar voorgang(st)ers
 Archief Hervormde gemeente Eenrum
 Archief Louwes
 Archief Provinciaal Groninger Rederijkersverbond
 Archief van de provinciale Synode van Stad en Lande, sinds 1816 het
 Provinciaal Kerkbestuur Groningen
 Archief Vereniging van Vrijzinnige Hervormden te Groningen

Gemeentehuis De Marne, Leens
 Archief gemeente Ulrum
 Archief Burgerlijke Stand gemeente Ulrum
 Archief Rederijkerskamer 'Asinga' Ulrum

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme, VU, Amsterdam
 Archief Christelijke Boeren- en Tuindersbond
 Archief Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond
 Archief M. Ruppert

Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis, Amsterdam
 Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis
 Archief Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond
 Archief Nederlandsche Landarbeidersbond

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen
 Archief F.F.X. Cerutti
 Archief Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond
 Archief katholieke landarbeidersbond Sint Deusdedit

Landbouwschap, Den Haag
 Archief Landbouwschap

Verhuisbedrijf Abbink, Rijswijk
 Archief Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (gedeeltelijk)

Documentatie ir. A.J. Louwes, Lelystad (beschikbaar gesteld aan de auteur)

AANGEHAALDE DAG(WEEK)BLADEN EN PERIODIEKEN

Algemeen Brabantsch Dagblad
(Algemeen) Nederlands Landbouwblad
A.R. Staatskunde
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
(BMGN)
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap
Boer en Tuinder
Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging
Co-operatie
Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek
Economisch-Sociale Berichten
Emmer Courant
Friesch Landbouwblad
Groninger Landbouwblad
De Hogelandster
De Landbode
Landbouwkundig Tijdschrift
Leeuwarder Courant
Medede(e)lingen Stichting voor de(n) Landbouw
Nederlandsch Landbouwweekblad
Nieuwe Hoornsche Courant
Nieuwe Provinciale Groninger Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Winschoter Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Ommelanden
Ons Groninger Platteland
Ons Platteland
Provinciale Groninger Courant
Recht voor Allen
De R.K. Boeren- en Tuindersstand
De R.K. Boerenstand
De Rotterdammer
Spil
Tijdschrift voor Geschiedenis
Tijdschrift der Nederlandse Heidemaatschappij
De Veldbode
Vrijzinnig Weekblad

AANGEHAALDE GESPREKKEN

Mr. B.W. Biesheuvel 30 mei 1996
IJ. de Boer 13 april 1995
W.M. Broeders 4 juli 1995
J. Bruins 15 maart 1995
C. Egas 21 maart 1995
Drs. D.H. Franssens 15 juni 1995
Ir. M.A. Geuze 5 juli 1995
H.Th.M. Grevers 27 april 1995
Mevr. M. Hamming en mevr. D. Kramer-Hamming 14 september 1995
Dr. G. Heida 18 mei 1999
Dr. J. de Hoogh 18 januari 1995
H. Hospers 4 april 1995 18 juli 2000
J. Hospers 20 april 1995
G.J. Iemhoff 10 september 1995
W. Jas 29 november 1995
Dr. F.W. Kriellaars 5 maart 1996
Ir. A.J. Louwes 26 oktober 1994, 28 februari 1996, 20 januari 1999, 19 juli 2000
Ir. H.J. Louwes 26 oktober 1994
Drs. S.L. Louwes 5 oktober 1994, 21 februari 1995, 7 december 1995
G.R. Meijer 9 april 2001
R. Mennes 9 mei 1995
C.G.A. Mertens, 23 maart 1995, 17 april 2001
Drs. A. Stokkers 4 oktober 1999, 17 december 1999, 19 juli 2000, 17 september 2001
Heer en Mevrouw K.P. Wouda 13 november 1996
Dr. R. van der Woude 15 juni 2001
K.A. Zuideveld 14 januari 1997

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Addens, N.G., *Gedenkboek Groninger Maatschappij van Landbouw 1837-1937* (Groninger Maatschappij van Landbouw, z.j. [1937])
- Addens, N.G., *De "Vraagpunten" der Groningse Maatschappij van Landbouw 1852-1941* (Veenman Wageningen 1950)
- Addens, N.G., *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen* (Groninger Maatschappij van Landbouw 1952)
- Addens, N.H.H., *Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen* (Ministerie van Landbouw en Visserij 1961)
- Aerts, R., *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Meulenhoff Amsterdam 1997)
- Algemene of confessionele organisatie?* (brochure. Bibliotheek LTO-Nederland z.p. [s-Gravenhage] 1948)
- Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Thoth Bussum 2000)
- Bauer, A.J.H., *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)* (Waltman Delft 1948)
- Bauwens, A.L.G.M. en J. de Veer, 'Vijftig jaar landbouw en LEI in een dynamische context', in: Bauwens, A.L.G.M., M.N. de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen en Maastricht 1990) 9-34
- Bekkum, R. van, *Tussen vraag en aanbod. Op zoek naar de identiteit van de arbeidsvoorzieningsorganisatie* (SDU Den Haag 1996)
- Berg, W. van den, 'Rederijkers, een nationale ramp?', in: Haan, J. (red.), *Alzoo Rederijkers! 125 jaar Koninklijk Provinciaal Groninger Rederijkers Verbond* (Meinders Groningen 1992) 13-20
- Bergh, H. van den, *Multatuli Volledige Werken*, deel 20 (Van Oorschot Amsterdam 1989)
- Beukema, G.F. en G.R. Meijer, 'Landbouwpolitiek en prijsbeleid', in: Beukema, G.F. en anderen (red.), *Gedenkboek Nijverheid 1991. Historie van de Marne deel 1* (Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid Leens 1991) 71-86
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Boom Meppel en Amsterdam 1992)
- Bieleman, J. (red.), *Boerenlandschap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouwgenootschap* (Regio-Project Groningen 1994)
- Bieleman, J., 'Dieren en gewassen in een veranderende landbouw. De legkippenhouderij', in: Schot, J.W. en anderen, *Techniek in Nederland in de*

- twintigste eeuw III Landbouw Voeding* (Walburg Pers Zutphen 2000) 155-179
- Bieleman, J. en P.R. Priester, 'Boeren werd *agri-business* - een synthese', in: Schot, J.W. en anderen, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw III Landbouw Voeding* (Walburg pers Zutphen 2000) 227-233
- Bijsterveldt, J. van, en L. van Vroonhoven, *Een tijdsbeeld uit Brabant: 1960-2000. Een klas op zoek naar koers* (Damon Leende 2000)
- Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSN) delen 1 tot en met 8* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1986 tot en met 2000)
- Blom, J.C.H., 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', in: Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Nijgh en Van Ditmar, Universitaire Pers Rotterdam 1989) 56-101
- Blom, J.C.H., "'Het geloof van de radio op Vrijdagavond." Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968', in: Blom, J.C.H., *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Balans Amsterdam 1996) 10-81
- Boer, IJ. de, en anderen, *Boer en markt. Ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw en de Cebecco-Handelsraad-organisatie in de periode 1949-1974* (Cebecco-Handelsraad Rotterdam 1976)
- Boerma, G., A.F. Kruizinga en R. van der Turk (red.), *Boerderijen in het Halfambt* (Wolters-Noordhoff Groningen 1992)
- Bogaarts, M.D., *De periode van het kabinet-Beel: 3 juli 1946-7 augustus 1948, Band B. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 2* (SDU-Uitgeverij 's-Gravenhage 1989) 1503-1611
- Bornebroek, A., *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1996)
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 2. Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Valkhof Pers Nijmegen 2000)
- Bos, A., J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Het parlement', in: Baalen, C. van, en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5* (SDU Uitgevers Den Haag 2001) 55-146
- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland. De tijd na 1940* (Van Gorcum Assen en Maastricht 1990)
- Bosscher, D., *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Sijthoff Alphen aan den Rijn 1980)
- Bottenburg, M. van, 'Aan den Arbeid!'. *In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1945-1995* (Bakker Amsterdam 1995)
- Bouman, P.J., *Komen en gaan. Vijf generaties in de Groninger landbouw 1837-1962* (z.p. z.j.)
- Bouman, P.J., 'De landbouw op de zeelei', in: Sneller, Z.W., *Geschiedenis*

- van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia) 277-294
- Bouman, P.J., 'Landbouworganisaties', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia) 252-268
- Bouman, P.J., *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943* (Veenman Wageningen 1946)
- Bouman, P.J., *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (Niemeijer Groningen 1959)
- Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Landbouwuniversiteit Wageningen 1990)
- Broekema, S., 'Cultuur van isolement naar emancipatie', in: Formsma, *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 553-590
- Brugmans, I.J., 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 74 (1960) 30-52
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* (Nijhoff Leiden 1983² Onge-wijzigde herdruk; eerste druk 1961)
- Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd in Nederland. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* (Bolland Barneveld 1985)
- Bruin, J. de, en P.E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Bio-grafie van Marinus Ruppert. Deel I: de jaren 1911-1947* (Verloren Hil-versum 2001)
- Bruins, L.H., 'Waarom "Nieverhaid"', in: Beukema, G.F. en anderen, *Gedenkboek Nijverheid 1991. Historie van de Marne, deel 1* (Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid Leens 1991) 15-18
- Bruintjes, G., *Socialisme in Groningen* (Van Gennep Amsterdam 1980)
- Buiting, M.H.J., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Internationaal Insti-tuut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1989)
- Burg, M. van der, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuis-houdonderwijs vanaf 1909* (De Voorstad Heerlen 1988)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948* (Staatsdrukkerij- en uitgeversbedrijf 's-Gravenhage 1950)
- Coster, W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996* (Waanders Zwolle 1996)
- Crijns, A.H., *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuin-bouw 1950-1985. Schaalvergroting en specialisatie* (Stichting Zuidelijk

- Historisch Contact Tilburg 1998)
- Croesen, V.R.II., *De geschiedenis van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité (1884-1934), Gedenkboek 50-jarig bestaan KNLC* (z.p. [’s-Gravenhage] z.j. [1934])
- Dekker, J.C., *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950* (Gianotten Tilburg 1996)
- Deursen, A.Th. van, 'Cultuur in het isolement', in Formsma, W.J. (red.) *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 389-422
- Diepenhorst, P.A., *Onze landbouw* (Kok Kampen 1933)
- Diepenhorst, P.A., en C. van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948*, (Ten Hagen 's-Gravenhage z.j. [1948])
- Dijk, J.J. van, en P.E. Werkman, *Door geweld gedwongen. Het CNV in oorlogstijd* (CNV Utrecht z.j.)
- Douma, A.J.S., *Hoofdzaken en strijdpunten van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie* (Nijhoff 's-Gravenhage 1953)
- Douw, L., 'Meer door minder. Ontwikkelingen in de agrarische structuur na 1950', in: Bauwens, A.L.G.M., M.N de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen en Maastricht) 35-53
- Drukker, J.W., *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig* (Rijksuniversiteit Groningen 1990)
- Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1997)
- Duffhues, T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Valkhof Pers Nijmegen 1996)
- Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees 24 juni 1945 - 3 juli 1946. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 1* (Van Gorcum Assen en Amsterdam 1977)
- Eck, M. van, 'Van stands- naar belangenorganisatie. De confessionele bonden en de wereldcrisis van de jaren dertig', in: Bieleman (eindred.) en anderen, *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, (Regio-Project Groningen 1995) 162-179
- Fockema Andrea, S.J., 'Rechtsverhoudingen', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Batavia en Groningen) 208-234
- Formsma, W.J., 'Van patriottisme naar liberalisme 1795-1848', in: idem (red.), *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 425-456
- Frieswijk, J.A., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen-*

- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Fryske Akademy Ljouwert 1989)
- Frietema, H.J., 'Coöperatie en de economische wetenschappen', in: brochure *NCR* (Nationale Coöperatieve Raad Den Haag 1951)
- Frijda, H., 'De Landbouwcrisis en de algemeene depressie', in: *Prae-advies over: de Landbouwcrisis als element der algemeene economische depressie* (Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek Nijhoff 's-Gravenhage 1931) 1-56
- Gedenkboek 1841-1941 Vereeniging ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens z.j. [1941]*
- Gedenkboek Nijverheid 1991 deel 2. Boerderijen in de Marne en hun bewoners* (Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid Leens 1991)
- Genderen Stort, C.G.J.A. van, 'Het vereenigingsleven in den landbouw', in: *De Nederlandse landbouw in het tijdvak 1813-1913'* (Directie van den Landbouw, Van Langenhuysen 's-Gravenhage 1913) 106-210
- Génestet, P.A. de, *Complete gedichten* (z.p. z.j.)
- Giebels, L.J., *Beel, Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (SDU Den Haag en Centrum voor Parlementaire Geschiedenis Nijmegen 1995)
- Giessen, L.B. van der, en C.J.M. Spierings, 'Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid', in: Bauwens, A.L.G.M., M.N. de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen en Maastricht) 189-206
- Griensven, P. van, P. van der Heiden en J. Ramakers, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', in: Baalen, C. van, en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5* (SDU Uitgevers Den Haag 2001) 393-534
- Groot, M.N. de, en A.L.G.M. Bauwens, 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland; consensus en conflict', in: Bauwens, A.L.G.M., M.N. de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen en Maastricht) 146-188
- Haan, I. de, en J.W. Duyvendak, 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', in: Duyvendak, J.W. en I. de Haan, *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam University Press Amsterdam 1997) 9-26
- Haar, J. van der, *Van school naar Hogeschool, 1873-1945. De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, deel 1* (Landbouwuniversiteit Wageningen 1993)
- Hagoort, R., *Twintig eeuwen emancipatie. Een overzicht over de ontwikkeling van de positie der landarbeiders* (Nederlandse Christelijke Agrarische Bedrijfsbond NCAB z.p. 1964)
- Handelingen van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen*

- Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid*
Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw
Handelingen Koninklijk Nederlands(ch) Landbouw-Comité
- Have, K. ten, en anderen, *Het schap de maat genomen. Evaluatie-onderzoek naar het functioneren van de produkt- en bedrijfschappen* (Vuga Den Haag 1995)
- Have, W. ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Prometheus Amsterdam 1999)
- Heer, M. de, 'De onderhandelaar: Cees Knottnerus (1912-1991)', in: Hoppenbrouwers, P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1991) 107-117
- Heering, J.P., 'Het vrijzinnig-protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd 1900-1925', in: Klein Wassink, B. en Th. M. van Leeuwen (red.), *Tussen geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar* (De Ploeg Utrecht 1989) 57-160
- Heerma van Voss, L., 'Om waarheid en recht. Waarom waren de arbeidsvoorwaarden in het Zuiden van Nederland slechter dan in het Noorden?', in: Vries, B. de, en anderen (red.), *De kracht der Zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1992) 333-362
- Heerma van Voss, L., 'De rode dreiging...en het verzuilde antwoord', in: Blom, J.C.H., en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Spinhuis Amsterdam 2000) 115-132
- Heida, G., *De collectieve arbeidsovereenkomst in de landbouw* (Van Gorcum en Prakke z.p. 1964)
- Hertogh, M., 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel* (Vuga Den Haag 1998)
- Heuvel, C. van den, 'De land- en tuinbouwcrisis en de regeeringsmaatregelen', in: A.R. *Staatkunde* nov./dec. 1932, 465
- Hilbrink, C., 'In het belang van het Nederlandse volk...' *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945* (SDU 's-Gravenhage 1995)
- Hilgenga, J., *40 Jaren Nederlandse Landarbeidersbond. Gedenkboek van de Nederlandse Bond van arbeiders in het landbouw-, tuinbouw- en zuivelbedrijf 1900-1940* (uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking van het 40-jarig bestaan, z.p. 1940)
- Hilgenga, J., *De Nederlandse vakbeweging in de branding (mei 1940 - mei 1942)* (z.p. z.j.)
- Historia Agriculturae, VII* (1963) (Wolters Groningen 1963)
- Hollenberg, P., *Gerlacus van den Elsen, Ord. Praem., Emancipator van de*

- Noord-brabantse Boerenstand 1853-1925* (Zuid-Nederlandse Drukkerij N.V. 's-Hertogenbosch 1956)
- Hoogerwerf, A., *Christelijke denkers over politiek. Een oogst van 20 eeuwen* (Ten Have Baarn 1999)
- Hueting, E., F. de Jong Edz. en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Van Gennep Amsterdam 1983)
- 25 jaar landbouwhuishoudonderwijs 1913-1938* (Davo Deventer 1938)
- 25 jaar Landbouwschap* (Landbouwschap Den Haag 1980)
- Jaarverslag Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1938*
- Jaarverslag Landbouw-Economisch Instituut 1941*
- Jaarverslagen Landbouwschap 1954-1960*
- Jaarverslagen Stichting voor de(n) Landbouw 1945-1954*
- Jansen, J.C.G.M. en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Eisma Leeuwarden en Mechelen 1992)
- Jaspers, J., 'De socialist Sicco Mansholt (geb. 1908)', in: Hoppenbrouwers, P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1991) 129-152
- Jitta, A.C.J., 'Prae-advies over eventueel te nemen beschermende maatregelen', in: *Prae-adviezen* (Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek Nijhoff 's-Gravenhage 1926) 37-111
- Jong Edz., F. de, *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (Arbeiderspers Amsterdam 1956)
- Jong, O.J. de, 'Kerkgeschiedenis', in: Formsma, W.J. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 531-552
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Antidemocratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen* (Van Gorcum Assen 1968)
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Scheltema en Holkema Amsterdam 1968)
- Karel, E., 'De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970', in: Kooij, P. en anderen, *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen en Wageningen 2000) 65-96
- 'De K.N.B.T.B. gedurende de bezetting (1940-1945)', in: *Verlag van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond over de jaren 1940-1950* (KNBTB Scheveningen z.j.) 32-68
- Keuning, H.J., 'De landbouw in de veenkoloniën', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia 1943) 362-384
- Keuning, H.J., 'Economische ontwikkelingen', in: Formsma, W.J. (red.),

- Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 479-506
- Klein, P.W., 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse Volkshuishouding in de jaren dertig', in: Herwaarden, J. van (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij* (Universitaire pers Rotterdam 1973) 287-335
- Klemann, H.A.M., *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek 1929-1936* (Vrije Universiteit Amsterdam 1990)
- Klemann, H.A.M., 'De Nederlandse industrie 1938-1948', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114 (1999) 4 506-552
- Kloek, J. en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* (SDU Uitgevers Den Haag 2001)
- Knegtmans, P.J., *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1939)
- Kok, J., *Veenkoloniale Boerenbond. Gedenkboek 1903-1928* (Veenkoloniale Boerenbond Veendam 1928)
- Koole, R.A., 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Voerman, G. en anderen, *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Wiardi Beckman Stichting Amsterdam 1991) 32-53
- Kooy, G.A., *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Van Gorcum en Prakke Assen 1964)
- Korsten, J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Valkhof Pers Nijmegen 1996)
- Korteweg, S., 'De landbouwgebieden', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia 1943) 269-276
- Korteweg, S., 'De landbouw op den zandgrond', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia 1943) 339-361
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2* (Agon Amsterdam 1986)
- Krips-van der Laan, H.M.F., *Praktijk als antwoord: S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1985)
- Krips-van der Laan, H., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Van Gorcum Assen 1999)
- De Landbouw-Crisiswetgeving. Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de Landbouw-Crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929,*

- delen 1, 2 en 3* (Algemeene Landsdrukkerij 's-Gravenhage 1937 en 1938)
- Langeveld, H.J., 'Het NVV en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, 1940-1950', in: *Excercises in ons verleden* (Van Gorcum Assen 1981) 168-187
- Langeveld, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, SDU 's-Gravenhage 1989
- Langeveld, H.J., 'Protestantsche Christenen van Nederland, vereenigt u - althans wat de sociale nooden betreft. Achtergronden, organisatie en resultaten van het Christelijk-Sociaal Congres van 1891', in: Schutte, G.J. (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: de ontwikkeling van het christelijk-sociaal denken en handelen 1891-1914* (Meinema 's-Gravenhage 1991) 103-141.
- Langeveld, H., *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een 1869-1933* (Balans Amsterdam 1998)
- Leemhuis, A.M.J., 'De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)', in: Hoppenbrouwers, P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1991) 57-76
- Loerakker, A.J., *Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond Sint Deusdedit* (Ned. R.K. Landarbeidersbond z.p. z.j. [1946])
- Londense dagboeken van Jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1943-mei 1945. Band 2 Januari 1943-mei 1945.* Bewerkt door A.E. Kersten. (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Den Haag 2001)
- Loon, P.J. van, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant 1851-1951* (Alta Amsterdam 1951)
- Louwes, H.D., 'Het platteland en het boek', in: Elias, E. (red.), *Rondom het boek 1937* (Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels z.p. 1937) 75-83
- Louwes, H.D., 'Boerenstand en Democratie', in: *Op de bres!*, Eenheid door Democratie-serie, nr. 3, 1936 4-12
- Louwes, H.D., 'Om geheel het volk', in: *Op ten strijde!*, Eenheid door Democratie-serie nr. 5, 1937 19-34
- Louwes, H.D., 'De doeleinden van de Nederlandse landbouwpolitiek', in: *Landbouwkundig Tijdschrift* 63 (1951) 1 9-12
- Louwes, H.D., 'Het cultuurtechnische werk in zijn wisselwerking met mens, bedrijf en volk', in: *Tijdschrift der Nederlandse Heidemaatschappij*, 107 (1954) 170-176
- Maas, P.F. (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Liberalisatie en sociale ordening. Band A. Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel 3* (Gerard Noodt Instituut Nijmegen 1991)
- Maliepaard, C.H.J., 'De Nederlandse landbouw', in: Kreukniet, P.B., *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen* (Het Spec-

- trum Utrecht en Antwerpen 1952) IX 1-IX 95
- Mansholt, S.L. en F. Visser, *De crisis* (Contact Amsterdam 1975)
- Marinus, B., 'Johan Huizinga. (1867-1946). Patrimonium man, eerste voorzitter van de eerste Nederlandse christelijke vakcentrale, burgemeester', in: *Voorlopers en dwarsliggers. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, deel 2* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam en Christelijk Nationaal Vakverbond Utrecht 1998) 11-26
- Maris, A. en R. Rijnveld, *De landarbeiders in Nederland. Een beroepsgroep in beweging* (Landbouw-Economisch Instituut 's-Gravenhage 1958)
- Maris, A. en R. Rijnveld, *Landbouw en platteland in een stroomversnelling* (Bohn Haarlem 1963)
- Maris, A., C.D. Scheer en M.A.J. Visser (red.), *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden. Een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen 1951)
- Maris, A. en G.J. Willering (red.), *De ontwikkeling van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden in de periode van 1949 tot 1953* (Landbouw-Economisch Instituut 's-Gravenhage 1954)
- Medede(e)lingen Stichting voor de(n) Landbouw*
- Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Verloren Hilversum 1998)
- Mellink, A.F., 'Een poging tot democratische coalitie-vorming: de Nederlandse kiesrechtbeweging als Volkspartij (1886-1891)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 81 (1968), 174-195
- Mellink, A.F., 'Van liberalisme naar radicalisme 1848-1940', in: Formsma, W.J. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 457-478
- Merriënboer, J.C.F.J. van, 'Sicco Mansholt oogst lof', in: Maas, P.F. (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951) Band A. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 3* (Gerard Noodt Instituut Nijmegen 1991) 698-823
- Minderhoud, G. 'De crisis in den Nederlandschen landbouw', *Prae-advies 1931*
- Minderhoud, G., 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia) 498-522
- Minderhoud, G., *De Nederlandse landbouw* (Bohn Haarlem 1952²)
- Minderhoud, G., *Landbouw-coöperatie in Nederland* (Wolters Groningen en Djakarta 1957 derde druk)
- Mönnich, C.W., 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis, kerk en samenleving', in: *Domela Nieuwenhuis en de Arbeidersgeschiedenis* (Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging december 1988) 16-26
- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolgving van de joden in Nederland* (Bakker Amsterdam 1990)

- Multatuli en Groningen. Zijn lezingen in Stad en Lande en zijn invloed op maatschappijhervormers met ongepubliceerde documenten* (Universiteitsbibliotheek Groningen en Veenkoloniaal Museum 1987)
- Niemeijer, J.A., *Boerenbont. Vijftig jaren Groninger CBTB* (Dijkhuizen en Van Zanten Groningen z.j.)
- Nieuwenhuize, J. en A. Voortman, 'Negentig jaren sociaal-democratische landbouwpolitiek (1894-1984)', in: *Spil 1984*, nrs. 33-36, p. 37-58
- Nieuwenhuyzen, P.M. van, 'De econoom: Jan Horring (1907-1972)', in: Hoppenbrouwers, P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1991) 97-105
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland, delen 1 tot en met 6*, (Van Gorcum en Prakke Assen 1968²)
- Oud, P.J. en J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (Van Gorcum Assen en Maastricht 1990)
- Paping, R.F.J., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1995)
- Peet, J.M., L.J. Altena en C.H. Wiedijk (red.), *Honderd jaar sociaal. Teksten uit honderd jaar sociale beweging en sociaal denken in Nederland* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1998)
- Piers, D.A., *Wisselend getij. Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité over de periode negentienhonderd vierendertig tot en met negentienhonderd negenenvijftig* (Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité 's-Gravenhage 1959)
- Poel, J.M.G. van der, *Heren en boeren. Een studie over de Commissiën van Landbouw (1805-1851)* (Veenman Wageningen 1949)
- Poel, J.M.G. van der, 'De landbouw na 1800', in: Formsma, W.J. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land* (Wolters-Noordhoff en Bouma Groningen 1981) 507-530
- Poel, J.M.G. van der, 'De landbouw in de Bataafse tijd: illusie en werkelijkheid', in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* (Nijhoff 's-Gravenhage 35 (1972) 65-80
- Poel, J.M.G. van der, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* (Vereniging voor Landbouwgeschiedenis Wageningen 1983)
- Poelstra, J., *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Spinhuis Amsterdam 1996)
- Posthuma, F.E., *Een agrarisch front als landbouworganisatie* (Nenasu Leiden 1940)
- Priester, P.R., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Landbouwuniversiteit Wageningen 1991)
- Priester P., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (HES Uitgevers en Landbouwuniversiteit Wageningen, Stichting Historisch

- Onderzoek Zeeland Middelburg 1998)
- Priester, P.R., 'Boeren met machines. Paarden en trekkers', in: Schot, J.W. en anderen, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw III Landbouw Voeding* (Walburg Pers Zutphen 2000) 73-81
- Provinciaal Groninger Rederijkers Verbond 1867-1967* (z.p. z.j.)
- De Rederijkerskamer 'Tollens' Hoogezand-Sappemeer 1853-1953* (z.p. z.j.)
- Redevoeringen H.D. Louwes 1930-1941* (Hoitsema Groningen 1947)
- Rip, W., *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Veenman Wageningen 1952)
- Roessingh, H.K. en A.H.G. Schaars, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de statistieke beschrijving van Gelderland (1826)* (Vereniging voor Landbouwgeschiedenis Wageningen 1996)
- Roessingh, H.K. en A.H.G. Schaars, 'De statistieke beschrijving van Gelderland in historisch perspectief', in: idem, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de statistieke beschrijving van Gelderland (1826)* (Vereniging voor Landbouwgeschiedenis Wageningen 1996) 7-87
- Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Pax 's-Gravenhage 1953)
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen. De Westerse wereld rond 1900* Querido Amsterdam 1976²)
- Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Querido Amsterdam 1976 (elfde druk))
- Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Aerts, R. en anderen, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (SUN Nijmegen 1999) 177-262
- Rooy, P. de, 'Voorbij de verzuiling?', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 116 (2001) 45-57
- Ru, J.H. de, *Landbouw en Maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* (Landbouwhogeschool Wageningen 1980)
- Ruppert, C., 'Het landbouwschap als publiekrechtelijk orgaan. Resteert er na de boeiende film méér dan een laatste groepsfoto?' in: *Spil*, 1994, nrs. 2 en 3, p. 5-15
- Rutten, W.J.M.J., 'Een van de tweehonderd C.G.A. Mertens (geb. 1918)', in: Hoppenbrouwers, P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1991) 157-167
- Saal, C.D., *Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf* (Van Gorcum Assen 1958)
- Sas, N. van, 'Nederland: een historisch fenomeen', in: Fokkema, D. en F. Grijzenhout, *Rekenschap 1650-2000* (SDU Uitgevers Den Haag 2001) 45-70
- Schaik, T.H.M. van, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal*

- De Jong 1885-1955* (Gooi en Sticht Baarn 1996)
- Schendelen, M.P.C.M. van, *De markt van politiek en bedrijfsleven. Den Haag verklaard voor ondernemers* (Kluwer Bedrijfswetenschappen Deventer 1988)
- Schermerhorn, W., *De boeren in onze volksgemeenschap* (Van Loghum Slaterus Arnhem 1934)
- Schijve, A., 'De Kamer', in: J. Haan (red.), *Alzoo Rederijders! 125 Jaar Koninklijk Provinciaal Rederijders Verbond* (Meinders Groningen 1992) 172-196
- Schroor, M., 'De wortels van het liberalisme in de provincie Groningen', in: Voerman, G. (red.), *Het liberalisme in Groningen* (Stichting Liberaal Archief Groningen 1995) 5-26
- Schutte, G.J., 'Arbeid die geen brood heeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891', in: idem (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres: de ontwikkeling van het christelijk-sociaal denken en handelen in Nederland 1891-1914* (Meinema 's-Gravenhage 1991) 10-32
- Schuursma, R., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Balans Amsterdam 2000)
- Schuyt, K., 'Tolerantie en democratie', in: Fokkema, D. en F. Grijzenhout, *Rekenschap 1650-2000* (SDU Uitgevers Den Haag 2001) 115-143
- Schuyt, K. en E. Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (SDU Uitgevers Den Haag 2000)
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (SDU 's-Gravenhage 1990)
- Slager, K., *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden* (Link Nijmegen 1981)
- Sleebe, V.C., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Stichting Groningse Historische Publikaties 1994)
- Sluyterman, K., en anderen, *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (SDU uitgevers Den Haag 1998)
- Smid, J., *De landbouwcrisis, onze sociale politiek en het vrijhandelsbeginsel* (Van Stockum Den Haag 1931)
- Smit, G.G., *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908-1965* (Staatsuitgeverij 's-Gravenhage 1966)
- Smits, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996* (Valkhof Pers Nijmegen 1996)
- Sneller, Z.W., 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht 1880-1940', in: idem (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia 1943) 83-124
- Snethlage, J.E. Fuhri-, *Het leesgezelschap van Leens. Een kleinschalig onderzoek naar een wijdverbreid verschijnsel* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1988)
- Stapelkamp, A. en J. Schipper, *De banier opnieuw geheven. Geschiedenis*

- van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland in de jaren van de tweede wereldoorlog (CNV in Nederland 1956)
- Stokkers, A., 'Convent en NCBTB', in: Pauw, B.J.M., "*Ethiek en Belang*". *50 jaar Convent van Christelijk-Sociale Organisaties* (Boekencentrum 's-Gravenhage 1987) 139-142
- Stokman, S., O.F.M., *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd* (Spectrum Utrecht en Brussel 1946)
- Strijker, D., 'De relatie met het buitenland in handel en beleid', in: Bauwens, A.L.G.M., M.N. de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Van Gorcum Assen en Maastricht 1990) 97-109
- Stuiveling, G., *Multatuli Volledige werken, deel 16* (Van Oorschot Amsterdam 1984)
- Stuijvenberg, J.H. van, *Het Centraal Bureau. Een coöperatief krachtveld in de Nederlandse landbouw 1899-1949* (Nederlands Economisch Instituut Rotterdam 1949)
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (SUN Nijmegen 1984)
- Taal, G., *Liberalen en Radicalen in Nederland 1872-1901* (Nijhoff Den Haag 1980)
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Nederland en België 1840-1914, eerste helft deel 12 Nieuwste tijd* (Fibula-Van Dishoeck Haarlem 1977) 131-166
- De toekomstige Nederlandse landbouwpolitiek. Rapport van een studiec ommissie, ingesteld door de Stichting voor de Landbouw* (Stichting voor de Landbouw Den Haag 1950)
- Tonkes, J., *Het nageslacht van Tonko Ayolts en Eetje Eenjes* (Haren 1937)
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Matrijs Utrecht 1985)
- Trienekens, G., *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Kosmos Utrecht en Antwerpen 1995)
- Vaandrager, A.B., *Overheid en sociale zekerheid voor boeren en tuinders. Verkenningen rondom de integratie van de zelfstandige agrarische beroepsbevolking in het kader van het sociale zekerheidsbeleid in Nederland* (Kluwer Deventer 1968)
- Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: Aerts, R. en anderen, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (SUN Nijmegen 1999) 97-175
- Velden, H. van, 'Het weidebedrijf', in: Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Wolters Groningen en Batavia 1943) 319-338
- Ven, G.P. van de (red.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Stichting Matrijs z.p. 1993²)

- Verbeek, H., *Cees Schelling van de Voedingsbond* (Xeno Groningen 1984)
- Vermaat, J.A., *Grote en kleine euvelen. Tien jaar uit de agrarische politiek, gezien vanuit het standpunt van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, met name door de bril van de toenmalige voorzitter, Chris van den Heuvel* (VU Uitgeverij Amsterdam 1994)
- Vermeulen, H., *De Maasbode: de bewogen geschiedenis van 'De beste courant van Nederland'* (Waanders Zwolle 1994)
- Vermeulen, W.H., *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut Groningen 1989)
- Verslagen en Mededeelingen van de Landbouw 1905 tot 1960*
- Voerman, G., 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', in: idem (red.), *Het liberalisme in Groningen* (Stichting Liberaal Archief Groningen 1995) 27-50
- Voortman, A.J., *Strijd en overleg. Arbeidsverhoudingen en sociaal beleid in de agrarische sectoren 1945-1995* (Klanderman Ruurlo 1996)
- Vries, B.M.A. de, en J. Th. Lindblad, 'De economische ontwikkeling van West-Europa van 1750 tot heden', in: Diederiks, H.A., en anderen, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw* (Nijhoff Groningen 1994) 211-300
- Vries, J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Balans Amsterdam 1995)
- Weerden, J.S. van, *De Westpolder. De geschiedenis van een waddenspolder en zijn ingelanden* (Waterschap "De Westpolder" Groningen 1960) Met aanvulling *De Westpolder 1960-1976*, z.j.
- Werkman, P.E., "'Eisch van Christelijke beginsel?" Het CNV en de eerste wet op de ondernemingsraden (1950)', in: Schutte, G. (red.), *Een eeuw medezeggenschap. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, deel 1* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam en Christelijk Nationaal Vakverbond Utrecht 1998) 39-55
- Wiersma, J.P., *Herman Derk Louwes, een voorman van de Nederlandse landbouw* (Noord-Nederlandse Drukkerij Meppel 1969)
- Wijne, J.S., *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam 1992)
- Wintle, M., 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland 1850-1900', in: Velde, H. te, en H. Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Spinhuis Amsterdam 1996) 13-28.
- Wolf, M., *Vrijheid onder druk. Een beeld van de persvrijheid in Nederland* (Nederlands Perscentrum en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam z.j.)
- Woude, A. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing*

- van historische kennis* (Balans Amsterdam 2000)
- Woude, R.E. van der, 'Voor "de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven." De protestants-christelijke land- en tuinbouworganisatie als onderdeel van de christelijk-sociale beweging tot 1940', in: *Voorlopers en dwarsliggers. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, deel 2* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam en Christelijk Nationaal Vakverbond Utrecht 1998) 140-154
- Woude, R.E. van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Verloren Hilversum 2001)
- Zaagman, M., 'Het Groninger platteland van 1800 tot 1900', in: J. Haan, *Al-zoo Rederijkers! 125 Jaar Koninklijk Provinciaal Groninger Rederijkers Verbond* (Meinders Groningen 1992) 21-37
- Zahn, E., *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Contact Amsterdam 1991)
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Landbouwhogeschool Wageningen 1985)
- Zanden, J.L. van, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', in: Noordegraaf L., *Agrarische geschiedenis van Nederland. Van prae-historie tot heden* (Staatsuitgeverij 's-Gravenhage 1986) 85-140
- Zanden, J.L. van, 'Nederland in het interbellum', in: *Economisch-Sociale Berichten*, 17 februari 1988, 172-186
- Zanden, J.L. van, 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande.' *Een reeks rapporten uit 1851* (Vereniging voor landbouwgeschiedenis Wageningen 1991)
- Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Het Spectrum Utrecht 1997)
- Zanden, J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780-1914 Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Balans Amsterdam 2000)
- Zijlstra, J., *Per slot van rekening. Memoires* (Contact Amsterdam en Antwerpen 1992)
- Zuthem, J. van, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Verloren Hilversum 2001)
- Zuurbier, P.J.P., *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Landbouwhogeschool Wageningen 1984)
- Zwemer, J., "'Mijn bedoeling is niet u op te hitsen, o neen..." De lange worteling van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond in het vooroorlogse Zeeland' in: *Voorlopers en dwarsliggers. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, deel 2* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam en Christelijk Nationaal Vakverbond Utrecht 1998) 82-98

REGISTER PERSONEN

A

Alingh Winsingh, G., 295
Ament, J.J.C., 63
Andreae, W., 296
Aussems, A.W., 200

B

Bachg, F.J.H., 177
Bal, E.P., 338
Barth, K., 134
Beets, N., 11
Bella, S. de la, 183
Beukema, H., 295, 296
Bierema, S.E.B., 116, 120, 144,
145
Biesheuvel, B.W., 86, 234, 235,
236, 277, 313, 320, 339, 348
Biesheuvel, J.S., 238
Biewenga, A.W., 233, 239, 258,
259, 276, 342
Blink, N.H., 161, 202
Boer, IJ. de, 313, 348, 350
Bos, D., 17
Broeders, W.M., 235, 338, 339,
348
Brouwer, T., 222, 264
Bruijn, A.C. de, 92, 177, 343
Bruins, J., 319, 321, 348
Buurma, J.A. XX

C

Cerutti, F.F.X., 234, 268, 346
Clevering, H.O., 180
Cnossen, W.P., 258, 342
Cock, H. de, 12
Colijn, H., 84, 85, 86, 350, 357
Cort van der Linden, R.W.A., 17

D

Damave, O.F.J., 199, 200, 204
Deckers, L.N., 152
Dewez, W.J., 224, 263, 265
Dieleman, P., 130, 202
Diepenhorst, P.A., 85, 86, 114,
129, 130, 131, 152, 190, 192,
201, 204, 205, 206, 207, 215,
221, 335, 352
Diephuis, ds., 42
Dijkhuis, A., 22, 26, 29, 30, 35,
295, 296
Dijkhuis, P.B., 180
Dijkhuis, W.L., 11, 19, 20, 21,
295, 296
Dijksterhuis, F.H., 131, 132, 133,
134, 136
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand,
16, 24, 27, 28, 65, 311, 312,
346, 358
Donker Curtius, D., 14
Douwes Dekker, E., 11, 24
Drees, W., 257, 259, 350, 352,
353, 357, 358
Droesen, W.J., 230, 253

E

Ebels, E.H., 101, 111, 112, 122,
144, 176, 208, 319, 321, 335
Ebels, F.E.H., 111
Egas, C., 313, 348
Elsen, G. van den, 69, 76, 354

F

Fischböck, H., 173, 174
Fleskens, A.N., 114, 184, 190,
222, 227, 230, 231

Franssens, D.H., 338, 348

G

Geer, D.J. de, 116, 117
Génestet, P.A. de, 11, 29, 353
Geuze, M.A., 249, 309, 313, 340,
348
Goeij, A.J. de, 256, 260
Goeman Borgesius, H., 15
Grevers, H.Th.M., 235, 279, 320,
338, 339, 344, 348
Groen van Prinsterer, G., 204
Groen, J., 251
Grote, F.F., 174, 182, 190, 193,
196, 331

H

Haar, B. ter, 11
Haar, J. ter, 327, 331
Haastert, H. van, 161
Hamming, M., 314, 348
Hartog, F. den, 230
Haverkamp, J., 230, 264
Heida, G., 234, 339, 348, 354
Hellwig, W., 174, 183
Helwerda, G., 43
Heutz, 237
Heuvel, C. van den, 86, 87, 116,
119, 130, 131, 134, 158, 161,
185, 188, 190, 207, 221, 227,
230, 237, 240, 246, 258, 259,
269, 352, 354, 357, 363
Heymeyer, G.J., 158, 176, 179,
180, 187, 188, 200, 210, 211,
222, 225, 227, 238, 332, 336
Hiemstra, P., 117, 183
Hildebrand, 11
Hilgenga, J., 154, 158, 183, 189,
194, 222
Hirschfeld, H.M., 196, 197, 208
Hitler, A., 149
Hoekema, A., 177
Hoetink, E.W., 211

Hofstede de Groot, P., 9, 12
Hofstra, H.J., 274, 343
Hoogh, J. de, 234, 236, 244, 313,
339, 340, 348
Hopma, H., 295
Horring, J., 165, 359
Hospers, H., 212, 213, 313, 319,
337, 342, 348
Hospers, J., 319, 348
Houten, S. van, 15
Huisman, T.P., 161
Huizinga, J., 72, 358

I

Iemhoff, G.J., 279, 344, 348
Ijsselsteijn, H.A., 115

J

Jas, W., 313, 348
Jong, J. de, 199

K

Kampschöer, G.W., 248, 260
Kaute, A., 183
Keijnes [Keynes], J.M., 103
Knottnerus, C.S., 238, 244, 263
Kol, H.H. van, 17
Koning Willem I, 54
Koning Willem III, 56
Koningin (Wilhelmina), 122-123
Kops, J., 53, 54
Kortenhorst, L.G., 116, 177
Kramer-Hamming, D., 314, 348
Kriellaars, F.W.J., 219, 234, 253,
337, 339, 348
Kuiper, P.C., 320
Kupers, E., 183
Kuyper, A., 12, 13, 65, 66, 72,
134, 204
Kuyper, R., 35

L

Laan, K. ter, 17
Lageveen, J., 211, 222, 230, 232
Lardinois, P.J., 277
Leignes Bakhoven, H.G.A., 196
Loerakker, A.J., 73, 158, 189, 222, 357
Louwes, A.J., 101, 213, 312, 319, 321, 337, 344, 346, 348
Louwes, A.J.-Bruder, R.M., 344
Louwes, Hendrik Jan, vader van H.D. Louwes, 25, 26, 27, 28, 29, 296, 312
Louwes, Hendrik Jan, zoon van H.D. Louwes, 36, 101, 280, 295, 312, 319, 348
Louwes, Herman Derk, passim
Louwes, L., 295
Louwes, Stephanus, 295
Louwes, Stephan Louwe, broer van H.D. Louwes, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 33, 36, 111, 113, 119, 120, 121, 161, 166, 168, 172, 173, 174, 177, 182, 187, 193, 196, 208, 209, 211, 276, 279, 290, 294, 295, 296, 330, 331, 332, 356
Louwes, Stephanus Louwe, zoon van H.D. Louwes, 3, 101, 309, 312, 313, 319, 320, 321, 337, 348
Louwes, Stephanus, grootvader van H.D. Louwes, 29
Lovink, H.J., 116, 117, 121
Lynden van Sandenburg, C.Th.E. Graaf van, 202, 232, 243, 268

M

Mackay, Æ., 16
Mansholt, D.R., 7, 16, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 57, 60, 61, 81, 95, 102, 103, 106, 296, 311, 356

Mansholt, L.H., 106, 296
Mansholt, S.L., 23, 31, 106, 225, 226, 227, 247, 250, 252, 253, 254, 265, 266, 274, 276, 290, 295, 296, 342, 343, 355, 357, 358, 363
Mansholt, Th.W.S., 23, 25, 296, 311
Marijnen, V.A.M., 234, 275, 277, 344
Mastricht, C.J. van, 222
Meijer, G.R., 312
Mennes, R., 99, 319, 348
Mertens, C.G.A., 235, 248, 256, 259, 260, 272, 276, 277, 284, 313, 320, 339, 344, 348, 360
Meulen, J.B. van der, 249
Minderhoud, A.P., 176, 208
Minderhoud, G., 118, 123, 166, 255, 256
Molhuysen, H., 245, 320, 330
Müller Lehning, H.W., 205, 335
Multatuli, 11, 15, 24, 25, 35, 41
Mussert, A., 105, 148, 149, 176

N

Noordhoff, F.S., 177
Nysingh, J.L., 113, 122

O

Oldenbanning, E.Z., 331
Oortwijn Botjes, J., 111, 120, 162, 163
Oudekerk, H., 211

P

Panhuys, Jhr. J.Æ.A. van, 62
Pauwen, J.L., 66, 67
Pekelharing, B.H., 16
Ploeg, C.J. van der, 198, 210, 211, 222, 230, 232, 264, 269, 336
Ploeg, S. van der, 227, 269

Poels, H., 71
Postel, H.J., 296
Posthuma, F.E., 83, 186, 190, 191,
192, 193, 194, 196, 197, 333

R

Raiffeisen, F.W., 64
Reinders, G. jr., 14, 15, 19, 55
Reinders, G. sr., 10, 14, 18, 53, 55
Rhijn, A.A. van, 161, 163, 164
Ridder de van der Schueren,
L.F.C.H.M., 67, 68
Rip, W., 161, 179, 205, 206, 207,
210, 211, 212, 221, 225, 238,
245, 260, 334, 335, 336, 342,
360
Roborgh, R.H.J., 222, 248
Roebroek, A.L.H., 174, 187, 190,
256, 332
Romme, C.P.M., 194
Roskam, E.J., 182, 186, 190, 191,
193, 196, 197, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 331,
334, 335
Ruiter, G.J., 174, 175, 182, 185,
186, 187, 202, 204, 332
Ruppert, M., 33, 187, 189, 190,
194, 198, 207, 209, 210, 211,
212, 215, 222, 226, 230, 231,
232, 238, 332, 336, 346, 351
Ruyter, H., 161

S

Salman, J., 211
Schaepman, H., 65
Schaper, J.H.A., 35
Schelling, Cees, 75, 317, 362
Schermerhorn, W., 145, 152, 352,
361
Schleinitz, O., 183, 197
Schmidt, 334
Scholte, H., 32
Schouten, J.J., 277, 344

Seyss-Inquart, A., 173, 183, 190,
197, 199, 331
Siemons, R., 158, 222
Sierts, W., 295
Slager, K., 77, 361
Slotemaker de Bruïne, J.R., 155
Slotemaker, B.C., 177
Smid, J., 21, 36, 110, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 145, 148,
153, 325, 326, 327, 361
Smit, H., 158, 245
Smits van Oijen, F.J.M., 222, 231,
248
Spiets, A., 43
Spiets, G., 40, 43, 45
Spiets, K.S., 3, 23, 32, 33, 40, 43,
45, 296, 337
Staf, C., 196, 197, 275
Stapelkamp, A., 177, 361
Starke, H.R., 335
Steenberghe, M.P.L., 152, 161
Stikker, D.U., 212
Stokkers, A., 233, 339, 345, 348,
362
Stroink, G.W., 122
Suurhoff, J.G., 274, 343

T

Takens, B.M., 180, 181
Thorbecke, J.R., 15
Tollens, H., 11, 41
Tonkes, H., 295
Tonkes, H. (Hendrika Tonkes).,
22
Tonkes, H.F., 22, 26, 29, 295, 296
Tonkes, W., 22, 26, 29, 295, 296
Troelstra, P.J., 17, 65, 85

U

Ubbens, D., 131, 132, 133, 134,
135, 136
Uilkens, J.A., 8, 9, 10

V

Verkuyl, J., 206, 335
Verschuur, T.J., 154
Vet, J., 211, 225, 226, 227, 237,
238
Visser, A.W., 211
Vliegen, W.H., 35
Vondeling, A., 274, 275

W

Weitkamp, J., 116, 145
Welderen Rengers, Th. van, 111
Wense, J. von der, 174, 193, 195,
196, 197
Westerdijk, J.B., 81, 87, 88, 103
Westerhoff, R., 19, 55
Westerhuis, Z.A., 296
Wichers, E., 19, 55

Wielen, H. van der, 211
Wielen, H.G.W. van der, 147
Wiljes, De, 334
Winkelman, H.G., 177
Winter, 32
Wouda, K.P., 314, 348
Woude, R. van der, 86, 318
Woudenberg, H.J., 183, 198

Z

Zegers, J., 260
Zijlker, J.F., 14, 15, 25
Zijlma, G., 17
Zijlma, H. J., 295
Zijlma, Henriëtte, 295
Zijlma, J.H., 208
Zijlstra, J., 86, 274, 343, 364
Zuideveld, K.A., 317, 348

OVER DE AUTEUR

Riek Geurts (1929) was, nadat zij in 1960 afstudeerde aan de Katholieke Sociale Academie te Sittard, tot 1989 werkzaam bij het Algemeen Maatschappelijk Werk in Midden-Limburg, aanvankelijk te Nederweert en vanaf 1968 in de regio Weert. Na het bereiken van de VUT-gerechtigde leeftijd studeerde zij van 1989 tot 1994 Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Deze studie activeerde haar van huis uit bestaande belangstelling voor de agrarische sector en was de aanleiding voor deze dissertatie, gericht op het ontstaan van een uitzonderlijk samenwerkingsverband tussen boeren- en landarbeidersorganisaties in de Stichting voor de Landbouw die in 1945, vlak na de Tweede Wereldoorlog, tot stand kwam. Haar speciale aandacht ging uit naar de rol die haar eerste voorzitter, de herenboer uit Noord-West-Groningen H.D. Louwes, hierin speelde.

HISTORIA AGRICULTURAE

- 1 *De landbouw-enquête van 1800. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage.* 1953.
- 2 *De landbouw-enquête van 1800. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951.* 1954.
- 3 *De landbouw-enquête van 1800. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen.* 1956.
- 4 *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835.* 1957.
- 5 *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg.* 1959.
- 6 *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw. I.* 1962.
- 7 *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw. II.* 1963.
- 8 *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794) door Mr. C. van Breugel.* 1965.
- 9 *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage door T.W. Bieze.* 1968.
- 10 *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen.* 1976.
- 11 *W. Tijms, Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen.* 1977.
- 12 *H. van Zon, Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouw-historische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977.* 1978.
- 13 *W.J. Formsma, Beklemrecht en landbouw. H. van Zon, Bibliografie over beklemrecht.* 1981.
- 14 *J. de Bruijn. Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795.* 1983.
- 15 *H. van Zon, Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren.* 1983.
- 16 *H.M.F. Krips-van der Laan, Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid.* 1985.
- 17 *IJ. Botke, Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806).* 1988.
- 18 *Noorderlicht, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland.* 1988.
- 19 *D. Pilat, Dutch agricultural export performance (1846-1926).* 1989.
- 20 *W.H. Vermeulen, Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts*

- eerste plannen, 1945-1953.* 1989.
- 21 J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.
 - 22 *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen.* Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
 - 23 *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland.* Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
 - 24 Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse.* 1991.
 - 25 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515.* 1992.
 - 26 H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* 1993.
 - 27 R.F.J. Paping, *"Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* 1995.
 - 28 P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917.* 1998.
 - 29 J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw.* 1999.
 - 30 P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* 2000.
 - 31 W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990.* 2000.
 - 32 H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw.* 2002.